

Наталія Яковенко

**НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ З НАЙДАВНІШИХ
ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVIII ст.**

До читача

Дев'ятнадцяте століття – "століття великих істориків", свято переконане в пізнаваності минулого *wie es eigentlich gewesen war** (згідно зі знаменитою формулою класика німецької історіографії Леопольда фон Ранке), дало свою плеяду блискучих імен і в Україні – Микола Костомаров (1817-1885), Володимир Антонович (1834-1908), Михайло Грушевський (1856-1934). Властива науці XIX ст. непохитна віра в глобальний еволюційний прогрес, здійснюваний через ланцюг причинно-наслідкових зв'язків, а також у здатність певної соціальної спільноти (як "клас", "нація", "народ") цілеспрямовано впливати на хід історії для досягнення наперед окресленої мети, доповнювалася в їхніх творах ще й патріотичними аспіраціями. Це наклало особливий відбиток на наукові концепції трьох "батьків української історіографії", передовсім – Михайла Грушевського. Подібно до решти "національних історій" XIX ст., його монументальна багатотомна "Історія України-Русі" є класичним взірцем того, як наукова діяльність ставала підґрунтям формування національної ідеології, оскільки встановлювала взаємозв'язок між давноминулими подіями і тогочасним суспільним нуртом, а відтак – заклала підвалини власної ідентичності. Історична схема Грушевського вперше простежила історію українського народу на усій його території і впродовж усього періоду існування, доводячи неперервність національного буття**. Цей концепт Грушевського довгий час вважався єдино можливим, набувши певної дискусійності хіба віднедавна, у зв'язку з дилемою – територіальне чи національне бачення історії України є більш коректним, а простіше – кого вважати "українцями": представників українського етносу чи людей усіх етнічних груп, що мешкали на території України (а таких було чимало від найдавніших часів донині). Втім, тут поки що немає чого додати, окрім того, що проблему сформульовано.

Натомість ще одна фундаментальна теза Грушевського – покликання на народ як *єдиного героя історії* – швидко була поставлена під сумнів. Слідом за Миколою Костомаровим та Володимиром Антоновичем, Михайло

---

* Яким воно було насправді.

** За М.Грушевським: "Розуміння української історії як одної тяглої і неперервної цілоти, що йде від початків, або й позапочатків історичного життя через усі перипетії його історичного розвитку до наших часів..." (Історія України-Русі, Т.І. – К., 1991. – С.3).

Грушевський під *народом* мав на увазі передовсім *широкі низи*, або *народну масу* (згодом цей, забарвлений ідеями раннього соціалізму, напрям в історіографії назвуть **народницьким**). Плин історії уявлявся реалізацією *народних змагань* в боротьбі за *одну й ту ж головну ідею*, котра *переходить через увесь ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах*. Визначальна ж риса *головної ідеї*, котра *виявляла собою жадання українського, народу* – це пріоритет *громадського начала* і тяжіння до соціальної справедливості та рівноправності (втілених, наприклад, у козацтві). Природно, логічним елементом такої схеми було негативне ставлення до держави та її інституцій як апарату насильства, а також до політичної еліти – носія влади, і навпаки – симпатизування стихійним народним рухам, в яких реалізувалося право народу на повстання в ім'я ідеалів "свободи" чи "кращого майбутнього".

Така система поглядів витримала монополію недовго. Бурхливі події суспільно-політичного життя першої чверті ХХ ст., загальна криза європейської демократичної системи, а невдовзі і встановлення лівих та правих тоталітарних режимів спричинили появу альтернативної історіографічної візії, за якою закріпилася дещо спрощена назва **державницької**. Її виникнення пов'язують з іменем ідеолога українського консерватизму, політолога й історика В'ячеслава Липинського (1882-1931). У ряді історичних та публіцистичних праць (особливо – в присвяченій Хмельниччині "Україні на переломі") Липинський круто відійшов від таких принципових тез народницької ідеології, як ігнорування ролі провідних суспільних верств і визнання доцільності руйнівних народних повстань. Позитивний акцент у його інтерпретації української історії переміщується зі стихійного, деструктивного руху мас на легітимні фактори, втілені в інституті держави та політичних елітах. Останні, на думку вченого, забезпечують законність і стабільність влади, утримуючи суспільство від анархії та хаосу, і виступають у ролі основної державотворчої (а, отже, і націєтворчої) сили. Держава ж – це стрижень розвитку всякої етнічної спільноти, яка без упорядкованих легітимних інститутів приречена на етнографічну вегетацію.

Ще однією новацією В'ячеслава Липинського у порівнянні з народницьким історієписанням стало змалювання "людини-героя", збудника історичного процесу. Через його історіографічний образ мусить реалізуватися і виховна місія історика, що полягає у творенні національних легенд та символів.

Концепціям Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського судилося довге життя. Зокрема, народницька, змінивши назву на "марксистсько-ленінську", плавно увійшла до радянської історичної науки. Зміна термінологічного апарату не зачепила світоглядного каркасу: хоч *народна маса* стала *пригнобленою масою трудящих*, а *національна ідея* перетворилася на *віковічне прагнення до соціального визволення*, головним творцем історії залишався той самий *народ* (тепер *клас*), а сама історія, зрозуміла й пізнавана, і надалі бачилася такою, що здійснюється в руслі причинно-наслідкових зв'язків (тепер *законів суспільного розвитку*), прямуючи до прогресу (тепер *світлого комуністичного майбутнього*). Що ж до інтелектуальної спадщини В'ячеслава Липинського, то і її ідейний відгомін надовго пережив свого творця. Так, навіть у радянській історіографії (яка зі зрозумілих причин ні державницьких, ні елітаристських аспірацій вченого не культивувала) заміником неоромантичних поглядів на виховну місію історика, який творить символи в ім'я вищої ідеї, стала сумно відома "партійність" науки, що перетворювала вчених на "бійців ідеологічного фронту". Втім, по другий бік радянського кордону під гаслами примату національного інтересу над науковим існувала не менш заангажована націоналістична історіографія: і одна й друга мали за головну мету **виховувати**, забуваючи, що для цього є пропаганда, тим часом як завдання науки – безстороння правда, яка партійною не буває.

Ідеям Липинського про державу як цінність, що, домінуючи над долями людей, становить головний зміст історичного розвитку, віддали данину в своїх синтетичних нарисах історії України багато вчених еміграційного покоління – сучасників або молодших колег Липинського, як Степан Томашівський, Дмитро Дорошенко, Наталя Полонська-Василенко та ін. Врешті, рецидиви своєрідного "новодержавництва", культивованого не без наївного запалу неофітів, можемо бачити і в сьогоднішній Україні – зокрема, у численних біографічних есе та шкідках з козацької історії.

Інша доля судилася елітаристським поглядам Липинського, які збіглися з предметом одного з центральних зацікавлень історіографії ХХ століття – елітами та їх роллю в постійних змінах суспільних структур (що, власне, і можна метафорично окреслити як "рух історії"). Ідеї, вперше проголошені Липинським, стали певною мірою стимулом для більшості зарубіжних праць з української історії ХVІІ-ХVІІІ ст., написаних в останні десятиліття, у тому числі таких фундаментальних, як книги Джорджа Гаєцького, Френка Сисина, Зенона Когути, Ореста Субтельного.

Врешті, новітній зарубіжній україніці належить пріоритет і в розробці на українському матеріалі ще однієї з фундаментальних проблем історіографії ХХ ст. – історії ідей та світоглядних стереотипів, що визначали поведінку людей минулого. Тут не місце для детального огляду праць такого змісту, тож адресуємо зацікавленого читача до переліку літератури, де є відповідні посилання на книги та статті Степана Величенка, Анджея Камінського, Зенона Когута, Омеляна Прицака, Френка Сисина, Терези Хинчевської-Геннель, Ігоря Шевченка та ін.

Не секрет, що саме згадані зарубіжні праці стали своєрідною інтелектуальною підтримкою для автора цього нарису, оскільки досі тільки вони, розробляючи конкретні сюжети української історії, зуміли відсторонитися і від світоглядних анахронізмів (як "народництво" чи "державництво"), і від погляду на історичну науку як сурогат громадянського служіння. У цих же працях ми можемо (знову таки на українському матеріалі вперше) побачити спробу реалізації основоположної вимоги новітніх історичних досліджень – відмови від перенесення на дотеперішні часи стереотипів та понять, властивих мисленню нашої доби, а також намагання з'ясувати внутрішній механізм поведінки людей іншої культури.

Що ж до загальних концептуальних настанов цього нарису, то автор не переслідував честолюбної мети "перевернути" дотеперішні уявлення про історію України, та й навряд чи нині таке б вдалося. Подібна спроба стане гіпотетично можливою лише після заповнення тих лакун, які досі або зовсім не вивчені, або ж їх проблематика оповита застарілими, фальсифікованими чи надто "патріотичними" уявленнями. Скажімо, сюди можна віднести мало досліджені в старій і спримітивізовані в новій, радянській історіографії такі глобальні проблеми, як історія селянства і ширше – села, урбанізаційні процеси, аналіз економіки під кутом зору широких "геоструктур" Броделя, заповнення усіх білих плям в історії еліт тощо (у тексті нарису читач не раз натрапить на підкреслення того, що певний сюжет належить до невивчених). Відтак, поява нової синтези, яка б відповідала вимогам науки ХХ ст. – справа майбутнього. Мета автора цього нарису була скромнішою – звернути увагу на ті аспекти минулого, які ні для народницької, ні для державницької історіографій на мали ваги, а тим часом без їх витлумачення годі сподіватися, що стара Україна "скаже" правду про себе нашому сучасникові. Маю на увазі передовсім спробу звести історію з п'єдесталу науки про **суспільство** до рангу науки про **людину в суспільстві**. Суспільство, як і кожна структурована система, варте дослідницького інтересу, проте ключ до розуміння принципів

його функціонування не може бути ні універсальним, ні наперед постульованим, бо система, утворювана "людським матеріалом", реалізує себе лише через конкретні – завжди різні в часі й просторі – вчинки людей. Тому спеціальна увага в цьому нарисі буде надана людині – колу її прав і обов'язків, способам (і причинам) групування в колективи, стереотипам поведінки та механізмові оновлення останніх у моменти зміни ціннісних орієнтацій, усталеним уявленням про справедливу владу і особистий обов'язок, про морально дозволене і про табуйоване, про ставлення до "своїх" і "чужих" тощо. На більш загальному рівні, відмовившись від звичних історіографічних образів "сусіда-загарбника", "підступного єзуїта" чи свого "запроданця", автор спробував пояснити ряд кризових смуг в історії України через призму глибинних внутрішніх перемін у згаданій системі стереотипних цінностей.

Інший аспект, який притягав особливу увагу автора, стосується наповнення конкретним змістом нині загальнопоширеного погляду на Україну як цивілізаційне перехрестя *між Сходом і Заходом*. Відтак у нарисі читач знайде спробу простежити реальні прикмети "пограничності" української культури – у сфері легітимних інституцій і правових уявлень, в ділянці релігійного життя, у колі символів та ідей, що жили суспільне буття, в інтелектуальних, освітніх чи мистецько-художніх вартостях.

Врешті, полишивши розбіжності в загальноісторичних схемах, які визначають погляд історика на зміст історичних перемін, варто сказати кілька слів і про більш конкретні спірні вузли в минулому України, одноставного пояснення яким досі не вироблено. Оминаючи нині вже тривіальне розвінчання прямих пересмикувань радянської історіографії (як, приміром, "возз'єднання" з Росією), перерахую для прикладу кілька справді дискусійних проблем: Хто такі Русь і яку роль вони відіграли в утворенні Київської держави? Як належить сприймати цивілізаційну спадщину Київської Русі? Як тлумачити церковні католицько-православні чи православно-уніатські взаємини в Україні XV-XVII ст., і чим стала для її народу Берестейська унія? Яку роль відігравала Польща (влада, церква, шляхта) у спалахові козацьких воєн? Чим була Хмельниччина – становою козацькою революцією, громадянською війною, війною за національне визволення? В чому причини Руїни? В яких формах побутувало (і чи побутувало взагалі) українство на Правобережній Україні XVIII ст.? З якого часу можна говорити про територіальне і національне самоусвідомлення українців?

Відповіді на ці та інші спірні питання читач знайде у самій книзі. Часто вони не збігатимуться ні з усталеними в звичній народницькій візії минулого,

ні з запропонованими її "марксистсько-ленінським" продовженням або й державницькою історіографією. У таких випадках гіпотези самого автора подаються з відповідними застереженнями, а джерело тих чи інших нетрадиційних поглядів, котрі спираються на вже висловлені попередниками ідеї, завжди зазначається*.

На завершення вважаю за найприємніший обов'язок подякувати усім, хто був причетний до появи цієї книги, в першу чергу акад. Ярославу Ісаєвичу, проф. Єжи Ключовському та проф. Анджею Камінському, на пропозицію яких мене було запрошено до колективу істориків з Білорусі, Литви, Польщі та України, зібраного у 1992 р. за ініціативою незалежної спілки Націонал Ендоцмент фор Демократи (Вашинґтон) та Інституту Центрально-Східної Європи (Люблін). Метою проекту стало написання авторських синтетичних праць, які б спробували з'ясувати історичну правду, не послуговуючись образом ворога (на жаль, досі звичного для характеристики історичних взаємин між сусідами). У дворічних дискусіях неодноразово уточнювалася концепція цього нарису, тому не можу не згадати з вдячністю своїх диспутантів – колег-авторів та рецензентів – Юліуша Бардаха, Адамаса Бутрімаса, Ярослава Грицака, Ганну Дильонґову, Губерта Лашкевича, Антанаса Кулакявічуса, Генадзя Сагановича, Яна Скарбека, Олега Трусова, Юозаса Тумяліса, Захара Шибеку. З іншого боку, цей нарис не міг би з'явитися без інтелектуальної підтримки моїх українських колег, які і дискутували зі мною, і допомагали — думками, книгами, власними, в тому числі ще недрукованими, статтями. Тож з особливою теплотою мушу згадати і їхню участь у написанні цієї праці.

---

* Нарисовий жанр не передбачає посторінкових посилань на використані праці, проте, йдучи за названими в тексті прізвищами вчених, їх можна знайти в переліку літератури.

ВСТУП

Формування території: історичне ядро та пізніші прирощення

Візуально знайомі кожному обриси кордонів України встановилися вже в нашому столітті. Поступове ж злиття регіональних одиниць, що увійшли до її складу, тривало мало не тисячу літ. Перша згадка про територію, яка сприймалася як щось цілісне, міститься в трактаті візантійського імператора Константина Багрянородного “Про управління імперією” (948-952 pp.): *Зовнішній Русі* (теренам між Новгородом і Смоленськом) тут протиставлена *Внутрішня Русь* – Київська, Чернігівська і Переяславська землі. Знадобилося кілька століть, щоб з цієї розмитої спільноти сучасники усвідомлено виокремили етнічний простір власне України. Завершеної чіткості його обриси набули аж у першій половині – середині XVII ст., ототожнюючись, як детальніше буде показано у відповідних місцях цього нарису, з **Київщиною, Чернігово-Сіверщиною, Волинню, Поділлям і Галичиною**. Водночас точніше окреслились і кордони.

Згідно з цими уявленнями, західні межі української спільноти спиралися на р.Сян і пониззя Західного Бугу, північні – на р. Прип’ять, північно-східні тяглися по Новгород-Сіверщині до Стародуба, східні обмежувалися кордонами лівобережних Гадяцького і Полтавського полків, а південні – обжитою в передстеповій зоні Чигиринщиною–Уманщиною–Брацлавщиною. Висунутим далеко в Степ форпостом стояла на варті *Русі* Запорозька Січ. Такий географічний образ власної території втримався у сприйнятті українців і в пізніші часи, всупереч тому, що багаторазово перерозподілявся між Росією та Річчю Посполитою, Річчю Посполитою і Туреччиною, Росією та Австро-Угорщиною, Радянським Союзом та Польщею.

Згадки про південні й східні терени сучасної України у деклараціях XVII ст. відсутні: людям тих часів здалась би абсурдною думка про приналежність до неї татарських кочовищ у Приазов’ї та причорноморських степах, а Закарпаття й Буковина сприймалися за органічні частини Трансільванії і Молдови. Поступове поширення на ці території уявлень про їх зв’язок з українським життєвим простором розтяглося з кінця XVII аж до середини XX ст., відбиваючи як міграційні процеси, так і загальнополітичні зміни, особливо ті, що перекраляли карту Європи внаслідок Першої і Другої світових воєн. Так, на сході у другій половині XVII – на початку XVIII ст. стали де фацто

українськими землі незалюднених південно-степових околиць Московської держави, де внаслідок козацької колонізації витворилася так звана **Слобідська Україна**. Впродовж XVIII ст., у міру ослаблення Кримського ханату і витіснення з **Приазов'я** Єдичкульської та Джамбойлуцької ногайських орд українське, головню козацьке населення, просуваючись вздовж р. Сіверський Донець в бік моря, колонізує території сучасних найсхідніших областей України – Донецької і Луганської. Паралельний наступ у Причорномор'ї ішов на землі Єдисанської та Буджацької Орд, васальних щодо Криму. Внаслідок російсько-турецьких воєн 1768-1774 та 1787-1791 рр., а особливо після ліквідації Кримського ханату (1783) експансія Російської імперії на південь набула масштабів організованого колонізаційного руху. Оскільки ж частина причорноморського степу на той час уже вважалася володіннями Запорозької Січі, то після ліквідації Січі 1775 р. його було дозаселено переселенцями-імігрантами з Балкан, Молдови та Волощини. Стабільне хліборобське населення, яке осіло на колишніх татарських кочів'ях та запорозьких зимівниках, приблизно на дві третини складалося з українського та швидко зукраїнізованого румунсько-сербського компоненту. Усе ж разом це строкате новообжите пасмо від р.Дінця до р.Дунаю отримало назву **Новоросії**. На його підшві опинився і Кримський півострів, приєднаний 1783 р. до Російської імперії.

Розпад останньої на окремі державницькі утворення (об'єднані наприкінці 1922 р. в Союз Радянських Соціалістичних Республік) вперше поставив питання про демаркацію кордонів України. Серед регіонів, “українськість” яких не викликала сумніву, були й землі колишньої *Новоросії*. Натомість у складі Росії залишився, всупереч географічній логіці, **Крим** (Верховна Рада СРСР офіційно передасть його Україні у 1954 р. на доказ “вічної дружби” з нагоди святкування 300-ліття Переяславської угоди).

Друга світова війна принесла нові уточнення. За встановленим нею статус яуо, до СРСР (а формально – до України) приєднувались старі території Австрійської імперії, які після 1918 р. належали Польщі, Румунії, Чехії та Угорщині. Зокрема, від Румунії перейшов колишній *Буджацький степ* – причорноморське узбережжя між рр.Дністром і Дунаєм ·нині південно-західні райони Одеської обл., і **Буковина** ·нині Чернівецька обл., від Угорщини – **Закарпаття**, а від Польщі – стара історична територія **Галичини** за винятком Сяноччини та західних частин Перемишльщини й Холмщини з містами Сянок, Перемишль, Холм, Ярослав та ін. (саме тут, згідно з домовленостями Ялтинської конференції 1945 р., проліг кордон між СРСР і Польщею).

Таким чином, остаточне оформлення кордонів Української держави, здійснене впродовж ХХ ст., стало підсумком політичних дій, які від України залежали хіба в тому сенсі, що факт її існування використовувався в аргументації радянських дипломатів. Проте (як іноді трапляється в історії) стратегічні розрахунки керівників СРСР, де щонайменше думалося про інтереси українського народу, дозволили вперше за тисячолітню історію об'єднати майже всі відлами етносу в рамках єдиного політико-географічного тіла – Української Радянської Соціалістичної Республіки, спадкоємицею якого в аспекті зовнішніх кордонів стала Українська держава.

Лишається додати, що оскільки цей нарис присвячений давнім часам, то увага автора буде зосереджена лише на тих регіонах, де протікали визначальні для долі етносу події, тобто на історичних територіях України, як їх розуміли в моменти першої національної самоідентифікації XVII ст. Тож читач не знайде тут фактажу з минулого Буковини, Закарпаття, Новоросії чи Криму. За глибоким переконанням автора, дані сюжети вимагають не побіжних параграфів-вставок, а окремої фундаментальної праці, що розглядала б минуле згаданих регіонів у контексті історії тих держав, до яких вони належали.

Назви і самоназви української території

Перша засвідчена у писемних джерелах назва історичної території України – *Руська земля*. Людьми X-XIII ст. воно вживалося у двох значеннях: конкретному – на окреслення ядра політичної спільноти – Середнього Подніпров'я, і розширеному, що охоплювало усі території, які спершу підпорядковувались Києву, а згодом тяжіли до нього. Понад 400-літня традиція ототожнення себе з *Руською землею* не зникла і після розпаду цієї, вже на XII-XIII ст. досить ефемерної єдності. Кожен з відламів колишньої Київської держави за посередництва Церкви й спільної книжної традиції “пам'ятав” про свою причетність до *Руської землі* і називав себе, як свідчать твори місцевих книжників, *Руссю*, байдуже – чи писалися вони у Полоцьку, Смоленську або Вітебську, чи в Москві й Суздалі, чи в Чернігові, Києві, Галичі. Проте назви державних організацій, з якими надалі пов'язалися долі цих земель, їхню “руськість” відбивали хіба опосередковано, через титул володаря. Тільки Галицько-Волинська держава, позбувшись власної династії і увійшовши до складу Корони Польської як особистий домен короля, єдина утримала в назві прямий зв'язок зі старою Руссю, офіційно іменуючись з першої третини XV ст. *Руським воєводством*.

Власне стосовно цієї території Константинопольський патріархат, маючи клопіт з розрізненням нового – московського і старого – київського святительських церковних осідків (див. розд. III, § 2), у першій половині XIV ст. вперше почав вживати поняття *Micra Rosia* [*Мала Росія*], на відміну від *Megale Rosia* [*Велика Росія*]. За звичною для греків просторовою системою, *Мала Росія* означала первісну територію політичного тіла, а *Велика* – її похідні новоутворені частини (на зразок Малої, тобто материкової Греції та її колоній – Великої Греції). У церковно-адміністративному значенні поняття *Мала Росія* вживалося Константинополем для позначення українських єпархій Київської митрополії аж до їх підпорядкування Московському патріархові (1686). З константинопольських грамот цей вислів в останній чверті XIV ст. перейшов до церковного письменства як урочистий синонім українського православного простору Польщі і Литовського князівства, а з кінця XVII – початку XVIII ст. став ототожнюватися з територією Козацької держави, аж врешті офіційно замінив її попередню назву (*Україна*).

На відміну від константинопольського, західноєвропейське сприйняття відштовхувалося не від церковної, а від державно-територіальної ознаки. Тому, наприклад, на географічних мапах землі колишніх північно-східних князівств послідовно позначалися як *Moscovia*, литовсько-білоруська територія – як *Ducatus Lithuania* чи просто *Lithuania*. Натомість терени колишніх Чернігівського, Київського і Галицько-Волинського князівств, ототожнювані з первісною, материковою Руссю, завжди позначені як *Russia* чи *Ruthenia* (з XVI ст. – також *Roxolania*).

Паралельно у внутрішньому вжитку з XVI ст., а особливо – після приєднання до Корони Польської за актом Люблінської унії 1569 р. Волині й Київщини, яке вперше з'єднало в кордонах однієї держави більшу частину українського етнічного простору, нарівні зі словом *Русь* починає все активніше вживатися поняття *Україна*. Характерно, що, як колись у княжі часи – *Руська земля*, слово *Україна* вживали в двох значеннях: конкретно-географічному – на означення Подніпров'я, і розширеному – як синонім всього українського простору. Тогочасні уявлення, які вкладалися в поняття *Україна*, найвиразніше сформульовані на переговорах зі шведами (1657) гетьманом Іваном Виговським, який домагався уступки ***цілої старовинної України, або Русі, де бувала грецька віра і де є ще мова, аж до Вісли.***

Побутуванням цих двох форм самоназви, як здається, можна пояснити незрозуміле під інакшим кутом зору раннє проникнення слова *Україна* на західноєвропейські мапи, де воно фіксується з останньої чверті XVI ст. як

“Ucraina”, “Ukraine”, “Uckrania”. Найбільш прислужилися до закріплення назви *Україна* у географічній номенклатурі Заходу знамениті карти французького інженера Гійома ле Вассера де Боплана [Quillaume le Vasser de Beauplan], котрий протягом 1630-1647 рр. працював в українських землях на королівській службі і виготовив комплект мап України. Сам картограф писав, що підготував *генеральну мапу знаменитої провінції... яка в просторіччі зветься Україна* [vulgo Ukraina dicta].

Завершуючи, лишається нагадати, що поняттю *Україна* судилося пережити ще й третє народження – у модерному національному рухові другої половини ХІХ – початку ХХ ст., коли остаточно усталилася нині загальноновживана назва етнічної території.

Що стосується цієї праці, то в ній читач зустріне обидві історичні назви – і *Русь*, і *Україну*. При цьому друга буде прикладатися беззастережно лише до періоду зрілої національної самоідентифікації, тобто післяхмельницької доби. Натомість стосовно Х-ХVІ століть більш коректним видається окреслення *Русь*, а для короткого проміжку з кінця ХVІ до середини ХVІІ ст., коли і в головах людей, і в поняттях-назвах зіткнулися дві епохи, вжито кабінетного терміну, запропонованого у свій час Михайлом Грушевським – *Україна-Русь*.

РОЗДІЛ I. ПРАІСТОРІЯ ТА ПЕРЕДІСТОРІЯ

§ 1. Праісторія: люди кам'яного і бронзового віків на території України

Помірний клімат, буйна рослинність, достатня кількість вологи, родючі ґрунти робили українські землі зручними для проживання з найдавніших часів. Тим-то археологічні пам'ятки нашаровуються тут безперервним ланцюгом, починаючи від появи перших людей. Первісна людина (пітекантроп) на землях, яким згодом судилося стати Україною, з'явилася близько 300 тис. років тому, в епоху раннього кам'яного віку, або палеоліту. Приблизно між 120-40 тис. до н.е. вже досконаліша людина – неандерталець – розселилася тут ширше, а в епоху пізнього палеоліту (40-10 тис. р. до н.е.), коли, як відомо, сформувався тип людини, що зберігається й донині – кроманьйонець [Гомо Сапієнс], на українських землях фіксується близько 800 первісних стоянок, загальну ж чисельність населення обраховують орієнтовно до 20 тис. особин. Топографічне групування пам'яток показує також, що окремі поселення з 5-8 жител певної родової спільноти вже витворювали свого роду “кущі”, відображаючи раннє племінне гуртування, тобто елементи соціалізації життя.

У 10-8 тис. до н.е., в епоху мезоліту, зміна клімату (відступ льодовика, загальне потепління і формування європейських географічно-ландшафтних зон, близьких до сучасних) сприяла інтенсивнішому заселенню української території, де виділилися три великі ареали мезолітичних племен: південний – у степах Північного Причорномор'я та Приазов'я і в Криму, лісостеповий – у Середньому Подніпров'ї та басейні р.Сіверського Донця, лісовий – у нинішніх північних регіонах України. Паралельно йшло і вдосконалення матеріальної культури: власне в цей час люди перейшли на відносно осілий спосіб життя, почали одомашнювати тварин, будувати напівземлянкові житла з виплетених з лози стін, обмазаних глиною, полювати за допомогою щойно винайденого лука й стріл, використовувати примітивний ліплений посуд для варіння їжі.

Наприкінці мезоліту спостерігаються кардинальні цивілізаційні зміни, які називають “неолітичною революцією”, а період від VI до III тис. до н.е. виділяють в окрему епоху – неоліт, тобто новий кам'яний вік. Епохальним поштовхом до цього став перехід первісної людини на відтворюючий тип господарства – землеробство й тваринництво, внаслідок чого на території

України уперше виділилися культурно-господарські зони, відмінні за характером життєвого укладу – землеробсько-скотарська та мисливсько-риболовецька, де почали формуватися місцеві, споріднені між собою родоплемінні групи зі спільними рисами матеріальної культури.

У неоліті прийнято виділяти його пізню фазу – енеоліт (кінець IV-III тис. до н.е.), що принесла людям перший метал – мідь, з якої, окрім прикрас, почали виробляти зброю та знаряддя праці. Паралельно тривав поступ у господарській сфері: люди стали використовувати рало і тяглу робочу худобу, одомашнили коня й вівцю, що підштовхнуло розповсюдження ткацтва, вдосконалили технологію виготовлення керамічного посуду. Зростала й чисельність населення, що супроводжувалось, по-перше, освоєнням нових територій, по-друге – витворенням компактних ареалів (археологи називають їх "історико-культурними областями"), мешканці яких відрізнялися одне від одного за типом матеріальної культури й побуту, релігійними обрядами і, як припускають, уже й за мовою. В Україні найвиразніші пам'ятки енеоліту пов'язуються з так званими **трипільськими племенами**. Ця умовна назва походить від с.Трипілля під Києвом, де 1893 р. видатний київський археолог Вікентій Хвойка уперше виявив рештки культури, яка проіснувала з другої половини IV до кінця III тис. до н.е. на величезному масиві розселення в межах річки Дніпра й Дністра, сягаючи на півдні причорноморських степів, а на півночі – волинського і київського Полісся та пониззя р.Десни.

За своїми типологічними ознаками і географічно-просторовим тяжінням трипільська культура була споріднена з тогочасними пам'ятками Дунайського басейну, Балканського півострова, острівного Східного Середземномор'я та Малої Азії, що дає підставу зараховувати її до циклу культур, які лягли в основу європейської середземноморської цивілізації. За типом господарювання трипільці належали до хліборобсько-скотарських племен з переважанням землеробства, на що вказує широко зафіксований серед них культ богині плодючості – "Великої Матері" (антропоморфні зображення Великої Матері знаходять при розкопках мало не кожного трипільського поселення). Доказом розвинутої соціалізації є оселення племені, яке контролювало певну територію, у "протомістах" – обнесених ровами населених пунктах, де чисельність мешканців могла сягати кількох тисяч. Дискусійною лишається протоетнічна ідентифікація трипільських племен. Нині більшість вчених, спираючись на аналіз скелетних решток, схиляється до ідентифікації трипільців з середземноморською расою, можливо – вірменоїдним антропологічним типом, поширеним серед давніх мешканців

Східного Середземномор'я і Малої та Передньої Азії. Це логічно перегукується з тим фактом, що українська територія була ніби периферією цього культурного ареалу, основний масив якого зафіксований у долині Дунаю, на півночі Балканського півострова та на острівному масиві Егейського моря.

На зламі III-II тис. до н.е. контактне спрямування українських територіальних культур зазнає великих перемін. Якщо трипільське вело з України на Дунай і Середземномор'я, то йому на зміну прийшли дві великі культури інакшої просторової орієнтації – західної і східної, які поступово асимілювали трипільську спільноту. Ці “події” (якщо можна так висловитися стосовно праісторичної доби, де зміни накопичувалися століттями) вписалися вже в новий етап праісторичної періодизації – так званий бронзовий вік (друга половина III – початок I тис. до н.е.). Його найвиразнішою прикметою стало поширення виробів з бронзи – першого штучного сплаву, винайденого людиною. Бронзовий вік інколи називають добою “першого Великого переселення народів”, оскільки саме тоді почала складатися етнічна карта Європи з характерними для неї мовними колективами та протоетнічними спільнотами. До таких належать і згадані вище дві більші культури, які поглинули трипільську, освоївши на заході й півночі лісові та лісостепові зони, а на півдні й сході – степові. Зокрема, але на зламі III-II тис. до н.е. на місці трипільських поселень лісостепової частини вперше фіксуються пам'ятки так званої **культури шнурової кераміки**, інакше – **бойових сокир** (назва походить від характерного орнаменту на посуді, що робився перевитим шнуром, або від клиновидних сокирок з просверленим отвором). Питання про походження носіїв цієї культури вельми важливе для історії стародавньої Європи, оскільки зачіпає етнічні витoki багатьох народів: адже, крім України, пам'ятки племен шнурової кераміки синхронно фіксуються у багатьох регіонах сучасної Німеччини, починаючи від р.Рейну, у Південній Скандинавії, Польщі, на балтійському узбережжі, в нинішній Білорусі. Згідно з думкою лінгвістів, географічний обшар їх розселення в загальних рисах збігався з ареалом побутування так званих північноіндоєвропейських діалектів, які вважаються попередниками германських, балтійських і слов'янських мов. Таким чином, носії культури шнурової кераміки, найвірогідніше, були прямими предками слов'ян (центральна і південна зони розселення), балтів (північно-східна зона) та германців (північна і західна зони).

Культура шнурової кераміки в XV-XI ст. до н.е. продовжила себе у новій культурній спільноті – **тшинецько-комарівській** (від м.Тшинець у Польщі і

с.Комарова на Львівщині), що була поширена в українському та білоруському Поліссях, Східній Польщі, Прикарпатті, Придністров'ї, Придесенні та Верхньому Подніпров'ї; її носіїв вважають прямими попередниками майбутніх слов'ян і балтів. Ще пізніше, в XI-IX ст. до н.е., у лісостеповій зоні Правобережної України жили племена так званої **білогрудівської культури** (від Білогрудівського лісу на Поділлі), спорідненої з комарівською, яку частина дослідників вважає протоосновою східнослов'янської.

На зламі III-II тис. до н.е. синхронно до вказаних змін у лісостепових регіонах міняється і картина заселеності причорноморських степових просторів. Поволі просуваючись через Дніпро зі сходу, тут утверджуються скотарські племена **ямної культури** (назва походить від типу поховань – у ямах під курганными насипами). Займаючись переважно скотарством, вони ще не були кочовими. На осілий спосіб життя вказує високий рівень будівництва оборонних споруд (як, наприклад, укріплене поселення на Херсонщині, розташоване на площі близько 1,5 га і оточене потрійною стіною мурів, викладених з великих вапнякових брил; висота їх решток перевищує 2 м). Однією з найхарактерніших рис ямної культури був розвинутий культ предків, що виявлялося у типі поховань під насипними високими курганами. На їх вершинах, очевидно, влаштовувалися святилища, а також встановлювалися найдавніші антропоморфні скульптури-ідоли, ймовірно – символи патріархального предка-божества (в степах України власне в цей час уперше почали з'являтися такі кургани, згодом названі *могилами*).

У другій половині II тис. до н.е. населення ямної історико-культурної області було асимільоване племенами північноіранського походження, які заселили гігантський степовий простір від р.Уралу до Дністра. Найтривкішу спільноту серед них складала носії **зрубної культури** (назва походить від звичаю ховати покійників у дерев'яних зрубках під курганами). Як і їхні попередники, ці скотарські племена ще вели осілий спосіб життя. Схоже, були добрими міделиварниками: на території сучасних Дніпропетровської та Херсонської областей виявлено міделиварні майстерні, а в похованнях знаходять чимало зброї та виробів з бронзи. З племен зрубної культури у XVI-XV ст. до н.е. виділилися **кіммерійці** – іраномовний етнос, який став першим населенням на території України, згаданим у писемному джерелі – “Одіссеї” Гомера.

Кіммерійська племінна спільнота першою з причорноморських степових мешканців перейшла від осілого до кочового скотарства; проіснувала до VII ст. до н.е., аж доки не була витіснена своїми близькими родичами – скіфами.

Кіммерійці першими на території України почали виплавляти з болотяної руди залізо, а в X ст. до н.е. винайшли горн і оволоділи виготовленням сталі, перетворившись на неперевершених майстрів залізоробного і ковальського ремесла, що символізувало прихід останньої стародавньої епохи перед новою ерою – залізної.

§ 2. Скіфія. Сарматія. Античні міста Північного Причорномор'я

Першим суб'єктом писемної історії на території України, в якому поняття території пов'язалося з боговстановленою спадковою владою *царів*, стало **Скіфське царство** VI-III ст. до н.е. – протодержавне утворення, створене іраномовними племенами *скіфів*. Витоки скіфського етносу, як і питання про його прабатьківщину сьогодні ще остаточно не з'ясовані. За однією з гіпотез, це виходці з глибин Азії – передгір'їв Алтаю та аральських степів. Іншою можливою прабатьківщиною скіфів вважається межиріччя Амудар'ї та Сирдар'ї у Середній Азії або ж Степове Поволжя. Є також версія, що вони були аборигенами Північного Причорномор'я: за цією гіпотезою, їхні пращури у середині II тис. до н.е. мігрували на схід, але згодом частина повернулася на свою прабатьківщину. Загадковість скіфського етногенезу підсилюється тим, що пам'ятки цієї культури розкидані від Туви й Приуралля до українського Полісся, але родовідна легенда, переказана Геродотом, пов'язується з Дніпром: скіфи вважали себе *борисфенітами*, споконвічними жителями Подніпров'я, а їхнім найдавнішим культом був культ Дніпра – *Матері-Річки*.

Обшари Царства Скіфів, що виникло в VI ст. до н. е., як свідчить Геродот, простягалися вшир на 600-700 км від Дону до Дунаю і приблизно на стільки ж – вглиб, від Чорного й Азовського морів майже до впадіння у Дніпро Прип'яті, утворюючи гігантський квадрат, який у загальних контурах мало не збігався з кордонами сучасної України. За Геродотом, Царство замешкували *скіфи-орачі* (у межиріччі Дніпра й Дністра), *скіфи-кочовики* (у причорноморських степах), *царські скіфи* (у Приазов'ї до р.Дону та в степовому Криму), а також *скіфи-землероби* (в лісостеповому Лівобережжі). Очевидно, панівною групою були *царські скіфи*: греки-сучасники називають їх *вільними скіфами*, самі себе вони вважали *кращими й найчисленнішими*, а решту племен – *підвладними*. В основі підпорядкування, найвірогідніше, лежали відносини данництва, зіперті на військовий примус.

Варто додати, що і *царські скіфи*, і *скіфи-кочовики* займалися кочовим скотарством, остаточно (після кіммерійців) утвердивши в степових ареалах України кочівництво як форму життя, що запанувала власне в цей час євразійському просторі від Монголії до Карпат, надовго визначивши побут та матеріальну і духовну культуру населення.

Матеріальний та духовний бік життя скіфів детально вивчені завдяки античним свідченням, а також знахідкам з численних збережених поховань, у тому числі славетних царських – в курганах Солоха, Куль-Оба, Чортомлик, Гайманова і Товста Могили та ін. Складну соціальну структуру цього суспільства, його військову організацію, звичаї, тип господарювання й вірувань, витончене ювелірне та прикладне мистецтво навряд чи можна охарактеризувати в короткому нарисі. Тож автор змушений відіслати читача до величезної (у тому числі й науково-популярної) літератури зі скіфського питання. Тут же варто наголосити, що чимало елементів скіфської культури були однаково розповсюджені і в кочовому, і в осілому, тобто протослов'янському ареалах Скіфського царства. Припускають, що зі скіфських взірців була запозичена й військова організація землеробського люду, зіперта на загальне ополчення всього вільного чоловічого населення за принципом родового поділу.

Сказане свідчить, що територіальна консолідація Скіфського царства супроводжувалася процесами етноплемінного нівелювання. Тож скіфам належить чималий внесок у формування передслов'янської культури.

*

*

*

З IV ст. до н.е., зазнавши поразки від македонського царя Філіппа II (батька Олександра Македонського), Скіфське царство почало хилитися до занепаду, а в III ст. до н.е. взагалі було витіснене у Крим та пониззя Дніпра Збірна назва союзу іраномовних кочових племен, що витіснили скіфів, – **сармати** (від іранськ. *саоромант* – *підперезаний мечем*). Сарматська спільнота об'єднувала ряд племінних угруповань, як алани, язиги, сіраки та ін. (одне з них – *роксолани* – стане у XVI ст. поетичним синонімом назви Русі). Поволі просуваючись з давнішого місця проживання – Степового Поволжя й Приуралля – на захід, сармати в III ст. до н.е. утвердилися в степах Північного Причорномор'я, а в першому столітті нової ери союз сарматських племен,

очолений *роксоланами*, досяг Середнього Дунаю, звідки не без успіху чинив набіги на римську провінцію Мезію.

На відміну від скіфів, сармати не створили спільного “царства”, так і не подолавши родо-племінної відособленості. Однак у спадок від античних географів, які на мапах слово *Скіфія* просто замінили словом *Сарматія*, остання назва перейшла в нові часи ніби в державно-географічному сенсі. Птолемей (II ст. н.е.) перший поділив *Сарматію* на *азіатську* і *європейську*, визначивши за межу між ними річку Дон (у XVI ст. до цього поділу ще раз звернуться інтелектуали Речі Посполитої, розбудовуючи так званий *сарматський міф* – див. розд. IV, § 4).

Що стосується сарматської культури, то в цілому вона була типологічно споріднена зі скіфською. Нововведенням, котре з часів Великого переселення народів увійшло в звичаї інших кочових етносів, а далі й варварських народів Європи та середньовічного європейського рицарства, був спосіб кінного бою, вперше застосований сарматами. Саме вони винайшли важкоозброєну кінноту, що йшла в атаку з довгими тяжкими списами перед себе, збиваючи противника з коней, а також вступаючи з ним у поєдинок довгими прямими мечами, пристосованими для удару з коня.

*

*

*

Завершуючи огляд передслов’янських культур на території України, належить згадати **грецькі міста-колонії** в Північному Причорномор’ї. Їх поява стала одним з епізодів розселення мешканців античної Еллади по середземноморському басейну, яке проходило у VIII-VI ст. до н.е. До найдавніших колоній, заснованих тут у VII ст. до н.е. виходцями з іонійського Мілету, належало поселення на острові (у ті часи півострові) Березань біля гирла Буго-Дністровського лиману, а також місто Пантікапей [нині – у межах м.Керчі]. Протягом VI-V ст. до н.е. на Керченському і Таманському півостровах з’явилися міста Феодосія, Фанагорія, Горгіппа [Анапа], Гермонасса [ст.Таманська], та ін.; тоді ж на західному узбережжі Криму постав Херсонес [у межах сучасного м.Севастополя], на побережжі Дністровського лиману – Тира і Ніконій, а в гирлі Південного Бугу – Ольвія.

Нові міста, облаштовані на кшталт грецьких полісів, провадили жваву посередницьку торгівлю з тубільними племенами. Їхня самостійна історія нараховує багато століть, остаточно припиняючись лише внаслідок руйнівних

набігів кочових племен в добу Великого переселення народів. Географічно торговельні зв'язки підприємливих греків простягалися далеко вглиб довколишніх територій: знайдено чималу кількість предметів античного імпорту, що проникав сюди з грецьких колоній в обмін на збіжжя, худобу, мед, віск, рибу, шкіри. З іншого боку, на замовлення знатних скіфів грецькі майстри виготовляли коштовні ювелірні прикраси, розписні амфори, посуд із зображенням сцен зі скіфського життя (за приклад може послужити такий неперевершений шедевр, як знаменита золота пектораль з кургану Товста Могила).

Аванпости античної цивілізації, без сумніву, лишили свій слід у житті туземного населення, опосередковано прискорюючи їхній політичний та економічний розвиток, а ще важливіше – започатковуючи напрям цивілізаційних орієнтацій, який через кілька століть підштовхне молоду варварську Русь до візантійської культурної орбіти.

§ 3. Від передслов'янських спільнот до слов'янських племінних союзів. Загадка Кия

Протопочатки слов'ян датуються першою половиною I тис. до н.е., а перші пам'ятки безсумнівно слов'янської матеріальної культури утверджуються на великій території між річками Дніпром і Одрою лише впродовж V-VI ст. н.е. Тоді ж, у VI ст., про слов'ян починають згадувати і писемні твори: римського історика Йордана, візантійців Прокопія Кесарійського, Йоана Малали, Менандра Протектора, Маврикія Стратега, сирійця Йоана Ефеського та ін. Фрагментарні свідчення давніх авторів, накладаючись на сітку археологічних пам'яток, дозволяють простежити у тогочасній Центрально-Східній Європі існування чотирьох слов'янських історико-культурних областей: **дзедзіцької*** – на території Центральної і Південної Польщі; **празької** – у смузі від Середнього Подніпров'я до межиріччя Ельби й Заале на заході; **пеньківської** – від р.Сіверського Дінця до Нижнього Подунав'я з північною пограничною межею в Середньому Подніпров'ї і Середньому Подністров'ї, а південною – в районі Дніпрових порогів; **колочинської** – на лівому боці Верхнього Дніпра та в Подесенні.

Кожна зі згаданих культур спиралася на власні витoki, виростаючи з циклу попередніх, що послідовно замінювали одна одну, поволі всмоктуючи

---

* Ця й інші перераховані тут культури отримали назву за місцем першої археологічної фіксації.

різноетнічні елементи-вкраплення: кельтські та германські – на заході, балтійські й германські – на півночі і в центрі, фракійські та іранські – на півдні, скіфо-сарматські, угро-фінські та іранські – на сході. Фундаментом, від якого на території України у післяскіфську добу почалося вже більш-менш виразне слов'янське виокремлення, вважається **зарубинецька культура**. Нині відомо близько 500 поселень і до тисячі поховань зарубинецького типу, які охоплюють простір від Прип'яті й Подесення до Середнього Подніпров'я; датують зарубинецьку культуру кінцем III ст. до н.е. – II ст. н.е. Етнічна ідентифікація зарубинецького населення лишається дискусійною: його вважають або балто-слов'янським, або передслов'янським. Більшість дослідників схиляється до думки, що зарубинецька культура сформувалася як своєрідне новоутворення, що виникло в ході інтеграції протослов'янських племен (наприклад, Геродотових скіфів-орачів) з сарматськими групами лісостепу та різноетнічним населенням лісової смуги, зокрема – балтами й германцями. Така строкатість обумовила існування в зарубинецькій спільноті відмінних локальних варіантів, об'єднаних, проте, рисами типологічної спорідненості в топографії поселень, житловому будівництві, характерній конфігурації керамічного посуду, наборах прикрас тощо.

Кардинальні зміни в цю культурну специфіку принесла наступна за зарубинецькою **черняхівська доба** (кінець II – середина V ст. н.е.) – одне з найцікавіших явищ в дописемній історії на землях України. Нині відомо близько 5 тис. черняхівських старожитностей, переважно поселень, а їхня географія ототожнюється із значною частиною сучасної території України. Просторове тяжіння черняхівської культури було орієнтоване на південний захід, а інша частина цього ж культурного ареалу простягалася на територію Молдови і Румунії*. В етнічній інтерпретації черняхівської спільноти існують кардинальні розбіжності, однак нині переважає думка про її поліетнічність, якою об'єднувалися гето-даки Дністро-Дунайського межиріччя, сармати Причорномор'я і ранні слов'яни лісостепових регіонів України. Вірогідно, один з провідних компонентів багатомовної черняхівської спільноти складали **готи**. Просуваючись зі Скандинавії через Північно-Східну Польщу і Україну в Приазов'я, вони з кінця II до кінця IV ст. н.е. суцільним масивом замешкували нинішню Волинь та частину Східного Поділля, лишивши тут чимало пам'яток так званої **вельбарської культури**. На думку частини вчених, своєрідну “єдність” черняхівської культури якраз і належить пов'язати з фактом

---

* Тут вона відома під назвою Синтана де Муреш.

існування так званої *держави Германаріха* – об'єднання міжплемінних союзів під егідою готів, що в пік своєї могутності – у IV ст. – розтягалося від Приазов'я і Подніпров'я до Дунаю й Вісли, захоплюючи Крим.

Незважаючи на значний ареал поширення, черняхівські старожитності мають яскраві схожі риси, пов'язані з технологічним прогресом ремісничого виробництва. Зокрема, саме в цей час на території України уперше фіксується використання гончарного круга та залізних лемешів, склоробне виробництво, всебічно розвинута металургія та різноманітні залізобудівні ремесла. Технологічні здобутки цієї культури дозволяють дослідникам оцінювати її як своєрідну місцеву цивілізацію типу кельтської на європейському Заході. Збігаючись з добою активних римських впливів на околицях Середземномор'я, черняхівська культура сформувалася у відсвітах так званої "провінційно-римської цивілізації", перетворивши черняхівський ареал (як і кельтський) на контактну зону між романським світом та його варварським оточенням.

У IV ст. черняхівський ареал став ареною грандіозного потоку міграцій, що увійшов до історії під назвою **Великого переселення народів**. Початок йому поклав прихід з глибин євразійського степу у 70-х роках IV ст. першого конгломерату кочових племен, очолених **гунами**. Перейшовши Дон, гуни у 375 р. розбили тодішніх володарів Приазов'я – готів, а далі, просуваючись на захід до Дунаю, всмоктали до свого союзу колишніх готських данників зі степових околиць України. Відступаючи перед гунською навалою, готи 376 р. переправились через Дунай, відкриваючи шлях римського *лімесу* для потоку варварів: з півночі – германців, а зі сходу – тюркських, ірано-сарматських та угро-фінських племен, серед яких, найімовірніше, вже були й слов'янські вкраплення. У першій половині V ст. на уламках римських провінцій на короткий час витворилася строката "держава" гунського вождя Аттіли з центром у Паннонії [на території суч. Угорщини], яка розпалась негайно після його смерті (453), а рештки гунів та їхніх кочових спільників відступили у причорноморські та приазовські степи.

Наприкінці V – на початку VI ст. тут оформився новий союз племен, об'єднаних **булгарами** (угро-фінським з походження, але на той час уже тюркомовним етносом). Останніх, своєю чергою, невдовзі підкорили **авари** – угри зі степів нинішнього Північного Казахстану. Це племінне об'єднання у 60-х роках VI ст. під проводом войовничого *хагана* на ім'я Баян виступає на історичну арену як потужний поліетнічний союз – Аварський каганат. Візантійські свідчення VI-VII ст. нерідко плутають аварів та слов'ян, оскільки останні були широко втягнуті в походи Каганату як данники чи союзники

аварів. Тоді ж, як уже згадувалося, вперше фіксуються три слов'янські “народи”: **венеди** [венети] – на північ від верхів'їв р.Вісли, **склавіни** – у межиріччі Дністра та Дунаю до верхів'їв Вісли, **анти** – на північ від Чорного моря між Дніпром і Дністром.

Археологічні дані, підтверджуючи інформацію писемних джерел, засвідчують, що між V-VII ст. на території склавінів та антив формуються локальні культурні ареали, які поступово кристалізувалися у союзи місцевих слов'янських племен. Їхні гіпотетичні назви відомі з руських літописів пізнішого часу: поляни – на Київщині й Канівщині, деревляни – на Київському Поліссі й Східній Волині, уличі – на південь від полян, у Південному Подніпров'ї і Побужжі, тиверці – у межиріччі Середнього Дністра й Пруту, дуліби – у верхів'ях Дністра та бесейні Західного Бугу, хорвати – у карпатському регіоні, сіверяни – на Північному Лівобережжі Дніпра вздовж Десни і Сейму. Степове ж Подніпров'я з лівого боку Дніпра заселяли впереміш алани, булгари і слов'яни, залежні від заснованого у VII ст. тюркськими народами Хозарського каганату, до якого ми ще повернемося далі.

*

*

*

Центрами життя племінних союзів були укріплені поселення-*гради*, де, ймовірно, знаходилося культове капище і мешкав вождь. Візантійські джерела VI-VII ст. повідомляють, що слов'янами правили *архонти* [старійшини] та *рікси* [царі]. Однак уже з перших слов'янських писемних пам'яток видно, що це слово (коли воно справді вживалося у “мові варварів”) було рано витіснене германізмом *князь**, що теж фіксував уявлення про владу як військовий провід. Сліди давніх городищ VI-VIII ст. з глибокими оборонними ровами, земляними валами та дерев'яними укріпленнями знайдені у Києві, Чернігові, Зимному [під сучасним Володимиром-Волинським] та ін. Характерно, що населені пункти з аналогічною системою укріплень синхронно зафіксовані також на території Білорусі, Північно-Західної Росії [Псковщина], Чехії, Польщі. Археологічні знахідки скупченої в таких племінних центрах зброї вказують, що разом з *князем* у *граді* вже мешкали загони професійних воїнів, які не займались господарською працею. Такі військові колективи, відомі з пізніших джерел під назвою *дружин*, формувалися (на відміну від племінного війська-ополчення

---

* Праслов'янське *kъnězь, *kъnědъ від прагерманського *kuningaz [конунг].

усіх боєздатних членів племені) з юнаків, не пов'язаних кровною спорідненістю, відірваних від власного дому, а то й племені, тобто людей, що повністю присвятили себе “війні”, а точніше – набігам на сусідів.

З одним із гіпотетичних полянських *ріксів* – КИСМ – літопис пов'язує виникнення майбутньої столиці Русі. Оповідь про це нагадує широко розповсюджені епонімні легенди, що пояснюють назви тих чи інших місцевостей:

Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми..., то було три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їх – Либідь... Зробили вони городок на честь брата свого найстаршого [і] назвали його Києвом... А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря, і кажуть, що велику честь ... прийняв од цесаря, при котрім він цесарі приходив [туди].

Ці кілька рядочків літопису породили гігантську літературу, що залучила до їх інтерпретації синхронні візантійські, вірменські, скандинавські, хозарські, болгарські, арабські джерела. В дискусіях, що, мабуть, ніколи не завершаться визнанням незаперечної точки зору, нині досить поширеною є думка, згідно з якою Кий – це не міфічний персонаж, а реальна особа, вождь котрогось із антських племінних об'єднань. Натомість є чимало гіпотез, які, відштовхуючись від виразно неслов'янської топоніміки, що впливає з легенди про Кия, заперечують провідну роль полян у заснуванні міста. Мабуть, найдавнішою серед них можна вважати скіфо-сарматську версію, висловлену ще польськими істориками XVI ст., які впевнено датували появу Києва 430 р., ототожнюючи місто з *племенем сарматів* (з тодішньої точки зору – предків слов'ян).

Іншою поширеною гіпотезою є готська, яка ототожнює Київ зі згадуваним у давньоскандинавських сагах орієнтовно під IV ст. містом *Данпарстад* [Дніпровське місто] на *готській землі*.

Врешті, велика дискусійна література існує довкола болгаро-хозарської версії, що пов'язує формування Києва з хозарською добою, а саму назву міста виводить від тюркського слова *кии* – *берег річки*. На користь іншого варіанту цієї ж версії промовляє хозарська назва Києва – *Самватас*, яку одні інтерпретують як словосполучення *Висока Фортеця*, а інші пов'язують з іменем *Шамбата* [Самбата], брата Кубрата I, хана поглинутої у VII ст. Хозарією гуно-булгарської держави в Приазов'ї*.

---

* Кубрат був батьком Аспаруха, першого хана заснованої у 680-681 рр. між Дунаєм і Балканами Дунайської Болгарії, тобто майбутньої Болгарії.

Отже, як бачимо, в дискусіях істориків щільно переплелися три проблеми – заснування Києва як міста-фортеці, його функціонування у ролі центру полянських племен і, врешті, перетворення на столицю вже більш-менш окресленого державного об'єднання, створеного *русамі*. З обставинами їхньої появи на політичній арені Середнього Подніпров'я пов'язаний ще більш заплутаний клубок дискусій, оскільки власне загадкові *руси* дали першопоштовх цілком зримій історії Середнього Подніпров'я, віднині сконцентрованої довкола Києва.

§ 4. *Руси і Русь у IX-X століттях*

Перша нині відома достовірна згадка про *русів* зафіксована під 839 р. у франкській хроніці “Бертинські аналі”. Оповідуючи про посольство візантійського імператора до двору імператора франків, хроніст-очевидець пише:

Він також послав з ними [послами] якихось людей, котрі сказали, що вони, тобто їхній народ, зветься Рос [Rhos] і що їхній король, який зветься хакан [chacanus], прислав їх до нього візантійського імператора, як вони твердять, заради дружби...

При детальнішому розслідуванні, зазначає хроніст, виявилось, що *роси* належали до *народу свеонів* [шведів] і були насправді не *шукачами дружби*, а вивідниками.

Перші згадки про *росів* у візантійських джерелах відносяться теж до другої чверті IX ст. В інформаціях про їхні напади на малоазійське місто Амастріду (842) та Константинополь (860) вони характеризуються як народ дикий і жорстокий, про котрий *багато і часто говориться*.

Дискусії вчених довкола етимології слова *Русь* (а, отже, і походження самих *русів*) точаться з прадавніх часів: ще автор Густинського літопису, укладеного в Києві у 20-х роках XVII ст., писав: *Єсть недоумініє многим, откуда, і в кая літа, і чесо ради наш Словенский народ наречеса Русю*. З іншого боку, цілком очевидно, що ця проблема не може бути ототожнена з проблемою становлення Давньоруської держави як політичної одиниці. На багатьох прикладах європейської історії можна побачити, як химерно усталювалися назви держав, коли їх витворення було підштовхнуте прийшлими колективами, що з плином часу злилися з місцевим етносом. Так, назва Болгарії спирається на політонім *булгари*, яким позначали кочовиків-завойовників, Франції – на ім'я германського племінного союзу, очоленого *франками*, що захопили Галлію, Британії – на германське плем'я *бритів*, котре

завоювало місцеве кельтське населення і т.д. Однак “патріотичне” прочитання історії подеколи й донині дає рецидиви у періодично відроджуваному протистоянні “норманістів” та “антинорманістів”, що було започатковане ще баталіями в Санкт-Петербурзькій Академії Наук середини XVIII ст. між Герхардом Фрідріхом Мюллером і Михайлом Ломоносовим. Перший, як відомо, доводив, що Київську Русь заснували нормани, точніше шведи [*руси*], а другий вважав, що це вкриває ганьбою Росію.

Втім, нині “норманістами” (в сенсі визнання скандинавського походження і слова *Русь*, і династії київських князів Рюриковичів) є більшість фахівців, тож з їх гіпотез про коріння етноніма *руси* варто розпочати побіжний огляд точок зору на це питання. Слово *русь*, згідно з такою версією, пов’язується з давньоскандинавським коренем *rod, засвідченим у давньошведських поняттях *roder* – *гребля, судноплавання*, *Rodslaghin* [*Roslagen*] – *округ, що поставляє в ополчення одне весельне судно*, *rod* – *морський похід на весельних суднах* тощо. Ймовірно, що першим передавачем самоназви скандинавських мореплавців стала людність узбереж сучасної Фінляндії та Естонії, де шведів, котрі почали з’являтися тут з середини першого тисячоліття, називали по-естонському *Rootsi*, по-фінському *Ruotsi*. Інше коріння слова *Русь* бачить відомий орієнталіст і історик Омелян Пріцак, виводячи його від кельтського етноніма *Rut(z)eni*, який у німецьких діалектах трансформувався за схемою **Rut-/Ruzz-/Ruz-* > *Russ-/Rus*. Історичними носіями назви *Русь*, за Пріцаком, були фризські купці, що *Ruzzi* вели трансєвропейську торгівлю і, змішавшись зі скандинавами, утворили на Волзі політичне об’єднання, котре згодом слов’янізувалося і розвинулося в Державу Русів.

На противагу германській (скандинавській) етимології існує припущення про зв’язок слова *Русь* з іраномовними мешканцями одного з регіонів Середнього Подніпров’я, присутність яких засвідчена у місцевих гідронімах *Рось, Роська, Росава* тощо, гіпотетично похідних від іранського *ruks/roks* – *світлий*. Носієм етноніма *рос* [*рус, русь*], як вважають прихильники цієї точки зору, могла виступати котрась із сармато-аланських, згодом слов’янізованих, племінних груп, що входила до антського союзу племен.

Врешті, є прибічники слов’янської етимології поняття *Русь*, прив’язаної до праслов’янського кореня **rud-/rus* із значенням *світлий, русий*. За гіпотезою Бориса Рибаківа східнослов’янське плем’я з такою назвою мешкало на цих теренах уже в VI-VIII ст. Врешті, за ще одним варіантом слов’янської версії, носіями назви *Русь* могли бути ругії *Ruqi* – слов’янське населення о.Рюген на

Балтиці, чиїх ватажків нібито запрошували для оборони міста мешканці торгового Новгороду.

З перерахованих гіпотез скандинавська має найбільше опертя у загальному контексті європейської історії тих часів, де IX – середину XI ст. називають “епохою вікінгів”. Скандинавські ватаги професійних воїнів, яких на заході Європи звали *норманами*, а на сході *варягами*, з кінця IX – початку X ст. стали справжнім бичем Європи. Внутрішня нестабільність виштовхувала з небагатих північних угідь майбутньої Данії, Швеції і Норвегії молодших членів родових общин, які не отримували в спадок, згідно зі звичаєм, ні землі, ні худоби, змалечку готуючись здобувати собі засоби прожитку зброєю. На скандинавських узбережжях збиралися загони відчайдушних юнаків, готових, спорядивши легкий парусник (а всі скандинави були відмінними мореплавцями), прямувати за здобиччю до будь-яких берегів. Прямуючи на схід Європи, скандинави переслідували швидше торгівлю, ніж військову мету. Їх вабили великі ріки, які перетинали слов’янські й угро-фінські простори з півночі на південь. Ладозьке озеро і р.Волхов служили “в’їздними ворітьми” з Балтики: через басейн оз.Ільмень звідси можна було дістатися до Волги, нею досягти земель волзьких булгар і Хозарії, а перетнувши Каспійське море – арабських країн Середньої і Передньої Азії. Підприємливі купці-воїни сплавливали на південь мед, віск і хутра, проте головним товаром було не це – скандинавська торгівля VIII-XI ст. орієнтувалася передовсім на работоргівлю. Адже і безупинні набіги на європейський захід, і вилазки на слов’янські, балтські та угро-фінські землі сходу супроводжувалися захопленням величезних полонів. Людський товар, сягаючи в окремі роки десятків тисяч, перепродувався до Візантії та в арабські країни Середземномор’я, Північної Африки і Азії. Арабські джерела, в яких усі раби слов’янського, угро-фінського, а, ймовірно, і германського походження зветься *сакаліба*, сам річковий шлях по Волзі й Дону називали *Nahr as-Şaqaliba*, тобто *Головний шлях рабів*.

З IX ст. скандинавські мореплавці почали освоювати новий торговий шлях на південь, який отримав назву *Путі з варяг у греки*. З оз.Ільмень по малих річках і річкових волоках їхні човни простували до верхів’я Дніпра, а вже звідти Дніпром спускалися в Чорне море. Вихідним північним пунктом нового шляху став Новгород, а нижче понад Дніпром як центри густо залюднених округ або як опірні точки на важливіших відрізках водного шляху поступово підносяться інші ранньоміські населені пункти, котрі населяв різноетнічний строкатий люд, причетний до торгівлі, її охорони чи обслуги.

Щодо Києва, то сюди сходилися річкові транзитні шляхи двох найбільших Дніпрових допливів – Прип'яті й Десни, і власне ця специфіка розташування майбутньої столиці Русі, яка дозволяла контролювати увесь Дніпровський шлях, визначила місту роль бази, з якої впродовж IX ст. нормани-руси здійснили поступове об'єднання територій, пов'язаних сіткою гідрографічної мережі з Дніпром.

Осідаючи в прирічкових укріпленнях, скандинави або підкоряли довколишні племена, примушуючи їх до сплати данини (полюддя), або вступали з ними у союзницькі відносини. Ймовірно чисельність княжої дружини, яка взимку виходила з Києва на полюддя, а навесні, перетворившись на купецьку флотилію, сплавила здобуті товари і рабів униз по Дніпру до візантійських берегів, обраховують приблизно на тисячу осіб. Отже, нормани-руси як політична сила з'явилися на території полянського союзу племен та його сусідів у першій половині IX ст., а їхня група мала характер відносно невеликого й мобільного військового колективу, що нав'язав місцевим племенам відносини данництва чи союзництва. Процес же поступового об'єднання слов'янських племен довкола київського центру розтягнувся на значно триваліший час, завершившись аж наприкінці X – на початку XI ст. За літописною легендою, щоправда, сталося це набагато простіше: у 882 р. прибулець з Новгороду Олег [зі шведськ. Helqu] убив місцевих володарів Аскольда й Діра під приводом, що ті *не є князі, ні роду княжого*, і започаткував генеалогічний ланцюг київських князів, осівши в Києві й оголосивши місто столицею своїх володінь: **СЕ БУДИ МАТИ ГРАДОМ РУСЬКИМ**.

За правління Олега та його наступника Ігоря [Inqvar] (882-945) Держава Русів почала набувати виразніших обрисів. До неї, зокрема, були остаточно приєднані племена деревлян і уличів, а після кількох успішних воєн з хозарами перепідкорені колишні хозарські данники – радимичі, кривичі і сіверяни. Водночас владу київського князя в якості його федератів визнали і північнослов'янські регіони – Новгород, де віднині сидів спадкоємець або близький родич київського князя, Полоцьк і Смоленськ. З часів Олега та Ігоря походять і письмові угоди Києва з Константинополем 907, 911 та 944 рр., що стали першими політичними актами молодій державі; у них декларуються засади мирних відносин та способи регуляції комерційних справ і конфліктів, зокрема – гарантії безпеки купцям з Русі в Константинополі і навпаки.

Завершує шерек князів героїчної доби постать Ігорового сина Святослава (962-972), одного з найромантичніших героїв літописної традиції: князь хоробрий і легкий, ходить, *акр пардус* [немов гепард], не возить за собою в

походи ні возів, ні казанів, не ховається вночі до шатра, бо спить разом з дружиною просто неба, поклавши сідло під голову, не нападає на противника зненацька, але завжди посилає виклик: *Хочу на вас іти!* Візантійський мемуарист X ст. Лев Диякон лишив і перший словесний портрет київського князя:

Ось якою була його зовнішність: помірного зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими бровами і яносиніми очима, кирпатий, безбородий, з густим, дуже довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з одного її боку звисало пасмо волосся – ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла були цілком співмірні, однак виглядав він похмурим і диким... Одежа його була біла і відрізнялася від одягу його наближених тільки чистотою*.

Смерть, яка спіткала войовничого Святослава, була такою ж бурхливою, як і його життя: повертаючись з багатою здобиччю і величезним полоном з Подунав'я, дружина русів на Дніпрових порогах зазнала у 972 р. нападу печенігів. Князь був убитий, і за наказом печенізького хана Курі з його черепа зробили чашу, окуту золотом.

Перебуваючи увесь час у походах то в Хозарії і Волзькій Булгарії**, то в Болгарському царстві у Подунав'ї, Святослав розподілив свої володіння між трьома синами. На київський княжий стіл був посаджений старший – Ярополк, в Деревлянській землі – Олег, а в Новгороді – Володимир. Однак миру між братами вистачило ненадовго: у 977 р. спалахнув конфлікт між Ярополком та Олегом і розпочалася війна, під час якої Олег загинув. Володимир, рятуючись від можливої розправи, теж утік, як каже літописець, *за море*, тобто в Швецію. Проте уже 980 р. йому вдалося повернутися з загоном вікінгів, і він швидко здобув Новгород, Полоцьк, а далі й Київ, а Ярополка наказав підступно вбити. Отже, з 980 р., як читаємо у “Повісті минулих літ”, *став княжити Володимир у Києві один.*

---

* Прообраз козацького оселедця дійсно служив ознакою знатності серед степових народів. Що ж до інших прикмет зовнішності руського князя, то вони, як припускають, могли бути не особистими ознаками Святослава, а відображенням стереотипних уявлень візантійців про степовиків.

** Власне похід Святослава 965 р. на Хозарію, що супроводжувався зруйнуванням головних міст – Ітиля та Саркела, став сигналом до падіння Хозарського каганату; наприкінці X ст. син Святослава Володимир, остаточно оволодівши країною, наклав на хозарів данину.

*

*

*

Держава Русів не лишалася застиглим тілом у ті півтора століття, що відділяли Аскольда від Володимира. Окрім того, що значно розширилася її територія за рахунок злиття Півночі й Півдня та усунення з політичної арени Хозарії, можемо помітити і суттєві внутрішні зміни. Передовсім вони стосуються відносин між варягами-русами і слов'янським населенням. Розчинення скандинавського елемента в слов'янській стихії відбувалося передовсім завдяки переходові дружинників-варягів на місцеву мову й місцевий побут. Розмиванню відособленості норманської знаті, сконцентрованої довкола князя, сприяло те, що слов'янська племінна верхівка теж поволі вливалася до складу княжого оточення, прискорюючи “ослов'янення” скандинавів завдяки приватним, а особливо шлюбним зв'язкам. Наскільки далеко цей процес посунувся наприкінці X ст., видно хоча б з того, що син Ігоря [Inqvar] та Ольги [Helqe] став першим князем, який носив слов'янське ім'я – Святослав. Припускають, що двомовність, тобто вживання нарівні слов'янської і *руської* (себто шведської) мов найдовше затрималось у вищих колах – на княжому дворі та серед наближених князя. Що ж стосується княжої дружини, то вона вже на середину X ст. була поліетнічною. Так, якщо в угоді Олега з греками 911 р. *від народу руського... сущих русів* виступають лише особи зі скандинавськими іменами (як Карл, Інґельд, Фарлоф, Руальд тощо), то в аналогічній угоді Ігоря 944 р. серед послів, які завіряли її клятвою, вперше поруч зі скандинавами згадуються люди зі слов'янськими, балтійськими та фінськими іменами. Характерно, однак, що політонім *Русь* поширюється і на них: в угоді їх названо *од народу руського послы й купці*. В цілому ж “скандинавський слід” у місцевій культурній традиції маловиразний. Не виключено, це пояснюється тим, що слідом за асиміляцією варягів на зміну язичницьким дружинним вартостям швидко прийшли християнські, ґрунтовно перекривши давніші шари культури з їхнім складним плетивом слов'янського, балтійського, готсько-скандинавського, тюркського, булгарського та іранського ферментів, химерно поєднаних (як – нині можна тільки здогадуватись) у тому строкатому етнічному казані, де впродовж першого тисячоліття нашої ери зароджувався народ майбутньої Русі-України.

РОЗДІЛ II. ПІД ЗНАКОМ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Переміни в житті східних слов'ян, які прийшлися на IX-X ст., були співзвучні загальному рухові історії європейського континенту. З різним темпом у його окремих регіонах проходили або вже пройшли назагал схожі процеси, що стали наслідком втягнення варварських народів до орбіти греко-римської цивілізації, передовсім – до соціального перевороту в родоплемінному укладі.

Без сумніву, провідну роль і в “одержавленні” варварських народів з супутньою легітимацією інститутів регулярної влади, і в становленні нової системи вартостей, яка ці зміни санкціонувала, відіграла універсальна інституція середньовіччя – християнська церква. Християнізація Європи тривала тисячу років – від кінця IV до кінця XIV ст., хвилями просуваючись із Середземномор'я до північних та східних околиць європейського світу. Зусиллями місіонерів Римського патріархату впродовж V-VIII ст. були навернені германські племена, після Великого переселення народів розсіяні від Піренейського півострова і Британії до Східної Балтії, тож за Римом закріпилося главенство над християнами Західної і Центральної Європи. Нова хвиля християнізації прилучила в IX ст. до Римської церкви слов'янські народи Хорватії і Моравії, а з середини X – початку XI ст. – населення Данії, Польщі та Угорщини.

Місійна діяльність Східного (Константинопольського) патріархату, вельми інтенсивна у IV-VI ст., коли були християнізовані південні та східні терени імперії – Ефіопія, Вірменія, Грузія, Сирія та ін., теж набрала повторної активності у IX-X ст. Ареною візантійської активності стали Балкани і Центрально-Східна Європа: наприкінці IX ст. були (повторно) навернені серби і далматинці, у 864 р. офіційне хрещення прийняли болгари і тоді ж, у 60-х, відбулося “перше” (Аскольдове) хрещення Русі. Як ширше було показано далі, воно ще не перетворило язичницьку Русь на християнську державу, а тим більше не визначило остаточно – до Константинопольського чи до Римського християнського берега прибі'ється Київ. Проте “вибір віри”, зроблений 988 р. князем Володимиром Святославичем на користь Константинополя, не здається випадковим. До візантійської орбіти молоду Руську державу підштовхувало і традиційне географічне тяжіння, і економічно-торгові інтереси, здавна поєднані *Путтю з варяг у греки*, і загальнополітичні розрахунки. Окрім усього, Константинополь тих часів був одним з найрозкішніших міст світу, і

під враженням його сліпучого блиску виросло кілька поколінь руських князів, які бачили в *світлоносній імперії ромеїв* землю обітовану.

Так у рамках ширшої – європейської – християнської спільноти населення майбутньої України опинилося серед її греко-візантійського відламу. Візантійська літургія, грецькі церковно-мистецькі канони, книжність і стиль духовності витворили фундамент руського світу культури, що спирався на візантійські взірці, нагадуючи культуру латинського Заходу хіба в загальнохристиянських елементах. *Під знаком візантійської цивілізації*, тобто в системі її стереотипів, формувалися і державні інститути, і коло суспільних понять та світоглядних цінностей мешканців Давньої Русі – від великого князя до невільника. Тож з погляду на те, коли і як засвоювалися ці стереотипи, що поволі ставали власною, органічною нормою, варто розпочати цей розділ. Він охоплюватиме події з кінця X до початку XIV ст. – часи становлення, розквіту і занепаду Київської Русі, або, як їх традиційно називають в українській історіографії – *княжу добу*.

§ 1. Київська Русь: держава і люди

Володимирове хрещення в легенді та реаліях

За джерелами, які згадують охрещення Русі, ховається певний парадокс: візантійські пам'ятки виразно зафіксували навернення Аскольда та його дружини у 60-х роках IX ст., але майже не коментують офіційного запровадження християнства при Володимирі Святославичі (988). Натомість руські літописи про прийняття нової віри Аскольдом взагалі “не знають”, зате підносять до рівня догмату роль Володимира-*першоохрестителя*. Намагаючись пояснити цю “змову мовчання”, дослідники припускають, що белетризовано-барвиста історія “Володимироваго хрещення” була внесена до літописних текстів аж через сто років після події – наприкінці XI ст. Своєю чергою, вона спиралася на кілька попередніх *сказань* 40-х років XI ст., котрі виникли як публіцистичні твори, що переслідували мету довести незалежність Руської церкви від Грецької. Русь у баченні автора (авторів?) *Сказань* – це велика й могутня держава, рівна Візантії. Сам же Володимир уподібнений до імператора Константина Великого: той зробив християнство державною релігією Римської імперії, а цей офіційно проголосив християнство у власній державі. Відтак Володимирове хрещення трактувалося як сакралізований рубіж між передісторією – язичницькими часами, коли мешканці Русі були

погани і невѣголоси, і новою добою – християнською, що символізувала вихід з темряви на світло.

Візантійській церкві у цій схемі відведена скромна роль пасивного взірця. За літописною легендою, зіпертою на *Сказання*, охрещенню передували тривалий **вибір віри**: князь та його бояри вислухали місіонерів – болгар-магометан, *німців з Риму... посланих папою, жидів хозарських*, тобто іудаїстів, та *філософа-грека* з Візантії. Після цього князь розіслав *мужів добрих тямущих числом десять*, аби відвідали різні краї, приглядаючись до їхньої віри. Ті ж, повернувшись, заявили Володимирі й дружині, що немає в світі кращої над грецьку.

Втім, сюжет про *вибір віри* належить до мандрівних: згідно з легендою, хозарський цар Булан так само приймав іудаїзм, вислухавши аргументи багатьох місіонерів, а *Сказання* про охрещення Володимира підозріло схоже на аналогічне *Сказання* про навернення болгарського царя Бориса. Насправді ж навряд чи могло постати питання про "вибір віри" в країні, серед населення якої вже не менше ста років побутувало християнство. Від часів Аскольда число прибічників нової релігії поволі зростало, охоплюючи як дружинне воїнство, так і купецький прошарок. У Києві наприкінці IX ст. на могилі вбитого Олегом Аскольда була споруджена християнська церква св. Миколая (припускають, що під цим іменем Аскольд був охрещений), а в першій половині X ст. – церква св. Іллі над *Ручаєм*. Християнкою була вдова Ігоря княгиня Ольга, нібито охрещена самим патріархом за участю візантійського імператора під час візиту в Константинополь у 50-х роках X ст. (точна дата цієї події лишається спірною). У 959 р. Ольга навіть звернулася до німецького імператора Оттона I з проханням *призначити* [для її народу] *єпископа і священників* [episcopum et presbiteros... ordinari] тобто мала намір поширити хрещення на всю державу. Цьому плану, однак, не судилося здійснитися. Адальберт з Тріра, пізніший архієпископ Магдебурзький, який 962 р. очолив місію на Русь, після короткого перебування у Києві змушений був утікати звідси *cum magno labore* [з великими труднощами], коротко записавши, що він *нічого не зміг досягти*, бо прохання княгині, як з'ясувалося, було *удаваним* [ficta, ut claruit]. Припускають, проте, що на заваді місіонерам стали більш об'єктивні перешкоди, ніж непостійність княгині, бо власне цими роками датується початок язичницької реакції, яка запанувала після приходу до влади Ольжиного сина, ревного язичника Святослава. На час його правління припадає хвиля антихристиянського терору, коли, зокрема, були зруйновані і згадані вище храми.

Черговий спалах антихристиянських настроїв припав на початок правління Святославового сина Володимира, який відразу після вокняжіння (980) проголосив новий язичницький пантеон Русі, влаштувавши поруч зі своїм двором у Києві капище з фігурами шести ідолів, гіпотетично – верховних божеств шести слов'янських племен: полян, деревлян, сіверян, дреговичів, кривичів та ільменських словінів.

Вісім років на Старокиївській горі навпроти княжого двору простояв облаштований Володимиром храм-капище, уособлюючи останню хвилю язичництва. Оточена сусідами-християнами – поляками, чехами, болгарами, візантійцями – Руська держава стояла на порозі перелому, який мав остаточно ввести її до кола християнської цивілізації, однак безпосереднім поштовхом стали причини політико-династичні. Восени 987 р. головнокомандувач східної візантійської армії Варда Фока проголосив себе імператором; невдовзі узурпатора визнали Мала Азія, Вірменія та Грузія. Законному імператорові Василю II Македонянину (976-1025) загрожувала катастрофа, і він звернувся за допомогою до київського князя, пославши до нього посольство взимку 987-988 р. Той погодився, але за умови, що Василь II віддасть йому руку своєї сестри Анни; до угоди був внесений ще один пункт – Володимир зобов'язувався охреститися разом з усім народом своєї країни, а вони народ великий (як запише один з тогочасних східних авторів).

Навесні 988 р. 6-тисячна армія русів разом з військом імператора розбила збройні сили Фоки. Трон був таким чином врятований, але Василь II не квапився віддавати *багрянородну*, тобто царственну від народження сестру за варвара. Однак збройний похід Володимира на Херсонес (*Корсунь*), коли місто було здобуте й сплюндроване, а до Константинополя надіслана погроза вчинити зі столицею імперії те саме, зробили візантійського володаря поступливішим. Тож, отримавши обіцяну *багрянородну* Анну, Володимир відбув з нею до Києва. Час і місце його особистого охрещення дискусійні, натомість примусове навернення киян, здійснене відразу після Корсунського походу, літопис упевнено датує 988 р., описуючи його так:

І коли прибув, повелів він поскидати кумирів – тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на Ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями... Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: “Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде...” А на завтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду... а поти,

стоячи, молитви творили. І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки дуи спасається...

Щодо *радості великої*, то літописець, слід думати, перебільшив. Християнізація по всій Європі просувалася з труднощами, долаючи спалахи опору. Не стала винятком з загального правила і Русь. Так, мешканців Новгороду вдалося охрестити лише наступного року, і то в *злій січі*. Майже через сто років літопис фіксує спалахи язичницької реакції у Новгороді, Ростовській землі та Києві. Найконсервативніший з обрядів – поховальний – зберігав елементи язичництва аж до рубежа XII-XIII ст. Яскравим феноменом поверхового закорінення християнського світосприйняття є язичницькі ремінісценції знаменитого “Слова о полку Ігоревім” (кінець XII ст.): автор практично не апелює до християнської символіки, натомість розлого покликається на поганську, згадуючи Дажбога, Велеса, Хорса, Стрибога та ін.

*

*

*

Від часів Володимирового хрещення церква стала головним поширювачем **писемної культури**. Поява кириличної абетки, як відомо, пов’язується з так званою *Моравською місією* Константина (в чернецтві Кирила) і Мефодія, братів з грецького міста Салоніки. Працюючи у 860-х роках як місіонери у Великій Моравії, брати на основі грецького письма впорядкували першу слов’янську абетку і здійснили та записали нею перші переклади з греки на слов’янську Євангелія та Псалтиря. За свідченням Чорноризця Храбра, автора болгарського трактату “Про письменна” (кінець IX – початок X ст.), слов’яни до охрещення не знали *книг*, тобто Святого Письма, однак уміли рахувати й ворожити *чертами и резами*. Натомість у “*Їитіі*” Кирила і Мефодія, або так званих “Паннонських легендах”, приписуваних учневі Кирила Климентію Охридському, оповідається, що перебуваючи у 860-861 рр. у Херсонесі, творець слов’янської абетки бачив тут Євангеліє і Псалтир, *руськими письмены писано*, тобто власне їх поклав в основу свого алфавіту (правда, частина вчених вважає даний фрагмент “*Їитія*” пізнішою вставкою).

Так чи інакше, але ще до запровадження згаданої абетки на Русі спорадично використовувалось грецьке письмо, про що згадує і Чорноризець Храбр, вказуючи на незручності передачі слов’янських звуків грецькими літерами *без устроєния* (що й зрозуміло, бо грецька мова не знає багатьох

звуків, властивих слов'янам). Нині чималої популярності набула гіпотеза, що первісною фазою *устроєня*, тобто прилаштування грецького письма до слов'янських мов, була так звана *Софійська абетка*. Останню Сергій Висоцький виявив серед графіті Софійського собору у Києві; вона передає накреслення 23 літер грецького алфавіту з додачею чотирьох специфічних слов'янських літер **Б, Ж, Ш, Щ**.

За літописом, початок шкільній (*книжній*) освіті був покладений Володимиром, який відразу після охрещення киян *став у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне*. Так було покладено початок підготовці *книжних людей*, а з середини – другої половини XI ст. – і перших пам'яток *руської книжності*, що походили з церковного середовища. Водночас графіті на стінах Софійського собору в Києві, новгородські берестяні грамоти, написи й клейма на будівельних плитах і зброї свідчать, що тоді ж, у XI ст., письменність набула поширення і серед інших верств населення.

Контури державної будівлі в XI столітті

Тип ранньої руської державності можна узагальнено визначити як **патримонію**, тобто політичний устрій, за якого влада пануючої династії і підпорядкована їй територія вважались нерозривно поєднаними: право на владу мав кожний член панівного дому, а після смерті чергового володаря територія розподілялась між його синами як співучасниками владарювання. Глибинна суть патримонії, сягаючи корінням язичницьких практик родоплемінного укладу, полягала в тому, що право кожного члена пануючого роду на співучасть у владі вважалось так само очевидним і безсумнівним, як спадкові права землероба-общинника на землю в межах своєї общини. “Владарювати” було нормальною функцією, невідчужуваною сутністю **всього** роду, а підвладна територія сприймалась за його буквальне тілесне продовження, тобто, відповідно до архаїчного світосприйняття, перебувала у безпосередній залежності від фізичного здоров'я володаря, його удачливості, долі, поведінки тощо.

За визначенням Олексія Толочка, на концепцію і спостереження якого спиратиметься автор цього нарису в характеристиках давньоруських владних структур, підвалини, на яких функціонувала Київська Русь, сформувалися довкола метафори **родини з її колективним (родинним) правом** володіння

Руською землею*. За логікою цієї схеми, вивершення одного члена роду коштом інших (*самовластя*) рішуче не схвалювалося: межі повноважень вважалися сакрально встановленими, і кожен князь мусив дотримуватися їх, не переступаючи *преділа братня*. Ідея *братства* усіх представників династії знаходила оперття і в церковній доктрині, згідно з якою бажати об'єму влади більшого, ніж є – значить нехтувати Божим промислом**.

Паралельно в рамках уявлень про рівність усіх членів роду оформилась – вірогідно, починаючи з середини X ст., – ідея старшинства [*старійшинства*] князя-батька [*старійшого,*] що давало йому право на київський [*старійший*] престол і певну владу над *молодшими*: братами, синами, племінниками, онуками. Відтак політична система Русі XI ст. передбачала існування особливого "столичного" уділу – Київського, правитель якого набував статусу *старійшого*, або *великого князя*.

Співвідношення язичницького і християнського ракурсів у сприйнятті особи князя та характеру його влади модифікувалося протягом усього XI ст., особливо за княжіння Володимирового сина Ярослава Мудрого (1015-1054) та його безпосередніх наступників.

Зокрема, промовистим символом "імперських амбіцій" Києва було спорудження знаменитого Софійського собору. Мурований храм, який донині прикрашає місто, був зведений Ярославом Мудрим між 1037-1044 рр. (за іншою версією, його заклали у 1017 р. на місці однойменної дерев'яної будівлі, поставленої Володимиром Святославичем і пізніше спаленої печенігами). Освячений в ім'я *Софії Премудрості Божої*, головний собор київських князів безпосередньо апелював до однойменного імператорського храму в Константинополі. Софія Константинопольська, побудована в VI, а реставрована у IX ст., символізувала перемогу християнства і осяйну могутність візантійських володарів, Софія Київська – утверджувала нове віровчення на Русі і авторитет влади Ярослава Мудрого, спадкоємця Володимира-першохрестителя. Показово, що Софійські храми, аналогічні київському, були споруджені у цей самий час у Новгороді (1045-1050) та

---

* У новітній історіографії, присвяченій історії Русі, це явище також називають "сімейним володінням" (О.Є.Пресняков), "колективним сюзеренітетом" (В.Т.Пашуто), "родовим сюзеренітетом" (О.В.Назаренко)..

** Варто зазначити, що в Західній Європі цей елемент християнської доктрини під впливом римського права, інтенсивно поширюваного через канцелярії Римської церкви та університети, був набагато раніше, ніж на Русі, приглушений ідеєю авторитету приватної власності та індивідуального успадкування.

Полоцьку (сер. XI) – містах, які завжди претендували на певну незалежність від південного центру.

Грецькі майстри, які будували і прикрашали Ярославів храм у Києві, повторили композиційні та художні прийоми візантійських першовзірців. Однак на ктиторських фресках, зрозуміло, вже були зображені не члени візантійських імператорських родин, а сімейство Ярослава Мудрого – він сам, його дружина, сини і дочки. Дехто з членів сім'ї несе великі свічки: за візантійським імператорським церемоніалом, останнє пов'язувалось з великодніми виходами *багрянородних* до Софійського храму. Цей паралелізм промовистий – на середину XI ст. княжий рід уже претендував на статус *царственного* не тільки за язичницькими, але й за візантійсько-християнськими мірками. В обожнюванні княжої влади давньоруські книжники відштовхувались від візантійської традиції, однак до неї міцно прив'язана і язичницька символіка. Характерним прикладом такого симбіозу може слугувати усталений набір так званих *княжих* імен, які давали тільки членам роду Рюриковичів. Кожен з них, окрім хресного церковного імені, мав власне *княже* ім'я з репертуару язичницької антропонімії, і саме так його величають сучасники, вже на підставі імені підносячи над загалом.

У подібному напрямі – до поєднання язичницького і християнського сприйняття інститутів влади – відбувалася і еволюція її зовнішньої атрибутики. В країнах Західної Європи, де прообразом інтронізації стала коронація 800 р. у Римі імператорською короною володаря франків Карла Великого, можновладці отримували відповідні інсигнії від церкви, яка за встановленою процедурою освячувала помазаника Божого. На Русі інтронізації відповідав обряд *посадження на стіл*, який відбувався за участю церковних ієрархів, з перенесенням престолу, на якому після урочистого богослужіння *сідав* князь, до кафедрального собору.

Охрещення Володимира Святославича та його одруження на *багрянородній* сестрі візантійських імператорів ввело київських володарів до *християнської сім'ї* європейських правителів. Цей факт забезпечував офіційну легітимацію Русі в очах європейського співтовариства. Адже лише християнський правитель мешканців християнської країни міг стати суб'єктом міжнародного права [*jus gentium*], у тих формах, які тоді вважалися загальновизнаними: кордони його володінь вважалися (хоча б номінально) недоторканими, воїнів під час збройних конфліктів брали у полон, а не в рабство, сам він міг апелювати до поняття справедливості серед сусідніх королів тощо.

Найбезпосереднішим проявом прилучення до *християнської сім'ї* володарів були перехресні династичні шлюби. Ця практика впродовж XI ст. швидко втягнула в себе і руських князів. Так, з-поміж доньок самого Ярослава Мудрого, якого іноді називають "тестем Європи", Анастасія була за угорським королем, Єлизавета – за норвезьким (і овдовівши – повторно за датським), Анна – за французьким*. Династичні шлюби сприяли активізації дипломатичних зносин та налагодженню приязних політичних і особистих контактів. Наприклад, при дворі Ярослава Мудрого в Києві у різний час жили норвезький принц, майбутній король і шукач руки Єлизавети Гаральд Грізний, племінники угорського короля Іштвана I Святого (старший з них Андрій згодом сам стане королем, зятем Ярослава), сини англійського короля Едмунда Залізнобокого. На початкові десятиліття XI ст. припадають перші описи Києва іноземцями – єпископом Бруно з Кверфурта, який через володіння Володимира Святославича простував з місієюною метою до печенігів, та архієпископа Тітмара Мерзебурзького (останній у своїй хроніці під 1017 р. записав свідчення очевидців – німецьких найманців, які допомагали Святополку у боротьбі з Ярославом Мудрим за батьківський престол). Бруно називає князя Володимира *великим і багатим володарем*, а Тітмар, описуючи *столицю Королівства Русів*, говорить, що тут мешкає *незліченне число люду* і є понад 400 церков та 8 ринків. Якщо під церквами малися на увазі навіть невеличкі домові каплиці, то все одно розмах цивілізаційних змін, які сталися за княжіння Володимира і Ярослава, вражає. Тим-то логічно вмотивованою видається патетика проповіді "Слово про закон і благодать", зверненої до Ярослава та його родини майбутнім Київським митрополитом, а на той час пресвітером княжої церкви Спаса на Берестові Іларіоном:

Похвалимо ж і ми по силі нашій малими похвалами велике і дивне створившого – нашого учителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, сина славного Святослава, які в роки володарювання свого мужністю і хоробрістю уславилися в країнах багатьох. І понині перемоги і могутність їх споминаються і прославляються. Адже не в слабкій і безвісній землі володарювали, а в Руській, що знана й чувана є в усіх чотирьох кінцях землі!

У згаданій проповіді Іларіон уперше наголошує на "столичній" функції Києва. Для попередньої, язичницької ментальності поняття "столиці" не

---

* Виїжджаючи до Франції, Анна Ярославна повезла з собою слов'янське Євангеліє, згодом покладене в Реймському соборі як реліквія королівського дому; коронуючись, пізніші володарі присягали на цьому кодексі, відомому під назвою Реймського Євангелія (воно збереглося й донині).

існувало: оскільки держава персоніфікувалася з особою володаря, то “столиця” містилася там, де резидував він сам. Тож ідея “столиці”, як і згадана вище розбудова Києва, нав'язана паралеллю з Константинополем. Проте саму постановку питання можна розцінити як перший сигнал відщеплення у свідомості підданих персони володаря від інституту держави.

Ще виразнішим кроком на шляху деперсоніфікації влади стала поява з ініціативи Ярослава Мудрого першого писаного зводу законів – **Руської Правди**. Ясно, що регулювання конфліктів між вільними, рівноправними мужами здійснювалося в родоплемінному суспільстві і раніше, виходячи з усного *Закону*, який тлумачили жерці. З розвитком ранньодержавних відносин цей *Закон* став першим джерелом для норм писаного права; останнє серед германських народів Західної Європи позначалося латинською назвою *Lex* [досл. *закон*, у традиційному перекладі – *правда*], а серед слов'ян – словом *Правда*. Згідно з Новгородським літописом, Ярослав, утвердившись після смерті батька і боротьби з братом Святополком на київському престолі, відправив додому загін новгородців, на який спирався, здобуваючи Київ, зі словами: “*По се грамоте ходите, якоже списах вама, такоже держите*”. Далі в літописі під заголовком *А се есть правда руская* вміщений текст так званої *Правди Ярослава* з 18 статей, яка визначала способи покарання різноманітних злочинів проти особи – від кровної помсти за вбивство до штрафів *за обиду*.

Ще за життя Ярослава Мудрого (вірогідно, після 1036 р.) згадані статті були доповнені двома княжими уставами про нормування збору судових штрафів *за обиду* та крадіжки, а невдовзі після його смерті (1054) Ярославові сини прийняли важливе доповнення, замінивши кровну помсту викупом (пізніші юридичні пам'ятки назвуть його *головничьство*). Врешті, додатки першої чверті XII ст., що регулювали кредитно-боргові зобов'язання, остаточно оформили загальний звід законів, відомий під назвою *Поширена Руська Правда*. Її норми застосовувались на всій території Київської Русі і після її розпаду: старе *руське право*, як буде ширше показано далі, почало витіснятися у Галичині лише з 30-х років XV ст., на українських та білоруських землях Великого князівства Литовського – у 40-60-х роках XV ст., а на території Московського Великого князівства – після затвердження Судебника 1497 р.

Як і в згаданих вище ранніх юридичних пам'ятках інших народів, у Руській Правді над правовою думкою ще тяжіє архаїчна процесуальна символіка з язичницькими уявленнями про суть злочину й кари. Однак

деталізація норм регулювання кримінальних, спадкових, родинних та власницьких відносин показує, що людина, соціалізуючись як індивід, вже помітно звільнилася від опіки роду. Нагляд же за дотриманням норм співжиття забезпечувала княжа влада: її адміністративно-судовий апарат був уповноважений чинити *суд і правду* іменем князя.

Боротьба князів за київське *причастя* (XII-XIII ст.)

Ярославові Мудрому довелося здобувати київський престол у драматичній боротьбі з братами, однак в цілому його княжіння проминуло без внутрішніх конфліктів. Помираючи (1054), він розділив заповітом *гради* між своїми п'ятьма синами. Проте *братерство і любов*, що мали єднати членів княжого дому, автоматично переносились на єдність території як спільного об'єкту владарювання, не витримали перевірки часом. Уже наприкінці XI – на початку XII ст. можемо відзначити нове сприйняття князями підвладних територій, що спиралося на відчуття індивідуальної власності. Наростаюче множення родових гілок, кожна з яких поступово почала усвідомлювати себе окремим родом, ввело у міжкнязівські відносини поняття *отчини* – землі, на якій утвердилося те чи інше відгалуження роду. Тож зібравшись у 1097 р. на свій перший з'їзд (*снем*), *Ярославлі онуки* прийняли власний *ряд* [угоду], за яким спільна доти *отчина* розпадалася на три відокремлених *отчини* старших ліній Ярославового дому – Ізяславичів, Святославичів і Всеволодовичів. Так був уперше проголошений принцип спадкового володіння підвладними територіями: *Кождо да держить отчину свою*.

Рішення Любецького з'їзду 1097 р. утверджувалися в багатьох сум'яттях і переміщеннях. Проте загалом з середини – другої половини XII ст. засади розподілу виглядали вже доволі усталеними. За правнуками старшого з Ярославичів – Ізяслава – утвердилося Турівське князівство, згодом розділене на Турівську і Пінську половини, котрі, своєю чергою, подрібнилися на ще менші уділи-*отчини* з центрами у містах Волинського Полісся – Степані, Четвертні, Городні, Дубровиці, Несвіжу. Їхні власники під іменами князів Несвізьких, Городенських, Степанських та ін. згадуються в джерелах кінця XIII – XIV ст., поволі вигасаючи (виняток склав рід Четвертинських, з представниками якого ми ще зустрінемося на сторінках цього нарису в набагато пізніші часи).

За родом другого брата – Святослава Ярославича – закріпилося Чернігівське князівство. Від імені Святославового сина Олега ця – чернігівська

– гілка стала зватися *Ольговичами*. У XIII-XIV ст. чернігівські Ольговичі поклали початок розгалуженій спільноті власників дрібних уділів у північній частині старого Чернігівського князівства – Сіверщині; з них вийшло багато відомих російських родин, як Волконські, Оболенські, Трубецькі, Карачівські, Одоєвські, Борятинські та ін.

Нащадки київського князя Володимира Мономаха (1113-1125), сина третього зі старших Ярославичів Всеволода, започаткували два потужних родових коліна – *Мономаховичів Юрійовичів* та *Мономаховичів Мстиславичів*. Перші після Юрія Долгорукого (пом. 1157) перетворилися на династичних правителів Володимиро-Суздальського князівства – історичного ядра майбутньої Московської держави (їхнім останнім представником на московському троні був син Івана Грозного цар Федір Іоанович, який помер 1598 р.). Лінія *Мономаховичів Мстиславичів*, онуків і правнуків київського князя Мстислава Великого (1125-1132), лягла в основу аж трьох знаменитих гілок – волинської, смоленської і ярославської. Найстарша з них, волинська – це галицько-волинська династія *Романовичів*, що вигасла у 20-х роках XIV ст. (з неї ж традиційно виводять і пізніші волинські княжі роди Острозьких та Заславських).

Процес “приватизації” колективної спадщини Рюриковичів після смерті Ярослава Мудрого протікав вельми інтенсивно: до середини XII ст. на території Русі сформувалося близько 15 більших князівств, кожне з яких жило по суті самостійним політичним життям, лише номінально визнаючи *старійшинство* великого київського князя. Однак парадоксом було те, що, чим далі відходили один від одного родові уділи фактично, тим гучніше пропагувалася ідея “загальнородового володіння”, єдності і *братерства* усіх князів. Завдяки цьому так звана “**феодална роздробленість**” (як звично називають період XII-XIII ст. в історіографії) не сприймалася людьми тих часів за остаточний розпад Київської держави Володимира і Ярослава. Русь, фактично перетворена на конгломерат окремих політичних організацій-*отчин*, в уяві книжників та їхніх “учнів” – політичних мужів-князів і надалі сприймалася (зовсім неадекватно нашому раціоналістичному розумінню) як колективна спадщина єдиного роду, що відчував себе *одного діда онуками*. Особлива роль у цій доктрині надавалася Києву – *яко то єсть старійший город в землі у всій*.

Згадані уявлення, зіперті не на реальне життя, а на штучні ідеологеми, примушували навіть князів окраїнних земель знову й знову звертати очі до Києва, претендуючи на жаданий *золотий стіл* і простуючи до нього силою –

через віроломство, братовбивство, спустошення *преділів братніх*, нищівні взаємні війни-*усобиці*, які практично безперервно потрясли Руссю. За підрахунками Степана Томашівського, у Києві між 1146 та 1246 рр. правителі мінялись 47 разів; повертаючись по кілька разів на престол, тут правили 24 князя, причому 35 княжінь тривало менше року кожне. Як бачимо, Київ залишався об'єктом політичних амбіцій аж до татаро-монгольської навали, а всі військові зусилля та духовні прагнення продовжували зосереджуватися на опануванні київського престолу – ефемерного символу єдності.

У перипетіях боротьби за київське княжіння стара ідея колективного владарювання Рюриковичів над Руссю звужується до території великокняжого уділу, що обіймав історичне ядро Русі, тобто *Руську землю* в стислому значенні (Київщину та Переяславщину). Оскільки ж на *причастя* (частку) в ній претендували всі сильніші князі, то реально це досягалося шляхом захоплення Києва певною коаліцією, лідер якої, оволодівши київським престолом, роздавав у *Руській землі волості** своїм прибічникам. До середини XII ст. київські володарі ще намагалися реалізувати своє право політичного контролю над іншими землями Русі, зокрема – в періоди княжінь таких авторитетних правителів, як Володимир Мономах (1113-1125) та його син Мстислав Великий (1125-1132). Однак з часом сфера їхньої юрисдикції остаточно звузилась до меж Київської землі та підконтрольних київському столу Турівського і Переяславського князівств, на які поширювалося їхнє право наділяти *причастям* членів власних коаліцій.

За поняттям *причастя у Руській землі*, тобто на території історичного ядра Русі, ховається два змісти – видимий, зіпертий на вигоди від правління *городами і волостями*, і прихований, що сягав корінням згаданих вище архаїчних уявлень про злиття правлячого роду з підвладною йому територією. Колективне владарювання, або ж *причастя* членів роду Рюриковичів у їхньому гінтерланді – *Руській землі*, що лишалося об'єктом прагнень ледь не кожного з князів, мало, за гіпотезою Олексія Толочка, глибокий ідеологічний підтекст, зіпертий на вже згадане антропоморфне сприйняття держави. Остання мислилась, судячи з тогочасних рефлексій, як вертикально уявлюване тіло, де князь є головою, *земля* – тулубом, піддані – ногами. Колективна ж влада над *землею* мала здійснюватись через виділення кожному з членів княжого роду

---

* Волость – область, округа (від праслов'янського *volostь – влада, панування, підвладний край). У Київській Русі XI-XIII ст. волость – це не окреслений чітко територіальний комплекс, що міг охоплювати місто з округою, кілька міст чи навіть невелику землю на зразок Турівської.

частини (*причастя*) у цьому спільному тілі. З іншого боку, поняття *причастя* за своєю "тілесною" суттю співвідносне з Євхаристією – церковним таїнством годування присутніх на літургії хлібом і вином, символічними плоттю і кров'ю Сина Божого, які той роздав учням-апостолам. Таким чином, язичницькі уявлення переплелися з чинопослідуванням християнської літургії: як причащенням досягається тілесна єдність людини з Церквою, так і княжим *причастям* – долучення до влади, тобто тілесна тотожність князів-*братів* із *землею-державою*.

У тогочасній Європі владні концепції подібного змісту були достатньо опрацьовані через поняття суспільного тіла [*societas*], що позначало світську спільноту за аналогією до інтерпретації Церкви як Тіла Христового [*Corpus Christi*], котрі разом склали всезагальну єдність – *універсітас*. Проте ні з європейською думкою, ні з її візантійськими паралелями Русь, схоже, не була знайома. Це дозволяє припускати, що сприйняття княжої влади як Євхаристії (*причастя*) – суто руське за походженням.

Абстрагуючись від співвідношення в понятті княжого *причастя* старого (язичницького) і нового (християнського) компонентів, варто підкреслити один, як видається, надто важливий момент. Ідея про право кожного з Рюриковичів на *причастя* в гінтерланді династії – *Руській землі*, проростаючи з архаїчного світобачення, політичним реаліям XII-XIII ст вже не відповідала. Проте завдяки речникам тогочасних ідеологічних доктрин – книжникам – концепція *причастя* формувала (всупереч очевидному) уявлення, ніби загальнодержавний організм Київської Русі залишався з'єднаним. Найбільшим же парадоксом стало її дивовижно "довге тривання": вона пережила не тільки фактичний розпад Русі на окремі політичні організми-князівства, але й розподіл їх між сусідами. Врешті, чи не та сама ідея *причастя* в модифікованому вигляді лягла в основу московських експансіоністських претензій XVI-XVII ст. на *вотчину извечную государя нашего* Київ?

Люди Русі: *ораторес*, *беллаторес*, *лабораторес*

Володарю-князю – чи не єдиному герою давньоруських пам'яток – підлягали *дружина* і *люди*. Поняття *дружина/люди* як сукупність населення у буквальному сприйнятті не збігається з класичною тріадою європейського християнського соціуму, котрий, згідно з ідеологічними доктринами, сформульованими впродовж XI ст., складався з трьох груп – *ораторес* (люди молитви, тобто церковнослужителі), *беллаторес* (люди війни – рицарі),

лабораторес (люди праці, трудящий люд). Кожна доповнювала іншу, здійснюючи власне призначення – релігійне, оборонне та економічне, і кожна потребувала двох інших для того, щоб "тіло" політичної спільноти було гармонійним*. На Русі, однак, **церковнослужителі** ні в княжі, ні в багато пізніші часи не протиставлялися людям світських занять так виразно, як на Заході. Очевидно, це можна пов'язати з доктринальними принципами Грецької церкви, в якій миряни і духівництво стояли ближче одне до одного, ніж в латинському церковному світі. На відміну від західного розуміння *кафолічності* [соборності] Церкви як повноти, в якій духовний авторитет архієреїв вважається беззаперечним сам по собі, східна (візантійська) релігійна думка вбачала соборність у єднанні служителів Церкви з паствою. Згідно з багатовіковою практикою, пастир не стояв над мирянами, а, приступаючи до служіння за їх згодою, керував зсередини стада; паства ж, своєю чергою, йшла за ним з повним віданням того, що відбувається в Церкві. Такі, як сказали б сьогодні, "колегіальні" засади візантійського церковного життя, що формувалися починаючи з V ст., були перенесені на Русь у готових формах, разом з усією церковною організацією. На їхню вагу в тутешніх практиках промовисто вказує та деталь, що поняття *собор*, тобто зібрання ієреїв для вирішення тих чи інших питань Церкви й віри, на Русі стало позначати і власне собор (синод), і центральний міський храм.

Молода християнська спільнота Русі успадкувала не лише дух візантійської церковної доктрини, але і її зовнішній каркас, зокрема – специфіку підпорядкування всередині церковної ієрархії. Втім, інакше й не могло бути, оскільки Руська церква була однією з митрополій Константинопольської патріархії, і очолювали її, за двома винятками, митрополити-греки (ця традиція припиниться лише з другої половини XV ст.). Заснування Київської митрополії, тобто церковно-адміністративної округи зі *столицею* [від грецьк. Metropolis] власного архіпастиря, більшість дослідників датує часом між 976-998 рр. Серед трьох перших митрополитів, діяльність яких підтверджується документально, бачимо греків Феофілакта (988 – до 1018), Іоана I (до 1018 – бл. 1030) і Феопемпта (бл. 1035 – 1040-і)*. Канонічно вони (як і їхні наступники) були залежні від патріарха, котрий у Константинополі посвячував обрану ним одну з трьох кандидатур,

---

* За класичною схемою Жоржа Дюмезіля, тричленний поділ був властивий усім західноєвропейським суспільствам з найдавніших часів, відповідаючи трьом соціальним функціям – релігійно-жрецькій, військовій і господарській.

* Подається за хронологічною схемою Андрея Поппе.

запропонованих патріаршим синодом; з Константинополя до Києва прислали також святе миро, що слугувало символом церковної залежності. Після прибуття на Русь митрополит урочисто інтронізувався в Києві, у Софійському соборі (цей акт, як і церемонію вокняжіння, літописи називають *посадженням на стіл*). За Ярослава Мудрого Св. Софія стала митрополичим храмом, в якому архіпастир правив урочисті літургії, садив на столи князів, хіротонував єпископів, скликав собори.

Джерела зберегли дуже мало свідчень про пастирську та адміністративну діяльність митрополитів, до якої Константинополь надалі не втручався і не порушував самоврядування дочірніх помістних церков. Безперечно негативну роль відіграло те, що митрополити не знали руської мови, тобто завжди були певною мірою ізольовані і від пастви, і від місцевого кліру. Ізоляція не обмежувалася мовним бар'єром: грецькі ієрархи не орієнтувалися у внутрішніх проблемах Русі, приїжджаючи іноземцями і ними залишаючись (тим більше, що з огляду на зрілий вік їхнє перебування тут майже ніколи не тривало надто довго). З іншого боку, чужоземне походження мало і свої переваги. Як люди сторонні, обрані і висвячені без участі місцевих правителів, митрополити легше зберігали нейтралітет у міжкнязівських сутичках та політичних інтригах. Відстороненість архіпастирів опосередковано поширювалась на позицію усієї Церкви, котрій аж до татаро-монгольської навали, всупереч реаліям політичного життя, вдавалося уникнути розпаду (звідси бере початок і гасло *єдності Руської землі*, наполегливо пропаговане церковними книжниками навіть тоді, коли Київської держави як єдиного цілого насправді вже не існувало). Ще одним позитивним наслідком того, що Руську церкву очолювали митрополити-греки, було те, що архіпастирі та штат їхніх перекладачів і служителів привозили з собою книги й ікони, запроваджували церковні ритуали й елементи світського етикету, протегували грецьким художникам-іконописцям та ремісникам, які оздоблювали руські храми. І хоча в цілому митрополити займали пасивну позицію у перенесенні на Русь візантійської освіти і книжності, вони мимоволі виступали тут у ролі чи не єдиних автентичних носіїв грецької культури, опосередковано прищеплюваної руському загалові.

Заснування митрополії передбачало одночасне створення єпископських кафедр у центрах *єпархій* [від грецьк. *eparchia* – *провінція*]. Наприкінці княжіння Ярослава Мудрого, тобто в середині XI ст., єпархіальним підпорядкуванням (принаймні теоретично) була охоплена вся територія Київської держави. Власні єпископи сиділи, зокрема, в усіх великих політичних центрах –

Новгороді, Чернігові, Полоцьку, можливо – Турові. За правилами Східної церкви, створення нових єпархій, підпорядкованих митрополитові, належало до його компетенції і узгодження з патріархом не потребувало. Практично ж це залежало від місцевих князів, які надавали єпископам матеріальне забезпечення. Саме так наприкінці XI – протягом XII ст. було створено ряд нових єпархій, а в цілому напередодні татаро-монгольського нашествия функціонувало 16 єпископських кафедр, чії території загалом збігалися з кордонами більших держав-князівств, що виростили з Київської держави.

Єпископи (*владики*), на відміну від митрополитів, були переважно місцевими людьми. Їх поставлення належало до прерогатив митрополита, хоча в дійсності вирішальну роль відігравала протекція князя (літописи, "забуваючи" про митрополитів, раз у раз повідомляють, що того чи того єпископа *поставив* князь)*. Очевидно, уже з XII ст. при єпископських кафедрах почали формуватися органи церковного управління; до числа постійних функцій єпископів належала також посередницька діяльність у міжкнязівських конфліктах, де вони виступали в ролі послів, приймали взаємні присяги, намагалися пом'якшувати гостроту сутичок та ін.

Перші служителі рядового кліру були вихідцями з Болгарії і, можливо, з Моравії, тобто людьми, які могли правити літургію по-слов'янському. За правління Ярослава Мудрого кількість священників збільшується (як запише під 1037 р. літописець, *чернорисци поча множитися*). Чималою мірою цьому сприяла традиція, згідно з якою сини священників, як правило, наслідували заняття батька, навчаючись від нього порядку служби Божої та проведення церковних треб. Що ж до правил поставлення на приходи, то вони унормувалися аж на соборі 1273 р., де, зокрема, передбачалося, що єпископ мусить обов'язково пересвідчитися в моральності кандидата, його вмінні читати Святе Письмо і знанні церковного співу.

Поряд з білим духівництвом, на Русі разом з першими монастирями, заснованими за ініціативою князів, з'являється чернецтво. Показовим, зокрема, є зростання числа монастирів у Києві, де окремі князі гілки під спадковим патронатом утримували власні обителі, що символізувало зв'язок з серцевиною династії – Києвом (пор. описане вище ставлення князів до *причастя* у Київській землі).

Особливим становищем характеризувався заснований у 1050-х роках вихідцем з бояр м. Любеча монахом Антонієм **Печерський монастир**, який

---

* У Новгороді з другої половини XII ст. єпископа обирали собором всь град людий, однак в інших землях Русі цей звичай не набув поширення.

уже на кінець XI ст. нараховував до 180 ченців. Не перебуваючи під спеціальним патронатом котроїсь із княжих гілок, він, проте, користувався загальним авторитетом як перший осередок руської аскетичної святості. Зокрема, другий ігумен монастиря Феодосій (помер 1074 р.), син дружинника з Василева [нині Васильків під Києвом], запровадив тут уперше на Русі чернечий устав одного з найвизначніших діячів візантійського монашества Феодора Студита, що передбачав суворі вимоги до *братії*, яка мала жити спільною громадою в безперестанній молитві і праці. Монастирський побут відзначався підкресленим аскетизмом, а деякі з ченців, прагнучи ще більшого духовного подвигу, йшли в *затвор* – роками жили самотньо в тісних земляних печерах, проводячи час у пості та молитвах. Ідеалом святості, якого досягали *затворники*, було пробудження надприродних здібностей – пророчого дару, здатності силою молитви звільнити від хвороби, сподобитися екстатичних видінь. Тож не дивно, що вже в XII ст. киево-печерських монахів огортав ореол *чуд*, а сам монастир став вважатися місцем, де молитвами Антонія і Феодосія можуть очиститися найтяжчі грішники. На прикладі Печерської обителі, побут якої добре зафіксований у *Патерику**, можна також простежити головні соціальні функції раннього руського чернецтва. Окрім духовного служіння, спрямованого на досягнення християнського ідеалу, монастирі були осередками іконопису та переписування книг, діяли як центри підготовки вищого духівництва, створювали перші опікунські заклади для непрацездатних – калік, сиріт, душевнохворих, престарілих.

Завершуючи стислу характеристику організації Церкви в княжій Русі, варто зупинитися на її матеріальному забезпеченні, яке реалізувалося від часів Володимира Святославича у формі знаменитої *десятини* – відрахування на користь церковної організації десятої частки всіх надходжень княжої скарбниці від данин, прибутків княжого суду (тобто штрафів, що йшли на користь князя), а також від торгового мита. Відтак, Церква жила не за рахунок випадкових дарунків, а отримувала регулярну грошову ренту від влад, під покровительством яких перебувала. На думку Ярослава Щапова, який звернув увагу на те, що княжа, тобто централізована десятина, аналогічна руській, існувала і в ранньохристиянській Польщі XI ст., заходи Володимира були продовженням язичницької практики утримання культів, властивої слов'янам, а саме – відраховувати десятку здобичі божеству.

---

* Києво-Печерський Патерик – збірник житій перших подвижників монастиря – був укладений у першій третині XIII ст. (найстаріший із збережених списків датується 1406 р.). Як канонічний звід, остаточно оформився в Києві у 60-х роках XV ст.

*

*

*

Людьми війни (*беллаторес*) були воїни княжої дружини. Спочатку цей збройний колектив, підлеглий князеві-ватажку, мешкав на княжому дворі, годуючись, вдягаючись і озброюючись коштом володаря. Про вартість утримання дружини свідчить такий факт: Ярослав Мудрий, який до здобуття київського престолу княжив у Новгороді, щорічно збирав тут три тисячі гривен данини, третину з якої залишав на утримання своїх воїнів – *даяша дружине на оружје*.

Первісно княжа дружина складалася зі строкатого люду – найманців-норманів, войовничих угрів та відірваного від власних общин місцевого юнацтва (пор. розд. I, § 3). Проте з часом збройна служба князю поступово ставала спадковою – воїн *заступав місце отця свого*. Таку вірну дружину за давньоруським кодексом цінностей князь мусив шанувати, *веселитися* (тобто бенкетувати) і *бесідувати* (тобто радитися) з нею. Дружинник, зі свого боку, служив у надії здобути *честь* від свого князя. Реальний зміст поняття *честі*, часто згадуваного у давньоруських пам'ятках, дискусійний. За гіпотезою Юрія Лотмана, воно не тільки символізувало духовний знак рицарської гідності, але й пов'язувалося з матеріальною винагородою.

Добра дружина була опорою, і окрасою князя, оточуючи його у повсякденному житті та допомагаючи у всіх його діях. З часом, коли функції правителя ускладнились, а державні структури почали набувати більш розгалужених форм, рядові дружинники під назвами *під'їздних, вирників, рядовичів, мечників, отроків, дворян, дитських* та ін. обійняли посади княжої адміністрації, відаючи збором податків, судом, господарськими справами тощо. Дуже рано з-поміж вояцької маси виділилася верхівка дружини – *старші мужі*, що займали головні посади у військовому командуванні та управлінні (*тисяцький, воєвода, посадник*), складаючи раду наближених князя. Вже в найдавніших пам'ятках XI-XII ст. ці люди носять назву *бояри*, чи *боляри**, як позначалися особи вищого рангу придворної ієрархії. У такий спосіб почала складатися військова аристократія, в середовищі якої на зміну принципів особистих заслуг пробивав собі дорогу середньовічний принцип "благородства крові" – вродженої переваги, зіпертої на особисту доблесть,

---

* Мовознавці, пояснюючи спірну етимологію слова боярин, схильні виводити його з давньотюркського BaiāR [знатна людина] чи boĭla – благородний, знатний. За гіпотезою Олега Трубочова, початки цього поняття коріняться у етнонімі buluāg – булгарин.

вправність у бою, фізичну силу. Поняття знатності роду, тобто "благородства" з народження, що є запорукою достоїнств, успадковуваних з покоління в покоління, додатково підсилювалося тим, що дружинна боярська верхівка поповнювалась представниками родоплемінної знаті. *Лучшие мужи* тієї чи іншої землі, нарівні зі *старшими мужами* княжої дружини, згадуються вже в оточенні Ігоря Старого і Володимира Святославича. Ще помітнішою стає їхня роль при дробленні Київської держави. Засновуючи власні династії на удільних *отчинах*, ті чи інші княжі гілки неминуче спиралися на місцеву знать, розраховуючи на її підтримку. Водночас разом зі своїми князями переміщувалася в регіони і дружинна верхівка, поступово набуваючи регіонального характеру – чернігівського, смоленського тощо. Переміщення військової аристократії з нащадками родоплемінної знаті *земель*, яке при цьому неминуче відбувалося, витворювало вже по суті якісно новий склад еліти, хоча назва її залишалася попередньою – аж до татаро-монгольського нашестя руські джерела всю знать взагалі, пов'язану службовими відносинами з князем, називають *боярами*.

За службу бояри отримували *корм* від князя, тобто право на користування частиною податків з населення, що мешкало на відповідній території. Дискусійним залишається питання про час виникнення боярського землеволодіння. Нині точка зору Бориса Грекова та його послідовників, які датували появу боярських отчин X (і навіть IX) століттями, не поділяється дослідниками. Їх існування або практично заперечується взагалі, або обережно датується для Новгород та Північно-Східної Русі – XII, а для Києва – кінцем XI ст.

Не менш спірною, ніж питання про появу боярських *отчин*, є проблема виникнення землеволодінь, які надавалися боярам чи дружинникам на обумовлений строк для матеріального забезпечення їх служби, сигналізуючи про "осідання на землю" збройного прошарку за таким самим принципом, який можна порівняти з формуванням рицарського ленного землеволодіння Західної Європи. За припущенням Бориса Рибаківа, земельні наділи такого типу мусили існувати в Київській землі вже в XII ст., оскільки її прикордонне становище примушувало князів утримувати особливо значні резерви кінних дружин. Проте більшість фахівців не поділяє цієї думки, вважаючи, що службових земельних пожалувань в давньоруські часи взагалі ще не було. Виняток складала тільки Галицька земля, де на середину XIII ст. виробився навіть спеціальний термін *держання*, котрим, на відміну від *отчини*, позначали тимчасову земельну данину, жалувану під умовою служби. Ця

практика, яка вирізняла Галичину з-поміж інших земель, може бути пояснена як особливістю взаємин князів з місцевими боярами (див. наступний параграф), так і впливом західних сусідів, уже втягнутих у систему рицарсько-ленних відносин – Угорщини та Польщі.

*   *
*

Найчисленніший клас мешканців Русі, як в усі часи серед усіх народів, складали "люди праці" [laboratores]. Втім, слово "праця" – пізнє, княжа Русь його ще не знала, позначаючи фізичні зусилля поняттями *труд* і *робота*. *Труд* [у дослівному значенні *терпіння, тяжкість, мука*] був призначенням воїна і церковнослужителя, ототожнюючись із жертвним подвигом – *поревнованієм*. *Трудитися* означало або воювати (звідси – *ратний труд*), або вправлятися у християнській досконалості. Натомість фізичні зусилля в матеріальному виробництві позначалися поняттями *работати, робота*, похідними від слів *раб, роба*, що вже саме по собі досить прозоро пов'язується з принизливим відтінком змісту. Працювати руками як раб – *работати* – було долею простолюду, заняттям нижчого гатунку, негідним воїна чи церковнослужителя.

Групи людності, зайняті *роботою*, надзвичайно різноманітні, а різниця між ними не завжди надається на однозначне тлумачення. Причиною цього є те, що в поле зору книжників і літописців трудящий люд, на відміну від князів чи знаті, потрапляв хіба випадково, і це унеможлиблює реконструкцію життя міського та сільського населення з бажаною повнотою. Відштовхуючись від писемних та археологічних пам'яток, Петро Толочко виділив серед городян-ремісників кілька своєрідних "секторів", співвідносних з типами ремісничого виробництва. Перший, найчисельніший, утворювали майстри, залежні від князів та бояр, які і мешкали, і працювали в міських садибах-дворах своїх господарів, виготовляючи на їхню потребу ужиткові та ювелірні вироби, зброю тощо. На аналогічних засадах, тобто з використанням праці залежних майстрів, організовувалося ремесло у церковно-монастирських осередках, яке задовольняло потреби церковнослужителів в одязі, взутті, предметах побуту. Особливу галузь складали допоміжні ремесла, що супроводжували іконописання, оздоблення предметів культу та виготовлення книг: ченцям-іконописцям асистували ремісники-підмайстри, переписувачам книг – палітурники, мініатюристи, ювеліри та емальєри, які прикрашали книжкові оклади, і т. ін.

Поруч з приватним у давньоруських містах побутувало вільне ремесло, появу якого дослідники пов'язують з оформленням *посадів* – торгово-ремісничих частин міста, розташованих біля підніжжя княжих укріплених *градів*. Поява ремісничих підгородь-посадів, згідно з археологічними даними, датується X – початком XI ст., проте їхнє помітніше розширення, яке опосередковано засвідчує зростання економічної активності міста, фіксується століттям пізніше. Помітне ж місце в господарсько-економічному житті Русі посадське ремесло зайняло тільки в XII-XIII ст., коли внаслідок збільшення обсягу виробництва розширився ринок збуту продукції, а сам ремісник силою потреби мусив перетворитися ще й на купця, який продає власні вироби.

Спірним залишається питання, чи знало руське ремісництво якісь самоврядні форми організації за фахами. Прямих свідчень про це в руських джерелах (як зазначалося – взагалі бідних на інформацію про людей праці) немає, однак опосередкованим доказом того, що певні зародки фахових об'єднань мусили побутувати, є згадувані в літописах назви окремих діляниць у містах, які формувалися за фаховою ознакою. Так, у Києві були урочища *Гончарі* і *Кожум'яки*, у Вишгороді – *Гончарі*, в Переяславі – *Кузнечні ворота*, у Новгороді – *Гончарний* і *Плотницький кінці* тощо. Проте загалом розвиткові міського самоврядування (у тому числі й ремісничого) шкодило те, що на Русі, на відміну від Західної Європи, не існувало протиставлення замку феодала містові – місцепроживанню ремісника. Протягом усього існування княжої Русі міста залишалися резиденціями князів та бояр, а міське управління зосереджувалося в руках князя-правителя, делегуючись *посадникам* чи *тисяцьким* – людям з числа родовитого боярства, яким належала вся повнота виконавчої влади. Юрисдикція князя поширювалася практично на всі сфери міського життя, тож його розгалужений адміністративно-управлінський апарат, підвладний тисяцькому (*соцькі, десяцькі, тиуни, осьмники*), не лишив місця для розвитку самоврядних ініціатив.

Другим після ремісників за чисельністю класом міського населення були купці. Міжнародні зв'язки, номенклатура товарів і обсяг давньоруської торгівлі є настільки широкою самостійною темою, що її навряд чи можна коротко охарактеризувати в цьому нарисі, тому автор змушений адресувати зацікавленого читача до спеціальної літератури. Тут же важливо відзначити, що соціальний статус городян, зайнятих у сфері торгівлі, за браком відповідних джерел досі залишається темним. Натомість існування корпорацій, які об'єднували купецтво за принципом торговельної спеціалізації, документально засвідчене. Так, у Києві існувало об'єднання *гречників* і

залозників (від назв *Путі з Варяг у Греки і Залозного шляху*), котре контролювало торгівлю з Візантією, Кримом і Кавказом; аналогічне *Іванське братство* Новгороду охоплювало купців, що перепродували віск; в Галичі існувала купецька корпорація, яка монополізувала торгівлю сіллю та ін. Зрозуміло, операціями міжнародного масштабу займалися тільки крупні заможні купці. На внутрішньому ж ринку сільськогосподарської та ужитково-ремісничої продукції переважала торгівля, яку провадили або самі товаровиробники, або дрібні купці-посередники. Дуже рано ринковий майдан (*торговище*) став центром міського життя. Згідно з Руською Правдою, саме тут належало привселюдно освідчити пропажу чи шкоду від крадіжки; тут же оголошували княжі розпорядження та інші офіційні повідомлення-новини.

У безпосередньому зв'язку з вільним населенням міст – купцями та ремісниками – перебуває такий знаменитий суспільний інститут Київської Русі, як *віче* – загальне зібрання міської маси вільних городян. Проте сьогодні ідеалізація вічових зборів як символу народовладдя, властива історикам ХІХ – першої половини ХХ ст., викликає у більшості фахівців вельми скептичні оцінки. Як нині переконливо доведено, тон вічам – реліктові племінних сходів, що скликалися в надзвичайних випадках*, – завжди задавали боярські партії та близька до них жменька крупного купецтва. *Ліпші мужі*, намагаючись використати в політичній боротьбі міські маси як третю силу, маніпулювали настроями *простої чаді*, а також провокували і скликання самих віч, і спалахи анархії, якими нерідко супроводжувалися вічові зібрання в напружених політичних ситуаціях – коли йшлося про зміщення небажаного князя або запрошення на княжий стіл вигідної для місцевої знаті кандидатури. За приклад можуть слугувати хвилювання в Києві 1068, 1113 та 1157 рр., викликані тертям боярських партій з князями, коли *чорні люди* грабували двори багатіїв, купців-лихварів і навіть самого князя, розправляючись водночас із княжим управлінським персоналом, що заплямував себе зловживаннями. У цілому ж, городяни мусили складати присягу вірності кожному новому князеві. Це називалося *хресним цілуванням* (*целоваша к нему хрест*) і супроводжувалося присягою, фрагмент тексту якої наведений у літописі під 1158 р.: "*Ти нам князь еси, і дай Бог із тобою пожити, і зради ніякої щодо тебе не вчинити і щодо хресного цілування*".

---

* Виняток складав Новгород, де віча справді діяли як постійний орган влади, керований вечевой избой, перетворюючи місто на купецько-боярську республіку, що запрошувала для оборони городян військового ватажка-князя.

Факт персонального присягання, як і участь у вічах показують, що *людье градские* (городяни) в суспільній ієрархії займали вище місце, ніж вільні мешканці сіл – *смерди* (етимологія цього слова залишається неясною). Що ж до самих слів *село*, *сільце*, часто вживаних у літописах, то їхня позірنا зрозумілість не повинна вводити в оману. Під тодішнім *селом* належить розуміти групу будівель, розташованих на одному *дворищі* – прототипі майбутнього хутора, в якому мешкала селянська родина. Цей пов'язаний кровним спорідненням колектив, що обіймав кілька поколінь, вів спільне господарство на орних та сіножатних ґрунтах, прилеглих до дворища. Земля, в яку вже була вкладена праця, вважалася власністю сімейної общини: Руська Правда передбачає високі штрафи за порушення меж чи псування і самочинне переміщення межових знаків, опосередковано засвідчуючи узвичаєність поняття поземельної власності.

На угіддях, прилеглих до культивованих дворищних ділянок, селяни займалися господарськими промислами – бортництвом, полюванням, рибальством. Такі, спільні для сусідніх *сіл-дворищ* обшири, в пізніших джерелах називаються *судеревами* (зважаючи на архаїчне звучання цього слова, не виключено – воно побутувало і в давньоруські часи). На бортному дереві у судеревному лісі насікався власницький знак конкретного дворища – *знамя*, а порушення бортної межі і псування *знаменних знаків* суворо штрафувалося.

Певна неусталеність у згадках давньоруських пам'яток про смердів породжує чимало спірних питань, зокрема – були вони залежним чи вільним населенням; чи вкладалося в поняття *смерд* чітко окреслене соціальне навантаження, яке можна було б пов'язати з усталеним обсягом прав і обов'язків; чи могло вживатися це слово для позначення всієї маси сільського населення? Нині перевагу отримав погляд на смердів як на вільних сільських виробників, пов'язаних з князем відносинами за формулою "опіка/данина за опіку". Що ж до "недисциплінованого" вживання руськими книжниками слова *смерд*, то пояснення йому, очевидно, належить шукати у згаданому вище зверхньому ставленні до людей фізичної праці, яких кваліфікували з відтінком зневаги до кожного, хто лиш був *от племени смердья*, тобто простолюдин.

Проте зверхньо-зневажливий відтінок у ставленні до смерда не йшов у порівняння із ставленням до *холопа* (цим словом у давньоруські часи називали рабів, *челядь*). Для кожного вільного мешканця Русі невольник був тільки майном, річчю, над якою *господин* користувався правом необмеженого розпорядження до вбивства включно. Невільницький люд служив на дворах і в

садибах заможніших людей, а також заселяв, обробляючи землю, маєтки князів, бояр та монастирів (пам'ятки згадують *холопів княжих, боярських, черньцевих*, які жили не в домі *господина*, а у власних домівках разом зі своїми родинами: діти, народжені в неволі, теж вважалися рабами).

Джерелом рабовласництва була передовсім війна, *полон*. Проте існували й інші шляхи поповнення невольницького населення. Зокрема, *холопом* ставав кожний чоловік, який одружувався на рабині; в *холопство* потрапляли зубожілі люди, які продавали самих себе або своїх дітей. Врешті, з початку XII ст. в джерелах уперше фіксується поява специфічної групи напіврабів – *закупів*, які потрапили в боргове ярмо і мусили відпрацювати позичку в господарстві кредитора. Серед *закупів* також могли опинитися й збанкрутілі купці, підсудні, що не мали чим сплатити судового штрафу, палії, конокради.

Між вільним сільським населенням (смердами) та невольним (холопами й закупамі) існувала строката перехідна смуга залежного люду, який з тих чи інших причин втратив зв'язок зі своїм попереднім соціальним середовищем, а отже – і засоби до існування. Покровительство над ними належало Церкві. Церковнослужителі послідовно пропагували пом'якшення рабовласницьких відносин, закликаючи до людяності в поводженні з рабами і накладаючи церковні покарання за продаж дітей у холопство, насильство над невольниками, убивство рабів тощо. Відмовившись з XII ст. використовувати у власному господарстві рабську працю, люди церкви знайшли їй еквівалент у згаданому вище прошарку, опікуючись ним, а водночас і користуючись його працею.

Підсумовуючи огляд становища трудового люду в княжій Русі, можемо відзначити, що, з одного боку, відбувалося поступове пом'якшення відносин рабовласництва, коли місце рабів почали заступати залежні групи населення – вже не раби, але й не вільні, а з другого – поступово зменшувалося число вільних селян-виробників – смердів. Тим і другим судилося врешті злитися, але це відбудеться значно пізніше, до чого ми ще повернемося на сторінках цього нарису (див. розд. IV, § 3).

Етнос. Мова. Писемна культура

Київська Русь поєднувала в собі два цивілізаційні полюси – так зване сільське суспільство, яке жило за усталеними ще в дописемні часи традиціями, злегка видозміненими під впливом християнського закону (їх ми залишимо компетенції етнологів), і світ широко витлумаченого "міста" – княжого чи

боярського двору, монастиря, єпископської резиденції. Тон цій міській культурі, попри всі рецидиви язичницького світосприйняття, задавало християнство, котре через храм, ікону, слово Боже та книгу впроваджувало нову систему буттєвих вартостей. Що ж до глибшого засвоєння **християнського віровчення**, то ні витончене візантійське богослів'я з його філософським спіритуалізмом, ні абстракції релігійно-філософських доктрин Константинополя не заторкнули Русі. Впродовж XI-XIII століть її писемність, пов'язана зі сферою церковної компетенції, являла собою класичний зразок "культури цитат" – заготовлених на всі випадки життя уривків чи парафразів Біблії і отців Церкви. У повчальних "Посланнях" та "Словах", написаних руськими книжниками*, а також у збірниках учительно-християнського змісту (численних "Ізборниках" та "Пчелах"), що містять сентенції візантійських церковних авторитетів або запозичені з візантійських джерел короткі повчальні оповідання, годі шукати власне філософської думки чи теологічних тонкощів. У центрі уваги – переважно сюжети прикладного характеру, дотичні не глибшого змісту віри, а поведінки віруючого. Набір християнських чеснот, підсилений монтажем відповідних тривіальних цитат, цілком укладається в рамки помірною аскетизму – возлюби Господа; часто молись; не возгордись; очисти тіло постом і прикрась смиренням; допоможи убогим, стражденним і сиротам; не осуди ближнього і т. д. Це було природним наслідком сприймання книжності лише як помічниці християнської науки, котру неофіти засвоїли в усталеній, освяченій авторитетами формі, а це, в свою чергу, заперечувало можливість долучення самостійної думки. З іншого ж боку – руські книжники просто не могли досягати тієї філігранної освіченості, якою відзначалася Візантія – спадкоємиця пізньоантичного ерудиторства.

Це, природно, не означає, що шкільна Русь не було взагалі. Так, якесь *учення книжне* почав насаджувати серед знаті ще Володимир Святий (літопис зазначає, що матері плакали по хлопцях, взятих у науку, *аки по мертвици*). Без сумніву, мусила діяти школа і при Софійському соборі в Києві, де, як оповідає під 1037 р. "Повість минулих літ",

---

* З XI ст. на Русі почала з'являтися також велика кількість перекладної літератури: добірки з проповідей Іоана Златоуста та сентенцій отців Церкви Кирила Александрійського, Василя Великого, Григорія Богослова та ін. під назвами "Златоуст", "Златоструй", "Маргарет", "Ізмарагд" тощо; виклад християнської віронауки через тлумачні, або так звані "Учительні" Євангелія; житія святих у візантійських редакціях – Патериках, Прологах, Мінеях; світові хроніки візантійців Іоана Малали, Георгія Амартола, Іоана Зонари та ін.; "Християнська космографія" александрійського купця Косьми Індикоплава з оповідями про екзотичні краї Сходу; візантійські збірники проповідей з напівфантастичними відомостями про рослинний і тваринний світ – "Шестодневи" і "Фізіологи"; мандрівні анонімні повісті "Александрія", "Повість про Акіра Премудрого", "Варлаам і Йоасаф" і т. д.

зібрав він [Ярослав Мудрий] писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і Письмо [Святе], і списали багато книг.

У 1030 р. Ярослав Мудрий заклав училище в Новгороді, зібравши *від старост і попових дітей 300 учити книгам*; у 80-х роках XI ст. фіксується існування школи в Курську, де навчався грамоти преподобний Феодосій Печерський; є згадки XII ст. про заснування шкіл у Галичі, Смоленську тощо. Широке розповсюдження письменності серед міського населення (а отже – й існування якихось осередків навчання) засвідчується знахідками берестяних грамот в археологічних розкопках міст Північно-Східної Русі*, численних *писал* [загострених стрижнів] – у містах Галицько-Волинського князівства, графіті на стінах старовинних храмів – у Києві тощо. Проте важко не погодитися з думкою Євгенія Голубинського, висловленою ще на початку нашого сторіччя, що йшлося про **письменність**, а не **освіту**. *Філософами і книжниками* літописи називають не тільки безумовно освічених людей, як обидва Київські митрополити-русини – вже згаданий Іларіон, *муж благий і книжний*, та Климент Смолятич, чи як Кирило, єпископ Туровський, або ж як агіографи і літописці, ченці Києво-Печерського монастиря Нестор та Никон, але й декого з князів. Саме так, наприклад, пишеться про волинського князя Володимира Васильковича (помер 1288): *"...був він книжник великий і філософ, якого ото не було в усій землі і після нього не буде..."* Проте, вчитуючись у панегірик князю, введений до літопису, можна побачити, який зміст вкладався у ці поняття: Володимир Василькович *говорив ... ясно [словами] зі [Святих] книг, тому що був філософ великий, а книжником* в очах літописця його зробило те, що він щедро обдаровував храми та монастирі книгами, і замовляючи їх, і навіть переписуючи власноручно.

Вельми характерною видається своєрідна непослідовність руських книжників у копіюванні ними візантійського ставлення до вченості. Там освіта розцінювалася як одне з найвищих достоїнств людини і в духовному, і в побутовому плані: ідеальним володарем вважався той, хто протегує вченим; освіченість служила головною передумовою отримання посад у державних і церковних владних органах; для простолюду вона давала шанс підвищити свій соціальний статус і т.д. Брак же освіти розглядався як суттєва вада, ба – навіть фізична неповноцінність, а з людей неписьменних чи малограмотних дошкульно кепкували. Руські книжники наслідують лише "позитивну" частину

---

* Нині знайдено понад 700 берестяних грамот у Новгороді, Смоленську, Пскові, Вітебську, Твері та ін. За підрахунками петербурзького вченого Б.В. Сапунова, здійсненими на матеріалі новгородських знахідок, відсоток письменних на початок XIII ст. міг сягати 10% мешканців міста.

цієї моделі. Ми часто можемо натрапити на розлогі похвали *ученню книжному та книгам*, під якими малися на увазі *бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і життя святих отців* – бо се є ріки, що напоюють *всесвіт увесь*. Натомість іронічно-глузливих наскоків на неосвічених людей годі шукати. Швидше навпаки – марнославством і підозрілою пихою здавалося цілеспрямоване прагнення присвятити своє життя здобуттю знань, *філософом себе виставляючи*, оскільки благочесній людині досить *додивлятися божественних писань*, простіше кажучи – уміти читати. Ця специфічна "поміркованість амбіцій" руської вченості, окрім світоглядних причин, може бути пояснена ще й мовним бар'єром. Роль грецької мови у стимулюванні руської культури була набагато меншою порівняно з аналогічною роллю латини в римо-католицькому християнському світі. Слов'яномовна літургія, а також рання поява перекладної патристики та агіографії, цілком задовольняючи духовні потреби, не викликали конечної потреби у знанні грецької мови. Її не вивчали в школах, відтак руський читач, навіть *філософ і книжник*, за поодинокими винятками, не мав прямого контакту з грецькою теологічною, філософською чи політичною думкою. В феномені ослов'янення церковно-культурної сфери, звичайно ж, були і свої позитивні моменти – слово Боже та учительні настанови розуміли всі. З іншого боку, це консервувало ізоляцію, замикаючи Русь саму на себе. Не послуговуючись ні грекою, ні латиною, руська культура виявилася відрізаною від обох першоджерел – і власного візантійського, і римського, з якого виростала писемна культура молодих варварських народів латинської Європи.

Самостійнішим у порівнянні з церковно-учительною книжністю виглядає струмінь **світської літератури**. Найоб'ємніший матеріал тут являють літописи, старший серед яких – Київський – був зводом попередніх хронік, укладеним ігуменом Київського Видубицького монастиря Мойсеєм у 1198 р. (регіональне літописання, окрім Києва, провадилося також у Новгороді, Чернігові, Пскові, Смоленську, Володимирі-на-Клязьмі, Холмі, Володимирі-Волинському та ін.). Розбіжності в тлумаченні авторами згаданих літописів тих чи інших подій та постатей є надто широкою самостійною темою. Тому автор цього нарису змушений (як і в багатьох інших випадках) адресувати зацікавленого читача до спеціальних праць, привернувши натомість його увагу до тих елементів **форми** літописного історієписання, які вперше сигналізували про спроби художнього відображення дійсності. Так, у Київському літописі поряд з порічними подієвими записами натрапляємо на виразно белетризований матеріал, або так звані "вставні оповідання". Вони написані з

виразним літературним хистом, відзначаються динамічною сюжетною інтригою і навіть спробами відтворити психологічний стан героїв. Ось для прикладу пронизливий епізод, в котрому оповідається, як осліпленому князю Василькові повертається свідомість:

І коли прибули вони [до города Здвиженя], перейшовши міст воздвиженський, [то] стали з ним на торговищі, і, стягнувши з нього сорочку криваву, дали попаді випрати. Попада ж, виправши, натягла [її] на нього, коли вони обідали – і плакати стала попада. А він був, як мертвий. І збудив його плач, і спитав він: "Де се я єсьм?" Вони ж сказали йому: "У городі Здвижені". І попросив він води, і вони дали йому. І випив він води, і вернулась до нього душа, і опам'ятався він, і пощупав сорочку, і сказав: "Чому есте зняли ви [її] з мене? Хай би я в сій сорочці і смерть прийняв, і став перед Богом у кривавій сорочці".

Ще виразніше літературна канва проступає в Галицько-Волинському літописі XIII ст., який більшість дослідників взагалі розцінює як "воїнську повість" чи "вільну історичну повість", тобто композиційно цілісний історичний твір, в основу якого покладено порічні записи-хроніки (місце і час виникнення пам'ятки та її імовірне авторство залишаються дискусійними). Текст літопису об'єднує внутрішня логічна цілісність, яка досягається композиційним припасовуванням одна до одної кількох окремих "повістей": про боротьбу за владу в Галичі після загибелі Романа Мстиславича у 1205 р.; про збирання Данилом волинської отчини; Повість про повернення Данилом галицького стола; про *побоище Бат'єво* та ін. Такий незвичний для Русі жанр історієписання, притаманний тільки цій пам'ятці, перетворює її на унікальне явище в тогочасній писемності, якому немає аналогів.

Проте вершиною словесної художньої творчості Київської Русі стала найславетніша її пам'ятка – "Слово о полку Ігоревім". Знаменита поема, яка без перебільшення належить до перлин загальноєвропейської культури, була написана наприкінці XII ст., присвячуючись невдалому походу на половців (1185) новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та його брата Всеволода. Від часу до часу здійснюється хвиля скептицизму, яка ставить під сумнів автентичність поеми: цей, як висловився один з дослідників, витончений "кущ троянд на житньому полі" виглядає настільки екзотично на тлі решти тогочасних пам'яток, що здається підробкою. В поемі й справді є багато дивовижного і, як на ті часи, парадоксального – і багатоходова асоціативна композиція, і філігранна вишуканість стилістичних прийомів, і особливо – символізм, яким пройнята вся поема. Як і в скандинавських сагах, речі тут називаються не власними іменами, а словами-символами. Більше того,

сама природа суголосна цій символіці: кожна жива істота – звір чи птах, пора дня чи звичне природне явище – несуть символічний, гіперболізований зміст. Читач переноситься в ірреальний світ з мережива поетичних знаків, як, наприклад, в описі битви Святославичів з половцями:

С зараніа до вечера, с вечера до свѣта летяць стрѣлы каленыя, гримлют сабли о шеломи, трещат копіа харалужныя в полѣ незнаемѣ, среди земли Половецкыи. Чръна земля под копыты костьми была посѣяна, а кровію поляна; тугою въздоша по Русской земли... Бишася день, бишася другый: третьяго дня к полуднію падоша стязи Игоревы. Ту ся брата розлучиста на брезѣ быстрой Каялы: ту кроваваго вина не доста; ту пир докончаша храбрїи русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую. Ничить трава жалощами, а древо с тугою к земли преклонилось.

Велика загадка "Слова", яке дійшло до нових часів в одному-єдиному, до того ж пізньому і зіпсованому списку (та й той загинув 1812 р. під час пожежі Москви), дражнить і, мабуть, завжди дражнитиме дослідників, як і кожний витвір генія. Одне можна сказати напевно: автор не "змальовував об'єктивної картини тогочасної Русі", як полюбляють висловлюватися шкільні підручники. Чи був він киянином, чернігівцем, галичанином або волинцем, чи походив з княжого або дружинно-боярського середовища (про що дискутують вчені, невтомно висуваючи одну гіпотезу за другою), його натхненна поема – це вершина елітарної рицарської поезії, екзамен власне руської словесності на художню зрілість. І складений він був на "відмінно".

* *
*

"Слово о полку Ігоревім", як і літописи та інші пам'ятки словесності Київської Русі, непідготовленому читачеві без перекладу зрозуміти нелегко. Мова, котрою вони написані, являє собою подеколи важку для розрізнення суміш двох мовних струменів – церковнослов'янського і руського. Церковнослов'янська (чи як її інакше називають – старослов'янська) мова, що лягла в основу писемної традиції Русі, була мовою перших перекладів Св. Письма і праць церковного кола, здійснених вихідцями з Македонії, творцями слов'янського алфавіту Кирилом і Мефодієм та їхніми учнями. В часи, коли її поширення на Русі стало доконаним фактом, вона вже перетворилася, за висловом Юрія Шевельова, "з живої на канонізовану, застиглу, писемно-ритуальну мову", що не стільки розвивалась за власними внутрішніми законами, скільки вбирала місцеві впливи, закріплюючи їх у варіантах, званих

редакціями. Так, переклади з балканських країн відображали особливості сербської та болгарської редакцій, а переклади, здійснені на Русі, містили власні локальні відмінності, які дозволяють говорити про побутування тут так званої "старослов'янської мови давньоруської редакції". Однак і цією мовою володів надто нечисленний прошарок інтелектуалів, а, окрім того, у ній не було назв для багатьох реалій місцевого побуту. Тому дуже швидко в писемність почала проникати жива мова, яку видатний мовознавець Олексій Шахматов визначав як **київське койне***, оформлене у IX–X ст., тобто після виникнення Держави Русів. Говірка мешканців великокняжої "столиці", що оформилася як переплетення полянського діалекту тутешнього люду з говірками представників інших земель Русі – дружинників, ремісників, купців, послужила базою руської літературно-писемної мови.

Співвідношення церковнослов'янських і питомих руських елементів у кожній зі збережених пам'яток тогочасної оригінальної писемності настільки плинне, що надається хіба до дискусії, чи певна пам'ятка написана по-церковнослов'янському з руськими вкрапленнями, чи навпаки. Припускають, що ближчими до живої мови є юридичні пам'ятки, зокрема – Руська Правда, насичена побутовою та соціальною лексикою виразно місцевого походження. Ще виразнішим є розмовний струмінь у "Слові о полку Ігоревім" (щоправда, це можна пояснити і тим, що в цій поемі просто порушуються теми, не відбиті в інших пам'ятках). Характерно, що в мові "Слова" дослідники знаходять численні особливості, які згодом стануть визначальними для української мови.

Цілком окремим питанням є історія живої мови, якою **розмовляли** люди княжої Русі. Зливаючи до купи поняття "розмовна мова" та "мова писемності" в спекулятивному вислові "давньоруська мова", радянські історики ще донедавна переконували, що її побутування в усіх землях-князівствах служить одним з головних доказів існування "єдиної давньоруської народності". Остання, як "нова вища форма етнічної спільноти порівняно з родом і племенем", буцімто склалася протягом IX–X ст., а далі розпалася разом із розпадом Русі, і це стало поштовхом до появи білоруського, російського та українського народів, а відтак – і їхніх мов. Щодо писемної мови, про яку йшлося вище, то вона справді була однаково зрозумілою для усіх письменних русичів – від Києва до Новгороду і від Галича до Курська. Інша річ, що жоден з них нею не розмовляв, та вона й не призначалася для живої розмови. Саме

---

*Койне (дослівно з грецьк. спільний діалект) – особливий наддіалектний різновид мови, що формувався як результат набуття певною, як правило – соціально престижною, говіркою наддіалектного характеру, поєднуючи в собі інодіалектну, іншомовну, вузькопрофесійну та ін. лексику.

тому, як породження спільної духовно-церковної традиції, ця штучна мова змогла залишитися засобом культурного спілкування і в багато пізніші часи, коли від Київської Русі не зосталося нічого, окрім історичних спогадів.

Іншою була доля діалектів живої мови. Хоч відмінності між ними не створювали неподоланного бар'єру для взаєморозуміння, припустімо, між киянином і псковичем, однак фонетичні і граматичні особливості були достатньо виразними. Це дозволяє відзначити існування на території Русі кількох надплеменних територіальних діалектів, засвідчених завдяки тому, що ті чи інші регіональні мовні відхилення у вигляді "описок" потрапляли в усталену орфографію книжної мови. Зокрема, на майбутній українській території вирізняють дві споріднені між собою діалектні макрозони – північну поліську (на теренах Північної Волині, Київщини та Чернігово-Сіверщини) і південно-західну, або галицько-волинську, яка охоплювала ареал сучасної Галичини та Південної Волині. Детальніший аналіз явищ, що ілюструють їх близькість, міститься в спеціальних працях. Тут же досить обмежитись констатацією того, що протоукраїнські мовні риси можна вважати засвідченими уже в перших писаних пам'ятках Русі XI ст., а почали вони оформлятися, як вважають, приблизно у VI–VII ст.

Паралельно з мовними формувалися і етнічні риси майбутнього українського народу, ареал замешкання якого збігався з найдавнішими східнослов'янськими теренами між Прип'яттю, Дніпром, степом і Карпатами. Сталість заселення цих регіонів місцевими племенами, що забезпечувало спадкоємність і наступність поколінь, спричинилася до неперервності етно-мовного розвитку, а це, своєю чергою, зумовлювало появу сталих ознак у мові та побутовій культурі – житлі, одягові, їжі, звичаях та обрядах. Частина тутешнього населення, мігруючи в процесі освоєння східними слов'янами північних і північно-східних територій, нашаровувалася на теренах сучасної Білорусі на місцевий балтійський субстрат, а в межах європейської Росії – на фіно-угорський. Твердження, що мешканці цих регіонів відчували "спільність свого походження і розвитку" і усвідомлювали "територіальну цілісність і єдність мови, культури та віри", є надмір сміливим. Відсутність єдиного інформаційного поля (ба простіше – шляхів сполучення) на такій величезній, розчленованій непрохідними лісами й болотами території, якою була княжа Русь, виключає можливість появи свідомості такого типу. Сказати більше – навряд чи й взагалі основна маса населення (а не князі, їхні наближені та зменька освічених книжників) мала бодай приблизне уявлення про розміри Русі. А тим більше нікому б не спало на думку, що, живучи в Поросії, можна

розмірковувати про "спільність свого походження" з Новгородом або Полоцьком. Однакове писане слово і єдність духовно-інтелектуальної традиції, звичайно, породжували відчуття взаємної спорідненості – але тільки в тонкому шарі освіченої еліти. Тож стверджувати на цій підставі, що княжу Русь заселяли люди, які усвідомлювали свою належність до "єдиної давньоруської народності" – це те саме, що на підставі, скажімо, спільної латиномовної схоластики проголосити існування "єдиної латинської народності" в межах тогочасної Західної Європи. Адже там цілісність писемної культури усвідомлювалася інтелектуальною елітою не менш виразно, ніж на Русі.

§ 2. Русь і Степ. Монгольське нашествя

Народи Степу в руському прикордонні (до початку XIII ст.)

Доки мешканці Русі опановували ази християнської цивілізації, на гігантських степових просторах, що підступали до руських земель з півдня і сходу, текло своє, інакше життя. Немов у припливах і відпливах, по степах перекочувалися хвилі нових і нових народів, від яких до нашого часу іноді не дійде нічого, окрім загадкової назви, виникали й щезали царства, вибухали криваві війни за кочів'я і владу. Рівнинну приазовсько-причорноморську смугу – найзахідніший відтинок Великого Азійського Степу – саме географічне положення перетворювало на своєрідний коридор, що вів з Європи до Азії. За вхідні ворота правив Дон, а за вихідні – Дунай, і розділяла їх відстань усього в чотири місяці шляху для витривалих степових коней. Гуни, котрі першими 370 р. перейшли Дон, і, змітаючи все на своєму шляху, рушили до Дунаю і за Дунай, неначе зруйнували шлюз, який доти невидимо відділяв азійські простори. З V ст., поволі всмоктуючи в себе місцеві іранські племена, приазовсько-причорноморськими теренами заволоділи тюрки, і власне їм судитиметься протягом більш, ніж тисячоліття (до кінця XVIII ст.) зоставатися тут господарями.

Першою тюркською державою на території сучасної України був Хозарський каганат, який проіснував з середини VII до кінця X ст., займаючи степи і підгір'я Дагестану та Прикубання, нинішній приазовський і почасти причорноморський степ, а також більшу частину Криму. Данниками хозарів були північнокавказькі, мордовські приволзькі та слов'янські племена –

сіверяни, в'ятичі, радимичі, певний час – поляни (у 80-х роках IX ст. конунґ русів Олег, як уже згадувалося, перепідпорядкував їх собі).

У самій Хозарії досить швидко довкола укріплених зимовищ кочовиків, особливо коли ті опинялися на торгових шляхах, почали виникати поселення міського типу, заселені етнічно строкатим ремісничим та купецьким людом. Зокрема, власне так, із зимовища-фортеці кагана, виросло й столичне місто *Итиль* у гирлі Волги, а в нижній течії Дону великим населеним пунктом став *Саркел*. З другої половини VIII ст. відродилися і зруйновані гунами старі грецькі міста на чорноморському узбережжі – Керч (грецьк. *Пантікапей*), Самкерц (грецьк. *Таматарха*, руськ. *Тьмуторокань*), Фанаґорія. Мешканці каганату були невдовзі втягнуті у міжнародну транзитну торгівлю, оскільки контролювали шляхи, які зі Сходу і Візантії вели на землі балтів, фінів та слов'ян. Водночас у містах інтенсивно розвивалося ремісництво, а в провінціях – землеробсько-скотарське господарство.

За віруваннями населення Хозарії було строкатим: поряд з язичниками в одних і тих самих містах мешкали християни, мусульмани та іудаїсти (в межі каганату переселилося чимало євреїв з Ірану та Візантії, тікаючи від утисків з боку мусульман і християн). Особливо багато євреїв мешкало в столиці краю – Итилі, і це відіграло чи не вирішальну роль, коли централізаційні процеси підштовхнули до заміни язичництва єдиною для всіх племен вірою: на початку IX ст. нею був оголошений іудаїзм. Однак цей крок виявився фатальним для майбутнього Хозарії. Прийняття іудаїзму каганом та столичною итильською знаттю протиставляло їх решті аристократії, що мешкала у далеких кочів'ях. Тож невдовзі розпочалася внутрішня війна, в якій провінціали об'єдналися з мусульманами та християнами. Ці усобиці призвели до загального замішання, і в країні один за одним стали спалахувати локальні міжродові конфлікти*.

Скориставшись хаосом, у хозарський степ зі сходу увійшли нові кочові племена – *мадьяри*, мішаний союз племен, який виник близько 830 р., охоплюючи народи фіно-угорського і тюркського кореня. Мадьяри затрималися в хозарському степу ненадовго – вже близько 850 р. їх примушують відкочувати на захід приаральські степові племена *печенігів* (тюркськ. *беченек*), ймовірно – тюркізованих іранців. За даними середини X ст., протяжність кочовищ восьми печенізьких племен охоплювала простір від

---

* Як уже згадувалося, з другої половини IX ст. на ослаблений усобицями каганат розпочали наступ і руси, яким випало нанести останній удар Хозарії: 60-80-ми роками IX ст. датуються перші походи *Олега* на Каспій і перепідкорення Києву данників-слов'ян; повторні напади руських дружин на каспійське узбережжя зафіксовані під 909, 910, 913, 943 рр., а у 965 р. князь *Святослав* захопив і зруйнував столицю каганату Итиль. Довершив падіння Хозарії похід *Володимира Святославича*, який наприкінці X ст. наклав на хозарів данину.

Дунаю до Дону, а стосовно Києва знаходилась на відстані денного кінного переходу.

Перша згадка про печенігів у руських літописах датується 915 р. Впродовж 915-1036 рр. Русь воювала зі своїми степовими сусідами 16 разів, не рахуючи дрібних сутичок; у 968, 1017 і 1036 рр. печенізькі орди підходили до самого Києва, а 972 р. хан *Куря* у засідці біля порогів розбив загін Святослава і, як уже оповідалося, зробив з княжого черепа окуту золотом чашу для пиття (такий вияв торжества над переможеним суперником знали і германські народи).

Воюючи з печенігами, Русь почала поволі набувати навичок опору набігам людей Степу, передовсім – характерній лише для них тактиці ведення війни. Легка кіннота кочовиків, які не вживали ні щитів, ні списів, користуючись переважно луками, тобто зброєю дальнього бою, головну ставку робила на ефект раптовості. Про стрімкість пересування поділеного на невеликі групи степового війська не раз згадують візантійські автори, називаючи його кінноту *летючими людьми*. Відтак традиційними методами відкритого зустрічного бою рейди стрімкої кінноти печенігів зупинити було неможливо. Тож наприкінці X ст. зароджується нова форма захисту – спорудження високих і довгих деревоземляних стін-укріплень, які тяглися кількома смугами, відділяючи руське порубіжжя від Степу.

У набагато пізніші часи фрагменти таємничих насипів, що оточували Київську землю з боку степу, спричинили появу легенди про **Зміюві вали**. Згідно з нею, ковалі-святі Кузьма і Дем'ян приборкали величезного Змія, який пожирав місцевий люд, і, викувавши плуг та запрягши в нього чудовисько, примусили його проорати межу, за яку він не смів переступати; Ґрунт, вивернутий з-під лемеша, нібито й витворив вали, що кількома півкružжями обіймають Київ та прилеглі до нього терени. Насправді ж, досліджуючи численні рештки валів, збережені донині, фахівці датують їх спорудження кінцем X – XII ст., а саму появу пов'язують з потребами захисту порубіжжя від печенігів, а згодом – і від половців. Вали насипалися, як правило, або вздовж річок, або на їх перетині, і оточувалися внутрішніми та зовнішніми ровами, чим витворювалася кількаступенева лінія перешкод, нездоланна для кінноти. Сам же насип являв собою стіну заввишки і завширшки до 3-3,5 м з перекладених навхрест колод або чотиригранних зрубів, засипаних землею.

Втім, взаємини Русі з печенігами не зводилися до самої тільки конфронтації. Наприклад, у 943-944 рр. Ігор Старий використовував печенізький загін під час походу на Візантію, а в самому Києві вже наприкінці

X ст. мешкали вихідці з Печенігії. Про це свідчить згаданий у літописі епізод облоги Києва 968 р., коли якийсь київський юнак, аби повідомити дружину, що перебувала за Дніпром, про критичний стан обложених, вийшов з міста і ходив серед печенігів, запитуючи: "*Чи ніхто не бачив коня?*", – бо він умів по-печенізькому, і вони вважали його [за одного з] своїх. У 1036 р. печеніги зазнали нищівної поразки від Ярослава Мудрого під стінами Києва, після чого частина з них відкочувала за Дунай і звідти – на Балкани, де згодом змішалася з місцевою людністю, а решта, що лишилася на своїх попередніх кочів'ях, через два десятиліття змушена була звернутися за допомогою до Києва, бо в приазовсько-причорноморський степ вступили нові господарі – половці.

*   *
*

Словом *половець* у руських джерелах позначали тюркські племена *кипчаків*, інакше *куманів* (*куман* дослівно перекладається як *білий, жовтий*, звідси руське – *половий, половець*)*. Вийшовши у IX ст. з теренів сучасної Киргизії та Казахстану, вони спершу витіснили печенігів з Приаралля, а в першій половині XI ст. розпочали наступ на Причорномор'я. Відступаючи, печеніги та зближені з ними племена торків і берендеїв попросили захисту київського князя. Тож після 1060 р. їх було прийнято на поселення в прикордоннях Київської та Переяславської земель, причому чоловіча частина людності збройно служила київському князю. За цією своєрідною захисною лінією зі "своїх" кочовиків пролягало безмежне *Половецьке поле* [*Дешт-и-Кипчак*], розтягнуте від Волги до Дунаю. Ця територія, відома у європейських середньовічних джерелах під назвою *Куманії*, була розподілена між окремими родами, кожен з яких кочував у визначених межах, облаштовуючи тут постійні укріплені зимовища.

Перший удар половців на Русь припадає на 60-і роки XI ст.: у 1061 р. вони вступили в Переяславську землю, завдавши поразки князю Всеволоду Ярославичу, а в 1068 р. Всеволод та його брати зазнали повторного розгрому на р.Альті. В цілому ж до початку XIII ст. степовики здійснили 46 більших походів на Русь, під час яких руські землі зазнавали нещадних господарських розорень і людських втрат, оскільки щоразу половці забирали з собою великі полони. Тож не дивно, що половецька тема дуже швидко перетворилася на

---

* Припускають, що кипчаки, серед яких був доволі поширеним європоідний антропологічний тип – це тюркізований сако-іранський етнос.

одну з центральних у руському письменстві, де раз у раз згадуються лиха і спустошення від *безбожних ізмаїльтян, окаянних агарян, нечистих виплодків диявола*. Походи проти степовиків, що регулярно повторювалися впродовж майже **двохсот років**, стали головним тлом героїчних діянь князів, які здобували собі славу, *переломивши копіє об землю Половецьку*. Тоді ж, у потребах узгодженої колективної оборони, зародилися перші патріотичні гасла з закликком спільної боротьби *за землю Руську*.

З іншого боку, територіальна близькість половецького світу, торгові контакти, а особливо – регулярні перехресні шлюби, якими скріплювалися перемирні угоди між князями і тими чи іншими ханами, призводили до поступового пом'якшення гостроти протистояння, не раз перетворюючи взаємні вилазки на своєрідний рицарський герць. За характерний приклад може слугувати честолюбний похід у *Половецьке поле* Ігоря Святославича, оспіваний у "Слові о полку Ігоревім": адже і мати, і бабуся Ігоря були, ймовірно, половчанками, а свого власного сина Володимира він (уже після походу) одружив з донькою хана Кончака, проти якого бився. За умов такого інтенсивного родичання не дивно, що вже з XII ст. половецькі хани на запрошення своїх руських двоюрідних братів, свояків і родичів беруть активну участь у міжкнязівських усобицях, усе ближче переймаючись внутрішніми проблемами Русі. Відтак невідомо, чим би в перспективі могло обернутися це 200-літнє протистояння, яке поволі переростало в партнерство, коли б на східних околицях *Половецького поля* не з'явилася нова грізна сила – монголи, що стало зловісним прологом до крутих перемін і в долі Куманії, і в історії Русі.

Походи Батия і створення *Золотої Орди*

Хронологія та перебіг нищівних монгольських походів у Європу 1237-1242 рр. добре задокументовані і в руських, і в західноєвропейських хроніках. Початок їм поклало обвальне падіння міст Рязанського та Володимиро-Суздальського князівств. 21 грудня 1237 р., на сьомий день облоги, Батий здобув Рязань, через місяць, у січні 1238 р., після п'ятиденного штурму впала Москва, а 7 лютого стінобитні тарани розбили мури Володимира-на-Клязьмі, тодішньої столиці Володимиро-Суздальського князівства. Замалим не дійшовши до Новгороду, Батий повернув на південь і, простуючи вздовж східних меж Смоленської та Чернігівської земель, спустився в Половецький степ між Доном і Волгою, де розбив тутешнього хана Котяна.

Через рік, навесні 1239 р., наступ на Русь було поновлено. На цей раз надійшла черга київських околиць: у березні впав Переяслав, у жовтні – Чернігів та ряд менших міст, розташованих побіч Десни і Сейму. Ще через рік, у листопаді 1240 р., монгольська армія підступила до Києва:

І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути [нічого] од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руська ворогами... І поставив Батий пороки [тарани] під город коло воріт Лядських,.. і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, [а] стріли затьмарили світ переможенням...

6 грудня 1240 р. Київ був здобутий. Останні захисники замкнулися в Десятинній церкві і навіть пробували прокопати підземний хід до Дніпрових круч, однак під ударами монгольських таранів стіни храму обвалилися, поховавши під собою людей.

З-під розграбованого Києва головні сили Батія, змітаючи все на своєму шляху, рушили на Волинь і Галичину. Навесні 1241 р. одна частина війська під командуванням *темника* [воєводи] Бурундая перейшла кордони Польщі і, завдавши поразки сандомирському та краківському князям, розорила Люблін, Сандомир, Краків та ін., а друга, керована самим Батієм, попрямувала через Карпати в Угорщину. Король Бела IV був розгромлений, тож кіннота Батія, не зазнавши жодної поразки і смерчем пройшовши по території Словаччини, Чехії та Угорщини, навесні 1242 р. вийшла до Адріатичного узбережжя, де почала штурмувати тутешні міста.

Проте знайомство мешканців Адріатики з монголами на цьому, на щастя, скінчилося. У березні 1242 р. Батий, отримавши звістку про смерть каана Угедея, через Боснію, Сербію, Болгарію та причорноморські степи завернув додому – царевичі-чингізиди мусили бути присутніми на курілтаї для виборів нового володаря. Втім, імперії монголів як єдиному цілому не судилося проіснувати набагато довше від цих подій. Батий, вважаючи свій рід скривдженим у виборах, не присягнув новому каану Гуюку. Отаборившись наприкінці 1242 – на початку 1243 рр. в пониззі Волги, він фактично заснує власну державу (в руських джерелах вона згодом отримає назву *Золота Орда*) зі столицею у місті *Сарай* у Нижньому Поволжі поблизу сучасного Волгограда, де розташувався управлінський апарат хана. За площею це була одна з найкрупніших держав середньовіччя, що широко розтяглась по Великому Степу Азії та Європи. Монголів-кочовиків, творців цього величезного політичного утворення, мало цікавили регіони, непридатні для

їхнього звичного способу життя. Тож у безпосередні кордони Орди включалися лише землі степових народів – башкирів, волзьких булгар, кипчаків тощо. Натомість мешканці інших ландшафтних зон – лісових, лісостепових та гірських, зберігаючи територіальну відособленість, були обернуті на данників чи політичних васалів ординського хана. Відтак походи Батия мали різні наслідки для колишніх ворогів-сусідів – русичів і половців, оскільки Куманія, припинивши самостійне існування, увійшла до складу Орди, в той час як руські землі не цікавили ханів з точки зору розширення власної території. Їм розходилося про отримання данини з населення і допоміжну військову силу у вигляді дружин князів-васалів, а також про полонених, котрих монголи брали в неволю під час стрімких грабіжницьких рейдів, що періодично повторювалися або з метою покарати "неслухняного" князя, або для підтримки котрогось із руських правителів у внутрішніх конфліктах. При цьому вже в другій половині XIII ст. намітилася різниця в становищі окремих князівств, яка визначить їхні долі в майбутньому. Так, не зачеплені монгольським завоюванням Новгород, Псков та Полоцька земля почали все виразніше схилитися до зближення зі своїми литовськими сусідами. Через тяжкі випробування довелося пройти Володимиро-Суздальському та Рязанському князівствам, де через територіальну близькість до Орди склалися особливо принизливі форми васальної залежності, а саме ординське панування виявилось найбільш тривалим. Що ж до князівств українських теренів – Київського, Переяславського, Чернігівського та Галицько-Волинського, то їхнє становище значною мірою обумовлювалося ще передмонгольськими подіями. Сорокалітня війна "за галицьку спадщину", що точилася тут впродовж 1205-1245 рр. (про це детальніше піде мова у наступному параграфі), до краю виснажила сили суперників якраз напередодні монгольського нашестя. Це зробило пограничні Київщину, Переяславщину та Чернігово-Сіверщину безборонною здобиччю Батия. І хоча апокаліптичні масштаби руйнувань, заподіяних його походами 1239-1240 рр., про які з пафосом оповідають тогочасні джерела, історики та археологи вже давно поставили під сумнів, встановлення тут монгольської зверхності стало без перебільшення катастрофою. Паралізовані монгольським втручанням у внутрішнє життя, знекровлені економічно, найстаріші руські князівства втратили головне – однаковий темп еволюції порівняно із західними сусідами. Доки в Польщі, Угорщині та Чехії впродовж XIII-XIV ст. вдосконалювалися політичні інститути, виникали перші університети, усталювалися самоврядні корпоративні форми організації суспільства, підносилися роль міста та

супутньої йому міської культури, Києву і Чернігову понад сто років не вдавалося просунути ані на крок уперед. Навпаки – морально деградувала тероризована монголами княжа еліта, занепало міське життя, інтенсифікувалося безупинне дроблення земель-князівств (наприклад, на Чернігово-Сіверщині на початку XIV ст. їх уже було не менше десяти), перетворилася на дивну аномалію позбавлена власної династії столиця Русі – Київ, де за монгольськими *ярликами* "володарювали" князі, що ніколи й ногою сюди не ступали. На противагу цьому, галицько-волинській княжій гілці, яка вийшла переможцем з війни "за галицьку спадщину", вдалося закласти підвалини власної потужної держави, котра на ціле століття затримає зникнення з історичної арени останніх уламків Київської Русі.

§3. Галицько-Волинське князівство, або Королівство Руське

Формування території

У 981 р. Володимир Святославич, як оповідає літопис, здійснив похід на терени у верхів'ях Прип'яті та вздовж річок Західний Буг, Сян і Верхній Дністер, заселені слов'янськими племенами, ідентифікація яких залишається дискусійною:

Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх – Перемишль, Червен та інші городи, які є й досьогодні під Руссю.

Щоправда, не зовсім ясно, кого слід розуміти під *Ляхами*: у 981 р. Краків перебував під чеською зверхністю, тож одні дослідники припускають, ніби *Ляхи* – це чехи, а інші вважають, що згадане свідчення є взагалі пізнішою вставкою. Так чи інакше, однак саме в часи Володимира доля майбутньої Галичини та Волині була вперше поєднана з *Руською землею*, тобто Середньою Наддніпряниною. Тоді ж, наприкінці X ст., київський князь заклав *во имя своє* місто Володимир на р. Луга, передане разом з новоприєднаними землями в управління синам – Борисові, а пізніше Всеволоду.

До кінця XI ст. волинські і прикарпатські землі утворювали суцільну адміністративну одиницю, підпорядковану безпосередньо київському княжому столові. Проте 1084 р. ця система залежності вперше була порушена, і в Прикарпатті самочинно вокняжилися троє братів – Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі, сини тмутороканського князя Ростислава Володимировича, онука Ярослава Мудрого. За підтримкою місцевих бояр, діючи в тісній згоді

між собою, Ростиславичі швидко зуміли закріпитися в Перемишлі, Звенигороді й Тереховлі настільки, що після кількох спроб великого князя вибити їх з Галичини силою княжий з'їзд у Любечі (1097) визнав за ними право на ці землі як на *отчину*.

Після смерті 1124 р. Василька і Володаря (Рюрик умер раніше, 1094 р.) між їхніми спадкоємцями спалахнула війна, переможцем з якої вдалося вийти Володимиру Володаровичу, або, як його іноді називають – *Володимиркові* (помер 1153). Чоловік енергійний і розумний, Володимирко став справжнім творцем Галицького князівства. У 1141 р. він переніс столицю з Перемишля до Галича, де зумів увійти в добре порозуміння з місцевими боярами, а у війні 1149-1152 рр. вкотре відбив походи на Галичину київського князя та його союзників-угорців.

Володимирів син Ярослав Осмомисл (1153-1187) розвинув здобутки батька. Діючи де з дипломатичною обережністю, де рішуче, Ярослав перетворив Галицьке князівство на одне з найсильніших на Русі. Піднесено оспівує потугу прикарпатського володаря автор "Слова о полку Ігоревім":

*Галичкы Осмомыслѣ Ярославе! Высоко сѣдиши на своем златокованнѣм столѣ.
Подпер горы Угорскыи своими желѣзными плѣки. Заступив королеви путь.
Затворив Дунаю ворота...*

У своєму славослів'ї поет, звичайно ж, не згадує кризи, котра з 1170-х років лихоманила владну верхівку Галичини. Зовні вона здавалася родинними негараздами, хоча в підтексті приховувала конфлікт між Ярославом, який впевнено утверджував своє *самовластя*, і незадоволеними боярами. Приводом до відкритого спалаху стали сімейні чвари: бояри, нібито обурені аморальністю князя, у 1171 р. спалили його коханку – бояривну *Настаську* і урочисто повернули з вигнання шлюбну дружину Ярослава Ольгу, доньку Юрія Долгорукого (з нею разом втекли свого часу до Польщі *многі бояри*, і це додатково підтверджує далеко не інтимну причину зіткнення). Проте Ярослав вирішив цю дилему по-своєму: помираючи, він передав верховну владу позашлюбному синові Олегу *Настасьчичу*, а Ольжиного сина Володимира, нелюбого і непокірного, посадив на уділ у Перемишлі.

Заповіт князя не був проведений у життя. Як скаже літописець, по смерті Ярославовій *був заколот великий в Галицькій землі, бо галицькі мужі... переступивши хресне цілування, вигнали Олега з Галича...* Проте швидко виявилось, що і Володимир не задовольняє бояр – *думи не любив із мужами своїми*. Розпочалася дворічна громадянська війна, у якій і Володимир, і ворогуючі між собою боярські партії запрошували на допомогу то угорців, то

поляків, то сусідніх руських князів. Врешті у 1189 р. Володимиру за підтримкою німецького імператора Фрідріха I Барбаросси і польського короля вдалося повторно утвердитися в Галичі. Оскільки ж він не мав синів, то з його смертю (1199) династія Ростиславичів припинялася. Найініціативнішим серед сусідів виявився волинський князь Роман Мстиславич: цього ж року, спираючись на здавна прихильну до нього місцеву боярську групу, він оволодів Галичем. Так після понадстолітньої перерви Волинь, Забужжя, Подністрів'я і Прикарпаття знову об'єдналися в один політичний організм.

Протягом століття, доки Галичиною правили Ростиславичі, на Волині текло своє, не менш напружене життя. До 1170-х років волинські волості підпорядковувалися або прямо Києву, або передаючись у тимчасове держання ставленикам київських правителів. Проте за Ізяслава Мстиславича, онука Володимира Мономаха, ця традиція була змінена: Ізяслав разом з родиною переїхав до Володимира і оселився там, немов у власній спадковій отчині. У 1148, 1150 та 1153 рр. йому довелося збройно захищатися, а після Ізяславової смерті (1154) спроба повернути Волинь під владу Києва повторилася ще раз, проте й син Ізяслава Мстислав зумів її відбити.

Після смерті Мстислава його сини поділили Волинську землю на уділи, однак старшому з них – **Роману Мстиславичу** – вдалося об'єднати братів під власною зверхністю, а з приєднанням у 1199 р. Галичини стати володарем одного з найбільших князівств тогочасної Русі. Галицько-Волинський літопис, називаючи Романа *самодержцем і переможцем усіх поганських народів* (князь справді здійснив ряд успішних походів на ятвягів, що непокоїли набігами Волинь, і на половців), описує його з пишномовною піднесеністю:

Бо він кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур...

На авторитет Романа вказує те, що саме в його володіннях знайшов притулок вигнаний 1204 р. з Константинополя хрестоносцями візантійський імператор Олексій III Ангел. У 1203 р. галицько-волинський князь, як оповідає, спираючись на якесь нині не збережене джерело В.М. Татищев, нібито висував власний проект *доброго порядку*, тобто реорганізації владної моделі Русі. У шести найбільших князівствах – Галицько-Волинському, Володимиро-Суздальському, Полоцькому, Чернігівському, Смоленському і Рязанському – пропонувалося запровадити майорат, тобто обов'язкову передачу княжого столу старшому синові, і лише ці шість володарів, подібно до князів-курфюрстів Німецької імперії, мусили обирати верховного

київського правителя. Якою була б доля цього проекту (коли він насправді існував), сказати важко – у червні 1205 р. Роман, здійснюючи один з багатьох пограничних походів у Польщу, був разом з невеликим загоном раптово оточений і вбитий у бою.

Війни за "за галицьку спадщину". Данило Галицький

Помираючи, Роман лишив двох малолітніх синів – чотирирічного Данила і дворічного Василька. Його вдова, княгиня Анна (гіпотетично – дочка візантійського імператора Ісаака II Ангела), заручившись підтримкою угорського короля Ендре II Арпада, була визнана боярами регентшею при малолітньому Данилові, але втримати владу не змогла. Восени 1205 – навесні 1206 р. удільний белзький князь Олександр Всеволодович, племінник Романа, за допомогою краківського князя Лешка Білого зайняв місто Володимир, а в Галичі утвердилися сини Ігоря Чернігівського (героя "Слова о полку Ігоревім") Володимир, Роман і Святослав, котрі по матері доводилися онуками Ярославу Осмомислу, тобто могли законно претендувати на галицьку спадщину. Княгині Анні довелося утікати в *Ляхи* спершу з Галича, а далі й з Володимира. Відтак Данилове дитинство пройшло при дворі його дядька, угорського короля, а самій Анні з Васильком вдалося через деякий час повернутися на Волинь, щоправда не до Володимира, а до провінційного Белза.

Брати Ігоревичі, осівши в Галицькому князівстві, швидко увійшли в конфлікт зі свавільними галицькими боярами. Про гостроту протистояння свідчить те, що, подавляючи якусь змову, чернігівці ризикнули вдатися до репресій, під час яких за неясних обставин було вбито 500 бояр, *а інші розбіглися* – утекли до Угорщини. Саме тут під королівською протекцією мешкав малий Данило, тож галичани оголосили королеві про бажання повернути його на княжий стіл. Протягом 1210 р. з'єднані сили угорців і місцевої знаті взяли з боями Перемишль, Звенигород і Галич, і дев'ятилітній Данило був урочисто посаджений на престол, проте ненадовго: в сум'яттях заклоту 1213 р. один з наймогутніших галицьких бояр Володислав Кормильчич *в'їхав у Галич і вокняжився, і сів на столі*, а Данила відвезли до матері на Волинь. Князем на Русі міг бути тільки син князя, тож цей ексцес став прологом до нової колотнечі, в підсумку якої Ендре II передав галицьке княжіння своєму п'ятирічному синові Коломану [Кальману]. За санкцією папи Кальман у 1217 р. був офіційно **коронований на Королівство Галицьке**.

Опорою ж малолітнього короля мали стати проугорськи настроєні бояри на чолі з одним з найбагатших людей Галичини Судиславом.

Такий поворот подій здався небажаним краківському князю Лешкові Білому, котрий, як уже згадувалося, взяв під свій контроль розчленовану на дрібні уділи Волинь. Намагаючись позбутися надто сильного сусіда, Лешко звернувся до свого двоюрідного брата (по Олені Ростиславні), одного зі смоленських Мономаховичів Мстислава Удатного [*Удалого*]*, який у той час княжив у Новгороді: "*Ти брат мені єси. Піди і сядь у Галич!*" Використавши перебування Ендре II у хрестовому поході, Мстислав 1219 р. вибив угорців з Галича.

У цих перипетіях безпосередні спадкоємці Романа Мстиславича, Данило і Василько, ролі ще не відігравали. Лешко Білий, який розпоряджався Волинню, помістив їх матір спершу в Белзі, пізніше в Бересті, а з 1213 р. – у маленькому Кам'янці над р. Горинню. Проте ні Романова вдова, ні юні княжичі не втрачали надії повернути ба'тьківщину. Як каже літописець, вони, *на Володимир приглядаючись*, говорили: "*Чи сяк, чи так, а буде Володимир наш з Божою поміччю*". Певності додавало й те, що волинська знать, на відміну від галицької, залишалася вірною Романовичам, а Лешко Білий повівся стосовно племінників лояльно: у 1215 р., коли Данилові виповнилося 14 років, Лешко змусив Олександра Всеволодовича Белзького повернути княжичу батьківський стіл у Володимирі.

Впродовж наступних 15 років брати "збирали" батькову спадщину, діючи в тісній злагоді між собою і витримавши кілька воєн, до яких були втягнуті краківські, київські, чернігівські та пінські князі, аж врешті зуміли підпорядкувати собі втрачені уділи.

Коли в Галичі вокняжився Мстислав Удатний, Данило спробував увійти з ним у союз, одружившись 1219 р. на старшій Мстиславовій дочці Анні. Проте багато користі це не принесло, тим більше, що Мстислав за порадою могутнього галицького боярина Судислава у 1222 р. пошлюбив свою дочку Марію з молодшим сином Ендре II королевичем Ендре, і тоді ж передав йому в держання Перемишль. Це підштовхнуло до нових конфліктів, тож врешті Мстислав, остаточно заплутавшись і не почувуючи себе в Галичині впевнено, 1227 р. виїхав звідси назавжди. Від'їжджаючи, він заповідав галицький стіл не Данилові, а молодшому зятю – королевичу Ендре. Городяни, вороже настроєні проти *іноплемика*, закликали 1230 р. на княжіння Данила. Після тривалих

---

* Матір'ю Мстислава, ймовірно, була одна з дочок Ярослава Осмомисла, що давало право претендувати на галицький княжий стіл.

боїв, в яких союзниками волинців виступали загони мазовецького правителя Конрада і половці, місто вдалося здобути. Проте до закінчення війни було ще далеко. Тривожний проміжок 1230-1245 рр. літописець характеризує як наповнений *многими заколотами, і великими обманами, і незчисленними битвами*. Остаточна розв'язка цього виснажливого суперництва припала вже на післябатиєві часи. 17 серпня 1245 р. під м. Ярославом на р. Сян відбулася вирішальна битва, до якої виявилися втягнутими всі найближчі сусіди: угорці, половці, литовці (прислані Міндовгом), поляки. Ця битва, виграна Романовичами, підсумувавши сорокалітню боротьбу "за галицьку спадщину", стала ніби стартовою відміткою, з якої розпочиналося фінальне століття у житті княжої Русі – вже не Київської, а Галицько-Волинської.

*   *
*
*

Героєм-творцем Галицько-Волинської держави був, без сумніву, Данило Галицький, настільки ідеальний володар і правитель в очах літописця. Літопис наділяє його повним комплексом княжих чеснот: він не тільки мудрий і відважний, але й вродливий, пишний, щедрий. Втім, цей ореол вмотивований: Данилові вдалося здійснити два головні завдання правителя – встановити внутрішній мир у своїх володіннях і забезпечити їх авторитет в очах сусідів. На довгі часи зійшли у тінь свавільні галицькі бояри, перетворені на слухняних васалів, а княжу родину не роздирали криваві усобиці (хоча без певних міжособистісних тертів не обходилося, проте навіть за наступників Данила вони залагоджувалися без взаємних воєн). Серед зовнішніх проблем найскладнішою залишалася монгольська, проте завдяки дипломатичним зусиллям Данила Галицько-Волинському князівству пощастило досягнути м'якшої форми залежності від Золотої Орди, ніж на Київщині та Чернігівщині. Так, володарі Галичини і Волині після поїздки Данила 1245 р. *на поклін* у Сарай вважалися федератами хана: вони мушили висилати власне військо до монгольських походів, але регулярної данини, супроводжуваної переписом населення, не платили.

Віддалене від Орди географічно і досить благополучне в економічному відношенні, Галицько-Волинське князівство приваблювало біженців з інших теренів Русі. Цьому сприяла і протекційна політика Данила, котрий, як оповідає літописець про розбудову Холма, закладеного 1237 р.,

став прикликати приходнів – німців і русів, іноплеменників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар – сідельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села.

Наслідком економічної стабілізації стало те, що у 1250-х роках (з очевидним прицілом на можливі конфлікти з Ордою) розгорнулися масштабні фортифікаційні роботи, зокрема – були перебудовані й укріплені Володимирський та Кременецький замки і ряд інших фортець.

Проте хани пильно стежили за "благонадійністю" своїх окраїнних васалів, організовуючи на випадок підозри каральні акції. Саме так обернулися події 1258-1259 рр., коли *темник* Бурундай, простуючи *із силою великою* через володіння Данила на Литву, наказав розібрати щойно збудовані міські укріплення. Сил для масштабної війни з монголами не вистачало, тож восени 1259 р. під особистим наглядом Бурундая було розкопано і спалено фортецю у Володимирі, розібрано укріплення Луцька, Крем'янця, Львова та ряду інших замків.

Це зайвий раз показало, що в о'порі Золотій Орді сподіватися на власні сили чи на допомогу руських князів, заклопотаних власними проблемами, не доводилося. Відтак уже за княжіння Данила почалася помітна переорієнтація зовнішніх контактів Галицько-Волинського князівства. Його партнерами (чи противниками) віднині стають західні сусіди: угорські королі, краківські, мазовецькі і силезькі князі, австрійські правителі, а також литовські володарі, чия щойно створена держава енергійно виступила на історичну арену. Тоді ж, із середини XIII ст., Галичина і Волинь вперше стали об'єктом зацікавлень Римської курії. Безпосередньо руських справ торкалися сім папських послань травня 1246 р., у тому числі адресованих безпосередньо *найсвітлішому королю Русі* – Данилові Галицькому: папа пропонував опіку Святого Престолу і переговори про з'єднання Руської церкви з Римом з метою організації спільної боротьби проти монголів. На початку 1247 р. до Ліона, де перебував Інокентій IV, вирушило руське посольство, а відповіддю на нього стала серія листів Курії серпня-вересня 1247 р., в яких папа визнавав суверенність прав галицько-волинських князів, а якби дійшло до з'єднання церков – підтверджував згоду на збереження особливостей Грецького обряду і слов'янської літургії (очевидно, це висувалося серед умов порозуміння).

Як відомо, плани Римської курії щодо створення всеєвропейської коаліції для війни з монголами реалізувати не вдалося, тож і проект поєднання церков втратив в очах Данила політичний інтерес і в життя запроваджений не

був. Проте наслідком контактів зі Святим Престолом стала урочиста коронація галицько-волинського правителя, який цим самим неначе приймався під опіку папи, як і решта володарів християнської Європи. Сталося це в Дорогичині в грудні 1253 р. (пізніша легендарна традиція перенесе цю подію до Києва), а королівські регалії – *вінець, скипетр, і корону* вручив Данилові посланець Іннокентія IV, абат бенедиктинського монастиря з сицилійського міста Мессіни Опізо.

Заглядаючи наперед, залишається додати, що титул *король Русі* [тех *Russiae*00]* востаннє вживав онук Данила Юрій Львович (помер 1308). Юрійові сини Лев та Андрій як співправителі Галичини і Волині іменувались відповідно *dux Galiciae* і *dux Ladimiriae* **, тобто *князями*, а не *королями*. Врешті, саме в ці часи, згідно з усталеним формуляром латинського акта сусідніх Чехії, Угорщини та Польщі, у руській княжій титулатурі вперше з'являється формула *Dei gratia* [з ласки Божої]

Нові претенденти на "галицьку спадщину". Розпад Руського князівства

Близько 1323 р. за невідомих обставин (припускають – у поході проти Орди) загинули обидва останніх представники роду Романовичів – брати Андрій та Лев Юрійовичі, перший з яких був волинським, а другий галицьким князем (після смерті Данила, що сталася 1264 р., Галичина і Волинь формально витворювали одну державу, хоча частіше управлялися двома правителями). Претендентів на спадщину загиблих не бракувало, проте показово, що серед них уже не було жодного з-поміж династій-Рюриковичів – так далеко зайшло відчуження колишньої руської княжої *братії*. Між 1324-1325 рр. в ролі галицького і волинського правителів епізодично згадуються двоє братів-князів із Силезії, нібито запрошених боярами, а на початку 1325 р. княжий стіл обійняв обраний волинськими боярами **Болеслав Тройденович**, син мазовецького князя і сестри покійних Романовичів Марії Юрїївни.

Охрещений за руським обрядом під іменем Юрія, Болеслав з титулом *природженого князя і володаря Русі* [natus dux et dominus *Russiae*] осів у Володимирі, обравши його за свою столицю. Проте міцної опори серед місцевої знаті його правління не знайшло. Князю закидали надмірну протекцію городянам-іноземцям – чехам та німцям, потурання католицькому

---

* З канцелярій галицько-волинських правителів збереглися переважно акти, написані по-латині, і саме вони використані тут для прикладів.

** *Ladimiria* – досл. Володимирія, тобто Володимирська (ширше – Волинська) земля..

духівництву, що слідом за ними простувало на Русь, а також якісь докладніше невідомі утиски в правах волинської верхівки. Тож щодалі дужче міцнішала пролитовськи настроєна партія бояр, яка орієнтувалася на Любарта (сина великого князя литовського Гедиміна), одруженого з дочкою котрогось із загиблих Юрійовичів. Врешті 7 квітня 1340 р. Юрія-Болеслава було отруєно, а на княжий стіл запрошено Любарта Гедиміновича, охрещеного під іменем *Дмитрій*. Реально влада Любарта-Дмитрія обмежувалася Волинню, а столиця містилася в Луцьку, номінально ж у його підпорядкуванні перебувала спочатку і Галичина. Проте дуже швидко обом половинам держави Романовичів судилося розійтися остаточно.

За певними свідченнями (втім, доволі сумнівними), Юрій-Болеслав перед смертю визнав своїм наступником польського короля Казимира III. Чи було це, чи ні – але вже за кілька днів після смерті галицько-волинського правителя Казимир оволодів Львовом, проте втримати його не зміг, наразившись на сильний опір городян. Тож фактичним розпорядником Галичини впродовж 1340-х років став один з найближчих радників покійного Юрія-Болеслава боярин Дмитро Дядько [*Дедко*]. Під титулом *управителя, або старости Руської землі* він провадив по суті незалежні від Любарта маневри, визнаючи себе васалом одночасно трьох сусідніх володарів – Любарта, Казимира III і тодішнього короля Угорщини Лайоша Великого*. Проте дипломатичних талантів галицького самозванця вистачило ненадовго. У 1344-1345 рр. Казимир зумів відторгнути від теренів, контрольованих Дядьком, Сяноцьку землю, а 1349 р. здійснив масштабний похід на Русь, захопивши Львів, Белз, Холм, Берестя та Володимир. Наступного року Володимир, Берестейщину і Белзьку та Холмську землі волинцям вдалося відбити*, а боротьба за Галичину продовжувала з перервами тривати аж до 1382 р.

Так завершився розтягнутий більш, як на півстоліття другий цикл воєн "за галицьку спадщину". Про несхожі долі обох половин Галицько-Волинського князівства – польської і тієї, що відійшла до Литви, мова піде в наступних розділах цього нарису. Тут же варто підкреслити, що власне в ці неспокійні часи остаточно окреслилась переорієнтація життя галичан на Захід, на взірці, запозичені від угорських, чеських та польських сусідів. Так, з середини XIV ст. у містах почало розповсюджуватись маґдебурзьке право,

---

* В українській історіографії його звичніше називають Людвіком Анжуйським. Після смерті Юрія-Болеслава король Лайош заявив претензії угорського трону на Русь, відштовхуючись від прецедента правління в Галичині у першій половині XIII ст. королевича Коломана

** У повторних війнах 1365-1366 та 1376-1377 рр. Холм і Белз перейшли до Польщі, і саме такий розподіл територій між нею і Великим князівством Литовським усталився аж до Люблінської унії.

занесене іноземцями-ремісниками; в княжих канцеляріях під впливом юридичної практики латинського акта оформилися канони руської актової мови; у вжиток увійшло безліч нових реалій соціального життя і супутніх їм деталей побуту. Їхний зміст і еволюція детальніше будуть показані далі, узагальнено ж можна сказати, що на момент розпаду Галицько-Волинське князівство являло собою перший місток між русько-візантійським Сходом і латинським Заходом.

В цілому ж для Русі-України візантійська епоха скінчилася в жорстоких сум'яттях переділу території сильнішими сусідами. Цій катастрофі, на жаль, не передувало об'єднання, тому в свідомість українців Київська Русь на довгі віки увійшла у вигляді двох, різних для українських сходу й заходу, історичних спогадів. Перший з них уособлювали величні руїни Києва, а другий – пам'ять про *королів галицьких*. Погляду на те, як поволи зближувалися ці дві українські *Русі*, ніби заново "впізнаючи" одна одну, будуть присвячені наступні розділи.

Розділ III. Несхожі пагони руського стовбура (кінець XIV – середина XVI ст.)

§ 1. Галицька і Подільська Русь

До смерті короля Владислава Ягайла (1434) анексована територія Галичини ще не була перетворена на провінцію Польської держави, рахуючись персональною власністю королівського трону як домен Казимира Великого та його онуки Ядвіги, а далі її чоловіка й спадкоємця Ягайла. Той, правда, Єдлинським привілеєм 1430 р. поклав початок переведенню руських околиць з особливого статусу на загальний, проте остаточно це було завершено вже його сином, королем Владиславом III, який у 1434 р. поширив дію Єдлинського привілею на всю Галичину і Західне Поділля. Згідно з новозапровадженим адміністративним поділом, тут віднині створювалося *Руське воєводство з землями Львівською, Перемишльською, Сяноцькою, Галицькою і Холмською та Подільське воєводство* з центром у Кам'янці-Подільському. У 1462 р. норми Єдлинського привілею були розповсюджені і на приєднане від Мазовії *Белзьке князівство* (віднині воєводство).

До цього часу на руських землях ще зберігалися суттєві відмінності, що нагадували про форми соціального укладу княжої доби (згодом період до 1434–1435 рр. окреслювали як *tempus juris Ruthenicalis*, тобто *часи руського права*). Наприклад, якщо польська шляхта добилася від королівської влади визнання безумовного права власності на свої маєтки уже в 1374 р., то *бояри-рицарі* Русі вважалися і надалі особистими *слугами* короля. Це накладало на їхнє землеволодіння характерні обмеження. Так, під загрозою конфіскації землі вони були зобов'язані не лише виконувати персональну *кінну службу* на виклик короля, але й виставляти до кожного військового походу визначене число озброєних вершників. Бояри не мали права продавати чи дарувати свій маєток без спеціального дозволу. На них покладалися роботи по ремонту й укріпленню замків та направі мостів, а також сплата певних натуральних податків. Місцевий боярсько-рицарський люд, на відміну від самоврядної польської шляхти, підлягав юрисдикції королівських намісників-*каштелянів*, тобто управителів головних оборонних замків: владні й судові функції до 1434 р. повністю належали *генеральному руському [львівському] старості та каштелянам* у центрах земель – Перемишлі, Галичі, Сяноку, Холмі. У підпорядкуванні останніх знаходилися місцеві *городові воєводи*, що відали

збройним контингентом дрібніших адміністративно-звичаєвих округів – *волостей*. Така схема, найвірогідніше, перейшла у спадок від домонгольських часів, де функції городових воєвод виконували тисяцькі, підпорядковані князю-правителю.

Демографічні зміни

Однак передумови зближення Галицької Русі з польським світом, що вже цілком окреслилося у другій половині XV ст., були закладені ще за *часів руського права*. Вирішальну роль у цьому судилося відіграти демографічному факторові. Багатолітні війни, помножені набігами Ногайської Орди, що за татаро-монгольської доби утвердилася в межиріччі Дніпра і Дністра, призвели до запусріння багатьох ще недавно загосподарованих обшарів. *Брак людності, спустошене село, запусрінла місцевість, покинута пустош* – ось характерні вислови з нечисленних документів кінця XIV – початку XV ст., що стосуються тутешніх територій. З іншого боку, відіграючи для Польщі роль порубіжної смуги, Русь потребувала, як жодний внутрішній регіон держави, потужних збройних сил, здатних відбити напади ззовні. Відтак з ініціативи короля тут, на родючих землях, що вимагали рук, які б однаково вправно володіли і мечем, і плугом, починають роздаватися землі в *ленне володіння* (тобто, під умовою виконання спадкової військової служби) дрібній шляхті з Мазовії, Малої Польщі, Силезії тощо. Водночас на земельних наділах осідають вояки-ветерани найманих королівських загонів – німці, чехи, угорці, румуни. Підданих не вистачало, тому перед рицарем, який отримував землю, ставили завдання *homines convocare undecunq̄ue posset* [*скликати людей, звідки зможе*]. Тож разом зі шляхтою на Русь проникав і селянський іноетнічний елемент, приваблений поселенськими пільгами. Слідом за цією свого роду “військовою колонізацією”, яка мусила забезпечити самооборону краю, просувався торгово-ремісничий люд – поляки, німці, євреї. Так, уже в першій чверті XV ст. серед міських жителів-новопоселенців Сянока було близько 30% німців, Львова – понад 70%. Перші згадки про євреїв у Львові датуються 1356 р., Дрогобичі – 1404 р., Підгайцях – 1420 р. і т.д. (за даними 1500 р., вони мешкали у 18 містах Руського воєводства, а відповідні назви вулиць і майданів свідчать, що єврейські громади були чималими). Проте найчисельнішу групу прибульців, поза сумнівом, складали поляки – і серед шляхти, і в містах.

Ця строката різноетнічна маса поволі змінювала населення Русі якісно, оскільки порушувала попередній, усталений склад обох повноправних верств – і збройного люду, і городян. Інтенсивність переселенського руху, і зокрема – переважання в ньому польського елемента, призводила до того, що чужинці

розчинялися не в руському субстраті, міняючи і мову, і конфесію, а в польському. Невдовзі ця стихійна полонізація почала всмоктувати і місцевий боярський люд.

Від дружинників і бояр до шляхти-русинів польської нації

Інтенсифікації полонізаційних процесів серед руських бояр-рицарів сприяло співпадіння їхніх життєвих інтересів з інтересами прийшлого рицарства, яке прагнуло до урівняння статусу своєї нової батьківщини з внутрішніми регіонами Польщі, тобто до поширення на Русь *прав і вольностей*, здобутих польською шляхтою. Тож уже в 1436–1437 рр. русини й поляки організовують першу спільну *конфедерацію* шляхти Львівської, Галицької, Перемишльської та інших руських земель, яка проголосила вимогу послідовного реформування Русі в дусі свобод, обіцяних Єдлинським привілеєм 1434 р. Відтак, у відповідності з буквою Єдлинського акту, місцеве рицарство було звільнене від повинностей та різноманітних служб, подібно до своєї *братії шляхетської* у внутрішніх регіонах Польщі. Йому дозволялося формувати органи *земського самоврядування* польського зразка з одночасним створенням виборних *земських судів* і запровадженням у них *польського права*. Тоді ж були започатковані регулярні шляхетські з'їзди – *сеймики* земель, а також спільний *генеральний сеймик Русі* у Львові (ширше про центри сеймикування див. далі).

У перемінах, які простували за згаданою реформою, незгуртований і маловпливовий руський елемент не ставив перед собою окремої мети. І це не дивно: від старого боярства-панів, що не так давно потрясало Галицько-Волинською державою, небагато що залишилося. Його активніша частина, задіяна в боротьбі з Польщею у другій половині XIV ст., після поразки емігрувала на Волинь: багатьох потомствених галичан та їхніх синів і онуків бачимо в оточенні князя Свидригайла (про нього див. далі, § 2). Інші, не менш впливові і заможні, примирившись з новим режимом, злилися з польською знаттю, якій король доручав найважливіші тутешні уряди.

Руські бояри менш помітного калібру, освоюючи нові порядки, йшли подібними шляхами, хіба на трохи нижчих щаблях суспільної драбини. Впродовж XV ст. вони поволі щезають з політичних видноколів Русі. Одні вигасають фізично, як *Болестрашицькі, Бибельські, Галки, Дворсковичі, Дядьковичі, Задеревецькі, Лоєвичі, Мошончичі, Преслужичі, Слонечковичі, Тептюковичі*. Інші вступають у родинні зв'язки з новим колом рівних – заможним місцевим панством неруського походження, що вже в наступному поколінні, як правило, тягло за собою зміну віровизнання на католицьке і

поступове спольщення, як сталося з *Ваповськими, Волчковичами (Ходоровськими), Даниловичами, Дідушицькими, Дрогойовськими, Дершняками, Кірдеями, Лагодовськими, Порохницькими, Оріховськими, Струсами, Чурилами* тощо.

На відміну від помітної знаті, дрібний збройний люд, якому пощастило утвердитися в своїх майнових правах і увійти до шляхетського кола, зберігав, як правило, спосіб життя, звичаї і віру предків. Як багато було такої шляхти, дають уявлення дещо пізніші матеріали – військові *писемці* першої половини XVII ст. Наприклад, на *писемці* Львівської землі 1621 р. серед 628 шляхтичів, внесених до реєстру, нараховувалося 43 Чайковських, 34 Гошовських, 40 Вітвицьких; на *писемці* Перемишльської землі 1648 р. на загальне число близько однієї тисячі шляхтичів припадало 70 Яворських, 46 Кульчицьких, 36 Винницьких і т.ін.

Малозаможність не дозволяла цим людям пробитися до виборних посад у шляхетських самоврядних органах, що давало б доступ до важелів впливу і забезпечувало лідерство у місцевому житті. Однак попри незначну суспільну вагу, православна шляхта лишалася тим поживним середовищем, яке консервувало свою "руськість" на рівні, вищому за етнографічний. Запорукою цього служило усвідомлення потенційних можливостей, притаманних представникам привілейованого стану. Основною "школою" політичної поведінки для руської шляхти стало парламентарне життя Польської держави (до його завершення оформлення, зрештою, доклали рук і сеймові депутати від руських земель).

Між серединою XV – серединою XVI ст. на руських теренах Корони Польської усталилося чотири регіональних *сеймики*, *посли* яких представляли інтереси місцевої шляхти на загальнодержавних *сеймах*: Руського воєводства – у Судовій Вишні і окремо для Холмської землі – у Холмі (з 1563 р. оформився також окремий сеймик Галицької землі, який засідав у Терехові); Белзького воєводства – у Белзі; Подільського – у Кам'янці-Подільському. Між 1548 і 1572 рр. з цих сеймиків послами до сейму було делеговано загалом 121 особу (для порівняння, від трьох воєводств Малої Польщі – Краківського, Люблінського і Сандомирського – впродовж цього ж періоду на сеймі брало участь 92 депутати).

Завдяки участі в сеймиковому житті рядовий шляхтич, навіть коли він був тільки власником виборчого голосу, прилучався до категорій політичного мислення, до обговорення проблем державного устрою, політики, права. Це давало інтелектуальний досвід незмірно ширший, ніж сфера інтересів власного

закутка. Але власне тут ми вперше можемо говорити про зародження феномену роздвоєння свідомості, характерного для представників руської шляхти. Вірогідно, саме впродовж першої половини – середини XVI ст. виокремлюється специфічний стереотип такої людини – *gente Ruthenus natione Polonus* [руського племені польської нації], як називав себе видатний тогочасний публіцист з-під Перемишля Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566), вихованець університетів Кракова, Відня, Віттенберга, Падуї і Болоньї, багаторічний мешканець Венеції, Лейдена і Рима, визнаний речник абсолютизованої ідеї *золотих вольностей* шляхти. Спираючись на ренесансну ідею політичного патріотизму як синтезу рідної землі з особою володаря і спільнотою, в якій живе індивід, цей стереотип об'єднав усвідомлення свого руського походження з відчуттям приналежності до польської *політичної нації*, тобто *політичного народу* тієї держави, активними членами якої почала відчувати себе руська шляхта. Конфлікт роздвоєних лояльностей, де громадянський обов'язок вступає у протиріччя з любов'ю до *милої Русі* й *старожитного нашого народу руського*, пояснить поведінку багатьох шляхтичів-русинів згодом, у добу Хмельниччини, коли *Gente Rutheni natione Poloni* Полоні роздвоювалися між своїми двома душами, марне сподіваючись зліпити докупи антагоністичні половини розламаного війною польсько-руського світу.

Руська і Римська церкви: перші досвіди співжиття

Відразу після анексії руських земель Польщею Казимир III (безумовно, у порозумінні з церковними колами Русі) 1370 р. звернувся до Константинопольського патріарха з проханням про затвердження Галицької митрополії, що утворилася в останній період самостійного існування Галицько-Волинського князівства.

Вся земля, – писав король, – тепер гине без Закону, бо пропадає Закон. Від віків Галич відомий по всіх краях яко митрополія і митрополичий стіл з віку віків... Князі руські були нашими свояками, але ці руські князі погинули, і земля стала порожньою, і потім здобув Руську землю я, король Лехії Казимир. І тепер, Святий Отче, патріарх Вселенського собору, просимо собі від тебе архієреєм того, кого з ласки Божої ... з нашими князями й боярами собі вибрали...

У ситуації з поставленням Галицького митрополита вперше помітна та двоїстість розв'язання руської конфесійної проблеми, яка надалі характеризуватиме польську політику впродовж кількох століть –

неспівпадіння позицій, декларованих королівським двором і взагалі світською правлячою елітою, з позиціями вищого католицького духовництва і Рима. Там наприкінці XIV ст. руське церковне питання сприймали як украй просте. Вважалося, що досить на єпископські кафедри, обійняті “схизматиками”, посадити католицьких ієрархів, і це автоматично латинізує край. Казимир III, обережний і реалістичний політик, фактично діяв всупереч волі Курії, добиваючись від Константинопольського патріархату відновлення Галицької митрополії.

Відлуння прихованої опозиції польських володарів Римові спостерігаємо і при запровадженні католицьких церковних структур на Русі. Після смерті Казимира III (1370) папська курія знову поставила питання про усунення “схизматиків” з владичих кафедр і заміну їх католиками. Тогочасні правителі Русі Людвік Анжуйський і його намісник Владислав Опольський реалізували іншу, більш реалістичну модель, протегуючи створенню католицьких кафедр, **паралельних православним**. Так, коли в 1375 р. було видано буллу папи Григорія XI, що проголошувала Галич, Перемишль, Володимир і Холм кафедральними містами, де належить усунути від богослужіння “схизматиків”, Владислав Опольський надав Галицькій католицькій єпископії кам’яницю у Львові і ряд маєтків на утримання, фактично санкціонувавши їхнє паралельне співіснування. У такий же спосіб стала реально діючою і Перемишльська католицька кафедра, а Холмська усталилася з 1417 р. при матеріальній підтримці короля Владислава Ягайла. Таким чином, завдяки діям світських правителів католицькі церковні структури були запроваджені не **замість** руських, а **поруч** з ними, що свідчило про тверезий політичний розрахунок та розуміння реалій місцевого життя.

На користь того, що королі і світська правляча еліта сприймали Руську церкву без конфесійних упереджень, свідчить ряд королівських привілеїв, виданих їй впродовж XV ст., як, наприклад, імунітетні листи 1407 і 1469 рр. Перемишльській владичій кафедрі, привілей Владислава III 1443 р. на урівняння в правах руського і польського духовництва, привілей 1539 р. галицькому владиці на право юрисдикції над усіма церквами і монастирями єпархії тощо. Однак у щоденній практиці взаємини двох конфесій склалися не так благополучно, як у деклараціях. Зокрема, постійно напруженими лишалися стосунки православних і католиків у великих містах з чисельною перевагою католицького населення, супроводжуючись частими побутовими зіткненнями. Заплющуючи очі на випадки побутової дискримінації, влади ставили Грецьку церкву в нерівноправне становище з Римською. До падіння

загального престижу *руської віри* вело й те, що серед її прихожан ставало все менше і менше заможного панства, не кажучи вже про вищу еліту. Наслідком цього стала виразна диспропорція у матеріальному забезпеченні латинських і руських парафій. Пани-католики (у тому числі й родовиті русини) з ревністю оздоблювали і забезпечували приходські костьольи, на що не могли спромогтися малозаможні православні шляхтичі. І хоча руських церков у цілому й надалі було непорівняно більше, ніж костьолів (наприклад, по селах на середину XVI ст. пропорція перших і других виглядала як 15:1), однак православні храми, зважаючи на неапетність своїх прихожан, безумовно, поступалися католицьким. Як панівна, Римська церква користувалася також суттєвою матеріальною підтримкою коронованих осіб. При цьому протекційні привілеї та дарчі акти нераз носили не тільки душеспасенний, але й ідеологічний підтекст. Це добре видно, наприклад, з мотивації привілею Владислава Ягайла 1430 р. на урівняння прав Львівської архієпископії з правами Гнєзненської кафедри: як зазначено в документі, церква у Львові зазнає особливих труднощів, діючи *поміж схизматиками*.

Паралельно на стихійному рівні, можливо – навіть всупереч бажанню архіпастирів, спостерігаються перші прояви зближення обох конфесій, неминучі за умов близького сусідства. Так, характерним прикладом співпраці на духовній ниві став вихід у світ перших церковнослов'янських друкованих книг (Краків, близько 1491 р.), що стало наслідком контактів Перемишльської руської кафедри з друкарем-католиком, німцем Швайпольтом Фіолем. Ще на зламі XII–XIII ст. в галицьку церковну архітектуру проникають романська будівельна техніка й елементи декору, характерні для католицьких храмів Чехії та Польщі, а з XV ст. розповсюджується готична стилізація руських архітектурних форм. З іншого боку, в Польщі у XIV – XV ст. великим попитом користувалося *грецьке малювання* майстрів-іконописців з Русі. Збережені донині фрескові розписи Віслицької колегіати (1397–1400), Троїцької каплиці в Люблінському замку (1418), Сандомирського кафедрального костьолу (1430), каплиці Св.Хреста, прибудованої до кафедрального собору Вавельського замку в Кракові (1470), органічно поєднали візантійський іконографічний канон з готичними інтер'єрами споруд. Уже з кінця XV ст. однією з головних святинь Польщі, об'єктом паломництва і поклоніння стає чудотворний образ Богородиці-Одигітрії східного іконопису – Ченстоховська Матір Божа, яка й донині вшановується як небесна покровителька польського народу. Можна припускати, що ці паростки стихійного зближення проектувалися і на світовідчуття, відбиваючи важко вловлювані, але неминучі процеси зближення

візантійської і римської культурних орбіт, які силою випадку наклалися на один територіальний обшир.

Етнічна строкатість міста

Прямим контактам обох культурних світів сприяла атмосфера багатомовного й багатоетнічного галицького міста. Перші допливи чужоземного елементу фіксуються тут ще в княжі часи. У XV ст., внаслідок демографічних процесів, про які йшлося вище, у найбільших містах Русі – Львові й Перемишлі – руське населення взагалі стає меншістю, витісняючись до передмість; у малих містах руська людність продовжувала складати основну масу населення.

Першу скрипку серед колоністів грали **німці**, які у Львові в першій чверті XV ст. становили понад 70% прибулого люду. На другу половину цього ж століття їх позірно меншає – до 30%, на початку XVI ст. – до 14%, а на середину XVI ст. – до 6%. Це, проте, не означало, що вони повийжджали. Відбувалася прискорена полонізація християн-католиків (чехів, угорців та німців), які завдяки спільній релігії та мішаним шлюбом розчинялися у польській спільноті. Німці витворили й першу магдебурзьку громаду Львова; протягом XV – початків XVI ст. з німецького середовища виокремлюється перший міський патриціат, який охоплював родини Арнестів, Бухгольців, Гельбеземів, Гернігів, Гольдбергів, Зінріхів, Зоммерштайнів, Клопперів, Ліндерів, Раннерів, Смелдфельдів та ін.

Другою за впливом і чисельністю етнічною групою продовжували, як і в княжі часи, лишатися **вірмени**. Зміцнення вірменської торгової колонії у Львові наприкінці XIV ст. засвідчує піднесення торгівельно-посередницької ролі Львова, котрий поруч з Венецією та Амстердамом перетворився на один з трьох головних вірменських центрів Європи. *У найблагословеннішій і велично уславленій матері міст, яку охороняє Бог*, як пишномовно називають Львів тогочасні вірменські джерела, вірменська колонія заселяла окремих квартал, де мешкало понад 60 родин; уже з 1365 р. тут існувала окрема церковна спільнота на чолі з єпископом, що підкорявся католикусу. Чимала колонія існувала і в Кам'янці-Подільському (за пізнішими, середини XVI ст., даними, їх тут проживало до 300 родин). Менші вірменські осередки фіксуються в Галичі, Снятині, Язлівці, Бродах, Ярославі. Про активне духовне життя вірменських громад, оселених на Русі й Поділлі, свідчать численні григоріанські церкви (серед них – і така перлина вірменської середньовічної архітектури, як храм

Успіння Богородиці у Львові). При храмах діяли приходські школи, а у Львові у 20–30 роках XVI ст. було складено дві вірменські хроніки з інформацією про місцеві події починаючи від середини XIV ст.

Окремі міські громади утворювали **євреї**, які з часів Казимира Великого за привілеями 1364 і 1367 рр. користувалися протекцією польського уряду, зацікавленого в припливі до країни грошовитих людей, котрі нерідко виступали в ролі головних кредиторів самих королів. Оскільки в більшості міст євреї не мали права займатися ремеслами, а почасти й торгівлею, в їхніх руках зосередилося лихварство і накопичилися чималі капітали, підштовхуючи розвиток грошового обігу. Так, у Львові завдяки єврейській ініціативності вже на зламі XIV–XV ст. існували розвинуті кредитні відносини з усталеною процедурою кредитних операцій, у тому числі в сфері комерційного кредиту – між львівськими та іноземними купцями.

На відміну від німецьких католицьких колоній, вірменська і єврейська громади не тільки не розсмоктувалися в слов'янській масі, але навпаки – внаслідок загальної інтенсифікації духовного життя ще дужче виокремлювалися, додаючи багатобарвності руським містам і складаючи тло, на якому вперше в українських землях почав розвиватися феномен відкритого суспільства міського типу.

Громадське самоврядування в містах. Магдебургія і цехи

Сприятливими для розвитку міст були й організаційні форми їх існування. Започаткувавшись як ексклюзивна форма життя німецьких колоній у Володимирі, Сяноку і Львові, німецьке (**магдебурзьке**) право вже на початку XV ст. поширилось у всіх більших містах Русі й Поділля, перетворившись на загальноприйнятну норму міського укладу. Культурним посередником, за допомогою якого воно проникало на Русь із Саксонії, Пруссії та Силезії, стали польські міста. Під впливом польських міських практик виробляється той тип міського устрою, найповніше представлений у Львові, який з часом – уже за львівським взірцем – проникав вглиб українських земель.

Головне, що принесло з собою магдебурзьке право – це вилучення мешканців міста з-під юрисдикції королівської адміністрації і запровадження виборного самоврядування. Останнє здійснювалося двома виборними органами – *радою* і *лавою*, що носили спільну назву *магістрат*. Рада, яка складалася з *райців*, очолених *бурмистрами*, виконувала поліцейсько-адміністративні функції. Щодо *лави*, то це був судовий орган для розгляду

кримінальних справ, де в ролі присяжних виступали виборні городяни – *лавники*, очолювані *війтом*. Обсяг незалежності кожного конкретного міста значною мірою визначався типом війтівського уряду, оскільки війт був підзвітний у менших приватних містечках – власнику, а у великих містах – королю. Пост війта, який давав значні прибутки від судових оплат та інших пільг, міг бути спадковим, персонально наданим чи виборним (останнє стосувалося міст з найбільш розвинутими формами самоврядування, як Львів, Кам'янець, на сході України – Київ).

Члени міської ради обиралися пожиттєво, і це нерідко призводило до зловживань, вже не беручи до уваги, що така рада з плином часу перетворювалася на замкнуту касту міського патриціату. Однак існували легальні важелі протидії цьому, оскільки міське життя набувало щодалі розвинутіших публічних форм. Наприклад, у Львові конфлікт між радою і *поспільством*, що розгорівся у 1570-х роках, скінчився створенням так званої *Колегії 40 мужів*, яка отримувала право контролю над прибутками і видатками міста (від руської громади до Колегії регулярно обиралося по два представники *депутатами на ратуш*). Із загостренням релігійної напруженості в місті наприкінці XVI ст. було утворено нову організацію *станів і націй*, яка, крім городян-католиків, представляла вірменів і русинів.

Паралельно із закоріненням німецького права оформлялася цехова система організації ремісництва. Перші **цехові корпорації** фіксуються у Львові й Перемишлі з кінця XIV ст. У Львові, наприклад, на той час існувало не менше чотирьох цехів (пекарський, різницький, шевський і кравецький); у 1425 р. їх було вже 10, наприкінці XV ст. – 14, а на середину XVI ст. – біля 20. Цехова система була запозичена в готових формах з німецьких взірців і поширювалася тим швидше, що реміснича практика вимагала від молоді обов'язкових *подорожей* до ремісничих центрів для завершення фахової підготовки. Переходячи з міста в місто, *майстри* тим самим переносили й поширювали цехові взірці тих осередків (найчастіше німецьких), де вчилися. Тому *цехові устави* кожного новоствореного цеху, як правило, були повторенням якогось первісного взірця. Наприклад, цех ткачів у Львові у 1469 р. створився на кшталт цеху в Ландсгуті, німецькому місті на західному пограниччі Польщі; ткачі Кам'янця-Подільського утворили, своєю чергою, власний цех за львівським зразком і т.д.

Цех був самоврядною громадою, очоленою виборним старшиною – *цехмистром*, найбільш авторитетним серед майстрів, що складали *цехове братство*. Окрім майстрів, до цеху входили їхні помічники – *підмайстри*

(товариши), а також учні (виростки, хлоп'ята). Цехове право, зіперте на звичаї та *устави* (кожен цех мусив мати власну письмову *уставу*, що затверджувалася королем чи власником (приватного міста), регламентувало і виробничий, і моральний бік життя ремісників. Корпоративна втаємниченість, що складала свого роду ідейну основу цехової системи, перетворилася на руських землях в головне джерело міжетнічних зіткнень. Адже з одного боку – цех за своєю природою не міг обіймати в *братстві* осіб різної віри й мови, а з іншого – в строкатому етнічному конгломераті, яким були галицькі міста, він не міг зберігати внутрішню цілісність. Оскільки ж цехова організація була занесена з німецьких земель та Польщі, теоретично членами цехів мали ставати лише католики, як зрештою і застерігається в багатьох уставах на зразок цієї:

Львівські золотарі не мають між собою терпіти ані приймати жодного майстра-єретика чи схизматика, лише католиків, хіба б котрийсь єретик з русинів або вірменів поєднався з Римською церквою.

Реальне життя не вкладалося в рамки цих ригористичних вимог. Послідовно антиправославні і антивірменські приписи діяли тільки в тих містах, де згадані громади становили меншість. Натомість там, де українці та вірмени чисельно переважали, згадане правило носило характер необов'язкової букви закону, або й взагалі цехові *устави* демонстративно підкреслюють рівноправність майстрів різних християнських конфесій (євреї від цехового ремесла були виключені рішуче й послідовно).

Траплялося, що спроби усунути не католиків від організованого міського життя переміщалися з цехів на міську громаду в цілому, хоча спеціальних застережень проти русинів у текстах маґдебурзьких привілеїв ми не знайдемо. Спроби надужиття, відштовхуючись від конфесійних різниць, швидше приховували звичайну конкуренцію, завуальовану релігійними гаслами. За найяскравіший приклад може послужити Львів, де руська громада вже з XV ст. зазнавала особливо прикрих утисків з боку німецько-польського маґистрату. Тут, наприклад, одним з аргументів для недопущення русинів до присяжних міських урядів служило те, що, мовляв, присяга православних не має юридичної сили. Насправді ж королівський уряд неодноразово підтверджував правоздатність руської присяги, і вона ніколи не піддавалася сумніву під час судових процесів по шляхетських судах.

Опір порушенню своїх прав, який українське міщанство легально провадило з XV ст., бомбардуючи уряд депутаціями, петиціями і скаргами, став справжньою школою громадянської активності, оскільки виховував

усвідомлене відчуття (і знання) законів та навички організованих політичних дій, словесних дебатів і солідарних акцій.

Феномен міської культури. Латинська наука в містах Русі

Динаміка міського життя сприяла поступовому витворенню досі незнаної на Русі відкритої міської культури поліетнічного типу, яку, скориставшись образним висловом Марка Блока, можна назвати “цивілізацією, набагато краще оснащеною антенами для сприйняття чужого”. На побутовому рівні світоглядні зрушення увійшли до міського життя в кількох проявах. Першим з них можна вважати зміну ставлення до книги. З інструменту сакральної або принаймні наближеної до Бога духовної сфери книга перетворилася на утилітарне знаряддя пізнання. Це не було прямим наслідком її здешевлення внаслідок розповсюдження книгодрукування, оскільки, скажімо, на сході тогочасної України годі шукати слідів книжкового буму. Натомість у Львові та інших великих населених пунктах західного регіону виникають осередки регулярної торгівлі виданнями друкарень Франкфурта, Лейпціга, Нюрнберга тощо. На галицький книжковий ринок, тобто до широкого читача потрапляють твори античних авторів, і теологічні та філософські трактати, книги з медицини, посібники з юриспруденції, історії, географії.

Початки цьому були закладені латинськими школами, які з кінця XIV ст. виникають при костьолах і монастирях. При єпископських кафедрах дієцезій – у Львові, Холмі, Перемишлі, Кам’янці – створюються школи підвищено-елементарного рівня, котрі невдовзі, як правило, перетворювались на міські освітні заклади під спільною опікою єпископа і магістратів. Озброївши вихованців знанням латини, поза якою не існувало середньовічної *науки*, латинські школи Русі відкрили юнакам двері до європейської освіти. Тож власне появі латинських шкіл українська культура завдячує тим, що вже наприкінці XV – в початках XVI ст. стрімко зростає кількість студентів з Русі не тільки в Кракові, але і в університетах Праги, Падуї, Болоньї, Віттенберга, Базеля, Лейдена тощо. Показово, що майже 80% руських виходців – це люди з великих міст, переважно сини городян-ремісників – кушнірів, кравців, пекарів тощо.

Розширення розумових горизонтів, яке витікало з безпосереднього контакту з ренесансною Європою під час освітніх мандрів, супроводжувалося динамічними змінами в системі побутових уявлень про **несвій** світ. З погляду

архаїчного світобачення *чужа земля* завжди пов'язується з чимось небезпечним і ворожим. Для давньоруської людини блукання на чужині було тільки поневірянням – найгіршою карою. Тож достоту світоглядною революцією можна визнати той факт, що впродовж XV-XVI ст. мандри на чужину стають буденним супроводом життя. Невтомно кружляє по світу купець; кожен підмайстер мусить пройти *науку* по далеких світах, аби вловити свій шанс і досягти поважного статусу майстра; ремісничих синів, яким забракло місця в дідівському ремеслі, обставини виштовхують із тихих містечок у *латинську науку*, щоб верталися додому з прибутковим фахом адвоката, юриста чи лікаря; починає шукати освіти й гречного *виполіування* шляхта, яка відчула смак публічного життя. Повертаючись із закордонних подорожей, ці люди приносять і поширюють образ чужого краю як іншого, але зовсім не таємничого і не ворожого. Зміна типу інформації про світ підштовхує до співставлення вартостей, а далі – й до активної інтеграції *свого* з *чужим*.

На перехресті нових вартостей

Зміни побутових уявлень і звичок свідомості, про які оповідалося, йшли обіруч з ідейною переорієнтацією елітарної, або так званої “високої” культури. У Польщі вона пов'язана з явищем, що отримало назву “народження гуманізму”. Біля його колиски стояли вчені краківського кола, близькі до університету і королівського двору Казимира IV, серед яких – Гжегож з Сянока (бл. 1407-1477), міщанський син, який завдяки таланту, наполегливості й блискучій освіті, здобутій у Німеччині та Італії, став першим професором-гуманістом Краківського університету, коментатором Вергілія. Третину життя Гжегож з Сянока мешкав на Русі, посідаючи з 1451 р. до смерті стіл львівського архієпископа. У Дунаєві під Львовом, де знаходилась архієпископська резиденція, виникає перший на теренах держави меценатський двір, взорований з ренесансних дворів італійських можновладців. Сам архієпископ, людина яскравого розуму й обдарованості, писав латинські вірші, наслідуючи давньоримських поетів. Багата бібліотека, показний спосіб життя, щоденні диспути притягали сюди людей пера й науки, формуючи моду і естетичні смаки інтелектуальної еліти.

Тож не дивно, що руські землі наприкінці XV – впродовж XVI ст. дали потужний струмінь **новолатинської поезії**, одного з найяскравіших паростків елітарної ренесансної культури. З цією течією пов'язані імена таких поетів, що

підкреслено декларували свою спорідненість з Руссю, як Павло Русин з Кросна (бл. 1470-бл.1517), Григорій Вігілянцій Русин із Самбора (бл.1523-1573), Георгій Русин з Тичина (помер після 1548), Ян Русин з Туробина (1511-575), Себастьян Кльонович (бл.1550-1602).

Мало сенсу дошукуватися, ким за етнічним корінням були поети-новолатинники: ні для німця Павла Русина з Кросна, ні для русина Григорія Русина з Самбора, ні для поляка Себастьяна Кльоновича такої проблеми не існувало. Ренесансний космополітизм не виокремлював інтереси національних культур, оскільки служив вищій ідеї, покликаний об'єднати народи в загальноєвропейську "Християнську республіку", вимріяну Еразмом Роттердамським. Рідна земля для них – це мати-годувальниця, місце народження, яке з синівською вдячністю уславлюється і поетично ідеалізується поруч із шанобливим визнанням вищої просторової одиниці – “політичної батьківщини”, тобто держави. “*Ruthenorum me esse et libenter profiteor*” [Я з русинів, і проголошую це з радістю] – пише вже згаданий Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566), видатний публіцист-ідеолог, заклопотаний проблемою кращого влаштування Польської держави. А німець Павло Русин говорить про себе так:

*...той, кого Русином
Весь тямущий гурт залюбки йменує
Словом солодким.*

В унісон ренесансному космополітизмові новолатинської поезії розвиваються прикладні мистецтва: архітектура, скульптура, декоративна різьба. Наприклад, у Львові після пожежі 1527 р., яка майже дощенту знищила середньовічне готичне місто, його відбудовою займаються переважно будівничі-ремісники з Північної Італії та італійських кантонів Швейцарії, нерідко осідаючи у Львові на все життя і вливаючись у місцевий *цех будівничих*, заснований 1582 р. Саме вони формують нове середмістя Львова, що являє собою строкату суміш ренесансу, маньєризму й готики, витворену в процесі пристосування чистого італійського канону до смаків і матеріальних можливостей львівських замовників-городян. Мода на декоративне оздоблення породжує бурхливий розвиток декоративної пластики міських фасадів, у формах якої фахівці вбачають переплетення ренесансних мотивів з традиціями й духом українського орнаментального мистецтва.

Зростаючи на запозиченні готових, еkleктично змішаних форм, галицька ренесансна традиція не витворила власного стилю і, міркуючи строго, з точки зору витонченого шанувальника мистецтва не є чимось надвартісним. Однак її

світоглядна цінність від цього не применшується. “Галицький ренесанс” виконав роль каталізатора, що стимулював модифікацію скутого конфесійним каноном руського мистецтва. Власне з цієї точки відліку почало формуватися те самобутнє обличчя мистецько-художньої України, яке метафорично прийнято визначати як міст між латинським *Заходом* і візантійським *Сходом*.

§ 2. Київська і Волинська землі

Після монголо-татарської навали східні та північно-східні терени майбутньої України – Київське, Переяславське, Турово-Пінське і Чернігово-Сіверське князівства – надовго сходять у тінь, ніби чекаючи на потужний зовнішній струс, який поверне їх до активного життя. Поштовх з’являється справді несподівано, у постаті маленької войовничої Литви, мешканців якої літописці золотоговерхого Києва ще недавно поблажливо називали *людьми з лісів*. Впродовж тривожного XIII ст., коли на Русь накотилася велика степова хвиля, Литва теж не уникла випробування. Воно прийшло з Заходу у подібні німецьких рицарів-хрестоносців, примусивши аморфні родові союзи згуртуватися у міцну, боєздатну й агресивну одиницю, готову не лише до відсічі рицарям, але й до розширення кордонів, аби потенційно примножити власні сили. У другій половині XIII – на початку XIV ст. на історичній арені виростає нове державне утворення, найхарактернішою рисою якого є двоетнічність, бо творців у новій державі від самої колиски було двоє – балти, мешканці сучасної Литви, та їхні сусіди-слов’яни, жителі нинішньої Білорусі. Розширення його території на південь, на землі майбутньої України, навряд чи можна кваліфікувати як завоювання в строгому сенсі. Так, за великого князя Вітєня (бл. 1295–1316) при невідомих обставинах, цілком непомітно на загальнополітичному тлі, до литовсько-білоруської держави переходять Підляшшя і Турово-Пінщина. Ще більш окресленим стає рух на південь за наступника Вітєня, великого князя Гедиміна (бл. 1275–1341).

Перший удільний період

Існує легендарний переказ про похід Гедиміна на Київ у середині 20-х років XIV ст., достовірність якого лишається спірною. Однак у будь-якому разі перші заходи Литви, спрямовані на опанування Київської землі, відносяться до цього періоду. Впродовж кількох десятиліть її територія знаходилася ніби під двома сферами впливу: північною – литовською і південною – ординською. У

40-х роках XIV ст., скориставшись тимчасовим ослабленням Орди в чергових міжусобних сутичках, середній син Гедиміна *Коріат-Михайло* розпочинає наступ на Поділля, а за наступника й сина Гедиміна, нового великого князя литовського *Ольгерда*, активізуються наступальні дії на Чернігово-Сіверщину та Наддніпрянщину, чому сприяв політичний розкол у Золотій Орді, яка з кінця 50-х років перетворилася на арену запеклої міжусобної війни. На зламі 50-60-х років Ольгерду вдалося витиснути ординців з Гомельщини, Чернігівщини, Переяславщини. Помітну роль у боротьбі за Україну відіграла битва на р. Синіх Водах, що сталася восени 1362 р. Військо Ольгерда, який особисто брав у ній участь, складалося з відбірної дружини його рицарів, а також із загонів місцевого боярства з Київщини та Чернігово-Сіверщини і відділів Любарта з Волині та князів Коріатовичів з Поділля. Суперниками коаліційних русько-литовських сил виступали троє татарських бегів, правителі Кримської, Перекопської і Джамбойлуцької орд, що виділилися в першій половині XIV ст. з колишнього улусу Ногая і контролювали Поділля та степові території Північного Причорномор'я. Перемога на Синіх Водах відсунула межі території, підвладної Золотій Орді, на Дніпрі до порогів, а на Дністрі – до його чорноморського гирла, що звільняло від татарської залежності Поділля і південні регіони Київщини.

*   *
                 *

Витворений без помітних завойовницьких зусиль новий державний організм являв собою вельми неординарний суб'єкт історії – державу, у якій від народу-завойовника, по суті, зоставалася тільки назва: Велике князівство **Литовське**. Фактично ж близько 90% населення складали русини, тобто білоруси та українці. *Руська мова* стає офіційною мовою урядових органів та великокнязівського двору, руські традиції публічного побуту й інститути влади утверджуються в якості державних. До кінця XIV ст. Велике князівство Литовське лишалося, вживаючи осучаснених понять, свого роду федерацією *земель-князівств*, у тому числі українських – Київського, Чернігово-Сіверського, Волинського, Подільського. Кожним з них правив удільний князь, правда, тепер уже не з руської династії Рюриковичів, а з литовської – Гедиміновичів. Київським і чернігово-сіверським володарями, зокрема, стали сини великого князя Володимир і Дмитро-Корибут Ольгердовичі. На Волині

княжить молодший брат Ольгерда Любарт, а після нього – Любартів син Федір, на Поділлі – племінники Ольгерда князі Коріатовичі.

Охрещені за Руським обрядом, поодружувані з руськими князнями, привчені до традицій місцевого побуту, ці правителі не сприймалися як чужинці-завойовники, ба навпаки – перебували у доброму порозумінні з руською знаттю, яка цілком поділяла сепаратистські настрої своїх правителів, що вважали себе незалежними від столичного Вільна. Власну монету б'є в Києві Володимир Ольгердович, титулюючись з *Божої ласки князем Київським*; мало зважає на митрополію Дмитро-Корибут, проводячи власну зовнішню політику в партнерстві з близькими сусідами по прикордонню – московським і тверським князями; на обтяжують себе обов'язками підданства на далекому Поділлі брати Коріатовичі, постійно заклопотані сусідством татар. По руських князівствах розгортаються масштабні фортифікаційні роботи, ініційовані правителями-Гедиміновичами. Так, у Києві в другій половині XIV ст. на високому пагорбі над ремісничим Подолом і Княжою горою з наказу Володимира виростає просторий і міцний замок з дубових колод, що проіснував з певними перебудовами до середини XVII ст. За Любарта Гедиміновича зазнає суттєвої модернізації Луцький замок, споруджений наприкінці XIII – у першій чверті XIV ст.: надбудовується ще по одному ярусу до його веж і на 3-4 метри піднімаються замкові стіни, обладнані бійницями, пристосованими для вже поширеної на той час вогнепальної зброї. Вражає потужність оборонного будівництва на Поділлі, започаткованого при Коріатовичах, особливо – докорінна перебудова фортеці і міських укріплень неприступного Кам'янця та Скали Подільської. Сказане свідчить на користь того, що Гедиміновичі не почували себе на Русі людьми тимчасовими.

Не помітно змін і в становищі корінних мешканців Русі. За боярами-воїнами закріплено їхні родові землі, з яких належить служити збройну службу на виклик князя-володаря; як і давніше, продовжує жити по містах торговий і ремісничий люд у *праві міському руському*. Врешті, стрімко підносяться багатство і вплив церкви, що отримала ревних і щедрих прозелітів у особах новонавернених язичників. Наприклад, щедрим патроном Києво-Печерського монастиря стає Володимир Ольгердович, похований згодом в Успенському соборі головної святині Русі. Про погляд київського князя на свою роль в церковному житті свідчить такий красномовний епізод: коли в 1383 р. Константинопольський патріарх висвятив на Київську митрополію виходця з Києво-Печерського монастиря Діонісія, кандидатура якого з політичних міркувань була небажаною для Києва, Володимир наказав ув'язнити

новопоставленого митрополита, заявивши йому: *Пішов еси на митрополію в Царград без нашого повеління.*

Тож невідомо, як би склалася в майбутньому доля України і чи не було б сьогодні на її теренах кількох незалежних держав, що вирости з князівств литовської удільної доби, якби не випадок, котрий з багатьох причин став переломним.

Кревська унія 1385 р. Ягайло і Вітовт

У 1370 р. помирає без нащадка чоловічої статі останній польський король з династії П'ястів Казимир III Великий. Престол успадкувала його онука Ядвіґа, а за чоловіка для неї після довгих дебатів *Пани радні* вирішують запросити найвигіднішого партнера по боротьбі з німецьким Орденом – тодішнього великого князя литовського Ягайла Ольґердовича. Платою за польську корону мусило стати визнання її зверхності над землями Великого князівства. Така акція зміцнювала розхитану власними внутрішніми суперечностями Польщу і влаштовувала Ягайла, позиції якого в Литві склалися досить непевно. Передсмертна воля Ольґерда, що вмираючи (1377) заповів престол не комусь із старших синів, а молодшому, та ще й від другої жінки Ягайлові, викликала напругу всередині клану русифікованих Ольґердовичів. З іншого боку, розчищаючи дорогу до влади, Ягайло наказав убити свого дядька й опікуна Кейстута (1382), лідера язичницької партії, що ставило молодого князя в опозицію до етнічної Литви, а особливо її північно-західної частини Жемайтії – переконаного оплоту язичництва. Опинившись без опори й підтримки, Ягайло радо пішов назустріч польській пропозиції. Отже, 14 серпня 1385 р. в Креві [нині містечко Гродненської обл. в Білорусі] Ягайло підписав пункти зобов'язання, серед яких два найголовніших – підпорядкувати землі Литви й Русі польському трону і привернути свій народ до *святої Католицької Римської церкви*. Віднині він і його нащадки мали об'єднувати в одній особі владу короля Польщі й великого князя Литви та Русі.

Однак уже за кілька років майбутнє унії стало проблематичним. Піднімає голову опозиція знаті Литви й Чорної Русі, історичної області в Поніманні з центром у Новогрудку, яку очолив Вітовт, двоюрідний брат Ягайла, син убитого ним у суперництві за трон Кейстута Гедиміновича. Після кількарічної збройної боротьби Ягайло у 1392 р. змушений визнати його своїм намісником, а 1398 р. Вітовт проголошує себе повновладним *великим князем*

литовським під номінальною зверхністю польського короля, чим фактично розриває Кревську унію.

Людина непересічних політичних і військових талантів, *Вітовт Великий* (як його звично називає литовська традиція) впродовж свого довготривалого правління зумів перетворити аморфну федерацію *земель* на міцну централізовану державу. Першими жертвами в цьому загалом закономірному процесі стали надто незалежні володарі українських околиць. Впродовж 1393-1395 рр. Вітовт збройною рукою одним за одним позбавляє влади вже згаданих Федора Любартовича Волинського, Володимира Ольгердовича Київського, Дмитра-Корибута Ольгердовича Сіверського, Федора Коріатовича Подільського. На їхнє місце посаджені або намісники (як у Луцьку), або ближчі Вітовту князі-державці (як у Києві). Так тривало до смерті Вітовта (1430), який твердою рукою придушував сепаратистські настрої, а в столичному Вільні оточив себе новою придворною знаттю-католиками, намагаючись із Римської церкви зробити додатковий підмурівок для централізованої держави.

Однак з його смертю негайно розпалося утримуване лише сильною княжою волею державне утворення. На довгі десять років країна впала у вихор феодальних воєн, змов і смут, що оголили скриті протиріччя поліетнічної держави. Як і в кожній громадянській війні, із загального хаосу швидко виділилися дві центральні течії, очолені представниками двох гілок роду Гедиміна, що віддзеркалювало дуалістичну суть Великого князівства. Остання була закладена вже самим фактом його створення, проте особливо відчутною стала після смерті Гедиміна (1341), коли зібрана ним величезна державна територія розділилася на сфери впливу між двома Гедиміновими синами-співправителями – Кейстутом та Ольгердом. Під владою Кейстута опинилися Жемайтія, Литва і традиційно пов'язана з нею Чорна Русь, тобто північно-західне Понімання. Ольгерд же став сюзереном руських земель. Цей розподіл ніби закріплював неоднаковість двох половин держави, одна з яких була її первісним, переважно литовським ядром, а друга – *руська*, незрівнянно більша і територіально, і за чисельністю населення, потенційно протистояла литовському центру. Не мало значення, що на чолі "Русі" опинилися такі ж нащадки Гедиміна, як і на чолі "Литви". Асимільовані руським оточенням, вони зберігали зв'язок із Вільном в якості символічного династичного знаку, а насправді ж репрезентували інтереси та настрої місцевих еліт. І коли у 1392 р. центральну владу обійняв ставленик "Литви", син Кейстута Вітовт, що висувало литовську і чорноруську знать на чільне місце, негайно захиталася і

без того непевна рівновага політичного паритету. Ще більше порушила її крута централізаторська політика нового великого князя, спрямована на ліквідацію автономії руських околиць. А оскільки головну ставку у своїх починаннях Вітовт робив на підтримку Польщі та Католицької церкви, це додатково посилювало незадоволення руської аристократії. Відтак після смерті авторитетного правителя відцентровий рух швидко вилився у війну за великокнязівський престол, що з 1432 по 1438 рр. точилася між молодшим братом Вітовта Жигимонтом Кейстутовичем і наймолодшим з Ольгердовичів Свидригайлом.

Свидригайло і громадянська війна 1432-1440 рр.

Боротьба за престол була по суті неоголошеною війною Литви й Чорної Русі у союзі з Польщею проти руської (білоруської та української) знаті, прапором якої став Свидригайло (бл. 1375–1452). Постає *провідника всього руського язика*, як називає його один з тогочасних лівонських листів, є й донині певною загадкою для істориків, а звивистий життєвий шлях цієї неординарної людини міг би скласти канву не одного детективного роману. Польські джерела XV ст., не шкодуючи чорної фарби, наділяють лідера Русі найнесимпатичнішими рисами зрадника, пияка й некерованого у гніві тирана. Перипетії бурхливого життєпису Свидригайла показують, що вдачу він мав дійсно запальну й непрогнозовану, а також був нерозважним і безтямно мстивим. Однак це компенсувалось незбагненною здатністю приваблювати до себе людей, готових на самопожертву й ризик заради чергової, нераз авантюристичної ідеї свого неспокоїного кумира.

Свидригайло (*Швіпрігайла*) був наймолодшим сином великого князя Ольгерда та його другої жінки княгині Уляни Тверської. До 1392 р. княжич мешкав при матері, котрій покійний Ольгерд заповідав у вдовиний наділ Вітебск, тож Свидригайло вважав це місто своєю законною часткою спадщини по батькові. І коли після смерті княгині Уляни (1392) Ягайло не підтвердив його прав на Вітебськ, юнак спробував відновити справедливість силою, убив присланого Ягайлом намісника і *засів* місто самочинно. У відповідь Вітовт збройно здобув спірну *отчину*, а бунтівника відправив у кайданах до Ягайлового двору в Краків. З цього моменту починається багаторічне протиборство Свидригайла з братами, в ході якого він двічі шукав підтримки й збройної допомоги в Пруссії, виїжджав на службу до великого князя Московського, дев'ять років з наказу Вітовта пробув в ув'язненні, аж доки за

допомоги волинських князів не втік до двору німецького імператора, звідки знову – вкотре – повернувся додому.*III*

Після смерті Вітовта (1430) верховна влада у Великому князівстві згідно з умовами унії мусила перейти до короля Ягайла. Однак віленська верхівка вирішила по-своєму: без погодження з королем бояри й князі вибирають на великокнязівський престол Свидригайла. Але його княжіння тривало недовго. Відразу після інтронізації він починає війну за Поділля, яке в першій третині XV ст. було яблуком розбрату між Литвою та Польщею. Одночасно налагоджуються інтенсивні контакти з мазовецькими князями, потенційними суперниками польського короля, а також укладається угода з Орденем, Волощиною і Кримським ханатом. Окрім того, як і слід було чекати, на провідне місце у його дворі висувається руська знать, що особливо драгувало придворну еліту-католиків – корпус влади покійного Вітовта. Занепокоєний дипломатичною і військовою активністю Свидригайла, польський двір організовує таємні переговори з Жигимонтом Кейстутовичем, братом Вітовта, кандидатуру якого підтримувала усунута від влади група колишніх придворних. Внаслідок дворцевого перевороту Жигимонт у вересні 1432 р. захопив престол, а Свидригайло був змушений рятуватися втечею. Розпочинається громадянська війна, у якій, окрім реального розкладу політичних сил та інтересів, неостанню роль відігравала вже згадана здатність Свидригайла приваблювати до себе людей. Збройні сили, очолені ним, склалися переважно з князів та військового люду українських земель – Волині, Київщини, Чернігово-Сіверщини. Протягом 1432-1433 рр. війна точилася з перемінним успіхом, не приносячи виразної переваги жодній зі сторін. У 1434 р. відчутною втратою для Свидригайла став відхід прихильників з Білорусі, які після проголошення Жигимонтом привілею (1434), що урівнював права русинів і литовців-католиків, визнали владу нового великого князя.

Втрачаючи сили, Свидригайло 1-го вересня 1435 р. наважився дати вирішальний бій на р.Швянта під Вількомиром [нині м.Укмерге в Литві]. У цій битві зішлись армія Жигимонта, підсилена польськими загонами, і військо Свидригайла, очолити яке спеціально прибув із Чехії герой гуситських воєн Жигимонт Корибутович, син князя Дмитра-Корибута Сіверського. Проте щастя зрадило Русі: сили Свидригайла зазнали повного розгрому і величезних втрат.

Самого Свидригайла на початку 1436 р. бачимо в Києві, що перетворився на своерідну столицю опозиції і тоді ж був повернутий

Свидригайлом старшому синові Володимира Ольгердовича Київського Івану. На боці князя лишилися також чернігово-сіверські міста і союзники-татари, з якими він здійснив похід на Східне Поділля, оволодівши Брацлавом і Вінницею. Після кількох років нерівної боротьби, коли владу Жигимонта визнали вже фактично всюди, окрім Київщини, Чернігово-Сіверщини та Волині, Свидригайло опинився у вкрай скрутному становищі, хоча перманентна війна тривала й далі.

Так тривало до 1440 р., коли від рук змовників – волинського князя Олександра Чорторийського й київського боярина Скобейка – загинув великий князь Жигимонт Кейстутович, убитий у власному замку в Троках [нині м.Тракай у Литві]. Не прийнявши до уваги претензій Жигимонтового сина Михайла, *Рада Панів* (вищий дорадчий орган держави) без порозуміння з поляками 29 червня 1440 р. оголосила великим князем литовським молодшого сина покійного короля Владислава Ягайла, 13-річного Казимира Ягайловича. Новий великий князь та його опікуни на чолі з регентом Іваном Гаштольдом [Гоштовтом], аби відновити внутрішній мир, визнали за Свидригайлом номінальний пожиттєвий титул *великого князя* з уділом у Волинській землі. Тоді ж була офіційно повернута молодшому синові Володимира Ольгердовича Київського Олелькові відібрана Вітовтом Київська земля.

Сам Свидригайло з 1440 р. до смерті, стомлений літами, поразками й невдачами, безвиїзно жив у Луцьку, оточений давніми слугами-русинами. Помер 10 лютого 1452 р. в Луцькому замку, не залишивши після себе потомства. Тіло старого князя перевезли до Вільна й поховали в усипальниці великих князів литовських у крипті Віленського кафедрального собору поруч з тілами ненависних суперників – Вітовта і Жигимонта Кейстутовичів.

Другий удільний період: Волинь Свидригайла і Київщина Олельковичів

Після загибелі Жигимонта Кейстутовича і поновлення удільного статусу Волинської та Київської земель княжа верхівка Русі-України, остаточно втративши шанс утвердитися біля віленського керма влади, фактично самоусувається від претензій на помітну роль у політичному житті. Погляд зі столиці на володіння Свидригайла й Олельковичів як по суті екстериторіальні виразно ілюструється їхньою тодішньою напівофіційною назвою – *землі далекі*.

Політична індиферентність руської аристократії другої половини XV ст. поклала початок столітній паузі в історії української Русі, або, як інколи її

називають – періоду “сонної тиші”, нібито позначеному пристосуванством і апатією. Навряд чи цей присуд справедливий. Місцева знать виконала свою програму-максимум, тобто добилася особливого статусу власних територій, а решта її просто не цікавило. Центр руського життя замикається на внутрішніх інтересах Київської та Волинської земель, зосереджуючись довкола особи власного правителя-князя. Сприяв цьому і конфесійний бар’єр, який протиставляв окраїнні еліти далекому католицькому дворові великого князя, тим більше, що Римська церква впродовж XV ст. остаточно утвердилася в якості офіційної ідеологічної опори центральних влад.

Для **Волині** на перший погляд недовге правління Свидригайла пов’язалося з усталенням тих традицій суспільного побуту, які заклали підвалини політичного регіоналізму місцевої знаті на тривале майбуття. Вокняжіння Свидригайла, кумира аристократів, стало ніби останньою цеглиною, що завершила тривале оформлення суспільної піраміди, в якій місце і параметри поведінки кожної соціальної групи визначалися не тільки законом, але й звичаєм. На її вершині бачимо Свидригайлових сподвижників – розгалужений клан князів, нащадків як давньої династії володарів-Рюриковичів, так і нової – Гедиміновичів. Княжі володіння мали по суті екстериторіальний статус: володіючи ними *со всім правом и панством*, князі складали присягу вірності правителю і зобов’язувались допомагати йому збройно в часи війни, а в решті питань почували себе власниками мікродержав у державі – з власними податками, судочинством, структурою влади.

Землі, на яких сиділи *княжі слуги*, по суті їм не належали, оскільки справжнім власником був князь, а *слуга*, його діти, онуки й правнуки користувалися маєтком доти, доки служили княжому дому. До обов’язків *слуги* належало перебувати при патроні *на війні при боці*, а також служити *при фортеці*, тобто силами власних підданих забезпечувати ремонт і укріплення замків. Архаїчною повинністю була і так звана *гостинність* – обов’язок утримувати й супроводити патрона та його почт під час об’їзду володінь.

Найголовнішим імперативом поведінки боярина-ленника, рівнозначним поняттю *честі*, була *вірність* своєму князю. Порушення вірності вважалося найтяжчою провинною, а окрім того – тягло за собою вельми неприємні наслідки: зрада або втеча під час походу означала втрату маєтку. Зі свого боку, князь мусив охороняти *слуг* від кривди (надавати *опіку*) і безпідставно не порушувати їхнього права на отримані маєтки, бо в інакшому випадку вони звільнялися від обов’язку дотримання *вірності*. Оформлення взаємин *вірності/опіки* мало для Волинської землі величезне значення: адже більше

половини її території належало князям (наприклад, самі лиш Острозькі володіли третиною Волині), тобто для абсолютної більшості збройного прошарку, який заселяв княжі володіння, рицарський зв'язок з патроном став визначальною нормою життя.

Другу ієрархічну сходинку за князями займали так звані *пани* (у першому відомому переписі волинських бояр 1528 р. цим титулом позначено понад чверть боярського загалу – 62 із 217 згаданих там родин). Критерієм для вирізнення *панів* від решти боярства-рицарства служила наявність власної (*отчинної*), а не наданої від великого князя землі. Отчини не тільки служили символом певної матеріальної незалежності, але й підкреслювали *значність*, себто всіма *знане*, давнє походження роду, що володіє своїм маєтком з діда-прадіда.

В аристократичній Волині часів Свидригайла вперше утвердився ще один термін, який побутуватиме ледве не до кінця XVIII ст., на позначення людей військового ремесла, або, як їх доти називали – *бояр-рицарів*. У XIV – першій половині XV ст. це визначення вказувало швидше на рід занять, ніж на соціальний статус, оскільки боярську (збройну) службу несли всі: від родовитої знаті до заможних простолюдинів, спроможних купити коня і військовий обладунок, а відтак – сплачувати великому князю *податок крові* замість селянських податків. Однак серія привілеїв, наданих збройному прошарку впродовж XV ст., перетворила їх на привілейовану верству, а це породжувало, своєю чергою, намагання обмежити доступ до боярської служби лише тому колу осіб, хто *з роду суть бояри*, чи *з в'їку бояре суть*. Вирізняючи таких людей, їх на Волині почали називати *зем'янами*. Як і слово *пан*, це поняття запозичене з лексики чеської актової мови, де *земенін* означало родовитого рицаря-землевласника. Лишається додати, що невдовзі синонімом слова *зем'янин* стане загальноживана назва родовитого, себто з діда-прадіда, боярина – *шляхтич*. У цьому понятті професійна ознака – "боярин" – ніби уточнювалася підкресленням благородності роду.*

*

*

*

Інакшою, ніж Волинь, виглядає у XV ст. **Київська земля** – централізований політичний організм, розтягнутий на теренах південно-

---

* Слово шляхтич походить від німецького Geschlecht – походження, рід, що в чеській мові дало šlechtic, а в польській – szlachtic, тобто людина відомого, благородного походження.

східного прикордоння Великого князівства Литовського. В руках нащадків Володимира Ольгердовича Київського (Івана Володимировича, 1435-1440, Олелька Володимировича, 1441-1454, та його сина Семена Олельковича, 1454-1470), яким була повернута їхня *отчина*, зосереджується військова, фіскальна, адміністративна й судова влада. Київська гілка Ольгердовичів посідала високе місце в ієрархії старшинства панівної династії онуків і правнуків Гедиміна. Наприклад, князь Олелько, одружений з дочкою великого князя Московського Анастасією (онукою Дмитрія Донського), як найстарший з-поміж Гедиміновичів, вважався претендентом на великокнязівський престол після загибелі Жигимонта Кейстутовича. Його син князь Семен свою дочку Софію видав заміж за великого князя Тверського Михайла Борисовича, а одну з сестер – за молдавського господаря Штефана Великого.

Гілка Ольгердовичів ще з часів Володимира Київського була тісно пов'язана з Руссю, тож її повторне утвердження на київському княжому столі ніби символізувало перемогу руського сепаратизму. Роки правління Олельковичів пройшли сприятливо і для Києва, і для Київської землі, що передовсім позначилося на пожвавленні духовного життя в *главі усіх руських земель* – Києві, а особливо – у Києво-Печерському монастирі, усипальниці княжих родів. Олелько і Семен, зокрема, *коштом великим* реставрували монастирський соборний храм Успіння Богородиці; відмічають і відчутне пожвавлення *книжності*, підтримуваної князями-меценатами. Зокрема, у Києві в 1460-х роках діяв науково-перекладацький гурток, ініційований князем Олельком. За короткий час членами гуртка були здійснені переклади візантійських хронік Йоана Зонари та Константина Манассії, єврейських трактатів: з прикладної етики – "Арістотелеві врата", з астрономії – "Шестокрил", "Космографія" та "Лунник", з логіки – ряд творів єврейського вченого Мойсея Маймоніда та арабського філософа Аль-Газалі. Згадані філософські компіляції XI – XII ст. спиралися на ідеї Арістотеля, тож останні завдяки перекладам ставали доступними для руського читача.

Чимало було зроблено і для зміцнення обороноздатності Київської землі від набігів зі Степу. Саме тоді усталилася доволі струнка система *польних сторож*, яка полягала в регулярних чергуваннях боярських загонів у *Полі* – на переправах та *шляхах татарських*. Одночасно були укріплені порубіжні замки – Любеч, Остер, Канів, Черкаси, Звенигород.

На території їхніх округ у зв'язку з потребами оборони інтенсивно зростає прошарок так званих *кінних слуг* – дрібних бояр, наділених землею під обов'язком збройної служби.

Строкатість професійної палітри збройного люду Київщини колоритно відтінювалася його поліетнічним складом. Потребуючи значних військових сил, київські князі широко приймали на службу (і наділяли землями) прийшлих вояків, які шукали *рицарського хліба* в загонах володарів прикордоння. Серед княжих *слуг* згадуються люди з молдавськими, німецькими, польськими, литовськими іменами, проте регулярний і найбільший доплив постачав тюркський Степ. Так, за даними кінця XV – початку XVI ст. вихідці з татарських земель становили, як можна припускати, не менше третини боярського загалу Київщини. Імігранти – тюркська аристократія і рядовий збройний люд – отримували землі-*даннини* на таких же правах, як і руські бояри, зобов'язуючись служити збройну службу і дотримуватись вірності великому князю. Християнізуючись, татарські вояки-землевласники через два-три покоління повністю зливалися з місцевим боярством, знаходячи в його корпорації місце для себе відповідно до майнового становища, родовитості і характеру військової служби.

Якщо оцінювати місце Київського князівства Олельковичів у Великому князівстві Литовському із загальної перспективи, то не можна не визнати, що вже на другу половину XV ст. воно як єдиний удільний острівцець виглядало свого роду анахронізмом, що рано чи пізно мусив бути поглинутий державою, яка тяжіла до централізації. Формальним приводом для цього послужила смерть князя Семена наприкінці 1470 р. Як оповідає польський хроніст Ян Длугош, київський правитель, помираючи, відіслав у дарунок великому князю Казимиру Ягайловичу власного бойового коня і лук, що за рицарськими канонами символізувало передачу на ласку сеньйора своїх володінь і своєї родини. Однак великий князь не підтвердив права власності на Київ ні Володимирі, малолітньому синові Семена, ні його молодшому братові Михайлу. Позірним символом законності зміщення Олельковичів з їхньої спадкової отчини стало те, що новопризначений київський намісник *Мартин Іванович Гаштольд (Гоштовт)* був швагром покійного князя Семена, бо ж саме його сестру держав київський князь. Кияни, правда, які просили для себе якщо не Михайла Олельковича, то хоча б іншого православного князя, закрили ворота перед чужаком-литвином, обурюючись, що правити серцем Русі вперше за всю історію Києва приїхала людина, котра, як простодушно дивується літописець, *не токмо не князь бѣ, але яко лях бѣ*. Однак їх опір був зламаний силою.

Останнім спалахом “аристократичної фронди”, як називав княжі виступи Михайло Грушевський, стало повстання князя Михайла Глинського 1508 р.

Вихідець з татарського роду Мамайовичів, нащадків знаменитого темника, а далі хана Золотої Орди Мамає, предок яких прийняв у свій час протекторат Литви, Глинський до певної міри повторив долю Свидригайла та Олельковичів. Татарину по крові, католику за віровизнанням, русину за колом зв'язків, європейцю за способом життя й освітою, Глинському збігом обставин судилося виступити останнім збройним символом руського опору в протистоянні Литви та Русі. Половину життя князь Михайло провів у Західній Європі, де вчився, а далі як найманець воював в Іспанії та Італії при імператорі Максиміліані I Габсбургові. Повернувшись наприкінці XV ст. додому, Глинський відразу почав грати першу скрипку при дворі тодішнього великого князя Олександра Казимировича, одночасно торуючи дорогу до влади своїм кривним і прибічникам з Південної Білорусі та Київщини. Піднесення придворного впливу руської партії насторожило литовську знать. Тож уже в 1503 р. почався затятий конфлікт між Глинським і могутнім литвином, троцьким воєводою Яном Заберезинським, що згодом став формальним приводом до початку збройного виступу. У 1508 р. спалахнули відкриті військові дії, котрі, однак, не набули ні великого розмаху, ні суттєвої підтримки серед руської знаті. Так, якщо боярство Київщини, якому буцімто було обіцяне відновлення Київського княжіння, почасти підтримало повстання, то ні Волинь, ні центральна й західна Білорусь на нього майже не відгукнулися. Відтак збройний виступ, по суті, перетворився на фамільну справу розгалуженого клану Глинських та пов'язаних з ними клієнтарною залежністю бояр Київщини, Мозирщини й Турівщини. Уже в липні 1508 р., зазнавши поразки від литовсько-руського війська, підсиленого польськими загонами, Михайло Глинський разом з братами й прибічниками був змушений емігрувати до Москви.

Волинські князі – господарі Русі

Невдача повстання Глинського поставила крапку на збройних спробах руської аристократії добитися самоутвердження біля керма влади. Проте перманентна боротьба, що тривала з кінця XIV до початків XVI ст., дала свої несподівані наслідки. Уже за великого князя Олександра (1492-1506), а особливо за його наступника Жигимонта I Старого (1507-1548) починає знову розкручуватися князівська пружина, стиснута після замирення Свидригайлового руху. Протягом першої половини – середини XVI ст. князі з руських околиць, відмовившись від ефемерних династичних претензій,

поступово перебирають до своїх рук реальну владу на місцях. Зокрема, з 90-х років XV ст. під їхнім безпосереднім контролем опиняється Східне Поділля, де намісниками, а згодом і воєводами аж до початків XVII ст. були князі Федір Четвертенський (1494-1498), Костянтин Іванович та Ілля Костянтинович Острозькі (1498-1539), Семен Пронський (1539-1541), Федір Сангушко (1542-1547), Богуш Корецький (1548-1576) і Януш Збараський (1576-1608). Аналогічний перелік можна навести для Володимира, Луцька й Кременця. Врешті, у Києві з 1559 р. на півстоліття в ролі київського воєводи, володаря українського пограниччя осідає Василь (Костянтин) Острозький.

Княжа домінація над підконтрольними територіями по суті зафіксувала в нових формах їх екстериторіальність стосовно Великого князівства Литовського, коли вже не удільні князі-володарі (як Свидригайло чи Олельковичі), а 8-9 родин з числа так званих *княжат головних*, тобто чільних представників аристократичної еліти (Острозькі, Заславські, Гольшанські-Дубровицькі, Збараські, Вишневецькі, Корецькі, Чорторійські, Сангушки, Четвертенські), поділили між собою на зони впливу спершу Волинь, а далі, вихлюпнувшись на південь – і Центральну Україну. Адже варто пам'ятати, що під контролем цих потужних кланів перебували не тільки їхні безпосередні володіння, на яких діяло *княже право* з власними податками, службами, судом і законодавством, але в опосередкованому вигляді – і землі княжих *клієнтів*, тобто формально незалежної шляхти, пов'язаної з тим чи іншим домом можновладців вузлами покровительства. А серед клієнтів була і шляхетська дрібнота, яка ходила в світі княжих слуг, і заможні панські родини, представники яких теж шукали протекції на всевладних дворах.

Така модель навряд чи була винаходом нових часів, оскільки спиралася на традиційний для Русі погляд на місце і роль князя в ієрархічній будівлі суспільства (пор. розд. II, §1). Авторитет княжого імені витікав з уявлень про легітимність влади, санкціонованої Богом. Персона князя і вище право, носієм якого він вважався уже в силу свого народження, сприймалися як наслідок Божого промислу, незаперечний абсолют. Сакральний відсвіт на уявленні про походження княжих родів незмірно підносив їх над рештою боярства-знаті, наділяючи особливими функціями проводирів і оборонців власних підданих, що асоціювалося з відповідальністю перед Богом за долю свого народу. Наприкінці XVI ст. згадані мотиви знайдуть словесне оформлення у творах руських інтелектуалів, присвячених усвідомленню власної історичної традиції. При цьому прямими нащадками могутніх володарів давньоруської доби будуть проголошені волинські княжі роди, які тим самим перетворювались ніби на

“речовий доказ” безперервного зв’язку українського (*руського*) народу кінця XVI – початку XVII ст. з народом Київської держави часів Володимира Великого та його спадкоємців.

Київська митрополія і церковні осередки. Співжиття православних з католиками

Політичні пристрасті й боротьба за перерозподіл влади, що вирували у Великому князівстві, супроводжувались акомпанементом церковних сутичок як всередині православного світу, так і на міжконфесійному ґрунті – між православними й католиками, котрі з кінця XIV ст. представляли в державі меншість, підтримувану, проте, авторитетом великокнязівської влади. Після падіння Київської держави церква набула невластивих їй функцій з ширшим ідейним підтекстом, ніж душпастирська опіка вірних. Це проявилось уже в перші десятиліття співпраці з новими литовськими владами, коли ієрархічний зв’язок Києва і Москви став на заваді політичним планам Ольгерда. Тож у 1353 р. до Константинополя вперше прибули одразу два кандидати на поставлення в сан *митрополита Київського і всієї Русі*: від великого князя московського – Олексій і від Ольгерда – Роман.

Через кілька років ініціативу проявив король Казимир III, на прохання якого патріарх в початках 1371 р. поновлює окрему митрополію в Галичині з поширенням її юрисдикції на Галицьку і Подільську Русь та Волинь (проіснувала до 1415 р.). Зважаючи на боротьбу між Польщею і Великим князівством за згадані території, це суперечило інтересам Ольгерда, і він повторно звернувся до патріарха з клопотанням номінувати власного митрополита для литовських і союзних з Великим князівством земель. Відтак у 1375 р. на митрополитстві був затверджений болгарин Кипріан, людина невтомної енергії й дипломатичного хисту. Спочатку проігнорований Москвою як креатура Ольгерда, Кипріан між 1378-1380 і 1380-1390 рр. резидував у Києві, однак з 1390 р., досягнувши порозуміння з великим князем московським, переїхав до Москви, де й перебував до смерті (1406), час від часу навідуючи литовські єпархії і поєднуючи своїм авторитетом відцентрові тяжіння всередині обох уже фактично роз’єднаних церков.

Після смерті Кипріана його наступники, кандидовані як з одного, так і з другого боків, міняються на митрополичому столі ледь не з калейдоскопічною швидкістю. Досить сказати, що між 1407 і 1448 рр. митрополитами *Київськими і всієї Русі* наставлялося аж п’ятеро осіб. З іменем останнього, Ісидора,

пов'язана перша спроба унії Східної і Західної церков, акт якої він у 1439 р. підписав на Ферраро-Флорентійському соборі. У Галичині й Великому князівстві цей крок лишився малопоміченим, не викликавши ні особливого співчуття, ні опозиції. Натомість у Москві Ісидора після повернення з собору заарештували, жадаючи зречення унії, і лише після піврічного ув'язнення йому вдалося втекти до Рима. Слідом за цим, всупереч канонам і волі Константинопольського патріарха (на короткий час – уніата), у Москві собором місцевих єпископів 1448 р. було самочинно підтверджено в сані митрополита *усієї Русі* Йону. У Великому князівстві Литовському Йону не підтримали, але й Ісидор сюди більше не повертався. Тож після того, як він 1458 р. зрікся сану, папа разом з патріархом рукопоклав на Русь Ісидорового учня-уніата грека Григорія, одночасно проголосивши буллою від 3 вересня 1458 р. поділ Руської митрополії на Київську та Московську.

Організаційні структури Київської митрополії, що усталилися з другої половини XV ст., обіймали вірних українсько-білоруських земель на території Великого князівства Литовського і Польщі. До складу митрополії входило 10 єпархій: Київська митрополича (до неї, крім власне Київщини, належали руські анклавні у Вільні, Новогрудку і Тракаї); Луцько-Острозька; Володимиро-Берестейська; Галицько-Львівська (що охоплювала, окрім Галичини, Поділля); Перемишльська; Холмська; Турово-Пінська; Полоцько-Вітебська; Чернігівська і Смоленська (дві останні впродовж 1500-1515 разом зі своїми територіями відійшли до Москви).

Канонічно Київська митрополія підлягала Константинопольському патріархові, якому належало право висвячення митрополита. З кінця XV ст. цей акт був спрощений: митрополити перестали їздити за посвятою, отримуючи письмове благословення, тож вплив верховної канонічної влади обмежився, по суті, формальною процедурою. У зв'язку з цим великої ваги набули собори – з'їзди єпископату і духовенства, на яких вирішувалися найважливіші питання церковного життя. Відсутність державної опіки підштовхнула до усталення такої специфічно місцевої риси як *соборноправність*, тобто участь у церковних соборах, а отже – у вирішенні церковних справ мирян. За канонічними законами це було неприпустимо, однак власне миряни (особливо князі та шляхта) забезпечували авторитетність того чи іншого собору в очах влади.

Витворення окремої церковної спільноти на українсько-білоруських землях стало, безумовно, явищем з далекосяжними культурними наслідками, оскільки виник своєрідний міст між латинським Заходом і візантійським

Сходом, репрезентованим Москвою. Однак впродовж XV – середини XVI ст. загальнокультурна функція українсько-білоруського православ'я є швидше потенційною, ніж реальною, бо аж до культурно-національного піднесення кінця XVI – середини XVII ст. церква не претендувала на щось більше, ніж консервацію довкола себе вірних Східного обряду. Поставлена з самого початку у залежність від політичних комбінацій світських володарів, вона перш за все програвала в кадрах вищої церковної ієрархії. Наприклад, уже з кінця XV – початку XVI ст. канонічний порядок соборного обрання митрополитів стає фікцією, фактично підмінюючись призначенням за волею великого князя. Митрополичий сан перетворився на його бенефіцію, *хліб духовний*, відтак просто продавався за гроші нарівні зі світськими урядами. Аналогічна ситуація спостерігається і в поставленні єпископів. Всупереч канонічній практиці, за якою кандидати на владиттво обиралися собором духовних і світських вельмож, єпископії, як і митрополія, перетворилися на *хліб духовний*, тобто список вакансій, якими розпоряджався великий князь.

Джерелом безперервних конфліктів стає *патронат і право подавання*, що передбачали рекомендацію на церковні посади від фундатора монастиря чи конкретного храму, тобто по суті – від власника населеного пункту. Особа, представлена у *подаванні*, за канонами мусила благословлятися єпископом, однак насправді світські вельможі мало зважали на думку владики, наставляючи священників чи ігуменів без його відома і благословення. Конфлікти між владиками й землевласниками нерідко призводили до того, що церкви зачинялися, місяцями простоюючи *без хвали Божої*, доки світські й духовні персони з'ясовували стосунки, в яких храми та монастирі просто слугували за спірний об'єкт власності.

Церква, проте, всупереч негараздам внутрішньоцерковного життя, користувалася підтримкою загалу, що дозволило їй зберігати свій авторитет в умовах двовір'я, яке з кінця XIV – початків XV ст. проникає до Великого князівства Литовського разом з католизацією віленського двору й придворної еліти. Останнє не означало, що різновірство породжувало відкриті зіткнення. Після необережних спроб Вітовта вчинити активний наступ на вірних Східного обряду такі кроки у Великому князівстві аж до кінця XVI ст. не поновлювалися, і в цілому релігійне співжиття протікало мирно на засадах якщо не віротерпимості в новітньому значенні, то, принаймні, толерантності. До останньої підштовхувала етнічна строкатість населення та й самі традиції держави, оформленої від самих початків як політичне тіло з багатьох народів і релігій. Чимало залежало й від зовнішньополітичної кон'юнктури, а власне –

від політичного протистояння з Росією, що намітилося ще з половини XIV ст., коли Москва і Вільно стали двома центрами, котрі претендували на “збирання руських земель”. Коли це протистояння з останньої третини XV ст. переросло у відкриту війну, віленський двір був просто змушений ставити на міжконфесійну згоду й військово-політичний консенсус з руською знаттю своєї держави.

Паритетне існування двох конфесій не раз призводило до несподіваних наслідків, коли, наприклад, католики Свидригайло і Михайло Глинський виступали в ролі лідерів руської (православної) партії. Буденним явищем було виконання церковних обрядів не в своїй, а в найближчій християнській церкві, а також пожертви католиків на православні святощі і, навпаки, фундація православними католицьких костьолів. В основі цих специфічних поведінкових стереотипів лежали особливості релігійного менталітету мешканців Великого князівства Литовського, які жили в умовах **можливості релігійного вибору**. Адже об’єктивно тут склалася унікальна ситуація, коли жодна з християнських релігійних систем не могла завоювати панівного становища. Цьому сприяли як політично-демографічні чинники, тобто пошуки литовською верхівкою опори в чисельно переважаючому руському елементі, так і пізня християнізація язичницької Литви, що увійшла в одночасні контакти і з латинським Заходом, і з візантійською Руссю. Релігійне розмаїття підштовхувало литвинів до індіферентного сприйняття грецької і римської традицій, відлунюючись такою ж спокійною індіферентністю з боку православних, коли будь-яка ортодоксальна догма не перетворювалася на конечну і єдино можливу.

Міське життя

Місто на українських теренах Великого князівства Литовського не зазнало такого яскравого переродження у нову спільноту відкритого типу, як у Галицькій і Подільській Русі. Це не означає, що воно не розвивалося зовсім. Навпаки, з XV ст. тут, як і в Галичині, спостерігається розповсюдження **магдебурзького права**, котре отримали як більші (Луцьк, Кременець, Володимир, Київ, Житомир та ін.), так і маленькі, в тому числі приватні містечка у княжих і панських володіннях. Проте напіваграрний характер міст, зв’язок їх жителів з сільською округою і сільськогосподарськими заняттями гальмували розвиток міського життя в його класичних проявах. Наприклад, у першій половині XVI ст. “чисте” торгово-ремісниче населення Ковеля

становило лише 36,5% його мешканців, Костянтинова – 23,9%, Степані – 18,7%, Торчина – 20,2%, Литовижа – 15,2%, Овруча – 21,8%, Берестечка – 8,5% і т.д. Навіть у магдебурзькому привілеї Києва (1494), одного з найбільших міст регіону, є статті, які детально регламентують користування міщан сіножатями, орними землями й бортним лісом.

У зв'язку з тим, що південна Волинь, Київщина і Брацлавщина жили під постійною загрозою татарських набігів, на місто лягала функція окружного фортифікаційного центру, куди під охорону міських укріплень стікалися мешканці довколишніх сіл за сигналом про наближення татарських *чамбулів*. Оборонне спрямування накладало відбиток на весь уклад життя міщан, надаючи йому невластивих класичному місту рис воєнізації. Так, окрім питомих занять – ремесла й торгівлі, городяни мусили виконувати збройну боярську службу *конем*, котра по-військовому чітко нормувалася і це надовго затримало архаїчний поділ громади того чи іншого міста на *десятки* і *сотні*.

З першої половини XVI ст. походять перші звістки про цехові об'єднання ремісників. Успіхи цехового життя ще досить скромні, а ремесло представлене здебільшого ужитковими професіями ковалів, слюсарів, кравців, кушнірів, римарів, котлярів, гончарів, пекарів тощо. Мабуть, найсвоєріднішою рисою тутешнього цехового життя є його зв'язок з оборонними завданнями, що виражалося в існуванні дублетних цехів: одні підпорядковувались магістрату, а другі такі самі – залежали від замкових влад.

На відміну від строкатих багатоетнічних міст Галицької Русі, поселення міського типу на Волині й Київщині мали, як правило, однорідне стабільне населення з абсолютним переважанням руського елемента. Наприклад, у Кременці – одному з найбільш “відкритих” міських центрів – прибулого люду на середину XVI ст. було не більше 10% (67 євреїв, 12 поляків, 3 німці, 1 чех). Що стосується джерел допливу людної, яка мала б жити місто, то міграції здійснювалися переважно з навколишніх сільських округ, меншою мірою – з інших регіонів Литовської Русі. Окрім того, на Київщині раннім етнічним допливом (який на кінець XV ст. уже цілком асимілювався) були вихідці з тюркського степу, про що згадувалося вище, а в більших містах Волині – Володимирі, Кременці й Луцьку – існували єврейські громади, котрі, як і в Галицькій Русі, користувалися внутрішнім самоврядуванням, підлягаючи не магістратам, а великокнязівським намісникам. Загалом же руське місто лишалося практично однорідним і мовно, і етнічно, і конфесійно. Забезпечуючи внутрішню злагоду, це разом з тим консервувало патріархальний уклад і не давало змоги спільнотам великих ремісничих сіл

(якими в основі своїй була більшість містечок) перетворитися на соціуми модернізованого типу.

Еволюція прав особи й станів. Литовські Статути і реформи 1560-х років

У Великому князівстві Литовському, як, зрештою, у всякому державному організмі, поступово нагромаджувалися спільні юридичні норми, що фіксувалося в актах-привілеях володаря, видаваних принагідно до тих чи інших політичних обставин починаючи з 1387 р. Найпомітнішим законодавчим актом такого роду став *загальноземський*, тобто звернений до усіх земель держави привілей Казимира Ягайловича 1447 р. Акт цей передовсім був адресований людям шляхетсько-боярського стану, бо проголошував їхні основні станові права: недоторканість особи боярина від арешту й ув'язнення без вироку суду; непорушність його спадкових земель; визнання патримоніальної судової юрисдикції над підданими; право на вільний в'їзд і виїзд з країни; гарантії ненадання урядів іноземцям. Таким чином, акт 1447 р. вперше зафіксував прецедент існування на території **всієї** держави особливої групи населення, чия вищість над загалом спиралася не на звичай (*старовину*), а на писаний закон і право.

Проте вже в першій третині XVI ст. стало відчуватися, що форма правової регуляції, зіперта на привілеї, себе вичерпала: суспільство потребувало не привілеїв, надаваних від випадку до випадку, а регулярного кодексу, який зафіксував би норми й прецеденти юридичного побуту. Підсумок поступовому процесу законотворчості, який помалу об'єднував у єдиний правовий простір усі землі Великого князівства Литовського, підбив **Перший Литовський Статут 1529 р.** – кодекс законів, що містив і конституційні положення державного устрою, і зводи цивільного та кримінального права. Унікальність Статуту 1529 р. полягає в тому, що його кодифікаторам (Статут опрацьовувала спеціальна комісія фахівців-правників) вдалося органічно поєднати юридичні поняття римського права, відгуки положень Руської Правди, норми звичаєвого *руського* (тобто білоруського та українського) і литовського права, ряд пунктів з чеських, польських і німецьких судебників, у тому числі - з “Саксонського Зерцала”, котре мало особливий вплив на формування правових систем Центрально-Східної Європи.

Як відносно пізньої пам'ятки правової думки тогочасної Європи, Статут увібрав у себе ряд ренесансних політико-правових ідей. До них можна

віднести: поняття однакової відповідальності перед законом підданих, пануючого, і уряду; інститут присяги усіх без винятку службових осіб, починаючи з великого князя; законодавчо регламентовану охорону інтересів приватної особи через запровадження обов'язкової адвокатури, у тому числі безкоштовної – для неімущих; принцип персональної відповідальності перед законом, коли провина правопорушника не поширюється на членів його родини; детальне випрацювання майнових і особистих прав жінки; недиференційоване ставлення до представників різних конфесій та етнічних груп.

Вирізняється Статут з-поміж інших правничих пам'яток свого часу і тим, що він вперше, на відміну від партикулярних привілеїв боярства-шляхти чи міщан, адресувався не окремому станові суспільства, а всьому загалу, визначивши поняття *усього посполства*, тобто народу.

Однак одне з найважливіших питань внутрішнього життя суспільства – взаємовідносини боярства-шляхти з магнатсько-князівською верхівкою – цей кодекс лишив нерозв'язаним. Статут, наприклад, не ліквідував членування привілейованого стану на всевладних у політичному відношенні магнатів і рядову шляхту-зем'ян, позбавлену доступу до важелів державної влади. Остання і надалі зосереджувалася в руках представників близько 50 великопанських і княжих родин, які з *обичаю стародавнього и старожитного дому свого*, тобто з діда-прадіда були членами великокнязівської ради. Нерозвинутість політичного представництва і органів самоврядування русько-литовської шляхти особливо не вигідно відтінялася бурхливим розвитком шляхетського парламентаризму в сусідній Польщі кінця XV – початку XVI ст. Тож з 40-х років починається вперта боротьба рядової шляхти Великого князівства зі своїми ясновельможними патронами, яка точилася на восьми сеймах між 1547 і 1566 рр. Ця “тиха війна” скінчилася перемогою шляхти: у 1564-1565 рр. було проведено серію так званих *земських реформ*, а з січня 1566 р. запроваджено в дію **Другий Литовський Статут**, який містив законодавче забезпечення цих реформ. Для магнатів і для шляхти запроваджувалися спільні виборні шляхетські суди за зразком системи земського судочинства в Польщі. Розвиваючи початі реформи, Віленський привілей 1565 р. проголосив створення повітових *сеймиків* і регулярних *вальних сеймів* з правом шляхти *на мєстцях гловнейших поветом...зæеждчатися, радити, обмовляти и обмишляти*. Утворення *земських судів* і *повітових сеймиків* вимагало уточнення адміністративно-територіального поділу держави. Згідно з ним, в Україні усталювалися три

територіальні одиниці-воєводства: Київське, Волинське і Брацлавське; кожне з них, своєю чергою, ділилося на повіти. Цей поділ, який проіснував до кінця XVIII ст., безпосередньо впливав на політичні права шляхти, бо лише володіння *осілістю* у межах конкретного повіту було підставою для участі в місцевих сеймиках, тобто давало право голосу в земських органах самоврядування.

Таким чином, Другий Литовський Статут, відділений від Першого шляхетським рухом 40-50-х років XVI ст., радикально реформував усю систему органів влади й управління і остаточно утвердив ідею шляхетської держави, зближеної в типі основних політичних структур з Польщею. Крім того, Другий Статут продемонстрував високий рівень системної правової думки. Це розуміла й політична еліта Великого князівства, яка вважала, що її земля, за висловом Миколая Чорного Радзивила, є &&& [*добре впорядкована держава*].

§ 3. Перші сто літ козаччини

Дике Поле. Пороги. Великий Луг

Красива фраза вченого литвина обминала, проте, певну аномалію у *добре впорядкованій державі*, пов'язану з південними околицями Русі. Катаклізми, які перевернули руське життя після монгольського погрому, ковзнули хіба легкими брижами над степом, що гігантським пасмом оточував Русь з півдня. Літописне *Половецьке Поле* Приазов'я і Причорномор'я, або *Дешти-Кипчак* [Кипчацький степ], куди полюбляли ходити руські князі, аби “переломити копіє” в герці зі степовиками, лежало, як і тисячоліття тому, нерозораним і незаселеним. Включені після завоювань Батия до володінь Золотої Орди степові простори були так само добре пристосовані до способу життя нових кочових власників, як і колись – для половців. Татарські *улуси* [стійбища] починалися приблизно на 200 км південніше Канева, відділяючись від Русі прикордонною буферною смугою, верхня межа якої на правому боці Дніпра більш-менш сходилася з течією р.Рось, а на лівому проходила нижче сучасного м.Переяслава-Хмельницького.

Практика, за якою у XIII ст. між землями руських князівств і територією власне Орди усталилася свого роду нейтральна “сфера впливу” без чітко відмежованого адміністративного кордону, що використовувалася у господарських потребах обома сторонами, надовго пережила свій час. }ї

відгомоном аж до кінця XVI ст. були періодичні легальні кочування татар у “Литовській землі”, а з руського боку – так звані *уходи* порубіжних міст, тобто окреслені басейнами рік угіддя в незаселених регіонах, куди міщани виїжджали на промислове полювання, бджільництво, рибальство. Як у тогочасній свідомості сприймалася ця буферна зона, добре видно зі слів одного з кримських ханів, котрий на початку XVI ст. писав до великого князя литовського про безкраї простори на південь від Канева.

Протягом короткого часу за великого князя Вітовта (1392-1430), який не без успіху намагався встановити контроль над Причорномор’ям, буферна смуга вважалася безсумнівною частиною русько-литовської державної території. Однак уже на другу половину XV ст. тут знову тягнувся буйний, незаселений осілою людністю степ, який у західноєвропейській географічній номенклатурі дістав назву *Цампус Десертус* [*Пустельне Поле*]. Послов’янському його звали **Дике Поле**, або просто – **Поле**, так само і по-татарському – *Геугат* [*Степ*]. На підосві *Поля*, у пониззі Дніпра, Південного Бугу й Дністра, кримські хани наприкінці XV ст. поставили кілька невеличких прикордонних фортець для охорони північних рубежів ханства і контролю над переправами та виходом у море. По руський бік *Поля* обжита кайма на зламі XV-XVI ст. позначалася теж кількома оборонними замками у Пороссі, на Побужжі та Поділлі.

Поміж кримською і руською укріпленими смугами *Полям* кочували невеликі степові *орди*, залежні від хана: Єдикульська – на північ від Криму, Очаківська (Джамбойлуцька) – від Криму до Бугу, Єдисанська – від Бугу до Дністра; місця кочів’їв цих орд називали *татарськими улусами*. Обабіч *Поля* пролягали такі ж самі степові простори: від долішнього Дністра до гирла Дунаю – рівнина, звана *Буджак*, місце кочів’їв Буджацької Орди, формально підпорядкованої кримському ханові, а за Дніпром, у Приазов’ї, починався *Великий Ногайський Степ* – стійбища Ногайської Орди, частина якої (Мала Ногайська Орда) з середини XVI ст. теж прийняла протекторат Криму.

Своєрідними “дверима” в *Поле* з боку густо заселеного Середнього Подніпров’я були **пороги** – переривчасте гранітне пасмо, що перетинало течію Дніпра, тягнучись на багато кілометрів між теперішніми Дніпропетровськом і Запоріжжям (у 1932 р., після побудови Дніпрогесу, пороги затопило водосховищем). Про зовнішній вигляд порогів дають уявлення розміри найбільшого з них – Ненаситця, що мав протя’гу понад 2 км; водяні маси падали з ревом з його камінних урвищ дванадцятьма лавами, де висота падіння води досягала 5 м, а швидкість течії у вирах – до 4 м/с.

За порогами починався *Дніпровський Низ*. Річище тут було засіяне безліччю островів, а сам Дніпро розділявся на рукави, утворюючи численні озера, затони й протоки. Цю місцевість називали **Великим Лугом**. Природа витворювала тут лабіринт з плавневих і лісистих острівців, де, як писав у середині XVII ст. французький інженер Боплан, *нічого не змогли б вдіяти усі турецькі сили*.

Старезні дубові гаї в гирлах дніпровських допливів, незаймані бджолині рої, безмірні запаси риби й дичини, дика, по-південному розкішна краса витворювали з цих місць райську оазу, створену Богом для сміливців, які зможуть дістатися сюди, подолавши степ і пороги. Саме з цим закутком обітованої землі, висунутої вглиб Поля, пов'язане утвердження на історичній арені козаків.

Перші згадки про козаків. Генеза українського козацтва

Слово *козак* вперше зафіксоване в латино-персидсько-кипчацькому рукописі “Цодекс Цуманіцус”, укладеному наприкінці XIII ст. (виникнення кодексу пов'язують з Кафою [сучасна Феодосія], де у 80-х роках XIII ст. існувала місіонерська школа ченців-францисканців). Згідно з Куманським кодексом, слово *козак* означало *сторож, вартовий*. Під 1308 р. у Сугдеї [сучасний Судак] згадуються *козаки*, але вже як *розбійники*. За пізнішою фіксацією це слово в цілому ряді тюркських мов позначало вільних найманців, вояків, що покинули свої улуси, степових розбійників, а в ширшому значенні – *вигнанців, бездомних людей, авантюристів, нежонатих молодиків*.

У Криму в другій половині XV ст. місцеві джерела згадують серед татар і найманих козаків-*вартових*, і козаків-*розбійників*. Наприклад, з середини XV ст. якісь *козаки* несли конвойну і вартову службу в Кафі та інших генуезьких колоніях, а в 1474 р. *козаки* татарського царевича Касима, васала московського царя, пограбували в степах купецький караван тих же кафінців. І взагалі, як скаржилися кафінські купці, їм постійно завдають збитків степові добичники – *наші сусіди*.

Під 1492 р. серед цих небезпечних *сусідів* вперше згадуються козаки-християни (*кияне і черкаси*), які в гирлі Дніпра розбійницьки напали на турецький корабель. У привілеї 1499 р. київському воєводі на стягнення податків з тубільного і прийшлого населення знову натрапляємо на *козаків*, котрі повз Київ *ходять водою на Низ до Черкас и далій*. А в 1502-1504 рр. хан

звинувачує *київських і черкаських козаків* у нападах на Дніпрових перевозах на його купців і послів.

Легке вживання слова *козак* нарівно і татарськими, і руськими адміністраціями свідчить про те, що в порубіжному ареалі кінця XV ст. воно було цілком звичним і прикладалося як до татар, так і до русинів. Це поняття позначало, з одного боку – найманих караванних конвоїрів та вояків прикордонних загонів, а з другого – розбійників, які промишляли грабунком на степовій дорозі. У будь-якому разі тих і других, християн і татар, годувало *козацьким хлібом* (як стали говорити пізніше) *Поле*.

Аж до останньої чверті XVI ст., про що детальніше мова піде далі, *козацтво* – це заняття і спосіб життя, а не соціальний статус. У *козацтво*, себто степовий промисел (від рибальства і мисливства до конвоювання караванів і принагідного розбою на широкій дорозі), ходили переважно подніпровські міщани й бояри, збираючись у тимчасові промислові ватаги або наймаючись для варт і конвоїв. Так, збройний супровід східних караванів по степових дорогах до Києва, що належав до офіційних обов'язків черкаського намісника, незмінно здійснювався саме козацьким контингентом.

Іншим варіантом козацької ватаги був рухливий кінний загін, очолений *отаманом*, що збирався для якоїсь розбійницької акції – нападу на купецький караван, посольську валку чи на татарських чабанів. Показово, що за усталеним звичаєм наміснику Черкаського замку належала данина пограбованої здобичі з козацьких розбоїв: *панцир, або кінь, або татарин* [тобто, бранець]. У першій чверті XVI ст. антитатарські експедиції починають організовувати і прикордонні адміністратори з Черкас і Канева, вербуючи до своїх загонів (*почтів*) звичних до ризикованих пригод і добре навчених степовій тактиці бою козаків. Власне з цієї сторінки почалося повільне сходження степових добичників до рангу окремого збройного стану.

Витоки української козаччини стали предметом однієї з найдовших дискусій, яка точиться між істориками з XVIII ст. донині. Принциповим розходженням у спорах істориків було те, чи розцінювати козацтво як органічне явище, що виросло з надр руського життя, чи визнати його за факт привнесений, відгомін тюркських інститутів. На думку автора цих рядків, у такому протиставленні немає сенсу хоча б тому, що в житті будь-якого народу навряд чи знайдеш явище, яке б виникало саме з себе, не обплутуючись масою подеколи непрямих і важко вловлюваних сторонніх впливів. Тож і в проблемі генези козаччини доцільно вичленовувати швидше **баланс свого з чужим**, бо саме в такому сплаві зароджувалася козацька стихія.

Строго беручи, тюркське і українське козакування – це речі різної генетичної природи, об'єднані лише наявністю спільного полігону – *Поля*. Козаків-татар породжував розклад родо-племінних відносин, з яких виламувалися свавільні одиниці. Натомість перші козаки-християни, котрі здаються ніби дзеркальним відбитком своїх татарських колег, були ранніми носіями розвинутого індивідуалізму, протиставленого державі та її контролю. Окрім того, збройно-сторожова і розбійницька функції у слов'янському козакуванні від початків ішли в парі з промислово-господарською діяльністю на степових уходах, а невдовзі – і з піонерським землеробством. Останнє, цілком чуже кочовому тюркському світові, проклало шлях просуванню осілого способу життя в степах, здійснюючись і з власної ініціативи і не тільки не потребуючи підтримки офіційних влад, але навпаки – уникаючи державного нагляду.

З цього пункту бачення козацькі ватаги XV ст., безумовно, не були кардинальним нововведенням. Їх віддаленим попередником слушно вважають напіввоєнізовану-напівпромислову слов'янську людність XII-XIII ст., згадувану в літописах під назвами *бродників* і *берладників*, яка мешкала в пониззях Дунаю й Дністра у найтіснішому сусідстві з половцями, не підпорядковуючись безпосередньо княжій владі. Слов'янські поселення в районі Дніпрового Низу, зокрема – на острові Хортиця, в останній період їх існування (XIII-XIV ст.) дослідники ідентифікують теж як “бродницькі”. Їхнє населення вело напіввійськовий-напівмирний спосіб життя, займаючись рибальством, полюванням, лоцманством на торговельних транзитних шляхах, а також, як і згадувані впродовж XIV ст. татарські *козаки* – конвоюванням купецьких караванів. Найхарактерніше, що ці поселення були етнічно мішаними, слов'яно-тюркськими.

Перед нами – неначе гігантський маятник, де певна критична маса в сусідстві двох етносів – руського і татарського – переміщується то на користь однієї, то на користь другої сторони. В епіцентрі її, на буферній порубіжній смузі між кочовою і хліборобською цивілізаціями, за власними законами виживання побутує етноконтактна зона, освоєна відчайдушними авантюристами з обох сторін. Цей мобільний пояс-амортизатор не переймається етнічними й релігійними упередженнями, перемішуючи одяг і тип їжі, мову і звичаї, збройні навички й спосіб мислення. Зовнішньополітичні зміни кінця XV – першої половини XVI ст., про які мова піде далі, остаточно прибивають степових добичників до руського берега. За вірою вони на цей момент ще навряд чи однорідні (навіть набагато пізніше, у 1578 р.,

королівський посланець писав про козаків-черкащан, що вони *релігії переважно магометанської* (нехай це твердження і нав'язне азіатськи-екзотичним виглядом геройських *молойців*, однак цілком скидати його з уваги не варто). Що ж до мови – то українсько-татарська двомовність серед козацтва є досить поширеним явищем і в набагато пізніші часи, тож немає сумніву, що вона побутувала тоді, коли тюркський компонент населення прикордонних замків був доволі виразний. Запозичення ж козаками-слов'янами побутових реалій від своїх татарських колег переконливо фіксується і в їхньому зовнішньому вигляді, і в заміні назв для буденних широковживаних понять. Руський меч був замінений на криву татарську *шаблю*, руські гуслі – на *кобзу*, порти – на *шаровари*, довге слов'янське волосся – на *оселедець*. Своїх молодих слуг вони стали називати вже не отроками, а *джурами*, свої гурти не дружинами, а *ватагами*; до військової атрибутики увійшли тюркські поняття *осавул*, *булава*, *бунчук*, *барабан*, *сурма*, *табір*, *майдан* тощо. Тож не дивно, що турки іменували запорожців *буткалами*, себто *змішаним народом*.

У цьому контексті навряд чи правомірно вважати українську козацьчину породженням **споконвічного протистояння** осілого хліборобського побуту з кочовою цивілізацією, як звично твердиться. Навпаки, її поява – це свого роду **компроміс із Подем**, де саме життя витворило еластичну буферну смугу, на якій поєдналися навички виживання в Полі з орієнтацією на цінності осілого світу. Козаки й татари увійшли до історії нероздільно спаяними переліком взаємних відплат, немов аверс і реверс однієї медалі. Тим-то їхні війни так часто переходили у військове співробітництво, а обмін полоненими й торгові контакти тривали взагалі безперервно, на що, зокрема, вказує вельми характерна зазначка, яку під 1572 р. подає Бартош Папроцький, описуючи Дніпровий Низ. При впадінні Кінських Вод у Дніпро, говорить він, є урочище Карайдубина; це – *місце збору, або ринок, де татари й козаки провадять свої торги*.

Кримський ханат – каталізатор козацьчини

Спробам завоювання *Поля*, розпочатим за Вітовта й Олельковичів, коли кордони Київського князівства сягали гирла Дніпра й Дністра, поклали край кардинальні зміни, що настали у Причорномор'ї в середині XV ст. із виникненням Кримського ханату. Заволодівши в часі Батийових завоювань причорноморським Кипчацьким степом, татари поширили свій контроль і на Крим, заселений строкатою сумішшю грецького, італійського, половецького,

вірменського, слов'янського та інших народів. Помалу осідаючи у степовій частині півострова, чорноморські *орди* щодалі більше усамостійнювалися стосовно далекого приволзького Сараю – політичного центру Золотої Орди, а кримські ханські ставленики – *еміри* – ставали все незалежнішими. Врешті одному з них, Хаджі-Гірею, вдалося у 1428-1430 рр. покласти початок власній Кримській державі.

Здобувши незалежність і престол за допомогою великого князя литовського, Хаджі-Гірей до смерті (1466) користувався підтримкою русько-литовської держави в боротьбі з Золотою Ордою. Союзницькі стосунки з Вільном підтримував спершу і його син та престолонаступник Менглі-Гірей I (1466-1514). Не отримуючи, проте, достатньо активної допомоги ні від Казимира IV, ні від його спадкоємців, кримський хан почав шукати союзників у Москві, противникові Вільна. Першими наслідками цієї згубної для Великого князівства Литовського переорієнтації стали нищівні походи кримчаків 1474 р. – на Галицьку Русь і Поділля, а 1482 р. – на Київщину, здійснені на домагання Івана III, який обіцяв Менглі-Гірею підтримку в боротьбі з Золотою Ордою в обмін на спустошення земель *вопчего нашего недруга короля*.

Київський погром 1482 р. відкриває драматичний ланцюг нищівних походів Менглі-Гірея та його синів і вельмож в Україну, Малу Польщу, Білорусь і навіть далеку заніманську Литву, які до середини 30-х років XVI ст. повторювалися практично щороку. Саме в часи Менглі-Гірея склалася принизлива практика сплати Польщею і Великим князівством Литовським щорічної данини (*упоминків*) Криму – 15 тис. золотих, які буцімто мусили утримувати кримчаків від нападів (чого досягти так ніколи й не вдалося). Наслідком погромів, яких Русь не пам'ятала з часів Батия, стали величезні господарські спустошення і втрати в людях, фізично знищених або виведених у полон. За кілька десятиліть руські землі перетворилися на головне джерело постачання рабів на невіддільні ринки Криму й Стамбула, де їх продавали, як свідчать очевидці, зв'язаними за шиї по десятку у найвіддаленіші закутки Азії та Сходу. Як оповідає посол великого князя литовського, у 1548 р. якийсь єврей-мінняло в Перекопі питав його, дивуючись з безконечних валок бранців, гнаних з півночі: *Чи ще лишилися люди у ваших землях, чи ні, і звідки їх там береться так багато?*

Після 1475 р. перед Україною вперше зблизька постала й інша грізна потуга – турків-османів. Завоювання Константинополя (1453) і утвердження на Балканах, де на землях колишніх візантійських володінь були утворені провінції турецької *Румелії*, розв'язувало руки Стамбулу. Після греків,

болгарів і сербів надійшла черга найближчих сусідів Русі – Криму і придунайських князівств. Молдова й Волощина були обернуті на васалів-данників Османської імперії, а на Крим султан Махмед II Фатих [Завойовник] у 1475 р. здійснив блискавичний морський похід, попередньо зрадницьки ув'язнивши хана Менглі-Гірея в одній із кримських фортець. У 1478 р. було підписане зобов'язання про васальну залежність Криму від Туреччини, причому в Стамбулі у ролі закладнів мусили завжди перебувати найближчі родичі хана, а до прямого відання турків переходила прибережна чорноморська смуга від Балаклави до Керчі з центром у Кафі [Кефе], де розмістилася резиденція султанського намісника.

Лицарі християнства у мусульманському вбранні

Руйнівному татарському смерчу литовські і польські влади не мали чого протиставити. Невеликі прикордонні замки, де довколишнє населення могло перечекати черговий набіг, не задовольняли потреб масштабної оборони. У скарбниці Великого князівства коштів для утримання регулярного війська на пограниччях не вистачало, а почергові *польні сторожі* бояр, які роз'їздами чатували *на шляхах і переправах татарських*, здатні були зупинити просування хіба дрібних татарських ватаг, а не великого війська. Не набагато краще виглядала й оборона подільських кордонів Коронної Польщі, де уряд намагався виставляти наймані кінні роти, але чисельність їх не перевищувала тисячі-другої жовнірів, тобто була вочевидь малою.

За цих обставин своєрідний “пограничний спорт”, який доти проявлявся у *лупленні* татарських купців та чабанів козацькими гуртами, почав набувати суттєво іншого забарвлення. Дрібні сутички спроквола переростали у безперервну партизанську війну, що проявлялась спершу в організованих погонях за татарами *в Поле*, а далі і в каральних походах вглиб татарської території. Ініціаторами таких експедицій і їхніми безпосередніми ватажками були прикордонні урядники, які збирали й фінансували загони вояків, широко залучаючи до своїх нечисленних збройних почтів козацтво.

Центральну роль в організації козаччини як професійної військової сили пізніша легендарна традиція приписує канівському і черкаському старості 1514-1535 рр. **Остафію Івановичу Дашковичу**. Особистість прославленого героя Поля яскраво відтворює напівтатарський-напівруський колорит дніпровського пограниччя. Найвірогідніше, людина тюркського роду й кореня, як і чимало інших родовитих київських панів, Дашкович органічно вписувався

у вояцькі закони Степу, йдучи походами то на чолі татарських загонів проти Московського князівства, то з козаками проти татар, і розправляючись з ворогами у дусі жорстоких звичаїв свого часу. Про чисельність залучуваного Дашковичем до бойових операцій козацтва свідчить згадка, що, наприклад, у його останньому поході 1535 р. на територію Росії з ним був 3-тисячний козацький загін. У 1533 р., запрошений на сейм Корони Польської, Дашкович у присутності короля виклав свій проект організації регулярної прикордонної служби. Згідно з ним, одна група козаків мусила б на *чайках* [човнах-довбанках] вартувати біля татарських переправ, а інша – в кінних роз'їздах – оберігати татарські шляхи. На островах же нижче порогів досвідчений вояк радив спорудити кілька фортець (згодом саме цю частину проекту реалізує князь Дмитро Вишневецький на острові Хортиці).

Послугами козаків користувалися й урядники польської смуги українського прикордоння. З 1537 р. до ротмістрівської служби на Поділлі приступив шляхтич німецького походження з Силезії **Бернард Претвич** [*Претфіц*] який у 1540 р. став барським старостою (у Барі розміщувалася передова прикордонна варта). З кінця 30-х років до смерті (1561) невтомно й відважно Претвич здійснював сторожові рейди вздовж подільського пограниччя, то ганяючись за грабіжницькими татарськими загонами по Полю, аби звільнити захоплених ними бранців, то влаштовуючи власні каральні експедиції вглиб татарських улусів під Килію, Білгород, Очаків і навіть у Крим. Зв'язки Претвича з козаками у тогочасних документах висвітлені швидше натяками: то він пропонує поставити вартові залоги в степах, називаючи їх *лежанням на Полі між шляхами, яке зветься козацтвом*, то вирушає в черговий похід, лишаючи замість себе сторожовий загін своїх вояків на чолі зі *старшим козаком*, то майже відверто диригує козацьким нападом на Очаків 1545 р., заперечуючи це публічно. За цією двозначністю (яку ігнорували вже сучасники, прямо вказуючи, що він воював козацькими силами) стояла висока політика. В часи Претвича козацьке питання вперше почало відігравати дестабілізуючу роль у відносинах польсько-литовської держави з Туреччиною і Кримом. *Козакування*, тобто партизанські війни в Полі, перетворилися на серйозну зачіпку для міждержавного конфлікту, чого королівська влада намагалася уникнути. В офіційних відповідях на протести кримчаків і турків регулярно звучить відмовка, нібито ініціаторами чергових вилазок є *козаки з Поля, які не мають постійних осель, живуть, мов дикі звірі в полях, з грабунку, не підлягаючи жодній управі, тому їх годі спіймати і покарати*. Королівські послы й секретарі, звісно ж, лукавили, добре знаючи,

хто насправді стоїть за козацькими ватагами, озброюючи і споряджаючи їх у степові походи чи на штурми татарських фортець (що коштувало надто дорого, аби бути під силу степовим добичникам з простолюду).

Під впливом кримської агресії промислова ініціатива простолюду, ще донедавна – головніша мета козакування помалу відступала на другий план, а на перше місце висувалася боротьба за спокій краю. Збройне *козакування* розросталось поза контролем центральних влад, втягуючи щодалі більші маси військового елементу з бояр, шляхти та прикордонного міщанства. Намагаючись уникнути конфлікту з Османською імперією, уряд вже в 1540-х рр. пробує накладати перші штрафні санкції за вилазки в татарські улуси, на що прикордонні урядники завжди мали відповідь напохваті: вони не нападали, а оборонялися чи намагалися випередити напад (хоча тільки Поле знало, як там було насправді).

Втім, покарання на героїв прикордоння накладалися доволі символічні, бо загальні симпатії виразно схилялися на їхню користь. Головним тлом для цього служили антитурецькі настрої, які з кінця XV ст. надовго стали однією з визначальних тем публіцистики і літератури Європи, особливо на теренах ближчого сусідства з Османською імперією. Ненавистю й страхом просякнута “турецька тема” і в письменстві Польщі, для якої османська загроза наприкінці XV ст. теж набула актуальності. Антиісламські мотиви живлять поезію, хроніки, літературні твори, публіцистику. Багато уваги приділяється можливим заходам відвернення турецької небезпеки, і тут своє логічне місце знаходить постать козака – християнського лицаря з переднього краю протистояння.

На 70-і роки XVI ст., тобто ненабагато пізніше від часів, про які йшлося вище, припадає поява кількох книжок у Західній Європі, що послужили підставою для кристалізації образу войовничого козацтва як захисника християнського світу. Так, із симпатією описує козаків, витривалих і мужніх степових воїнів, Ян Красінський у трактаті “Полонія”, виданому 1574 р. латинською мовою в Болоньї. Основну заслугу в перемогах волоського воєводи Івоні над турками приписує козакам Леонард Горецький, чия книга “Опис війни Івоні...” вийшла (теж латинською мовою) 1578 р. у Франкфурті-на-Майні. У цьому ж році праця Горецького була перекладена по-німецькому й надрукована в Базелі. Її перекладач Генігер вніс до тексту узагальнюючі назви епізодів, чимало з яких промовисто підкреслюють провідну роль козаків у війні з турками, як-от: *Ворог падає під ударами козаків; Козацька перемога й четверта поразка турків* тощо.

Перша Запорозька Січ князя Байди-Вишневецького

Зміни, які нагромаджувалися впродовж першої половини XVI ст. і в способі життя, і в загальному образі пограничного степового добичника-козака, логікою власного розвитку підштовхували до **організаційного оформлення** козацької спільноти, яка сприяла б виживанню індивіда в умовах постійної небезпеки. Мінливий ритм існування, де щомиті людина мусила бути готовою перейти від спокою до війни, покладаючись лише на власну мужність та Божу ласку, вимагав інших форм соціального групування, інакшого внутрішнього закону й порядку, ніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу. Тож фундаментальні засади козацької спільноти, які склалися в середині XVI ст. і є загальновідомі з пізніших прикладів, просто не могли бути інакшими, бо інакше не вижила б сама спільнота. Найперше – це мусила бути **група рівних**, у якій перевага надається фізичній силі, витривалості й швидкій реакції на небезпеку, а не родовитості чи заможності. Далі – козацька спільнота не могла розділятися на "своїх" і "чужих" за етнічною чи якоюсь іншою ознакою (як властиво стабільному суспільству середньовіччя), оскільки її членів єднала вища спільність **ми**, протиставлена загрозі ззовні. Врешті – **почуття "ми"** мусило абсолютно притлумлювати кожне конкретне **я**, бо тільки це забезпечувало колективну захищеність; відтак авторитет ватажків залежав у першу чергу від їхньої здатності виконувати колективну волю групи, що гарантувало необхідну в екстремальних умовах єдність і наполегливість у досягненні мети.

Поштовхом до об'єднання розпорошених ватаг і громадок у міцний колектив згаданого типу стає, як правило, поява яскравої особистості і загальновизнаного лідера, наділеного і реальною (майновою), і харизматичною (на Русі – княжою) потенцією. Цим вимогам ідеально відповідав авантюристичний християнський лицар-герой **князь Дмитро Вишневецький**, який увійшов в історію України під козацьким прізвиськом *Байда* [з татарської – *безтурботний чоловік*]. Князь Дмитро народився у м.Вишневіці на Волині, у родовому гнізді князів Вишневецьких, що були відгалуженням Дмитра-Корибута Новгород-Сіверського, одного з синів великого князя литовського Ольгерда. У 1550 р. князя Дмитра як помітну постать українсько-татарського пограниччя вперше згадує в своїй промові на сеймі Бернард Претвич; у 1552 р. вони вдвох, зокрема, здійснили похід під Очаків. Тоді ж, на початку 50-х, Вишневецький ставить замок на о-ві Хортиці за порогами, громадячи довкола

себе козацтво. Його замок (за останніми археологічними дослідженням кам'яний) – це, власне, і є перша **Запорозька Січ**, твердиня козаччини серед степового моря. Пізніше, за два з половиною століття свого існування, місцезнаходження Січі мінялося сім разів, однак вона завжди була символом козацької єдності, про що козацьке прислів'я говорило так: *Січ – мати, Великий Луг – батько, отам треба й умирати*.

Хортицьке козацьке гніздо почало серйозно тривожити татар, тож у січні 1557 р. хан Девлет-Гірей, підступивши до острова, тримав козаків 24 дні в облозі, але взяти фортеці не зумів. Другий похід на *Думитрашка*, як називають князя Дмитра турецькі джерела, Девлет-Гірей здійснив наприкінці літа цього ж року, оточивши Хортицю турецькими човнами. Вишневецький зі своїми козаками був змушений відступити до Черкас. Марно очікуючи тут допомоги від великого князя, звернувся за заступництвом до російського царя Івана IV Грозного і в листопаді 1557 р. виїхав, або, як тоді говорилося, *зійшов* разом зі своїм загоном до Москви. Тут був прийнятий вельми ласкаво, отримавши *в отчину* м.Белев та ряд сіл у Підмосков'ї, а також в дарунок на приїзд – 10 тис. рублів, величезну на ті часи суму. Як московський воєвода, здійснив кілька походів на татар; зокрема, лише впродовж 1559 р. тричі нападав на турецьку фортецю Азов у гирлі Дону. Однак уже з весни 1560 р. почалося охолодження його взаємин з царем, посилене відмовою підтримати новий похід на Азов. Тож уже восени 1560 р. втікач таємно звертається до Жигимонта Августа з клопотанням про повернення, а у вересні наступного 1561 р. покидає Росію разом зі своїм незмінним козацьким почтом.

Є припущення, що відразу після приїзду, у 1562 р., він розпочав будівництво нової фортеці на Монастирському о-ві перед порогами [нині – у складі м.Дніпропетровська], однак вона не була завершена. Вже на початку 1563 р. неспокійний вояк разом з козаками пішов у похід на Молдову, де в той час вибухла династична війна, і князя як родича молдавських господарів Деспотів (його матір'ю, вірогідно, була Магдалена Деспотівна з цього роду) було запрошено одним із угруповань зайняти престол. Зазнавши поразки від іншого претендента, ставленика молдавських бояр Штефана Томші, під Верчиканами [нині Сучавського пов. у Румунії], князь потрапив у полон. Після короткочасного ув'язнення в Сучавському замку у жовтні цього ж року бояри відіслали його до Стамбула, і там, за наказом султана Сулеймана II Пишного, 22 жовтня він був скинутий на гаки з фортечного муру в одному зі стамбульських кварталів – Галаті. Як описує свідок цієї події генуезький дипломат Грілло, під час триденних тортур йому відтяли руку й ногу, *а потім*,

оскільки князь Дмитрій безперестанно проклинав магометанську віру, убили стрілою.

Героїчна смерть Вишневецького уже в свідомості сучасників перетворилась на символ перемоги християнського духу над ісламом. По гарячих слідах вона переповідалася, обростаючи фантастичними подробицями, а перша елегія про смерть християнського лицаря була написана латиною буквально за кілька тижнів після загибелі князя Дмитра німцем Йоганом Зоммером, що мешкав тоді в Сучаві. У народній пам'яті легендарний князь перетворився на героя балади про гуляку-козака *Байду*. Підвішений за ребро в Царгороді і спокушуваний султаном на панування й почесні, Байда демонструє найвищі козацькі чесноти – презирство до розкошів, куплених зрадою, і зневага до тілесних мук і смерті.

Між смертю Вишневецького і першою урядовою реформою 1572 р., спрямованою на оформлення козацького війська, про яку детальніше мова піде далі, прямих згадок про козацькі об'єднання немає. Однак деякі факти наштовхують на думку, що організаційна ініціатива козака-князя не пропала марно. Так, на початку 1570-х рр. за порогами на о-вах Хортиці і Базавлуку зафіксоване існування *острогів* (себто *Січей*), де розміщалися козацькі *коші* – опорні точки козацьких ватаг. Коли на початках 1580-х в пошуках козацької підтримки за пороги приїхав малопольський магнат Самуїл Зборовський, то, як описує по свіжих слідах його служебник Бартош Папроцький, козаки, обравши Зборовського гетьманом і вручивши йому булаву, заявляли: *“Передаємо тобі цю зброю давніших тутешніх гетьманів, які щасливо правили нами на добру славу”*. Ці слова навряд чи можна тлумачити буквально стосовно *гетьманів*, але опосередковано вони підтверджують, що козаччина (яка, до речі, вже у 80-х роках називала себе *січовою*) зберігала якісь зв'язні організаційні форми, закладені в часи Дмитра Вишневецького.

РОЗДІЛ IV. УКРАЇНА–РУСЬ – ТРЕТІЙ ЗАЙВИЙ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ “ДВОХ НАРОДІВ” (1569–1648)

“У цей день 1 липня 1569 р. на сеймі в Любліні звершилась унія з Литвою, що розпочалася багато літ тому ще за короля Ягайла... Король Август у бернардинців у Любліні літа Божого 1569 дякував Господу у супроводі вишуканого співу “Тебе, Боже, хвалимо”, – такий піднесений запис зробив у родинній хронічці безіменний шляхтич з польсько-українського пограниччя поруч з буденними нотатками про власні хвороби й клопоти. Мине три чверті століття, і коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, оглядаючи свіже побойовище в часи козацьких війн 1637-1638 рр., з гіркотою підсумує: “Отож унія, лежить Русь з Польщею”. Акт, започаткований за погодженням дідів, щедро полили кров’ю вже їхні онуки, на довгі століття (якщо й не донині) перетворивши його на рубіж, що розділяє українців і поляків. Трансформація згоди у ворожнечу відбувалась помалу, накладаючи рубець за рубцем на карб релігійного фанатизму, соціальних кривд, національної гордості, великодержавних амбіцій. Експресивну динаміку неповних ста літ, у яких спресувалися події і явища, що за врівноваженого плину історії нераз вимагали б епох, розпочали дві унії – Люблінська 1569 р. державна і Берестейська 1596 р. церковна. Тож з їх перегляду ми й розпочнемо цей розділ.

§ 1. Люблінська унія і перші реалії поунійного часу

Люблінський сейм 1569 р. на момент свого звершення реалізував політичну програму з’єднання двох сусідніх держав – польської і литовсько-руської, яка пробивала собі дорогу замалим не два століття: адже попередні спроби уній обидві сторони обговорювали й безрезультатно підписували вісім(!) разів, починаючи з 1385 і закінчуючи 1501 роками. Перетворення династичного зв’язку, закладеного Кревським актом 1385 р., на реальну федерацію мало без перебільшення епохальне значення для польського, литовського, білоруського та українського народів, доля яких віднині пов’язувалася з новоствореною, однією з найбільших держав тогочасної

Європи – поліетнічною Річчю Посполитою, що проіснувала до кінця XVIII ст. Тож спершу звернемося коротко до тих подій, які передували унії і примушували Польщу і Велике князівство Литовське, хоч-не-хоч, тяжіти одне до одного.

Підстави життєвості унійної ідеї

Поштовх до об'єднавчого руху, закладеного Кревською унією 1385 р. (див. розд. III, § 2), полягав у зовнішній загрозі для обох держав з боку рицарів-хрестоносців. Вона лишалася актуальною незважаючи на тріумф Грюнвальдської битви 1410 р., у якій об'єднані сили Польщі, Литви й Русі завдали розгрому Тевтонському Ордену, аж доки знесилена Пруссія не визнала протекцію польського короля (1466). Для Великого князівства Литовського не менш злободенну небезпеку складала Московська держава. Особливо загрозовою ситуація стала після активізації політики “збирання руських земель”, започаткованої у другій половині царювання Івана III (1462-1505) і продовженої його сином Василем III (1505-1533). У затяжних війнах з Москвою, які точилися впродовж 1487-1494, 1500-1503, 1507-1508, 1512-1522, 1534-1537 рр., Велике князівство поступово втратило майже третину своєї території, що охоплювала порубіжні землі від верхів'їв Оки й Дніпра на півночі до середньої течії Десни на півдні, у тому числі Чернігово-Сіверщину і такий важливий стратегічно-торговий пункт, як Смоленськ. За Василя III Росія, побільшена завоюваннями у Приураллі, Прикам'ї та Заураллі, перетворилася на величезну, централізовану й високо боєздатну державу. Паралельно зі зростанням державної території тут щодалі наполегливіше обґрунтовується концепція безперервної династичної спадкоємності московських царів-Рюриковичів на давньокиївську спадщину, з якої випливало патримоніальне право на всі *руські землі*, а передовсім – на *первопрестольний Київ, вотчину извечную государя нашего*.

Тим часом промосковські симпатії серед православних верхів Білорусі та України, що спорадично виявлялися впродовж XV ст. і востаннє спалахнули у повстанні князя Михайла Глинського 1508 р., почали вивітрюватися уже під враженням абсолютистської політики Василя III, яка невігідно контрастувала з гнучким толерантним правлінням великого князя литовського Жигимонта I Старого (1506-1548). Відчуття небезпеки особливо загострилося, коли вибухнула чергова війна з Росією – Лівонська, що тривала з перервами від 1558 до 1583 рр. Бойові невдачі, передовсім – втрата

Полоцька, здобутого Іваном IV Грозним у 1563 р., доповнювалися дезорганізацією русько-литовського війська, внутрішніми незгодами у верхах, непопулярністю економічно виснажливої війни. Велике князівство опинилося на грані катастрофи, порятунок від якої бачився лише у придбанні надійного спільника для подальшої боротьби з Москвою.

До зближення з Польщею підштовхував не тільки зовнішньополітичний розклад сил, але й внутрішнє становище Великого князівства Литовського. Як уже оповідалось, незадовго до Люблінської унії тут відбулися принципові зміни в структурах влади і управління, здійснені політико-адміністративними реформами 1564-1565 рр. і закріплені прийнятим у 1566 р. Другим Литовським Статутом. У впертій боротьбі боярсько-шляхетського загалу з магнатською верхівкою, яка передувала цим реформам, взірцем для литовсько-руського боярства служив бурхливий розвиток шляхетських *вольностей* у сусідній Польщі. І якщо вища аристократія Великого князівства опиралася унії, небезпідставно вбачаючи в ній акт політичного самогубства, то рядова шляхта сприймала таку перспективу прихильно, сподіваючись на зміну власного становища за польським зразком.

Полонофільські настрої підсилювалися і завдяки загальному піднесенню, що його переживала Польська держава у XVI ст., особливо в період правління Жигимонта II Августа (1548-1572), котрий називають “золотим віком” Польщі, добою найвищого розквіту її політичної культури. Що стосується самої Польщі, то вона добивалася унії як з великодержавних амбіцій, так і в розрахунку на територіальні прирощення, нові землі, придатні для сільськогосподарського виробництва. На середину XVI ст. польська економіка переживала бурхливе піднесення, бо війни у Європі вивели її на роль головного експортера сільськогосподарської сировини, збіжжя і лісових товарів на європейський ринок. Лишається додати, що з середини XVI ст. у балтійську торгівлю, головною артерією котрої була Вісла, яка зв’язувала внутрішні регіони Польщі з воротами зовнішнього збуту – Гданськом, щодалі активніше втягується Волинь. Звідси по Західному Бугу, а далі по Віслі вивозили на експорт збіжжя, поташ, смолу, напівфабрикати корабельного лісу. Невдачі ж Великого князівства Литовського у Лівонській війні могли обернутися утвердженням Московії на берегах Балтики, і тоді російський вивіз продуктів у Західну Європу склав би поважну конкуренцію польському та волинському експорту.

До торгової гарячки були втягнуті найширші кола купецтва і шляхти, а це, своєю чергою, активізувало шляхетську колонізацію, стимулюючи гонитву

за нерозораними ланами й незайманими лісовими масивами. Уявленню про землі, що чекають на енергійного господаря, ідеально відповідала Україна. Образ безкрайої родючої рівнини, що плине молоком і медом, де риба з'являється "з божої роси", пшениця родить сама по собі без засіву, а трава на пасовиськах росте так буйно, що по ній не можна проїхати возом, міцно закорінився у свідомості польського читача завдяки історико-географічній і мемуарній літературі. Зокрема, саме так описано Україну в популярному творі професора Краківського університету Мацея Меховського "Трактат про дві Сарматії", що був виданий 1517 р. і лише протягом XVI ст. перевидавався по різних містах Європи 15 разів. Повторюючи думку одного з найвідоміших польських істориків Оскара Халецького, можна сказати його ж словами: "Братія шляхетська, побачивши перед собою родючі українські простори, подумала передовсім не про Москву, не про козаків і татар, а про "нову здобич польського плуга".

Волинці і кияни на Люблінському сеймі 1569 р. Унійний привілей

10 січня 1569 р., після кількарічних попередніх дебатів, у Любліні розпочався сейм, спільний *станам Польської Корони зі станами Великого князівства Литовського*. З перших же днів на ньому непримиренно зіткнулися два уявлення про унію: литовської сторони – в значенні федеративного об'єднання двох держав, польської – в значенні безумовної інкорпорації Великого князівства Литовського. У гострих дебатах, котрі не раз опинялися на грані розриву і навіть збройної сутички, врешті було досягнуто згоди. Актом від 1 липня 1569 р. проголошувалося утворення нової федеративної держави *двох народів – Речі Посполитої*. При цьому Велике князівство Литовське, як і Польська Корона, лишалося самостійним політичним організмом з окремою вищою адміністрацією, власною скарбницею, військом, судово-правовою системою. Платою за державну суверенність, яку вдалося зберегти знесиленому Великому князівству, стали Підляшшя, Волинь, Київщина і Брацлавщина, тобто території, що найдовше (а власне до самої унії) зберігали політичну відособленість від центрального тіла литовсько-руської держави.

У бурхливих сеймових дебатах українській політичній еліті випало зіграти непрестижну роль швидше пасивного спостерігача, ніж активного учасника з вирішальним голосом. Виправданням може служити хіба прихильне ставлення до саме такого перебігу подій, бо ж ні українські князі,

ні, тим більше, шляхта не противилася очікуваній зміні. Власне, послів від шляхти на Люблінському сеймі взагалі ще не було чути, а князі трималися “мінімалістичної програми” – відстоювали свободу віросповідання і недоторканість місцевих звичаїв, навіть не висуваючи вимог політичного характеру. Очікувані гарантії були надані. У привілеях Волині, Брацлавщини й Київщини, приєднаних до Корони Польської як *рівні до рівних, вільні до вільних*, спеціально виділялися сюжети, спрямовані на охорону цілісності території і непорушності місцевих звичаїв. Так, окремим пунктом оговорювалося збереження *стародавніх границь* згаданих земель з усталеною сіткою самоврядних земських інституцій та судово-адміністративних органів. Основним законодавчим кодексом лишався й надалі Литовський Статут; гарантувалося збереження *руської мови* в публічному побуті. Усі місцеві уряди, почесні титули й посади, згідно з привілеями, могли надаватися лише мешканцям відповідної землі (волинцям, киянам чи брацлав'янам) без огляду на їх віросповідання, так само як і всі пільги, декларовані привілеями, поширювалися нарівно на католиків і православних.

Отже, як бачимо, згідно з унійним привілеєм, за колишніми литовськими володіннями визнавалися давні кордони, право на власне судочинство, адміністрацію і урядову мову, тобто, висловлюючись по-сучасному – на **культурно-адміністративну автономію**. Питання про те, наскільки польський уряд виявився здатним забезпечити реальне дотримання норм цієї автономії, лежить в іншій площині, бо у свідомості тутешніх мешканців гарантований законом особливий статус України-Русі існував, і якраз відповіддю на його порушення стало згодом загострення національної проблеми.

Спалах князівської потуги після унії

Прикметною деталлю довоколаунійних подій є те, що українські хроністи, ретельно нотуючи безліч другорядних дрібниць із близького їм життя, “не помітили” такого епохального акту, як передача українських земель Короні (принаймні, записів про цю подію в українських літописах фактично немає). Це не свідчить про байдужість до долі рідного краю. У середньовічній уяві політична відособленість, на відміну від модерного стереотипу мислення, ототожнювалась не з державною суверенністю, а з власним володарем. Оскільки ж великий князь литовський і король поєднувалися в одній персоні – Жигимонта II Августа, нічого епохального в очах людей того часу взагалі не

сталось, бо місцеві політичні інститути, що були втіленням реальної окремішності в адміністративному устрої, звичаях і правовій системі, лишалися незмінними. А стрижнем їх як споконвіку до унії, так і після неї зоставалися власні князі – символ династичної окремішності.

Князі, котрі підписували акт унії, та перші поунійні покоління княжих нащадків були ще надмір далекі від тієї інтеграції в Польську державу, яку бачимо на прикладі їхніх спольщених правнуків. Відчуття своєї чужорідності в колі польської еліти, байдужість до великої придворної політики, презирлива зверхність стосовно нижчих по крові (а саме такою була середня шляхта, яка заправляла сеймовими баталіями) обертають увесь потенціал енергії руських можновладців на концентрацію влади у себе вдома. І дійсно, за кілька десятиліть саме вони, ці "удільні князі нової генерації", як влучно називав їх Михайло Грушевський, стають настільки потужними правителями України, що уряд, король і сейм перетворюються на їхньому тлі на порожні слова без реального значення.

Здійснювалося це кількома річищами. Так, після унії князі формально втратили право на спадкове місце в державній раді (*сенаті*), яке за законами Корони Польської було посадовим і належало тільки носіям вищої церковної і світської влади. Ні придворних міністерських посад, ні, тим більше, вищих санів у католицькій ієрархії українські князі довго не займали. Відтак дорогу до сенату прокладали тільки воєводські й каштелянські уряди у своїх воєводствах: Київському, Волинському і Брацлавському. Відповідно, у руках колишніх *княжат головних* – Острозьких, Заславських, Збаразьких, Вишневецьких, Сангушків, Чорторійських, Корецьких – зосереджується абсолютна більшість сенаторських урядів трьох воєводств (між 1569 і 1648 рр. в сенаті засідала 21 особа від семи княжих родів, що за чисельністю аж ніяк не поступалося представництву у раді Великого князівства Литовського до унії).

Іншим аспектом позірного зменшення княжого права була відміна збройних корогов, що виступали окремо від повітового війська під гербом і стягом князя. Проте княжі приватні загани були безкоштовною військовою силою, а українські землі увійшли до складу Корони в той час, коли тут, на відміну від Великого князівства Литовського, *посполите рушення* шляхти вже перетворилося на фікцію, і якраз напередодні унії було створене наймане (*кварцяне*) військо з 2-6 тис. жовнірів для постійної служби на пограниччях. Тобто княжі війська ставали бажаною підтримкою дорогим і нечисленним регулярним збройним силам.

На відміну від практики Великого князівства, *надвірні загони* державою не контролювалися і урядовому військовому командуванню не підлягали. Про орієнтовне співвідношення кварцяного і надвірних військ може дати уявлення така цифра: Костянтин Острозький при потребі виставляв власне військо з 15-20 тис. вояків з числа панцирних бояр, зем'ян-ленників та клієнтів, що володіли землею на території його родових володінь з обов'язком військової служби. Українські можновладці мали й іншу реальну можливість потрясати державою: вони були в ній просто найбагатшими людьми. Ось виразний приклад: у скарбниці князя Януша Острозького, єдиного спадкоємця роду Острозьких, на 1620 р. зберігалось готівкою 600 тис. червоних золотих, 290 тис. золотих різної монети і 400 тис. талярів битих, а крім того 30 бочок срібного брухту та злитків, що в сумі дорівнювало двом річним бюджетам Речі Посполитої в мирний час. Безпрецедентними були і обшари княжих земель, наприклад, “удільного Задніпровського князівства” Вишневецьких на Лівобережній Україні з центром у Лубнах. Вже в останній чверті XVI – на початку XVII ст. княжа хвиля вихлюпується на південь; на Київщині й Брацлавщині виростають небачені за розмірами володіння Острозьких, Корецьких, Збараських, Ружинських. Вони формуються різними шляхами, передовсім – через тотальне скуповування земель місцевих бояр-шляхти, яким Другий Литовський Статут 1566 р. вперше надав право необмежено відчужувати свої маєтки. Велетенські земельні обшари, лише номінально підлягаючи державному контролю, перетворюються на мікродержави, де діяла єдина влада – князя, оточеного збройними слугами, васалами, клієнтами, шукачами хліба на вельможних дворах. Цілком очевидно, що князь був і осередком політичних угруповань свого регіону, визначаючи, а то й диктуючи настрої місцевого шляхетського загалу.

Зустріч Русі з Руссю: галичани на Волині й Київщині

Оцінюючи безпосередні наслідки Люблінської унії, не можна обійти увагою міграційних процесів, стимульованих зміною державної приналежності українських земель після 1569 р. Розділена доти між двома державами – Коронаю Польською і Великим князівством Литовським – більшість регіонів Русі (Галичина, Поділля, Холмщина, Волинь і Наддніпрянщина) вперше злилася в один політичний організм у складі однієї держави. На момент зустрічі мешканці її польського і литовського відламів, незважаючи на спільність мови й віри, відчували стосовно одне одного

виразну відчуженість. Для *волинців* і *киян*, навіть між собою не вельми пов'язаних, галицькі *панове заграничники* (як їх тоді називали) були людьми з чужого, інакше збудованого світу. Ні ті, ні другі не відчували себе дітьми однієї землі. Для галичан *вітчиною* була політична батьківщина – Польська держава, а матір'ю-годувальницею – власна Галицька чи Подільська Русь. У свідомості волинців і киян *вітчини* в політичному сенсі ще взагалі не існувало: служилося великому князю, а рідним краєм був конкретний територіальний обшар, до соціальних структур якого належав індивід.

Люблінська унія, ліквідувавши міждержавний кордон, стала точкою відліку консолідаційних процесів. Головним практичним тлом, на якому розсмоктувався бар'єр відособленості, був уже згаданий вище спалах князівської могутності. В останній чверті XVI ст. різко зростає число дрібної шляхти з західноукраїнських регіонів при дворах волинських можновладців. Більш освічена, призвичаєна до двірського церемоніалу, ініціативніша й розкутіша, ніж боярство Волині й Київщини, галицька шляхта нарівні зі своїми польськими колегами стає правою рукою вельможних патронів, дістаючи з часом за їх протекцією поважні становища і маєтки в Україні. Міграційний потік шляхти з Галичини, привабленої перспективами служби на княжих дворах, охоплював десятки, якщо не сотні осіб. На Волинь, а звідти на Київщину та Брацлавщину проникали нові люди, які з *руки* князя обдаровувалися службовими маєтками і урядницькими посадами в новопридбаних володіннях. Спостереження над міграціями шляхти показують, що, наприклад, у таких точках відліку, як середина XVI – кінець XVI – перша третина XVII ст. вони стрибкоподібно виростають у пропорції 1:2:4, причому основний потік мігрантів рухається по осі Галичина/Волинь > Київщина/Брацлавщина. Утворення нових князівських латифундій на півдні потягло за собою і переміщення всіх соціальних шарів населення, про що детальніше йтиметься далі. В цілому ж руйнування давньої взаємовідособленості українських земель, що відбувалося завдяки фізичному перемішуванню населення різних регіонів, стало однією з головних передумов виокремлення з православної *руської* маси Речі Посполитої – білорусів та українців – усвідомленої української спільноти.

Острозька академія

Незалежна й ініціативна галицька шляхта, чий освітній багаж був непорівнянно ширшим, а світогляд – розкутішим на тлі вихованої по-

старосвітському волинсько-київській еліти, принесла з собою в колишню “Литовську Русь” ще одну новинку – поворот обличчям до європейського Заходу. Перші помітні наслідки це дало завдяки скупченню цвіту тогочасних інтелектуалів у княжому Острозі. Це місто з багатьох причин надавалося на роль культурного осередку. Так, Остріг був одним з двох титулярних центрів єпархії Східної Волині, владики якої титулувався *луцьким і острозьким*, у зв’язку з чим Богоявленська замкова церква – один з наймонументальніших православних храмів того часу – мала статус кафедрального собору. Кілька богородичних образів, написаних у тодішньому Острозі, фахівці відносять до шедеврів православного іконопису. Замилування князя Василя-Костянтина в церковному співі і штат музик, якими він себе оточував, призвели навіть до виникнення особливого “острозького наспіву”, якому, без сумніву, мало передувати довготривале плекання традицій хорового мистецтва. У церкві й замку існувала чимала книгозбірня, що містила і грецьку богослівську літературу, і західноєвропейські видання світського та церковного змісту: космографії, словники, граматики, передруки античних авторів, католицькі й протестантські теологічні твори.

Інтелектуальний осередок, який на середину 70-х років XVI ст. склався довкола князя Василя-Костянтина, був співзвучний його особистим замилуванням. Симптоматично, однак, що поява Острозького центру хронологічно збігається з першими наслідками впровадження в життя рішень **Триденського католицького собору** (1544-1563), котрий виробив радикальну програму реформ для зміцнення Римської церкви. Зокрема, у 1564 р. на землях Речі Посполитої вперше з’явилися *єзуїти* – члени санкціонованого собором чернечого ордену нового типу, націленого на активну місіонерську і педагогічну роботу серед іновірців. Виникають перші єзуїтські колегії, в тому числі у Вільні (1569), а на Русі – в Ярославі (1574). На хвилі цих новацій у 1574 р. був написаний (надрукований 1577 р.) трактат відомого єзуїтського теолога, ректора Віленського університету Петра Скарги “Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем”, що присвячувався князю Острозькому. У книзі обґрунтовувались переваги *істинної* (Римської) церкви над *хибною* (Грецькою). Підкреслюючи нелад, що панує в останній, Скарга особливий наголос кладе на неосвіченості православного кліру. На його думку, це й зрозуміло, бо:

не було ще на світі і не буде жодної академії, колегії, де б теологія, філософія та інші визволені науки іншими мовами [окрім латинської і

грецької] вивчались... Зі слов'янської мови жодний не може бути вченим.

На в иклик, кинутий Скаргою, місцеві освітні заклади не могли дати відповіді, бо, як писала київська шляхта 1571 р., з *млодости иншого писма отцове наши учити нас не давали, одно свого руского*. Тож з кінця 1576 р. в Острозі (коштом князя Острозького починає діяти науково-видавничий заклад принципово інакшої спрямованості. Його початкова мета була цілком конкретною – підготувати випуск першої друкованої Біблії церковнослов'янською мовою і тим самим утвердити її рівновартісність загальновизнаним сакральним мовам – давньоєврейській, грецькій і латинській. У цій програмі ховалася відповідь на закиди Скарги, а, окрім того, відлунувала уперше висунута тоді ж ідея перенести центр Константинопольського патріархату на територію України зі столицею в княжому Острозі (дещо пізніше обговорювався й інший варіант – зробити столицею патріархату Київ як найдавніший релігійний осередок *усієї Русі*).

Біблія, звірена за кількома авторитетними списками, у тому числі грецьким – з Ватикану, отриманим від папи, і слов'янським – з Москви, від царя Івана Грозного, вийшла в світ 12 серпня 1581 р. Ця книга, надрукована в Острозі російським емігрантом Іваном Федоровим Москвитиним, з поліграфічного боку є визнаним шедевром слов'янського книгодрукування, а текстологічно і донині вважається канонічною.

Робота вчених в Острозі була, по суті, історико-філологічними науковими студіями богослівського ухилу, що спрямовувалися на виправлення зіпсованих переписувачами місць, текстологічні розшуки і порівняння, переклад з грецької та коментування східнохристиянської класики. Тим-то сучасники прикладали до Острозького вченого осередку назву *академія*, якою у XV-XVI ст. традиційно іменували наукові угруповання чи товариства. Інколи це поняття вживали й узагальнено, маючи на увазі і власне *академію*, тобто гурт вчених, і *школу*, що при ньому функціонувала. Остання, ймовірно, створилася у 1578 р.; папський нунцій у Польщі Болоньєтті згадує школу під 1583 р., називаючи її *грецькою колегією*, а Симон Пекалід у своїй панегіричній поемі, присвяченій Острогу (1606), вживає висловів *тримовний ліцей* і *тримовна гімназія*. Відтак школа функціонувала без статуту й навчальної регулярності як свого роду придворний ліцей, що готував освічені кадри для *академії*, а також надавав безкоштовну освіту дітям княжих васалів та клієнтів.

Про обсяг навчальних предметів, що тут викладалися, є лише побіжні свідчення. Припускають, що учні студіювали (очевидно, в скороченому

вигляді) дисципліни циклу *семи вільних мистецтв* – граматику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, риторичку й діалектику. Риторика, найімовірніше, доповнювалася відомостями з поетики, а в курсі діалектики основи філософії поєднувалися з елементами логіки. Нововведенням, яке невдовзі тріумфально увійшло в практику української освіти, стало вивчення граматики трьох мов – грецької, латинської і церковнослов'янської. Створення **школи слов'яно-греко-латинського типу** було справжньою революцією в освітній православній традиції, вперше поєднавши на порубіжжі греко-слов'янського культурного ареалу і католицької Європи візантійський *Схід* з латинським *Заходом*.

З початком XVII ст. і академія, і школа починають занепадати у зв'язку зі збайдужінням надто старого віком князя Василя-Костянтина. Помираючи (1608), він, на жаль, так і не подбав про юридичне затвердження школи хоча б у ранзі учбового закладу середнього рівня з правом викладати *сім вільних мистецтв* (це більш ніж парадоксально, бо 1595 р. на пограниччі України й Польщі, не так далеко від Острога, Ян Замойський заклав у Замості потужний вищий учбовий заклад – Замойську академію). На перешкоді цьому, як і багатьом іншим починанням старого князя, стояли прикметні вади його характеру – половинчастість у рішеннях і швидка втрата інтересу до розпочатої справи.

§ 2. Від Берестейського собору до легалізації православної митрополії (1596-1632)

Пошуки шляхів релігійного порозуміння

Проблема релігійного порозуміння між православною і католицькою конфесіями на теренах України-Русі народилася вже наприкінці XIV ст., коли вперше були об'єднані під одним державним дахом поляки, литовці та русини. Першою акцією, спрямованою на досягнення цього порозуміння, стала ініціатива Київського митрополита-грека Ісидора, котрий на Флорентійському соборі у 1439 р. підписав акт з'єднання Східної і Західної церков. Рішення Флорентійської унії лишилися нереалізованими, однак як прецедент і теологічна основа можливого церковного союзу вони були згадані знову на Тридентському соборі (1544-1563). Йшлося передовсім про зміцнення західного християнства завдяки церковному порозумінню з Московською

державою. Проте невдача місії папського легата Антоніо Поссевіно при дворі Івана Грозного (1581) внесла корективи в унійні задуми. До цього особливо прислужився звіт Поссевіно, невдовзі виданий окремою книжкою під назвою “Московія” (1586). Автор пояснює неуспіх своєї місії тим, що справу було розпочато *не з Русі, а з Московії*. Як писав Поссевіно, остання *за традицією надзвичайно залежить у справах релігії від Русі... Тому буде дуже важливо для навернення Московії, якщо єпископи або владики королівської Русі [тобто України та Білорусі] приєднаються до Католицької церкви*.

У 1582 р. бачимо Поссевіно вже у Варшаві, де він разом з тодішнім нунцієм Курії Болоньєтті, спираючись на досвід ордену єзуїтів, до якого належав, розробляє програму заходів, корисних з перспективи досягнення церковного порозуміння – створення місцевих семінарій для підготовки місіонерів; пропаганда серед руської, а особливо княжої еліти; налагодження книговидавництва руською мовою. Впродовж 1583-1584 рр. Поссевіно і Болоньєтті розпочинають переговори з князями Василем-Костянтином Острозьким і Юрієм Слуцьким, не без успіху намагаючись схилити їх до підтримки унійних ініціатив. Смерть у 1585 р. папи Григорія XIII, прихильника унійної ідеї, а також від’їзд з Польщі Болоньєтті та Поссевіно спричинили взагалі втрату до неї інтересу Римської курії. Однак сама ідея вже встигла пустити коріння і навіть оформитися у двох відмінних варіантах можливої реалізації. Перший перегукувався з точкою зору, висловленою ще в 40-х роках XVI ст. нераз згаданим публіцистом Станіславом Оріховським-Роксоланом, який вважав, що обидва відлами християнства як самодостатні мали б з’єднатися *у загальній унії* на рівноправних засадах згідно з домовленостями Флорентійського собору.

Інших позицій дотримувався лідер католицької Польщі кардинал Станіслав Гозій, який тлумачив унію як підпорядкування Східної церкви папі. Під таким же кутом зору розглядається унійна перспектива в книзі одного з найпомітніших церковних письменників кінця XVI – початку XVII ст. Петра Скарги, що була видана у Вільні 1577 р. під назвою “Про єдність Божої Церкви”. Скарга переконував читача, що істинною є лише одна церква – Римокатолицька, тож найкорисніше для Русі було б відкинути *помилки греків* і об’єднатися зі столицею *істинної віри*.

Проминаючи критику розходжень у догматах, варто звернути увагу на реальні переваги визнання православними верховенства папи, які підкреслює в своїй книзі Скарга (і які невдовзі ляжуть в основу позитивної програми прибічників унії). На його думку, це сприяло б зняттю напруги у відносинах

між православними і католиками, підвищенню культурного рівня і суспільного престижу руського духівництва, викоріненню “єретиків”, себто протестантів, зміцненню держави, в якій вщухнуть конфесійні роздори. Для з’єднання церков, підкреслює Скарга, досить того, щоб Київського митрополита благословляв не Константинопольський патріарх, а папа, і щоб православні, визнавши його зверхність, прийняли католицький канон віри, лишаючись при власній обрядовості і мові богослужіння.

Проте за життя папи Сикста V, який негативно ставився до унійного задуму, справа обмежувалася приватними переговорами та концепційними обміркуваннями. Ініціатива практичної підготовки вийшла з неочікуваного джерела, співпавши зі смертю папи. 20 червня 1590 р. четверо владик руських єпархій (луцький – Кирило Терлецький, львівський – Гедеон Балабан, пінський – Лев Пелчицький, холмський – Діонісій Збируйський) на синоді в Бересті склали лист-проект, у якому заявляли про готовність визнати верховенство папського престолу за умови збереження церковного устрою і чину богослужіння Східного обряду. Цей крок навряд чи можна розцінити як разюче несподіваний. Ідея унії циркулювала в умах еліти вже трохи не півстоліття, обіцяючи сприятливі перспективи для нормалізації розладнаного внутріцерковного життя. Необхідність кардинальних реформ була очевидною для кожного, хто критично дивився на деморалізацію церковних верхів, заклопотаних боротьбою за прибуткові вакансії, а не за душі пастви, та на разючу неосвіченість і принижене становище нижчого кліру, залежного від примх світських землевласників. Пожвавлення релігійного життя в католицькій церковній спільноті, започатковане Тридентським собором, ставило Східну церкву в особливо програшне становище, виопуклюючи її вади і підкреслюючи симптоми застою. Врешті, несподівано з’явився додатковий політичний стимул, що пришвидшив події. У 1589 р. була проголошена автокефалія Московського патріархату, глава якого отримував титул *патріарха Московського і всієї Русі*, що в підтексті містило претензії на *всю Русь*, тобто українсько-білоруські землі. Останнє автоматично робило прихильниками унійної ідеї і короля, і вищу політичну еліту Речі Посполитої.

Відтак після першої заяви владик впродовж 1591-1594 рр. починається активна підготовка унійного акту, полегшена тим, що з 1593 р. володимиро-берестейським владикою став колишній берестейський каштелян і сенатор Іпатій (Адам) Потій, людина освічена, впливова і авторитетна. Але одночасно прийшли й ускладнення: князь Костянтин Острозький висунув власний проект, зіпертий на принципи згаданої вище *загальної унії*, тобто з’єднання

церков за згодою усіх східних патріархів. Це робило справу нереальною як з огляду на вороже ставлення Москви до “латинства”, так і зважаючи на турецькі влади, котрі не дали б дозволу на співпрацю християнських верхів своєї держави з Римом.

Проте всупереч волі князя наприкінці 1594 р. були укладені так звані **Торчинські артикули** з викладом умов, на яких могла б бути здійснена унія (цей документ завізували тодішній митрополит Михайло Рагоза і семеро владик. У лютому 1595 р. Кирило Терлецький вручив Торчинський акт папському нунцію в Польщі Маласпіні, а той передав його до Рима.

Ось головний зміст цих артикулів, на підставі яких невдовзі буде проголошена унія: 1) Форми таїнств та обрядів Руської церкви лишаються незмінними; 2) Кандидати на вищі духовні пости обираються, згідно з традицією, духовними особами лише з-поміж людей *руської і грецької нації*; владик посвячує митрополит, а митрополита – владика, однак потвердження він мусить дістати від папи, як раніше діставав з Константинополя; 3) Владика отримують обов’язкові місця в сенаті нарівні з католицькими єпископами (цей пункт не був реалізований аж до 1790 р.); 4) Усі монастирі, церкви і церковні братства перебувають під контролем владик без втручання світських осіб; 5) Людей Грецького обряду забороняється вихрещувати в латинство; допускаються мішані шлюби без переходу одного з подружжя до віри іншого (ці пункти теж лишилися тільки декларацією); 6) Руська церква нарівні з Римською може закладати школи та семінарії *грецької і слов’янської мови*, а також влаштовувати друкарні під контролем церковних влад; 7) Юрисдикція патріархату Східної церкви на території Русі втрачає чинність, відтак оголошуються недійсними усі посвячення чи номінування, що йтимуть від патріархів.

Після тривалих консультацій з Курією на початку осені 1595 р. було вирішено, що Кирило Терлецький та Іпатій Потій як представники Київської митрополії вирушать до Рима для завершення унії. Тим часом ситуація в Україні мирному від’їздові не сприяла. *Артикули*, які Потій надіслав для ознайомлення Костянтину Острозькому, викликали гостро негативну реакцію князя, який відповів знаменитим *Оповіданням* – універсалом від 25 липня 1595 р., надрукованим в Острозькій друкарні. Титулюючи себе *Константин, Божю милостю княжа Острозкоє*, він закликав православну Русь стати на захист zagrożеного *благочестя*.

Два собори в Бересті

Руські владика, всупереч погрозам Острозького і чуткам, що княжі люди схоплять їх по дорозі в Польщі, Австрії чи самій Італії, дісталися до Рима благополучно. Після офіційних слухань і переговорів 23 грудня 1595 р. у залі Константина – одній з найпарадніших зал Ватикану, у присутності 33 кардиналів відбулася урочиста церемонія адоптації Руської церкви до союзу з Римською, в пам'ять чого папа наказав вибити медаль з написом *Ruthenis receptis [На прилучення русинів]*; цим же днем датується і папська булла, яка оголосила унію звершеною. Найближчі місяці показали, що в дійсності до цього було ще далеко.

За ті півроку, поки Потій і Терлецький їздили до Риму (з осені 1595 по березень 1596 рр.), агітація проти унії набрала щонайрізкіших форм. На сеймі, що проходив між 26 березня і 6 травня, православні депутати вимагали від короля змістити з єпископських кафедр Потія і Терлецького, а отримавши відмову, оголосили, що не визнають ні унії, ні церковних влад, які підписали її без згоди вірних.

До церковного собору, призначеного на 16 жовтня в Бересті, обидві сторони готувалися не як до єкуменічної акції, а як до вирішальної сутички. Уніатська партія в очікуванні полемічних дебатів була зміцнена чотирма єзуїтськими теологами на чолі з самим Петром Скаргою і трьома католицькими єпископами. Православну сторону, окрім ієрархів, які не підписали артикули унії (львівського і перемишльського), представляли трое високопоставлених уповноважених Константинопольського патріархату і близько двохсот осіб із середньої ланки духовництва: архімандрити, ігумени, протопопи. Поза тим, шляхта кожного з руських воєводств вислала до Берестя світських депутатів, а міщанство великих міст – власні делегації.

З'їхавшись до Берестя і не дійшовши, як і можна було чекати, порозуміння навіть щодо спільного засідання, обидві партії на третій день, 18 жовтня, почали соборувати нарізно: уніати в міській церкві св.Миколая, що охоронялася гайдуками котрогось із королівських посланців, а православні – в господі, де зупинився князь Острозький. Кожен із соборів розпочав з проголошення власної правомірності, а скінчив засудженням “відступників”. Уніатський митрополит Михайло Рагоза викляв і позбавив сану неслухняних львівського та перемишльського владик, а на православному соборі протосинкел [намісник] патріарха Никифор, у свою чергу, відлучив від церкви і позбавив сану митрополита Рагозу та всіх владик-уніатів.

Так відбулося те, чого побоювалися перед відправкою Потія і Терлецького до Риму – Русь розділилася на дві нерівні половини. З одного боку став увесь православний загаль, а з другого опинилися руські ієрархи-уніати без вірних. І на тих, і на других лягла тінь церковної анафеми. І тих, і других огорнув запал цілком світської ворожнечі. А в зверненні Костянтина Острозького до Жигимонта III князь кваліфікував те, що сталося, як порушення прав і привілеїв руського народу, що може призвести *ку остатной згубі всеї Корони Польської*.

Відповіддю короля, який рішуче зайняв сторону уніатів, можна вважати універсал від 15 грудня 1596 р., де рішення Берестейського уніатського собору проголошувалися обов'язковими. А оскільки королю належало право патронату над *людьми грецької руської віри*, і саме такими, на відміну від “відступників”, вважалися прибічники унії, то за ними офіційно закріплювалися церковні посади, кафедри, монастирі та їх землі, а також церковна юрисдикція над усім духовництвом Східного обряду.

Починалося велике протистояння (вповні не розв'язане й донині), що перетворило Берестейську унію, задуману як інструмент порозуміння, на символ розбрату, ворожнечі й насильства, коли обом сторонам, захопленим стихією боротьби, судилося нарівні стати жертвами власного фанатизму і зятятості. Розмірковуючи над витокami цього феномену, мусимо визнати, що православний загаль України-Русі на унії нічого не втрачав, ба – логіка владик-уніатів, які через голову можновладців Польської католицької церкви шукали опіки могутнього Рима і тим самим зміцнювали позиції православних у католицькій державі, була поза всякими сумнівами слушною. Нічого не загрожувало й зовнішній традиційній обрядовості Східної церкви, а всі глибші догматичні розходження в акті унії були потрактовані з максимальною делікатністю, відкладаючись на розсуд і дебати богословів у далекому майбутньому. Тож в основі ворожого ставлення до унії лежав ментальний опір *новині*, неприйняття всякого нововведення, яке сприймалося як замах на усталену, відтак – справедливу й добру *старовину*. Поштовхом же до організованого опору стали не конфесійно-світоглядні причини, а швидше соціальний інстинкт. Перед Руссю постала дилема: за ким іти, чиєму заклику коритися – монарха на троні чи власного некоронованого володаря *Божою милістю*? Вибравши князя Острозького, Русь тим самим відповіла, кому, за її уявленнями, належить першість влади.

Словесна війна

Випробуваною зброєю релігійних полемік XVII ст. було слово – проповідь і друкована книга. Зокрема, розповсюдження реформаційного вільнодумства проходило під акомпанемент полеміки, супроводжуючись появою величезної друкованої продукції з конфесійних проблем, обсяг книжкової продукції такого роду збільшувався лавиноподібно і в Польщі. Нерідко зі справді блискавичною оперативністю вона дублювала у польському перекладі латиномовні видання, що з'являлися на Заході. Тоді ж склалася практика одночасного видання двох мовних версій твору – латинської і польської, а також оперативного друку коротких листів-памфлетів, спрямованих до конкретного опонента з обґрунтуванням хибності його поглядів, оголошених у якійсь попередній книзі.

Цей арсенал прийомів і тактики належало в найкоротший час освоїти Східній церкві, якщо вона хотіла встигнути за часом. Потік друкованих полемічних творів відкриває книга ректора Острозької колегії Герасима Смотрицького **“Ключ царства небесного”**, видана в Острозі 1587 р. Цей твір, написаний сильно й жваво, адресувався до брошури Бенедикта Гербеста **“Виклад віри Римської церкви”** (1586). На коротку апологетичну історію католицизму Смотрицький відповів такою ж короткою викривальною історією папства, спираючись на протестантську тезу про *папу-антихриста*, чия влада є *передпеклом*, у той час як *ключ царства небесного* знаходиться в руках людей *статечної* грецької православної віри.

Початок дорколунійним дебатам поклала книга анонімного автора (найімовірніше, Іпатія Потія), видана у Вільні 1595 р. під назвою **“Унія альбо вЎклад артикулов ку зодноченю Греков с костьолом Римским”**. Не обминув Потій і тезу про *папу-антихриста*, звертаючись з властивою йому енергійністю до читача: *Нехай же тобі, дурню, што их слушаєш... скажут геретЎкове, если відають, имя тоє Антихристово...* Відповідь не забарилася. Наступного року (1596), якраз напередодні Берестейського собору, Стефан Зизаній видає у Вільні одночасно польською і руською мовами **“Казанье святого Кирила, патріархи Іерусалимського, о антихристі и знаках єго”**. Використавши трактат кальвініста Зібранда Любберта **“De Papa Romano”** [Про римського папу], Зизаній перераховує одинадцять *знаків* на підтвердження того, що папа є посланцем самого пекла.

Нової сили словесні баталії набули після собору 1596 р., відразу й надовго визначивши "лінію барикад", яка розділила Русь уніатську і Русь

православну. Однак найпомітнішим серед ранніх полемічних творів став написаний на замовлення князя Костянтина Острозького і виданий восени 1597 р. у тій самій друкарні в Кракові польською, а на початку 1598 р. в Острозі руською мовами трактат під назвою “**Апокрисис**” [Відповідь]. Автор цього твору підписався псевдонімом *Христофор Філалет* [*Христоносець Правдолюб*], під яким, найімовірніше, ховалася довірена особа старого князя, протестант (*чеський брат*) з Великої Польщі Мартин Броневський. Ця книга, позначена яскравим літературним хистом і майстерністю досвідченого диспутанта, який влучною логікою б’є по слабких місцях опонента. Ще суттєвішим є те, що власне в “Апокрисисі” була сформульована програма, на яку впродовж десятиліть спиратиметься українська опозиція. Підкреслюючи порушення прав православних, Філалет звертається до шляхти Речі Посполитої з багатозначним закликком. Права й вольності русинів і поляків *в єдних доцках ... замкненѣ и єдними звязками утвержені суть*, тому порушення їхньої рівноваги – це шлях до громадянської війни. Відтак *милість і згода*, про яку говорять уніатські владики, може обернутися катастрофою для держави, котра важиться зазіхати на віру своїх громадян, *бо ж нічого не єст так доброволного, як набожество и віра*.

Немає потреби зупинятися на всіх творах, які після 1598 р. вийшли з-під пера про- і антиуніатськи настроєних публіцистів: ріка полемічної літератури охоплювала надто багато імен і праць, виданих в Острозі, Львові, Вільні, Києві. У цьому потоці можна виділити два головні напрями, що відбивали властивий часові спосіб думання і, своєю чергою, спонукали читача до дій. Перший з них, започаткований книгою Філалета, попри гостроту полемічних випадів, відбивав тривожне передчуття катастрофи, закликаючи шукати шляхи поладження небезпечного розколу. З особливо пронизливою силою така позиція відображена у творах Мелетія Смотрицького.

Максим (у чернецтві **Мелетій**) **Смотрицький** (бл. 1577-1633) був сином першого ректора Острозької колегії Герасима Смотрицького. Вчився в Острозі; з 1600 р. як наставник білоруського княжича Богдана Соломерецького здійснив разом зі своїм підопічним освітню мандрівку, слухаючи лекції у протестантських університетах Вроцлава, Лейпціга, Нюрнберга і Віттенберга. З 1608 р. мешкав у Вільні, прийнявши 1618 р. чернечий постриг у Віленському братському монастирі, а восени 1620 р. був висвячений у сан полоцького архієпископа; впродовж 1625-1626 рр. здійснив паломництво на Схід. Після повернення на запрошення князя Олександра Заславського, спадкоємця Острозьких, став архімандритом Дерманського

монастиря поблизу Острога, де прожив до смерті. Очевидно, саме тоді ж, у 1627 р., почав схилитися до унії, про що відкрито оголосив через рік, після конфлікту з учасниками Київського православного собору 1628 р. На цьому соборі була піддана анафемі його книга “Апологія”, у котрій Смотрицький доводив, що в найголовніших догматах Західна і Східна церкви не розходяться, а тому примирення між ними можливе і навіть бажане з перспективи майбуття Русі.

Окрім знаменитої “Граматики словенської” (1619), що стала першою науковою кодифікацією церковнослов’янської мови східнослов’янської редакції, перу Смотрицького належить ряд книг теологічно-публіцистичного змісту. Зокрема, гучну славу молодому теологу принесла вже перша з них – догматичний трактат “Антиграфи” (1608), написаний у відповідь на твори Іпатія Потія “Терезія” та “Гармонія”. Проте знаменитим його зробила видана у Вільні 1610 р. книга “Тренос або Плач Східної церкви”, яка відлунює передчуттям громадянської війни *Русі з Руссю*.

Впродовж 1628-1629 рр. у світ виходить аж три праці Смотрицького (згадана вище “Апологія”, “Протестація” та “Паренесис” [Напучування]), у яких теолог намагається знову й знову переконати опонентів, що примирення зберегло б православ’я від занепаду, а руському народові дало права, сприятливі для розвитку освіти й культури. Унія, доводить він читачеві, нічим не загрожує українцям і білорусам, більше того – боротьба між уніатами й православними не варта того, аби *ми, Русь, одна одну проклинали: батьки синів, брат брата, сини батьків*. Гостро критикуючи православну церковну спільноту в останній зі своїх праць, виданих у Львові 1629 р. під назвою “Екзетесис” [Співставлення], Смотрицький підкреслює її найголовнішу ваду – нездатність до самооновлення: не прогресує освіта, не стабілізується церковний порядок, все лишається *по-старому*, тобто в стані консерватизму й деградації, уособленням яких в очах автора є руська *добра старовина*.

Протилежний полюс ціннісних установок репрезентує найталановитіший руський письменник того часу **Йоан Вишенський** родом з м.Судова Вишня поблизу Перемишля. Біографічні відомості про нього вкрай скупі: народився між 1545 і 1550 рр.; жив у Луцьку, Львові та Острозі; чернечий постриг, імовірно, прийняв у Дубенському монастирі на Волині. Близько 1576-1580 р. виїхав на Святоафонську гору у Греції, де жив ченцем, а під кінець життя – аскетом-пустельником (умер бл. 1620 р.). За цей час відвідав Україну єдиний раз – у 1604-1606 рр. На заклик повернутися додому, бо цього вимагає

народно ожданіє, відповів категорично: “*Ни бо аз с народом завіти завіщевал, ниже отвіти творил... Почто мя ожидают?*”

Печать максимального ригоризму лежить на всіх 16 збережених творах Вишенського, написаних переважно у формі *послань* (жодне за його життя видрукуване не було, хоча, без сумніву, вони читалися у вужчих інтелектуальних колах). Що ж до їхньої загальної спрямованості, то чи афонський пустельник з незрівняним художнім темпераментом громить владик-відступників, чи метає громи на *здохлий труп* Римської церкви, чи палко проповідує смиренну глупоту на противагу *латинским басням..*, його позиція безхитрісно проста. Нехай *як слина* щезне все, що порушує **старовину**. Опора ж останньої – у збереженні *руської простоти* під гаслом *ліпше дома в благочестии, если и немного знаючи, седіти*, ніж наразитися на *огонь пекелн҃й*.

Настільки ж відірваний від сучасного йому життя, наскільки й безмежно талановитий як майстер філігранного слова, Вишенський репрезентує найвищу форму православного консерватизму, чийм символом віри було повернення до вже неіснуючих візантійських святощів.

Силві конфлікти *Русі з Руссю*. Єзуїтське місіонерство і ворожість до ляхів

Інтелектуали-полемісти, дискутуючи, не зважували слів і ударів, якими обмінювалися в азарті протиборства. А тим часом відлуння словесної війни, що рік за роком вихлюпувалась на загаль, почало приносити перші реальні, а не словесні ефекти. Прихід до пастирської влади Іпатія Потія, володимирського і берестейського владика, з 1599 р. – уніатського митрополита, не сприяв мирній розрядці. Потій (1541- 1613) був за вдачею людиною крутою, при звичаєно наказувати (до постриження він обіймав пост берестейського каштеляна, а походив зі старовинного заможного роду підляської шляхти, наближеної до великокнязівського двору). Агресивність нового владика у розв’язанні церковних спорів складала надто різкий контраст із декларованою уніатами програмою братерської любові. Навертаючи незгідливих православних до унії, Потій діяв безапеляційно і цим викликав ще дужчий спротив. Пом’якшеним варіантом відповіді на ці неподобства стало те, що православні священники поширювали серед прихожан найнеймовірніші вигадки стосовно уніатів. Наприклад, про Потія говорили, що він свого часу прийняв іудаїзм і навіть дав себе обрізати. У рік смерті

луцького владика Кирила Терлецького (1607), довкола якого завжди кружляло чимало пліток, поширилася фантастична чутка про *злу смерть* віровідступника. Анонімний автор, котрий записав цю історію, оповідає, буцімто Терлецького задавив у погребі диявол і заховав тіло в порожню бочку з-під грошей; далі хитрі слуги возили мерця по селах, видаючи його за живого, аби збирати з людей податок, а потім викинули труп у болото, *і там му ворони очі вибрали*, аж доки селяни не витягли тіло з багна і не закопали. Сталося ж це все тому, підкреслює, лякаючи наївного читача, оповідач, що Терлецький був *зрадцею Церкви Восточноє*, і про це мають пам'ятати *всі люди землі Волинское і кождый цнотливий* [чесний].

Опечатування і примусова передача церков, збройні напади на вірних, спроби відсторонити неуніатів від участі в міському житті підштовхували і до гострішої реакції, ніж поширення агітаційних вигадок. Так, коли 1610 р. на Перемишльську єпархію був висвячений уніатський владика Афанасій Крупецький, вступити до Перемишля йому вдалося лише через рік, і то спираючись на охоронний королівський мандат, оскільки місцева шляхта погрожувала фізичною розправою. Напружена ситуація з 1609 р. почала складатися і в Києві. Посланець Потія Антоній Грекович приїхав сюди, аби взяти під своє намісництво митрополичий Софійський монастир. З різким опором православного духівництва вперше солідаризувалися козаки: гетьман Григорій Тискиневич застеріг київського підвоєводу, щоб Грекович не надто поспішав, інакше його *вб'ють, яко пса*. Погроза справдилася: в лютому 1618 р. козацька ватага, упіймавши намісника, утопила його в Дніпрі, або, як зловтішно запише київський літописець, *під льод посадили води пити*.

Кривавим ексцесом завершилося подібне протистояння у листопаді 1623 р. у Вітебську, де розлючений натовп вчинив самосуд над полоцьким архієпископом-уніатом Йосафатом Кунцевичем, забивши його і викинувши тіло в р.Двіну. Проте і кров у Вітебську не протверезила роз'юшених протиборством пастирів, а заклики Смотрицького до миру на Київському соборі 1628 р., як оповідалося вище, були оголошені зрадою.

Чвари уніатів і православних не тільки роз'єднували Русь, але й підігривали і без того не ідилічні взаємини між вірними Грецької і Римської церков. У 1604 р. львівський протопоп, скаржачись на Потія, який у католицькому кафедральному костьолі привселюдно відлучив від церкви *всіх людей народу руського*, констатує, що після його від'їзду *люд на люд, дом на дом повстал... з доброї приязни Руси з поляки окрутне ся великая неприязнь вщела*. Різке загострення антикатолицьких настроїв зафіксували і папські

нунції. Так, де Торрес у своєму звіті 1622 р. писав, що руський народ став ненавидіти католиків до такої міри, що *побачивши латинського ксьондза, вони плюють на землю з жаху й огиди*. Особливо дражливу роль у наростанні міжконфесійної напруги відігравали **єзуїти**. Перебування *слуг Ісуса* на Русі потягло за собою два цілком протилежні наслідки. З одного боку, відкриваючи колегії, зіперті на поглиблене вивчення так званих *гуманістичних студій* [гуманіора], себто поетики й риторики, єзуїти відкрили своїм вихованцям двері до європейської освіченості, про що детальніше буде сказано далі. З іншого боку, єзуїтська *наука* дорого обійшлася українському народові, обертаючись для багатьох вихованців втратою національної самоідентифікації. За відшліфованою тактикою, головний педагогічно-проповідницький удар членів ордену спрямовувався на вищу еліту, себто княжі роди. Першою болючою пробою стало навернення в католицизм близько 1575 р. старшого сина князя Костянтина Острозького Януша, а далі й решти нащадків лідера Грецької церкви. У 1590-х роках один по одному з'являються перші прозеліти-католики в родинах Вишневецьких, Збараських і Чорторійських, а з першої чверті XVII ст. – серед Сангушків, Корецьких, Заславських, Ружинських. І хоча середня й дрібніша шляхта, особливо на Волині і в Центральній Україні, в абсолютній більшості лишалася православною, відхід від народу в момент розбрату *Русі з Руссю* княжої чолівки – фундаменту руської спільноти – сприймався як катастрофа, спричинена єзуїтами.

Шляхта й міщанство в обороні православ'я

Доки теологи обмінювалися словесними залпами, шляхта й міщани знайшли власну тактику дій у звичних для себе площинах: сеймовій опозиції та корпоративних методах опору. Епопея сеймової боротьби довкола проблем, дотичних унії, тривала від 1596 р. до самої Хмельниччини, рефреном повторюючись на кожному сеймі і практично в кожній *сеймиковій інструкції*. Показово, що власне з цього часу на загальній хвилі громадянської активності в "Литовській Русі" вперше розпочалося жваве парламентське життя, бо досі ні волинців, ні киян, які брали участь у сеймах Речі Посполитої з 1569 р., практично не було чути. Уперше ініціативні дії з їхнього боку спостерігаємо на сеймі 1597 р. Тон їм задав, як і можна було чекати, князь Костянтин Острозький, чия сенаторська промова на тривалий час стала ідеологічним цредо руської опозиції. У неспокої, який розтривожив Русь, старий князь,

швидко проминувши першу причину (*гріхи наші*), широко аргументував другу – влада порушила закон; з вини короля зламано стародавні права руського народу. “*Не забув він і про те, - нотує автор сеймового щоденника, - що суперечки, злоба й ненависть зростають між великими людьми, а це загрожує вітчизні небезпекою*”.

Сейм 1597 р. роз’їхався, не прийнявши жодних ухвал. Тим ретельніше Русь готувалася до наступного сейму. Костянтин Острозький у листі до лідера литовських кальвіністів (і свого зятя) Криштофа Радзивила, закликав протестантів до спільних дій, оскільки і їм, і православним, як він каже, *наступили на шию порушники прав і вольностей*. В травні 1599 р. у Вільно був зібраний спільний з’їзд, очолений з православного боку – князями Костянтином Острозьким і Федором Сангушком, від кальвіністів – трьома воєводами (віленським, смоленським і берестейським) Криштофом Радзивилом, Яном Абрамовичем і Криштофом Зеновичем, від лютеран – бжесько-куявським воєводою Анджеєм Лещинським. На з’їзді була укладена *конфедерація* – формальний союз для солідарних дій: сторони взаємно зобов’язувалися боронити від зазіхань свободу богослужіння і церковного майна, з’являючись для наведення порядку на перший же виклик туди, де тільки б назрівали порушення їхніх прав.

Наслідки поєднаних зусиль невдовзі стали відчутними. Сконфедерована посольська група, оголосивши на сеймі 1601 р. переліки кривд некатоликам і погрожуючи зірвати сейм (а для прийняття будь-якого рішення потрібна була згода усієї Посольської Ізби), добилася такого проекту сеймової ухвали, за яким вищі православні церковні пости могли бути надані лише *людям справжньої грецької релігії*. Перемога ця була швидше моральною, бо король під впливом прокатолицьки настроєної частини сенаторів відкинув згаданий проект, а православно-протестантська фракція на знак протесту покинула залу засідань.

До певної міри переломним став став сейм 1603 р., принісши перші, бодай і скромні, успіхи противникам унії. Зокрема, з-під влади уніатського митрополита був вилучений Києво-Печерський монастир: згідно з давнім звичаєм, його архімандрита мала обирати київська шляхта і духівництво. Ці уступки, по-перше, створювали прецедент, а, по-друге – перетворювали Київ на твердиню вірних Східного обряду, що невдовзі, як ми далі переконаємося, кардинально змінило розклад протиборчих сил.

Підбадьорені успіхом православні на черговому сеймі 1605 р. провели через Посольську ізбу проект ухвали, який гарантував відновлення

православної ієрархії. Як надто радикальний, він був відхилений королем, а увесь сейм виявився знову зірваним. Тим часом більшість послів, незадоволених зовнішньою і внутрішньою політикою Жигимонта III, на початку 1606 р. стала в опозицію до нього. Впродовж року відбулися три опозиційні з'їзди – у Стенжиці, Віслиці та Сандомирі, де був сформульований ультиматум королю. Серед інших пунктів тут значилося усунення з Речі Посполитої єзуїтів-чужоземців, а також повернення Руській церкві Східного обряду її попереднього статусу. Так починався *Сандомирський рокош*; помірковану фракцію в рокоші складала київська, волинська і брацлавська шляхта, яка редагувала пункт про *грецьку релігію* для Сандомирських артикулів. Його зміст не викликав заперечення і в рокошан-католиків, а парнівський каштелян Петро Стабровський на обговоренні виголосив гарячу промову про утиски вірних Східного обряду.

Погоджуючись задовольнити частину вимог, король щодо унії запропонував компромісний варіант: він обіцяв, що уніатські владики лишаться при владі до смерті кожного з них, а надалі духовні посади роздаватимуться тільки особам *руського народу* і *справжньої грецької релігії*, однак без формальної ліквідації унійного акту. Розрахунок відколоти помірними поступками від рокошан руську шляхту виявився правильним: дізнавшись про королівську пропозицію, волинці й кияни під проводом брацлавського воєводи князя Януша Збараського негайно покинули повстанський табір і перейшли на бік короля.

На сеймі 1607 р. цей пункт був включений до сеймової ухвали. У королівському привілеї, виданому на її підтвердження, проголошувалося право *грецької релігії* на вільне богослужіння і гарантувалося, що в майбутньому ієрархи будуть заміщуватися відповідно з давніми звичаями. Однак у тексті сеймової ухвали і привілею лишалася певна двозначність: ці документи не оголосили повернення Руській церкві попереднього статусу яуо, тобто її й надалі при бажанні можна було трактувати як підпорядковану папі, а не патріархові. Тож довкола питання, кого слід вважати представниками *справжньої грецької релігії* продовжували точитися завзяті сеймові дебати, супроводжуючись боротьбою за єпископські вакансії. Затвердження після смерті Потія (1613) в сані митрополита уніата Йосифа Рутського, висвяченого папським престолом замість обіцяної особи *справжньої грецької релігії*, виразно продемонструвало, як на практиці виглядає двозначне формулювання закону.

*   *
*

Одночасно зі зміцненням сеймової опозиції шляхти на арену суспільного життя в ролі рішучого противника унії виступило міщанство. Зважаючи на рівень розвитку міського життя (пор. розд.ІІІ, § 1), не дивно, що лідерство відразу посів Львів, руська громада якого вже набула чималого досвіду громадянської організованості, виборюючи місце під сонцем у конкуренції з львів'янами–католиками – поляками та німцями. Органом, який акумулював новий рух, стало **Успенське церковне братство**, засноване при храмі Успіння Богородиці в руській дільниці міста. Аналогічні братства існували також в інших містах Західної України, на Волині та в Білорусі. Первісно вони займалися благодійницькою та опікунською діяльністю серед власних членів, що потрапили в скруту, контролювали моральність своєї малої громадки, дбали про забезпечення храму книгами, іконами та свічками, влаштовували храмові свята тощо. У 70-х роках ХVІ ст. спрямування православних церковних братств різко видозмінюється. Прямим поштовхом до цього, найімовірніше, стала потреба протиставити себе активізації католицького оточення, започаткованої реформами Тридентського собору (серед інших нововведень саме тоді почали виникати численні католицькі братства, створювані з метою піднесення побожності вірних). Одночасно на Русь проник інтерес до протестантських реформ, захоплюючи своєю новизною передовсім освічені та матеріально незалежні групи населення – шляхту й міщан. Коли “кравці й шевці” вперше взялися до читання і тлумачення Святого Письма, а потім стали втручатися в справи церковної ієрархії, претендуючи на контроль за духівництвом, це викликало однакове обурення як у католицьких, так і в православних церковних верхів. Так, у Львові на ґрунті незгод братства з львівським владикою Гедеоном Балабаном спалахнув затяжний конфлікт, у перипетіях якого владика, натякаючи на протестантські настрої братчиків, називав їх “єретиками” і навіть відлучав від церкви, аж доки право *патріаршої ставропігії*, себто непідпорядкування місцевій церковній владі, надане львів'янам у 1586 р. від Константинопольського патріарха Йоахима і підтверджене 1593 р. його наступником, патріархом Єремією, не зробило братчиків незалежними від владики (правом ставропігії користувалися ще кілька найбільших братств – Віленське, Луцьке, Київське).

Поєднуючи мотиви “православної реформації” з протидією католицькому оточенню, Львівське Успенське братство на початку 70-х років XVI ст. виступило на люди з випробуваною протестантською зброєю – власною друкарнею. Ця **перша руська друкарня** була створена у 1573 р. за ініціативою і на гроші братства, до чого найбільше коштів доклали заможні львівські городяни – сідляр Сенько Каленикович і маляр Лаврентій Пухала. У 1574 р. звідси вже вийшли в світ виконані Іваном Федоровим Москвитиним відразу дві книги – **Апостол** і **Буквар** (останній, як сказано в передмові, був складений уперше *ради скорого младеньческаго научения*).

Іншою галуззю просвітницької роботи, у якій львівські братчики, як і в книгодрукуванні, набагато випередили решту міст Русі, стала шкільна освіта. Засновниками **Львівської братської школи**, що виникла близько 1585 р., були львівські міщани Юрій Рогатинець і Дмитро Красовський та галицькі теологи Стефан і Лаврентій Зизанії, а першим ректором – учений грек, архієпископ елассонський Арсеній. Завданням школи, як декларує її статут, було навчати дітей *наук християнских кгрецких и словенских* з головною метою – *иж бы піючи в чужих студеницях [колодязях] воды наук иноязыческих, віры своєї не отпадали*. З 1592 р., коли за клопотанням князя Острозького школа отримала королівський привілей на право викладання *семи вільних мистецтв*, тут поруч з грекою і церковнослов'янською мовою почала викладатися латина, а курс риторики доповнився поетикою, що витворювало разом цикл *гуманістичних студій* [humaniora], якими славилися єзуїтські колегії.

Відтак дебати довкола укладення унії та її наступне проголошення львівські братчики зустріли у всеозброєнні: з друкарнею, школою, а головне – з організаційно усталеними навичками солідарності. Тож зрозуміло, чому з перших днів витворення антиунійної опозиції Успенське братство стає однією з її найавторитетніших пружин, посилаючи петиції на сейми і беручи участь у всіх акціях, що організовувались *політичним народом Русі* – шляхтою. Наприклад, представники братства були присутніми на Берестейському соборі, на Віленському з'їзді православних і протестантів 1599 р., на зібраннях рокошан 1606 р. і т.ін. Виник дивний симбіоз, неможливий за інших, неекстремальних обставин, коли з *панамі міщанами*, немов з рівними, листувалися горді волинські князі, а шляхта, демонструючи підтримку, записувалася до міщанських спілок (практику цю, розпочату у Львові, згодом було підтримано і при створенні Луцького та Київського братств, співзасновниками яких нарівні стали і шляхтичі, і городяни).

Лишається додати, що за взірцем Львівського у 90-х роках XVI ст., мов гриби після дощу, виростають братства й школи в інших містах: Перемишлі, Сатанові, Комарні, Красноставі, Галичі тощо (всього в Україні наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. діяло близько 30 братських шкіл, отже – існувало стільки ж крупніших братств).

У Галицькій Русі братський рух в цілому був набагато конфліктніший, ніж у колишній "Литовській Русі". Сума взаємних претензій між поляками-католиками і русинами-православними, нагромаджена за два століття співжиття, витворювала тут середовище і без того вибухове, а іскра, кинута унією, викрешувала вогонь швидше, ніж деінде. Гострота стосунків ще дужче поглиблювалася силовими діями надто ревних (а особливо новонавернених) католиків, які в ім'я "спасіння душ" обертали церкви на костьоли, ультимативно вимагали присутності православних на католицьких богослужіннях, блюзнірствували в храмах, забороняли руські церковні процесії. Наслідки не забарилися, перетворивши добросусідство (або, принаймні, толерантне співіснування) на ворожнечу. Звертаючись, до короля, львівські міщани у 1609 р. писали:

Утяжени естесьмо ми, народ руський, от народа польського ярмом над египетскую неволю, же нас леч без меча, але горій [гірше], ніж мечем, з потомстви вигубляють, заборонивши нам пожитков и ремесел..., чим би толко чоловік жив бити могл, того не волен Русин на приржоной землі своєї Руской уживати, в том-то руськом Львові... Бисми били і немотное бидло, альбо овци якіє, предсяж до Вашей Королевской Милости волати бисми мусили.

А менш покірні холмщаки, як видно зі скарги представників католицької громади м.Холма 1619 р., вже були *готові розпочати заколоти*, з багатозначною погрозою заявляючи колишнім добрим сусідам: *"Ще побачимо, хто нас буде фантувати!"*

Такою передгрозовою виглядала Русь напередодні демонстративної київської акції 1620 р.

Від висвячення митрополита під охороною козацької шаблі до легалізації православної митрополії (1620-1632)

Здобуте на сеймі 1603 р. визнання за Києво-Печерським монастирем права непідлеглості уніатському митрополитові стало сигналом до пробудження Києва. До монастиря почав помалу стікатися цвіт тогочасної

інтелектуальної еліти, гуртуючись довкола архімандрита-львів'янина, ймовірно – вихованця Острозької колегії Єлисея Плетенецького, затвердженого 1599 р. у цьому сані за протекцією князя Костянтина Острозького. Плетенецький (сер. XVI–1624), якого сучасники називали *вчених людей прибіжищем і промотором наук*, а далі його наступник по архімандрії 1624-1627 рр., ще один київський галичанин Захарія Копистенський, поклали початок блискучому піднесенню монастиря – віднині центрального вогнища освіти й культури України-Русі XVII ст.

Гурт інтелектуалів, скупчений довкола Плетенецького, ініціював практично одночасне заснування друкарні при монастирі та створення у Києві братства й братської школи, причому водночас із братством і в безпосередній залежності від нього. 14 жовтня 1615 р. жінка київського шляхтича Стефана Лозки Галшка Гулевичівна подарувала свій двір у Києві *на монастѣр ставропигион, также теж и на школу дітем так шляхетским, яко и местским*. А в перших числах нового 1616 р. був складений перший фундаційний акт **Київського Богоявленського братства**, створеного на взірєць Львівського, Віленського, Могилівського. До нього вже в момент заснування вписалося *безчисленно* осіб з місцевого духівництва, шляхти та міщан, а через певний час (точна дата цієї акції невідома) – і козацький гетьман Петро Сагайдачний *зо всим войском*. Останній факт переконливо промовляв до сучасника: уписавшись до братства, Військо Запорозьке отримувало формальне право здійснювати опіку над ним.

На небезпечність цього поживавлення саме в Києві першим звернув увагу тодішній уніатський митрополит Йосиф Рутський, який у меморіалі 1618 р. писав:

Великою перешкодою в Києві є нове братство, засноване схизматиками три роки тому без привілею Його Милості Короля, де вони збираються та радяться... Якщо те братство не буде ліквідоване, то важко очікувати чогось доброго.

Рутський мав рацію. Паростки унії в Києві, і без того епізодичні, були вельми радикально викорчовані розправою 1618 р. з Антонієм Грековичем (а згодом і повторно – зі священником-уніатом Софійської митрополічної слободи Іваном Юзефовичем та його захисником вїтом Федором Ходикою, яким запорожці з намови братчиків відрубали голови в січні 1625 р.). Нечисленні католицькі інституції теж не могли претендувати тут на вагомішу роль. Так, до 20-х років у Києві функціонували тільки кафедральний католицький собор і домініканський монастир (створений ще за княжої доби), а з середини 20-х

років оселилося кілька бернардинців. Коли ж 1620 р. зусиллям тодішнього київського воєводи Станіслава Жулкевського спробували запровадити до Києва єзуїтів, останнім так і не вдалося втриматися у місті, і вони осіли неподалік – у Фастові, в резиденції єпископа.

Натомість поруч існувала сила, досить близька киянам, котрі ще з кінця XVI ст. практикували у скрутних випадках звертатися до неї по допомогу – Запорозька Січ. Ланкою між церковним Києвом і козаками з 1616 р. стає **Трахтемирівський монастир**, розташований на неприступних урвищах неподалік від Канева, і очолений князем Єзекіїлом Булигою-Курцевичем, людиною рішучою, впливовою й освіченою (у каталогах Падуанського університету, де вчився князь, він під 1600 р. записав своє ім'я по-руськомому). Монастир, маючи статус *військового запорозького*, традиційно був не стільки релігійним центром, скільки козацькою резиденцією на кордоні між *волостю* і *Низом*. Тут зберігалися військова скарбниця, клейноди і арсенал, сходилися старшинські ради, діяв шпиталь для старих і покалічених запорожців. З утвердженням у Трахтемирові Курцевича, людини своєї у київських інтелектуальних колах, козацька святиня стає посередником між Січчю і Києвом, місцем, де київські ченці зустрічалися з козацькими ватажками, впливаючи на козацькі голови і намічаючи плани спільних дій. Власне, в Трахтемирові завдяки князю Курцевичу почалося усвідомлене прилучення козаків до релігійних, а ширше – громадських потреб Русі.

Це була досить несподівана метаморфоза для степових добичників, доти настільки мало пов'язаних з церковним життям, що ще наприкінці 1570-х років курйозно стверджувалося, ніби *релігії вони переважно магометанської*. Події довкола спроб запровадити унію в Києві, підтримка, надана архімандриту Плетенецькому і, врешті, діяльність отця Єзекіїла формують цілком новий аспект козацької свідомості – відчуття себе синами *церкви Божої* і оборонцями *стародавнього руського звичаю*.

Ось за такого розкладу сил київські церковні кола в порозумінні з гетьманом Сагайдачним і козацькою старшиною зважилися на ризикований крок. У березні 1620 р. до Києва прибув, повертаючись з московської подорожі додому, Єрусалимський патріарх Феофан, урочисто зустрінутий братчиками, духівництвом і козаками. Наприкінці літа в Києво-Печерському монастирі було зібрано з'їзд за участю шляхти, міщан і козаків, члени якого звернулися до патріарха з проханням висвятити православних ієрархів замість уніатів і тим самим відновити не існуючу номінально Київську православну митрополію. Той вагався, остерігаючись *короля і ляхів*, але врешті у жовтні

1620 р. вночі, у Братській церкві на ремісничому Подолі відбулося таємне поставлення ієрархів, проведене при щільно затулених вікнах, аби навіть світло не привертало уваги сторонніх. Так православний єпископат був відновлений. Лишалось найскладніше – добитися його легального визнання, оскільки, згідно з законом і традицією, тільки король міг затвердити ієрархів на їхніх *хлібах духовних*.

* *
*

Дванадцять років, що проминули між таємним посвяченням ієрархів і смертю Жигимонта III, котра поклала край затяжній війні короля-католика зі своїми православними підданими, були наповнені сеймовою боротьбою. Вона спалахнула з новою силою, супроводжуючись гострими словесними баталіями оборонців і противників київської акції. І те, й інше пішло б за вітром, як і всі попередні зусилля, коли б за спиною Борецького і новопоставлених ієрархів час від часу не зблискувала козацька шабля, нагадуючи, хто опікає нелегально поновлену митрополію. Борецький взагалі не виїжджав з Києва, почувавши себе в повній безпеці під козацькою охороною. Більше того, у тому ж 1621 р. він оголошує публічний протест (“Протестацію”), звинувачуючи короля й уряд у потоптанні прав руського народу і протизаконній підтримці відступників-уніатів, котрі *порушують святий спокій, руйнують давню любов і згоду між поляками й Руссю*. Борецький пише:

*Ми, що приєдналися до Корони за договорами, скріпленими присягою, зазнаємо насильств, утисків віри, звинувачують нас у заколотах і підступах, щодо яких ми чисті... Ми не бунтівники, не підбурювачі, ми взялися за те, що мали раніше, що нам наші предки залишили й віддали... – Божі закони й звичаї, а ще й **шістсотлітню традицію**.*

Останні слова вельми характерні для усієї спрямованості тогочасної полеміки. Памфлети й заяви, видрукувані впродовж 1620-х років, за змістом рішуче відрізняються від ранніх полемічних писань. На другий план відійшли теологічні дискусії довкола східних і західних церковних догматів. Сила слова й гнучкість думки підкоряється ідеї **самоутвердження руського народу**, символом цілісності й історичної самодостатності якого виступає православ'я. Зусилля уніатів, говорить автор зверненої в 1623 р. до сенату "Суплікації" (ймовірно, її написав волинський шляхтич, один з найактивніших сеймових діячів Лаврентій Древинський), спрямовані на те, *аби на Русі не було Русі*,

однак віра східна не може бути знищена інакше, як із знищенням руського народу. Церковна унія розхитує політичну єдність Русі з Коронаю Польською, тож, вважає Древинський:

*поки ще стоїть цілою унія політична, забезпечуючи цілісність вітчизни, свободу, права і вольності **трьох народів**, – треба викинути цю кістку незгоди, цю фальшиву унію [церковну].*

У цих словах вперше формулюється уявлення про Річ Посполиту не як державу **двох** (урочиста назва якої звучала – *Річ Посполита двох народів*), а як державу **трьох** народів: **Польщі, Литви і Русі**. Сейм 1623 р., до якого звертався автор “Суплікації”, як і решта сеймів, відклав вирішення релігійної проблеми *через інші державні справи*. Розгніваний Древинський, виходячи з Посольської ізби, кинув на прощання Йосифові Рутському: “*Бачимо, що ми нічого не досягнемо проти вас за життя цього короля, але під час безкоролів’я ми вже усіма силами повстанемо проти вас*”. Коментуючи цей інцидент, Рутський записав: “*Ми посміялися з цього, бо ж з цього й справді хіба сміятися*”.

Час показав, що добре сміється той, хто сміється останнім... Короткозорість королівського двору і сейму, які на протязі бурхливих 1620-х років не помітили **якісного переродження** руського опору, що з конфесійного протесту за оборону загроженої *доброї старовини* перетворився на усвідомлений національний рух, коштуватиме Речі Посполитій у недалекому майбутньому втрати самої Русі.

Смерть старого короля Жигимонта III, як і передрікав Древинський, принесла формальні зміни. Ухвалені на елекційному сеймі 1632 р. *Статті заспокоєння грецької релігії*, підтверджені дипломом новообраного короля Владислава IV 14 березня 1633 р., зафіксували те, що було і без королівського привілею здобути сеймовим опором шляхти, міщанською опозицією і, врешті, козацькою шаблею. Проба можливостей відбулася, і Русь вийшла з цієї ріки інакшою, ніж увійшла до неї, усвідомивши себе третьою силою в Речі Посполитій *двох народів*.

§ 3. Шляхта, простолюди, козаки - вузол взаємопов'язань і протиріч

Шляхетська колонізація степової України. Поляки і євреї в новоосвоєних регіонах

Прискорення пульсу суспільного життя, про яке оповідалося у попередніх параграфах, ішло в парі з суттєвими змінами, що почалися з кінця XVI ст. в господарсько-економічному побуті. Особливо виразно це проявилось не на споконвіку обжитих, густозаселених теренах Галичини, Західного Поділля чи Волині, а в південних і південно-східних регіонах понад Диким Полем. Вже на Люблінському сеймі 1569 р. вирішено було розібратися з цими далекими землями, які за унійним актом стали окраїною не Великого князівства Литовського, а Корони Польської. Тож сейм ухвалює провести перепис тамтешніх *пустинь*, тобто спустошених татарами *городищ* і *селищ* з метою визначити найбільш придатні для перезаселення й оборонного будівництва. На жаль, перепис, укладений 1570 р., до нашого часу не зберігся. Однак перелік новопосталих в останній чверті XVI ст. *містечок* укріпленого типу з невеликими фортецями (*замочками*), біля яких селилися люди, показує, що більшість з них виникла на місці старих, іноді навіть давньоруських укріплень.

Поява нових *містечок* супроводжувалась концентрацією довкола них сільської людності, котра віднині могла пересидіти татарський набіг за стінами *замочка* (татари, як правило, не брали в облогу укріплень: їхня тактика спиралася на раптовий напад і блискавичну втечу). Відтак доволі швидко більшість нововитворених *містечок* обростало *волостю*, тобто селами, котрі, як тоді говорилося, *тягнули* до нього, витворюючи невелику адміністративну, церковну і торговельну округу. Адже у *містечку* проживала урядницька адміністрація і знаходилася церква – центр приходу, оскільки більшість так званих *сіл* були поселеннями хутірського типу і не мали власних храмів. Тут же зосереджувалася і місцева торгівля. Власне, новоосаджені міста нерідко тим і відрізнялися від більших сіл, що в них у встановлені відповідним привілеєм строки можна було вільно торгувати: раз чи двічі на рік – на ярмарках і раз чи двічі на тиждень – на так званих *торгах*, тобто базарних днях.

Кількість міських поселень, що виникли в останній чверті XVI – першій половині XVII ст. у пограничних (*українних*) воєводствах – Київському та

Брацлавському, вражаючи – понад 300. І хоча в переважній більшості їхнє населення не перевищувало сотні дворів, тобто близько 600-700 чоловік, однак роль осередків, довкола яких снувалося життя, вони виконували. Більшість засновувалася відразу *на маґдебурзькому праві*, тобто з певними, нехай і спрощеними, формами самоврядування. Навіть обмежені форми маґдебурзького самоврядування сприяли торговій активності міського населення і пожвавленню ремісництва. Наприклад, у Білій Церкві, що виникла як прикордонний замок у середині XVI ст., а 1588 р. одержала привілей на маґдебурзьке право, на 40-і роки XVII ст. вже мешкало понад 250 ремісників різних професій – до 30% жителів.

Завдяки мережі нових міських поселень та згущенню довкола них сільської людності помітно збільшилося населення старих міст. За даними ревізійних переписів, чисельність жителів між 1552 і 1622 роками зростає: у Житомирі й Вінниці більш як удвічі, в Острі – у 2,5, Києві – у 3,6, Каневі – в чотири, Черкасах – майже у п'ять разів. Зрозуміло, що жодне з цих міст, у тому числі й найбільше – Київ – за кількістю мешканців так і не змогло дорівнятися, скажімо, тогочасному Львову (наприкінці XVI ст. у Києві жило 7 тис., а у Львові – понад 12 тис. чоловік). Однак загалом демографічний показник заселеності змінився невідомо. За обрахунками дослідників, на Київщині першої половини XVII ст. мешкало 500-550 тис., а на Брацлавщині – 450-500 тис. осіб, що не так і відрізнялося від показника заселеності Волині (до 700 тис.) – регіону стабільної високої густоти населення в протигагу ще недавно напівпорожній наддніпрянсько-брацлавській *україні*.

Раптовий стрибок в освоєнні південного регіону на протязі останньої чверті XVI – початку XVII ст. став прямим наслідком, з одного боку, притлумлення татарської небезпеки, а з другого – протекційної політики уряду, помноженої на приватну ініціативу людей, що оселялися в зухвалому сусідстві з татарськими шляхами. Протекційна політика уряду, яка виражалася в наданні прикордонним, а особливо новим містам податкових і митних пільг. Наприклад, повністю були звільнені від сплати торговельного мита на території усієї держави купці Канева, Черкас, Переяслава, Вінниці, Брацлава, Білої Церкви та ін. Міщани згаданих міст не знали і звичних на інших територіях податків: їхньою єдиною повинністю було, як тоді говорили, *конно оружно* виїжджати під проводом місцевих королівських намісників назустріч татарам під час чергової тривоги.

Королівський уряд, декларуючи потребу в будівництві оборонних замків і навіть не раз обіцяючи їх споруджувати власним коштом, не мав на це ні сил,

ні грошей. Тому участь короля в колонізаційних акціях обмежувалася до сприяння приватним ініціативам. Так, після ревізії 1570 р., яка мала на меті облікувати *пустині* Київського, Брацлавського і Подільського воєводств, Стефан Баторій, а далі його наступник Жигимонт III Ваза виношували широкі плани роздачі *заслуженим людям* порожніх земель, виявлених ревізорами. Проте ця акція, наразившись на протидію сейму, котрий ревниво ставився до відчуження державного земельного фонду в приватні руки, практично не була переведена в життя. Це не означає, що землі лежали пустою. В Україні постійно надавали дрібні наділи *заслуженим жовнірам*, тобто солдатам-ветеранам. Але, по-перше, ці данини були невеликими, а по-друге – вважалися не спадковою, а пожиттєвою власністю. Коли ж врахувати, що йшлося про немолодих покалічених війнами людей, то їхнє перебування в Україні виявлялося справді тимчасовим.

Таким чином, колонізаційний стрибок першого півстоліття після Люблінської унії слід вважати наслідком енергійності місцевої еліти – князів і панів (це однаково стосується і приватних земель, і королівщин, старостами яких були на той час українські князі, тож саме вони ініціювали і на власний кошт будували *замочки* та осаджували нові населені пункти). У цьому неважко переконатися, проглянувши імена власників чи ініціаторів заснування міст і містечок, які з'явилися на карті Київщини і Брацлавщини впродовж 1570-1620 рр. Відтак активне господарське освоєння пограничних земель здійснювалося, так би мовити, власними силами. Однак на момент вибуху козацької революції і на Волині, і в Центральній Україні вже проживало чимало польської шляхти. Так, до Люблінської унії головними шлюбними партнерами місцевих князів виступали або білорусько-литовські магнати, або білоруські князі, або впливові місцеві панські родини – Чапличі, Семашки, Горностаї, Єло-Малинські тощо. Шлюби з польським, на той час *закордонним* панством були вкрай рідкісними, якщо не сказати – одиничними. Деякий час після унії ситуація ще принципово не мінялася, але наприкінці XVI – в перших десятиліттях XVII ст. бачимо помітний злам. Його можна зрозуміти – до самостійного життя прийшло перше поунійне покоління княжих нащадків, яке усвідомлювало себе вже часткою Польської, а не Литовської держави, тож лише до середини XVII ст. шлюбними партнерами волинських князів стало понад 40 родин польської (чи спольщеної галицької) знаті: Даниловичі, Замойські, Зборовські, Калиновські, Кашовські, Конєцпольські, Любомирські, Мнішки, Потоцькі, Собеські та ін. Завдяки родинним зв'язкам маєтки, які доти при згасанні тієї чи іншої гілки роду циркулювали в замкнутому колі "своїх",

почали поволі перетікати до потужного й впливового польського панства. Саме так, наприклад, на Даниловичів спали розлогі волинські володіння Семашків, на Фірлеїв – землі згаслого роду Гойських, на Лещинських – великі обшари на Київському Поліссі, належні з прадавніх часів Горносталям і т.д. Особливо помітними стали ці зміни після раптового, заледве не містичного вимирання княжих родів, яке спостерігалось у 20-50 роках XVII ст. Згасаючи один за одним, з історичної арени сходять Острозькі, чоловіча лінія яких припинилася 1620 р. (а остання представниця роду померла 1654 р.), Корецькі (1651 р.), Збараські (1631 р.), Порицькі (1640 р.), Пронські (кінець 30-х років XVII ст.), Ружинські (середина XVII ст.), гілка Сангушків-Кошерських (1653 р.), сокольська гілка Четвертенських (після 1640 р.), Лико-Оболенські (близько 1630 р.). Без перебільшення обвальна смерть Острозьких передала незорі володіння некоронованих королів Русі в руки головним чином двох родин – Замойських і Любомирських; до Конєцпольських перейшли спадком землі Порицьких, до Лащів – Курцевичів-Буремльських, до Красицьких – Сангушків-Кошерських, тощо.

Польські земельні набутки спадково-шлюбного походження локалізувалися здебільшого на Волині та Центральній (нестеповій) Київщині. Натомість на південно-східні околиці, Брацлавщину і Наддніпрянщину, чужоземні магнати приходили іншим шляхом – перебираючи на себе після вимирання князів адміністративно-намісницькі уряди у старостах прикордоння. Це давало можливість тримати руку на пульсі місцевого життя, зокрема – скуповувати землі, що вивільнялися при зубожінні або згасанні того чи іншого місцевого роду. Різко інтенсифікувався цей своєрідний “адміністративний наступ” після смерті в 1620 р. останнього чоловічого представника роду Острозьких князя Януша, який монополював порубіжну смугу Київщини, спадково володіючи Білоцерківським, Богуславським, Канівським, Переяславським і Черкаським староствами. Останні швидко стали здобутком жменьки потужних польських родин з великими придворними впливами: Конєцпольських, Любомирських, Жулкевських, Казановських, Калиновських. Реалізувалася така влада у найгіршому для місцевого населення варіанті: пишній придворний магнат ніколи сам не мешкав у глухому закуті над татарським шляхом, тож реально староством правили його намісники (*підстарости*), котрі не забували подбати й про себе. Недарма один із сучасників писав про українські намісницькі уряди так: “По-простому кажучи, кожен шукає, що – його [власне], а що – Божове”.

Нові власники швидко вписалися в розпочату ще князями гостру конкуренцію за землі, котрі з кінця XVI ст. набули несподіваної вартості й тут, у колишніх напівпорожніх околицях. Сусідські сутички між князями й панами були справою звичною: хто мав шаблю при боці (а особливо княжу, підсилену власною гвардією), той волів не обтяжувати себе судовими клопотами. Острозькі воювали зі Збараськими й Вишневецькими, Ружинські – з Корецькими й Тишкевичами, Збараські – з Корецькими і т.д. (на ці "війни" часто виводилися багатотисячні загони з усією гарматою воєнною і навіть з бубнами та корогвами). Важливо інше – досі це були **свої внутрішні** "війни", такі собі сварки в родинному колі. Польські магнати продовжували робити, по суті, те саме, але їхні дії вже сприймалися як чуже вторгнення, посягання на нібито усталений мир і порядок.

Безпрецедентне вивершення купки польських магнатів-королев'ят локалізувалося, крім усього, у сейсмічно загрозовій зоні – на землях козацького ареалу, що з логічною неминучістю вело до катаклізму. Почти магнатів, збройний контингент їхніх слуг, орендарів та клієнтів, як правило – зверхньо й презирливо настроєних до місцевого населення, доводили до непримиренності соціальний антагонізм, релігійні протиріччя, майнові конфлікти, врешті – просто побутові сутички. І хоча наступ польського землеволодіння був далеко не таким всеохоплюючим, як традиційно прийнято вважати (його усереднена частка коливалася приблизно між чвертю й третиною всього поземельного фонду, причому переважно за рахунок якогось десятка магнатських латифундій, оскільки маєтки дрібної і середньої шляхти немісцевого походження обіймали заледве 6%), однак усі негативні зміни в суспільному бутті асоціювалися в свідомості українців саме з поляками – носіями нового, чужого режиму. Цю суму антагонізмів, що нагромаджувалася в сфері соціального побуту, Богдан Хмельницький охарактеризує невдовзі простими й вичерпними словами: ***"Поляк і спокій на Русі разом існувати не можуть"***.

*   *
*

З проникненням польських магнатів у степову смугу України пов'язане ще одне явище, котре з часом призвело до кривавого фіналу. Йдеться про масову появу тут єврейського населення, доти в містах Київщини й Брацлавщини епізодичного. Це опосередковано засвідчується тим, що перші

конфлікти, пов'язані зі збільшенням числа євреїв-купців, спостерігаються в Києві 1619 р., за часів короткого воєводського правління Станіслава Жулкевського. Незвична для тутешніх місцевостей єврейська підприємливість викликала нарікання конкурентів-киян (подібні сутички у 20-х роках мали місце і в Богуславі, Житомирі, Борисполі та ряді інших міст). Окрім конкурентних претензій, незадоволення викликало й те, що євреї, підпорядковані не *міському праву*, а королівським намісникам – воєводам чи підвоєводам, не залучалися до збройних виїздів на *Поле* при наближенні татар.

Тоді ж, з 20-30-х років, розповсюджується практика, котра втягувала в конфлікт не тільки міщанство, але й козаків та селян. Потребуючи грошей, шляхта і королівські намісники починають все ширше передавати в оренду заможним єврейським підприємцям населені пункти, а навіть цілі староства. І в приватних володіннях, і в королівщинах орендарі намагалися за короткий строк, відпущений контрактом, здобути якнайбільше прибутків, стягаючи всупереч звичаю мито і впроваджуючи наднормові роботи та податки. Помалу в руках євреїв повністю зосередилися оренди млинів і корчем, а також господарсько-промислова діяльність – випалювання поташу, варіння селітри, рибальство, скупівля й перепродаж мисливських товарів. Образ ненависного здирці-орендаря доповнювався тим, що євреї прийшли на ці терени **разом з поляками**, а, отже, як і поляки, були **новими людьми**, носіями чужого режиму. Антиіудейські настрої підігрівалися і релігійним упередженням: адже нарівні з татариним євреї належав до категорії *невірних*. Паралельно з соціальним незадоволенням це поволі накопичувалося, аж доки в полум'ї козацької війни єврейському населенню, як про це піде мова далі, не довелося сторицею заплатити і за свої, і за чужі гріхи.

Селяни, бояри, міщани: специфіка життєвого укладу

За розораною цілиною, чередами худоби, зведеними замками, пасіками, млинами й риболовними ставами німою стіною стояли *піддані*, селяни, що нарівні з землею становили приватну власність шляхти. Правові групи, соціальні й податкові категорії, регіональне розмаїття цього найчисленнішого класу населення старої України-Русі були настільки неоднорідними, що навіть їх поверхова характеристика вимагала б окремої книги. Загальну ж еволюцію селянства від княжих часів до періоду, про який тут ідеться, можна представити трьома спрямуваннями. Перше – це поступова втрата безпосередньої власності на оброблювану землю, коли в процесі так званої феодалізації верховний землевласник – князь чи король – передавав своїм збройним васалам у володіння територіальні обшари, освоєні селянами-

орачами. Друге – це розтягнуте в часі злиття вільних хліборобів з невільниками, яких феодали осаджували на незайнятих ґрунтах; паралельне співіснування обох форм господарювання призводило до поступового пониження майнових і особистих прав вільних. Нарешті, третє – це процес прикріплення селян до оброблюваної ними землі, внаслідок чого підданські стосунки з паном-землевласником, які доти здійснювалися за формулою “опіка й оборона / данина за опіку”, трансформувалися на безконтрольне розпорядження працею, майном і самим життям підданого.

Хліборобське населення України проходило через ці етапи нерівномірно. У регіонах стабільного густого заселення, де бракувало вільних земель уже в XV ст. (як, наприклад, у Галичині чи Холмщині), селяни на зламі XV–XVI ст. стали фактично безправним станом. Запровадження підданського примусу прискорювалося тут і в зв’язку з виникненням *фільварків* – панських господарських дворів, де руками селян оброблялася земля, вирощувалося збіжжя й вигодовувалася худоба на продаж. Потреби фільваркового господарювання вимагали робочих рук, тож грошові й продуктові данини усе ширше доповнювалися *панщиною* – обов’язковими відробітками на панському лані. І якщо в давні часи відробітки обмежувалися кількома днями на рік, співпадаючи з косовицею чи жнивими, то з кінця XV ст. селяни вже працювали по одному дню щотижня від кожного двору, а з середини XVI ст. повсюдною стає дводенна, а інколи й триденна панщина.

Одночасно з перетворенням вільного орача на робочу силу в панському фільварку прогресувало й обмеження його особистих та майнових прав. Зокрема, сейм Корони Польської 1505 р. прийняв ухвалу, за якою *вихід* із села дозволявся лише за згодою пана, тобто практично заборонявся. Обмеження свободи пересування супроводжувалося повним підпорядкуванням селян юрисдикції власника, до присудів якого не могла втручатися жодна апеляційна інстанція, навіть королівська.

Однак цей класичний образ підневільного селянства, про яке в середині XVII ст. французький інженер Боплан, проживши майже 20 років в Україні, писав, що селяни тут перебувають у *гіршому становищі, ніж каторжани на галері*, не був повсюди однаковим. Його обриси видозмінювалися щодалі кардинальніше на відстані від регіонів густого стабільного заселення. Скажімо, по волинський бік польсько-литовського кордону селянське законодавство Великого князівства Литовського було набагато м’якшим, ніж норми польського права, що діяли в Галичині й Холмщині. Уповільнене поширення фільваркового господарства сприяло тому, що в стосунках між

паном і селянами досить довго домінувала модель підданства по формулі “опіка й оборона / данина за опіку”. Відтак селянські повинності обмежувалися продуктовими податками, виконанням підводних та фортечних робіт і *толоками*, тобто разовими сезонними відробітками на польових чи дворових роботах (іноді частина повинностей і данин або й усі вони замінювалися на грошовий податок – *чини*). Саме тому, наприклад, прискорене втягнення Волині в останній чверті XVI ст. у гданську торгівлю збіжжям і, відповідно, бурхливий ріст фільварків з їхнім неминучим супутником – панщиною, потягнули за собою обвальну лавину неоголошених селянських виходів – *втеч*.

На Брацлавщині і в степовій та лівобережній частині Київщини хронічний брак робочих рук на неозорих обшарах порожньої землі примушував землевласників до особливо обережної політики щодо селян, яким надавалося тим більше пільг, чим ближче до татарського пограниччя лежали панські володіння. Варто додати, що й сама панщина (там, де вона існувала) відроблялася на Київщині не з *диму*, себто власне селянського двору, а з *дворища* чи *служби* – сукупності дворів так званої великої селянської сім’ї, де мешкало разом кілька її поколінь (у степовій Україні дворища звали *хуторами*). Це фактично зменшувало кількість відробіткових днів, оскільки їх виконання сумарно покладалося на доросле чоловіче населення усієї “великої сім’ї”.

Найвиразнішою прикметою Київщини й Брацлавщини з точки зору селянської проблеми була величезна кількість освоєної, але необроблюваної землі. Фіскальні переписи постійно нотують такі випадки, зазначаючи, котрі селянські *служби* [хутори] заселені, а котрі порожні, бо їхні власники потрапили в татарський полон або перейшли на інше місце в пошуках кращої долі. Практично невичерпний резерв родючих, вже підготовлених кимось колись до обробітку незайнятих ґрунтів перетворював Наддніпрянщину й Брацлавщину (а з кінця XVI ст. – і Лівобережжя) на гігантський насос, який втягував найактивніший селянський елемент з інших регіонів держави. Сюди шляхом *втечі* переселявся кожний достатньо мужній і енергійний селянин, готовий заради волі й достатку виходити на свою ниву, як писав у 1593 р. зачудований побаченим австрійський посол Еріх Лассота, з *рушницею за плечими і тесаком при боці*. Пільгове становище колоністів гарантувалося практикою *слобід*, тобто звільнень новопоселенців від усіх податків і повинностей строком від 10-15 до 30 років (шляхта широко йшла на це, аби привабити землеробів у свої розлогі, але порожні й неприбуткові володіння).

Селянська *втеча* – це одне з химерних явищ тих часів. Згідно з законом, строк, після якого переселенці не підлягали поверненню до попереднього пана, дорівнював за польським правом рокові і 6 місяцям, за русько-литовським – 10 рокам, а для втікачів з коронних територій, скажімо, на Волинь – трьома роками. Впродовж цього часу шляхтич міг розшукати своїх підданих і силоміць повернути їх, а якби новий власник цьому опирався – йому загрожувала судова *баниція*, тобто оголошення поза законом – найвища цивільна кара. Законодавство рясніє грізними ухвалами про штрафи за переховування чужих підданих, прискорення процедури судочинства і підвищення грошових компенсацій. А паралельно замалим не відкрито по селах мандрують *викотці* уповноважені – як правило, теж колишні втікачі, які вже обжилися на новому місці), які намовляють селян і організують переселення. На велелюдних ярмарках княжі й панські слуги закликають *на слободи*, оголошуючи місця та умови *воль*. При закладенні *слобід*, тобто нових пільгових сіл, публічно закопуються стовпи, де вирізана цифра вказує на число років, протягом яких слобожани звільняються від податків і повинностей. Князь Костянтин Острозький, наприклад, вкопав такого стовпа на Старокиївській горі, засновуючи слободу прямо над Києвом, а князь Януш Збараський у 1604 р. в одній лише Ясеницькій волості над р.Здвижем поставив 15 стовпів на *селищах*-пустках (слово *селище* в ті часи означало *спорожніле село*). Найпарадоксальніше, що з селян-переселенців, коли ті, здійснюючи “нелегальну акцію”, переганяли свою худобу через чийсь володіння, брали ще й спеціальну данину – *мимоходщину*.

Коли переглядаєш судові книги з процесами шляхти про повернення підданих чи про сплату бодай відступного за вивезене майно – здається, ніби вся селянська Україна кінця XVI – середини XVII ст. жила на колесах. “Ера селянського відходу”, як інколи називають цей період історики, дійсно дала надзвичайно високий процент міграцій. За підрахунками Миколи Крикуна, лише за даними судових книг трьох воєводств України, у першій половині XVII ст. втікачі покинули близько двох тисяч сіл з Руського і Белзького воєводств, а з територіально невеликого Подільського – 618.

Добробут колоністів був гарантований самою природою, бо залежав лише від їхньої працьовитості та заповзятливості. Прикладів подиву гідної селянської заможності в цих краях, де, як говорили ревізорам брацлавські бояри ще в 1545 р., *мужик тишніший і багатіший, аніж пан*, можна навести чимало. Проте все-таки, всупереч незрівнянно сприятливішим обставинам життя київсько-брацлавського селянина порівняно з його волинським, а

заповнену збройним людом усіх мастей. Наприклад, окрім козаків, зародження яких ми вже простежували, тут жила ще одна своєрідна група вояків, яка склалася ще на зламі давньоруських і литовсько-руських часів. Ідеться про так званих *кінних слуг*, які заселяли округи довкола великокнязівських замків, ні за способом життя, ні за характером служби не зливаючись з селянами-підданими (див. розд. III, § 2). *Кінні слуги* були породженням своєрідної оборонної структури Київського князівства XIV–XV ст., яка спиралася на розташовані довкола Києва укріплені *пригородки* – Житомир, Овруч, Остер, Любеч, Черкаси, Канів, Чорнобиль. Перед кожним з них стояли свої оборонні завдання і свій обшир контрольованої від ворожих нападів території. Це вимагало чималого контингенту рицарства-бояр нижчої категорії, які за право користування землею несли збройну службу по охороні відповідної замкової округи, де лежав боярський наділ (його так і називали – *служба*). Подібно до західноєвропейських ленів чи феодинів, він передавався у спадок тільки по чоловічій лінії і тільки за умови, що наступні покоління власників виконуватимуть ті ж самі збройні послуги на замок, що й їхній предок, перший одержувач *служби*. Про чисельність цього прошарку може дати уявлення такий приклад: за фрагментом ревізії 1471 р., яка збереглася тільки для південно-західного кута Київської землі, третина чоловічого населення тодішнього Поросся (187 із 479) – це *кінні слуги*.

Згодом за цими людьми утверджується статус напіврицарів, або, за термінологією тих часів – *панцирних бояр* (на відміну від *правого* рицарства – *бояр-шляхти*). В останній третині XVI ст. острівці панцирних бояр існували ще при всіх замках Київщини, а на XVII ст. як рудимент старовини – лише в Овруцькій, Остерській і Любецькій замкових округах. Вони не знали інших повинностей, окрім служби *конем* при старості, причому кількість *коней*, тобто збройних вершників, які мусила виставляти та чи інша боярська родина, строго залежала від розмірів наділу, яким вона володіла. Як люди збройного, тобто шляхетського роду занять, бояри могли купувати землю в справжньої шляхти, набуваючи при цьому і прав особистого шляхетства (наприклад, з таких бояр вийшли предки Івана Мазепи, Павла Тетері тощо). Оскільки ж замкової служби з них ніхто при цьому не знімав, то й називатися вони починали *замковими зем'янами*, або *замковою шляхтою*.

Служба конем зближувала бояр з іншим особисто незалежним збройним людом пограниччя – козаками. Цю плутанину, надто складну для не посвячених у тонкощі *українного* життя, люди з-за меж України розрізняли важко. Ось, наприклад, як характерно у 1624 р. називає бояр-овручан один з

вироків Люблінського трибуналу [апеляційного суду]: *козаки, що зветься боярами Овруцького старства*. Втім, люблінські канцеляристи, плутаючись у термінології, вірно передали принципову суть. Для сучасників не було загадки в тому, що професійні вояки з-поміж панцирних бояр та їхньої “ошляхетненої” братії – замкових зем’ян – комплектували старшинський контингент Війська Запорозького, причому нерідко за спадковою традицією тих чи інших родин.

Таким же незвичним, як і бояри, було з погляду внутрішніх регіонів держави тутешнє міщанство. Окрім питомих занять городянина – ремесла й торгівлі, на ньому лежали оборонні функції, тобто по суті – сторожова боярська служба при тих замках, де козаки витіснили бояр, а тим часом місцеві влади не дуже поклалися на такого норовистого підданого, як козацтво. Це добре видно з ревізій Канева, Черкас, Білої Церкви, Переяслава, Корсуня, Богуслава 1615-1636 рр., де зазначено, що єдиним обов’язком міщан є *конно оружно* ставати на виклик старости для виїзду в *Поле*, а понад це, як пишуть ревізори, *вони не повинні нічого*.

Найбільш помітною рисою, котру можна віднести до фундаментальних ознак вживаного в ті часи ємного поняття *яко на Україні*, була умовність станових перегородок між дрібним шляхтичем, боярином, міщанином і козаком. На прикордонних територіях, що перебували під загрозою спільної небезпеки, замість станового бар’єру на перше місце висувався чинник професійної солідарності *збройного люду*. Це сприяло витворенню своєрідної соціальної мікроструктури, властивої лише *Україні* (в тогочасному сенсі поняття). Її можна охарактеризувати як мішану: шляхетську – за незалежною позицією і усвідомленням власної гідності, боярсько-козацьку – за родом занять, виклично-хоробру – за способом життя і усталеними цінностями, врешті, що вельми суттєво – мало розшаровану у майновому відношенні. Не підлягає сумніву абсолютна перевага в цьому пограничному соціумі українського чи, принаймні, зукраїнізованого етнічного елемента. Тож не дивно, що в кожному черговому конфлікті з місцевими владами нової (польської) хвилі, яка опанувала наддніпрянські землі з 20-30-х років XVII ст., стає потенційно присутнім елемент міжнаціонального антагонізму.

Козаччина між “реформою Баторія” і смертю Петра Сагайдачного

Пізніші козацькі літописи люблять оповідати, як король Стефан Баторій (1576-1586) вибрав з-поміж козаків шість тисяч добірного війська, поділив його на шість полків, призначив гетьмана, дав клейноди і печатку, наставив

полковників, обозних, суддів та сотників і наказав стерегти татарське пограниччя, а за це надав козакам платню, місто Чигирин під резиденцію і Трахтемирів під шпиталь для старих і покалічених. Баторієва легенда, оформлена ще перед Хмельниччиною, звела до купи серію урядових заходів по впорядкуванню козацької стихії, яка з 40-х років XVI ст. перетворилася на серйозний привід для ускладнення дипломатичних стосунків між Кримським ханатом, Туреччиною та Польською і Русько-Литовською державами. У 1568 р. великий князь і король Жигимонт Август вперше видав лист, адресований не прикордонній адміністрації, а *подданим нашим, козакам тѣм, котрѣ з замков и мест украиннѣх зѣехавши, на Низу перемешкивают*. У листі спершу звично погрожувалося строгими карами за вилазки в татарські улуси, а далі пропонувалося обійняти службу з певним жалуванням при пограничних замках. Козаки повністю вилучалися з-під юрисдикції прикордонних урядників і як окрема військова одиниця підпорядковувалися гетьманській владі. Їхнім безпосереднім керівником, підзвітним лише королю і коронному гетьману, ставав призначений згори *старший і суддя над усіма низовими козаками*, а самі козацькі збройні сили прирівнювалися до найманого війська зі встановленою платнею зі скарбниці. Відтак у 1570 р. був сформований перший *почот* із 300 осіб під командуванням *старшого* – барського шляхтича **Яна Бадовського**, вояка з родини, здавна причетної до козацького світу (батько чи брат Яна загинув у нещасливому поході князя Дмитра Вишневецького-Байди в Молдову). Втім, і Язловецький, і Бадовський померли 1575 р., тож створений ними козацький загін проіснував недовго і мало вплинув на припинення самовільних походів на татарську територію.

Черговий крок у спробі впорядкувати пограничну стихію робить новообраний польський король – **Стефан Баторій (Іштван Баторі)**. Цей семиградський князь і загартований у битвах 42-річний воїн був коронований на польський престол у травні 1576 р. після довгого й драматичного суперництва претендентів. Людина крута й рішуча, яка відразу після обрання заявила на сеймі, що *є не глиняним і не мальованим [non фіцтус неяє піцтус]*, а справжнім королем, Баторій впродовж 1578 р. провів енергійне укріплення армії. В рамках цих заходів міркувалося і впорядкування козащини. У вересні 1578 р. королівський уповноважений Янчі Бегер складає у Львові угоду з козацькими представниками, відому під назвою *постанов з низовиками*. За відповідну платню на службу приймалося 500 козаків; їхнім вищим командиром призначався черкаський староста, а безпосереднім начальником

(*гетьманом**, як його називає королівський привілей та інші тогочасні документи) – **Ян Оришовський**, брацлавський шляхтич з козакуючої прикордонної шляхти. *Писарем*, тобто скарбником та інтендантом козацького полку ставав уже згаданий угорець Янчі Бегер, а резиденцією – місто Трахтемирів під Каневом зі старим Зарубським монастирем, де мав розміститися козацький шпиталь і подаровані королем військові регалії – малинова короґва, військова печатка, бунчук, булава, бубни й труби.

Згаданий козацький загін під проводом Вишневецького і Оришовського брав активну участь у війні Баторія з Росією. Зокрема, зберігся звіт 1581 р. про видачу платні людям, що *ходили на службу Короля Його Милості до Москви* – прообраз майбутніх козацьких реєстрів. Оскільки в більшості випадків поряд з іменем зазначалося походження козака, згаданий реєстр відображає етнічний склад тодішнього козацтва. Окрім українців, яких абсолютна більшість, великий відсоток займають люди з Білорусі (у чому, напевне, відбилосся те, що театр воєнних дій розміщався саме тут); є незначні домішки поляків, росіян, молдаван, одиничні – німців, сербів, татар, черкесів.

Пізніші набори впродовж останнього двадцятиліття XVI ст. побільшувалися. Наприклад, загін 1583 р. нараховував 600 осіб, а 1590 р. на офіційній службі значилася тисяча козаків. І хоча ці цифри не охоплювали всього люду, що зараховував себе до козацтва чи *козакував* епізодично, однак реєстри сприяли утвердженню серед козаччини почуття своєї відокремленості від інших станів. Тож не дивно, що вже в першій відомій козацькій петиції 1582 р. міститься скарга про порушення козацьких *вольностей* місцевою прикордонною адміністрацією, яка *хоче побирати з них дані і податки* і пробує встановити свою юрисдикцію через голову *старшого*. У листі-відповіді Стефан Баторій погодився з протизаконністю цих дій, оскільки низові козаки, *а особливо ті, котрі беруть від нас платню, а мешкають у містах, містечках і деінде*, підпорядковані тільки власній адміністрації. Уже на початку XVII ст. цей лист використовувався як доказ *вольностей, наданих*

---

* *Гетьман* – від нім. *Гауптманн* за посередництвом чеського *гейтман* – воєначальник. У Польщі згадується з 70-х років X^o ст. в значенні ватажка найманих загонів, згодом – заступника короля у військових справах, головнокомандувача (*гетьман коронний*); першим *гетьманом Великого князівства Литовського* у 1497 р. став князь Костянтин Іванович Острозький. Щодо козацтва, то в офіційній урядовій термінології частіше вживалося поняття *старший Війська Запорозького*, а термін *гетьман* послідовно почав прикладатися тільки до Богдана Хмельницького.

козацтву від короля. Власне так постав легальний козацький імунітет в рамках держави – перша віха на шляху утвердження Війська Запорозького.

*   *
*

Спроби Баторія ввести козаччину в шори дисциплінованої служби виявились малорезультативними. Кінець 70-х і 80-і роки XVI ст., протягом яких самовільні козацькі походи повторвалися один за одним, доводить це досить переконливо. Маршрути походів були звичними: в Молдову, Білгород і Тягиню [Бендери], на степові дороги Лівобережжя, на кримські улуси і навіть морем – на Гезлеве [суч. Євпаторія]. У безуспішних репресіях, спрямованих на їхнє погамування, 1583 р. був страчений навіть королівський уповноважений і перший писар Війська Запорозького Янчі Бегер разом з 30 козаками, звинуваченими в нападі на турецькі укріплення на Дністрі та розповсюдженні чуток, що вони зробили це *за наказом короля*. Колоритним доказом того, наскільки всмоктувала в себе запорозька стихія людей, призначених владами для її притлумлення, може послужити епізод, описаний у сеймовому щоденнику під 1587 р., коли козацький *старший* Ян Оришовський, з'явившись на сейм з петицією про несплату його реєстровикам жалування, сів під час її читання у сеймовій ізбі *по-турецьки*.

Цикл партизанських вилазок 80-х років скінчився, як і можна було чекати, зворотним ударом: на 1589 р. припадає один з найбільших за ті часи татарських набігів на Поділля і Галичину, коли татарські *чамбули* дійшли до Львова, і лише об'єднаними зусиллями шляхти та козаків їх вдалося відбити. Одночасно почав готувати генеральний військовий похід султан Мурад III, погрожуючи вислати в Україну 200 тис. вершників і самому винищити козаччину, якщо вже Річ Посполита, як він заявив, виявилась безрадною щодо власних підданих. Реагуючи на цю загрозу, весняний сейм 1590 р. прийняв ухвалу **“Порядок щодо низовиків та України”**, що мусила служити гарантією взятих перед султаном зобов'язань вивести *українних людей з Низу всіх*. Козаки передавалися під нагляд коронного гетьмана та призначеного ним *старшого*, а їхні ротмістри й сотники неодмінно мали бути шляхтичами. Людей, внесених до реєстру, зобов'язували складати присягу, що вони самовільно не переходитимуть кордонів Речі Посполитої *ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни з сусідніми державами, не перейматимуть купців..., не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старших*. Суворо

заборонялося записувати до реєстру вигнанців, дезертирів та осіб, засуджених на позбавлення честі. Рівночасно ж усі прикордонні урядники мусили виловлювати й карати *на смерть за законами війни* тих, що *рушають у Поле за здобиччю, особливо через кордони сусідніх держав*.

Із цих, загалом продуманих, заходів, як писав сучасник подій і один з перших хроністів козаччини Йоахим Бельський (до речі, родич Яна Оришовського), *не вийшло анічогісінько*. З одного боку, влади не спромоглися забезпечити ні обіцяного жалування, ні утримання, а з другого – годі було сподіватися, що нечисленна прикордонна адміністрація дасть раду морю *свавільного козацтва* (як стали називати усіх, хто опинився поза реєстром і жив з того самого *козацького хліба*, котрий мала на меті викоринити ухвала 1590 р.). Іскрою, що привела до вибуху загального невдоволення, став конфлікт між одним із козацьких *старших* – **Криштофом Косинським** та білоцерківським старостою князем Янушем Острозьким, який силоміць приєднав до маєтків староства *пустиню Рокитну*, надану Косинському за службу сеймовою ухвалою 1590 р. Наприкінці грудня 1591 р. козацький *старший*, відновлюючи на власну руку справедливість, штурмом здобув Білу Церкву, захопив зброю та продовольчі запаси і відступив до Трипілля, де приготувався оборонятися. Про попереднє життя бунтівного козацького ватажка невідомо практично нічого, окрім того, що він був шляхтичем з Підляшшя і до виходу на Дніпровий Низ, найімовірніше, служив князям Острозьким; серед козацької старшини згадувався з 1586 р. Доки Косинський сидів у Трипільлі, події (мабуть, несподівано і для нього самого), набрали характеру чималої війни. Впродовж усього 1592 р. спалахи козацької непокори фіксуються на Київщині (у Переяславі й Києві козаки, як і в Білій Церкві, оволоділи замками і забрали з них зброю), на Брацлавщині, звідки долинали глухі свідчення про якісь *шкоди великі* від козацьких наїздів, врешті – на Волині, де ватаги козаків почали нападати на шляхетські садиби.

Оскільки в придворних колах історію з Косинським вважали приватною справою Острозьких, в каральну експедицію, зібрану на початку 1593 р., рушили переважно надвірні загопи Януша Острозького і тодішнього черкаського старости Олександра Вишневецького. У бою під **П'яткою** 2 лютого 1593 р. козаки зазнали нищівної поразки (за тогочасними даними, швидше за все перебільшеними, на полі бою полягло від однієї до трьох тисяч козаків; переможці захопили 26 гармат і *всі корогви*). Відтак повстанці капітулювали. Окрім присяжного листа, який *іменем усього війська* підписали Косинський та його писар Іван Кречкович, переможений козацький гетьман

мусив особисто тричі, схиливши коліно, *ударити чолом* перед старим князем Костянтином та його синами, що входило до рицарського ритуалу *покори* васала перед сюзереном.

Як бачимо, перший дебют козацтва в ролі збройної опозиції точився як суто внутрішній конфлікт вищого феодала з непокірним васалом, без втручання сторонніх (державних) сил. Аналогічний характер мало і коротке продовження цієї історії навесні 1593 р. На цей раз об'єктом козацьких претензій став черкаський староста князь Олександр Вишневецький, якому Косинський не міг пробачити участі в битві під П'яткою. Підступивши у травні під Черкаси, 2-тисячний козацький загін готувався до штурму, але після того, як в одній із сутичок загинув Косинський, козаки відійшли. Влітку напад повторився і на цей раз успішно, бо Вишневецький був змушений піти на поступки. Згідно з укладеною між ним і запорожцями угодою, козаки дістали право вільно виходити на Низ і повертатися, учасникам війни 1591-1593 рр. гарантувалася амністія, а князь мав повернути захоплене майно і коней.

Це фактично перекреслювало грізні пункти сеймової ухвали 1590 р., однак нагальна зовнішньополітична потреба змусила королівську владу пропустити повз увагу чергові українські аномалії. У зв'язку з початком австро-турецької війни 1593-1606 рр. (так званої П'ятнадцятилітньої) за ініціативою папи Климента VIII та австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга обмірковувалися плани антитурецької коаліції. Певна ставка робилася і на козацькі сили, які з кінця XVI ст. привертати все більшу увагу Європи. Ідея антитурецької ліги, відхилена обережними урядовими колами Речі Посполитої, знайшла прихильника серед українських магнатів в особі Януша Острозького. Тож у вересні 1593 р., коли вже розпочалася П'ятнадцятилітня війна, князь Януш через свого білоцерківського підстаросту заохочував козаків на імператорську службу. Ще раніше, навесні 1593 р., з Праги на Запоріжжя таємно приїздив посол імператора Рудольфа II Еріх Лассота, якого через пороги перевезли на Січ, що знаходилася тоді на о-ві Базавлуку (тут він мешкав майже місяць, описавши згодом січовий побут у своєму безцінному для історії української козаччини "Щоденнику").

Восени наступного 1594 р. в Україну прибув спеціальний посол папи хорват Алессандро Комулович. Після невдалих переговорів з Костянтином Острозьким, якого папський уповноважений намовляв взяти участь у війні всупереч нейтральній позиції польського короля, Комулович зустрівся з одним із козацьких ватажків (припускають – **Северином Наливайком**), вручивши йому 100 золотих флоренів і папський лист. Відомостей про особу Наливайка

збереглося небагато. У листі, надісланому до короля на початку 1596 р., він говорить про себе як про вояка-професіонала, котрий з *молодих літ за багатьох козацьких гетьманів у багатьох місцях і неприяельських землях промишляв козацьким хлібом*. Під час виступу Косинського Наливайко служив сотником надвірної корогви князя Костянтина Острозького, тож брав участь у розгромі запорожців під П'яткою. Це спричинило до тривалої незгоди між ним і низовиками, хоча, як оповідає у своєму “Щоденнику” Лассота, очевидець події, Наливайко напередодні першого походу в Молдову прислав на Січ свою шаблю на знак *покори* перед товариством. Не зовсім ясне і походження козацького героя. Традиційно його вважають сином гусятинського ремісника, вихідцем з простолюду. Однак більш імовірно, що це є даниною тогочасній польській традиції, яка збірно називала козаків *хлопством* і *збунтованою черню*, хоча насправді абсолютна більшість старшини походила зі шляхти чи напівшляхти-бояр (наприклад, у подіях, про які піде мова, усі козацькі ватажки були шляхтичами, як Микошинський, Лобода, Шаула, Кремпський, Підвисоцький та ін.). Схоже, рід Наливайків-Бирковських належав до бояр-клієнтів дому Острозьких. Характерно, що один із Северинових братів – Дем'ян – був навіть настоятелем соборної замкової церкви в Острозі, активним діячем Острозького вченого гуртка і, можливо, сповідником старого князя Костянтина.

Вперше військо Наливайка згадується у червні 1594 р. поруч з загонами низовиків, які діяли під проводом тодішніх *старших* Григорія Лободи, Богдана Микошинського та Матвія Шаули. Можливо, Наливайко на власну руку спробував зробити те, чого безуспішно добивалися від запорожців послі антитурецької коаліції – затримати перехід в Угорщину кінноти кримського хана, котрий вирушив на допомогу туркам до театру битв. Однак досягти успіху не вдалося: татари з боями пройшли не через Молдову, як очікувалося, а через Покуття й Галичину, грабуючи й випалюючи все живе на своєму шляху (тож для Русі молдавський похід наливайківців виявився ведмежою послугою). Тим часом Наливайко, поєднавшись з Лободою, під імператорськими корогвами продовжив у Молдові військові дії проти турецького ставленика господаря Арона, посилаючись *на листи від Його Імператорської Милості, а також панів воєвод семиградського, мунтянського і волоського* (Трансільванія, Волощина та її східна частина – Мунтенія – вступили у П'ятнадцятилітню війну на боці Габсбургів). Опісля Наливайко та його люди нібито *за писанням Його Милості християнського Імператора* воювали в Угорщині (як свідчив сам Наливайко – *не за якісь*

гроші, а тільки з нашої рицарської охоти). Відтак на осінь 1595 р. і запорожці під проводом реєстрового гетьмана Григорія Лободи, і наливайківці, що повернулися з Угорщини, опинилися без *козацького хліба*.

Реєстровики знайшли радикальний вихід зі становища, розмістившись на зимові лежні в Поділлі й південній Київщині і збираючи *стації* [побори на власне утримання] у маєтках місцевої шляхти. Наливайкові та його воякам на *ближній волості* місця не лишилося. Тож його багатотисячна армія рушила спершу на Волинь, взявши у жовтні 1595 р. чималу контрибуцію з Луцька, а далі – на Білорусь, де здійснила нищівний грабіжницький рейд через Слуцьк, Бобруйськ та Могильов і наприкінці січня 1596 р. знову повернулася на Волинь. У містечку Степані серед володінь Острозьких [нині Сарнівського р-ну Ровенської обл.] козацький гетьман влаштував собі зимову штаб-квартиру. Не виключено, що козацькі наїзди на садиби прибічників церковної унії [пор. у цьому ж розділі § 2], здійснені саме в цей час, відбувалися не без мовчазної згоди старого князя Костянтина. Принаймні, про загони, якими Острозький погрожував уніатам, говорили, що в них ледве не половина Наливайкових козаків.

Ні місцева королівська адміністрація, ні шляхта не мали достатньо сили, аби протидіяти майже 12-тисячному добре озброєному й загартованому в битвах війську. Тому вперше було вирішено пустити в дію регулярну армію, яка наприкінці лютого 1596 р. вирушила в похід під проводом одного з кращих польських воєначальників того часу, польного гетьмана Станіслава Жулкевського. Маневруючи і приймаючи невеликі бої, Наливайко відірвався від противника, пробився до Білої Церкви і там з'єднався з запорожцями Лободи. Після кількох сутичок, особливо – після битви в урочищі Гострий Камінь поблизу Трипілля, де загинуло багато старшини, козаки змушені були переправитися через Дніпро й відступити до Переяслава, а далі відходити вглиб Степу, сподіваючись, що військо Жулкевського не наважиться їх переслідувати. Проте одному з загонів польного гетьмана вдалося обійти повстанців з тилу, перекривши відступ. Неподалік м.Лубен оточені заклали табір, відомий під назвою *табору на Солониці* (за назвою малої річки Солониці, яка саме тут впадає в Сулу). 26 травня 1596 р. почалася двотижнева облога козацького укріплення, зміцненого чотирма рядами возів, ровами й насипними валами. У кризовій ситуації, як і можна було чекати, відразу загострилися суперечності між згаданими вище групами повстанців; в одній із сутичок навіть загинув гетьман реєстровців Григорій Лобода, на якого впала підозра у таємних зносинах з Жулкевським.

Під безперервним гарматним обстрілом обложені погодилися на вимогу Жулкевського видати провідників. Серед переданих до рук польного гетьмана було понад десять осіб зі старшини, у тому числі Наливайко і Матвій Шаула; на знак повної капітуляції козаки віддавали також гармати, корогви, булаву та інші військові клейноди. За умову капітуляції, на яку погодилися повстанці, служила обіцянка Жулкевського, що після того, як зброя буде складена, їх відпустять неушкодженими. Проте так не сталося. У раптовому замішанні, конкретний привід до якого залишається спірним, жовніри вчинили різню в уже обеззброєному таборі і, як записав Йоахим Бельський, *так їх немилосердно сікли, що на мілью або й далі труп на труні лежав. І як було всіх у таборі з черню й жінками до десяти тисяч, то вирвалося не більше півтори тисячі...* Офіційні джерела з подачі Жулкевського, котрий намагався пом'якшити цей не вельми рицарський інцидент, нараховують серед жертв *кілька десятків осіб*, забитих нібито угорськими та руськими найманцями в запалі помсти.

Так завершилася перша справжня війна Корони Польської з козаками. Шаула та решта запорозьких ватажків були страчені того ж літа у Львові, а Наливайка після слідства, що тривало майже рік, скарали на смерть у Варшаві 11 квітня 1597 р., застосувавши звичайне для тих часів покарання державних злочинців – четвертування. Згодом поширилася легенда, нібито козацького гетьмана *ляхи спалили* у спеціально зробленому для цього мідному бикові. Як переконливо довів Іван Франко, ця легенда спиралася на грецькі перекази про жорстокість агригентського тирана VII ст. до н.е. Фаларіда і була збірним витвором похмурої фантазії людей середини XVII ст. Описуючи смерть Наливайка, хроніст Йоахим Бельський резюмував: *“Була то особа красна, до того ж і воїн не останній...”*.

*   *

*

Перший же після розгрому повстання сейм 1597 р. оголосив козаків *військовими злочинцями і ворогами держави* [*пердуеллес ет гостес патріае*], а гетьману доручив *винищити їх до останку*. Нездійсненість цієї ухвали, як і багатьох пізніших схожого змісту, витікала з тієї цілком очевидної причини, що козаччина вже переросла межі урядового контролю, просякнувши все українне життя. Доки влади пробували репресіями збити верхівку айсберга – збройні *свавільні купи*, непомітно розширювалося козацьке землеволодіння –

підгрунття *значного*, себто старовинного спадкового козацтва. Цей сповнений самоповаги прошарок був переконаний, що його незалежність оплачена податком крові й вірною службою королю, а будь-який наступ на неї розцінював як замах на вищу справедливість. *Значні козаки* вже на зламі XVI-XVII ст. володіли розлогими маєтками на межі з Диким Полем, безстрашно засновуючи свої хутори та пасіки *праві на шляхах татарських*. В цілому ж дослідники за матеріалами двох урядових ревізій (1616 і 1622 рр.) нараховують у степовій частині України близько 9-10 тис. козацьких дворів, тобто щонайменше 50-60 тис. осіб, які жили на *козацькому праві*, аж ніяк не поділяючи урядового погляду на себе як на ворожу суспільству аномалію.

Знаючи це, сама влада у військовій скруті раз по раз заплющували очі на потенційну небезпеку опертя на такого вибухонебезпечного помічника, як козаччина. Впродовж перших десятиліть XVII ст. Річ Посполита була втягнута у три війни – зі Швецією, Росією і Туреччиною, а козаки складали боєздатне і, що головніше, дешеве військо (наприклад, утримання 6 тис. козаків обходилося дешевше, ніж 600 найманих піхотинців). Тож слідом за репресивними ухвалами йшли чергові набори до козацьких загонів (як, приміром, у 1600 та 1601 рр.), що фактично знову й знову поновлювало легальне становище Запоріжжя. Козацька проблема розлого дебатувалася на сеймових засіданнях, але це не впливало на реальне становище, де конкретні заходи обмежувалися погрозливими деклараціями, а паралельно козацька зброя використовувалася під тиском військово-політичної кон'юнктури.

Щодо самих козаків, то усвідомлення ними власної сили прямо перегукувалося зі збільшенням обсягу послуг, які Військо Запорозьке надавало Речі Посполитій. Великі загони реєстровиків під проводом Самійла Кішки успішно воювали під час польсько-шведської війни в Лівонії у 1601-1602 р., а невдовзі широким полем козацької активності стали події так званої *Московської смуті* і наступної за нею польської інтервенції до Російської держави. Поштовхом до них, як відомо, стала поява у 1602 р. у Києво-Печерському монастирі загадкової особи, що видавала себе за царевича Дмитрія, сина Івана Грозного (Самозванець увійшов до історії під іменем Лжедмитрія I). Оголосивши себе перед архімандритом Єлисеєм Плетенецьким царським сином, Самозванець за рекомендацією останнього був переправлений до Острога шукати підтримки князів Острозьких, а не доставши її, навесні 1603 р. перейшов до двору іншого православного магната – князя Адама Вишневецького. Останній представив його королю і почав організовувати коаліцію пограничних магнатів, які з власними почтами,

здебільшого козацькими, восени 1604 р. вирушили у війську *царевича* здобувати московський престол. Найімовірніше, за посередництвом князя Адама наприкінці 1603 – на початку 1604 р. Лжедмитрій відвідав Запорозьку Січ, заручившись допомогою низовиків. Тож у його табір під Чернігів у листопаді 1604 р. прибуло близько 7 тис. козаків, які разом з донським козацтвом склали основне ядро війська. Пізніше до *царевича* приєдналося ще до 10 тис. запорожців, які лишилися з ним навіть після того, коли більшість магнатських почтів повернулася на батьківщину.

Бачимо козаків і в загонах другого самозванця – Лжедмитрія II (1607-1610), а у війську короля, яке облягало Смоленськ, їх нараховувалося взагалі до 50 тис. У московській кампанії 1611-1613 рр. лише на офіційній королівській службі значилося 30 тис. козаків, а у відділах, які гетьман Петро Сагайдачний 1618 р. повів на Москву, щоб визволити з Тушинської облоги королевича Владислава, їх було близько 20 тис. Власне, успіхам козацької зброї (а особливо Сагайдачного в кампанії 1618 р.) Річ Посполита зобов'язана Деулинським перемир'ям 1618 р., згідно з яким вдалося повернути втрачені свого часу Смоленськ, Чернігів та Сіверщину.

Найпереконливіше козаки довели свою потрібність Речі Посполитій у **Хотинській війні 1621 р.**, коли у відповідь на безперервну козацьку партизанщину та польські втручання у молдавські справи турецька армія під проводом самого султана Османа III рушила *завойовувати Лехістан*. Грізна армада зі 150-тисячного регулярного війська (не рахуючи татарської кінноти та допоміжних відділів), у липні 1621 р. перейшла Дунай. Наприкінці серпня вона вже стояла навпроти армії короля під Хотином, загрожуючи роздавити її 35 тис. вояків самою тільки масою. В останню мить перед початком боїв до коронних відділів приєдналося 41,5 тис. козаків, зібраних після тривалих переговорів з Жигимонтом III і очолених Сагайдачним. Цікаво зауважити, що напередодні походу султан теж заслав на Запоріжжя своїх шпигунів, намовляючи до союзництва й обіцяючи опіку автономній козацькій окрузі зі столицею в Києві або Кам'янці-Подільському. Кровопрлитні бої, головний удар яких прийняли козацькі формування, тривали протягом усього вересня, аж доки 8 жовтня не був укладений мир на умовах *яу анте беллум* [як до війни].

Хотинська війна стала апогеєм козацької слави в Речі Посполитій: козаків порівнювали з античними взірцями доблесті й патріотизму, називаючи головними рятівниками *спільної вітчизни* від ісламської армади. Вірменський хроніст з Кам'янця-Подільського, сучасник подій, писав: *“Якби козаків не було*

[під Хотинном], *один Бог знає, чи не були б поляки знищені за три-чотири дні*". Проте братерство зброї, яке з'єднало козаків з польськими вояками в боротьбі проти спільного ворога, втрималося недовго. Смерть Петра Сагайдачного 10 квітня 1622 р. від рани, одержаної у Хотинській кампанії, прискорила спалах ворожнечі, притлумлюваної доти дипломатичними талантами козацького гетьмана.

Боротьба за самоутвердження. Козацькі війни 1625-1638 рр.

Петро Конашевич-Сагайдачний був оспіваний на власному похороні в урочистих, хоча й незграбних віршах спудеїв київської братської школи як *славний рицер і правий гетьман, достойний не смертельної слави, яка в мовчанню нікди [ніколи] не зостане, поки Дніпро з Дністром многорибнії плинути будуть*. Не обділила повагою козацького гетьмана й польська сторона. Так, Якуб Собеський, батько майбутнього короля Яна III Собеського, помітний політичний діяч свого часу, у мемуарах про Хотинську війну писав:

Цей Петро Конашевич, муж рідкісної мужності й зрілості у судженнях, винахідливий у словах і вчинках ... в очах майбутнього потомства гідний стати поряд з найвизначнішими в Польщі людьми свого часу.

Відомості про походження та юнацькі роки гетьмана доволі скупі. Припускають, що він народився 1577 або 1578 р. у родині Конашевичів-Попелів, руської шляхти з-під Перемишля. У 80–90-х роках навчався в Острозі; протягом другої половини 90-х нібито служив у київського земського судді Яна Аксака, а перед 1600 р. вийшов на Запоріжжя. Початок його гетьманування припадає на період між 1605 і 1610 рр. Виразним же лідером козацького світу Сагайдачний став після 1614 р., коли під його проводом відбулося кілька гучних морських походів небаченої доти зухвалості: у 1614 р. – на малоазійський порт Синоп; у 1615 р. – в околиці Стамбула, коли сам султан бачив з вікон палацу дим від запорозьких пожеж, а в бою з турецькою флотилією було взято в полон турецького адмірала і захоплено кілька галер; у 1616 р. на Кафу і вдруге – на Трапезунд та Босфорське узбережжя.

Відлуння цих походів котилося по Європі завдяки європейським дипломатам, що мешкали в Стамбулі. Козацькі перемоги в згаданих працях трактувалися як тріумф християнського духу над страхітливою мусульманською імперією. Щодо України, то тут морські походи запорожців не тільки відлунювали торжеством над *бусурманським світом*. Саме від них

бере початок творення героїчного національного символу, що матеріалізувався буквально на очах, асоціюючись з образом лицаря-козака. Ось, приміром, як це звучить у згаданих віршах київських школярів 1622 р.:

*Оні ойчизні нашої суть обороною,
Од татар поганих і турков заслоною...
О Запорозском Войську хто писма читаєт,
Тот їм мензство і славу, хоть не рад, признаєт...
І жадное рицєрство в нас не єсть так славно,
Як запорозьке, і неприятелюм страшно.*

Піднесення популярності козаччини не викликало, натомість, захвату серед людей з вищих поверхів політичної еліти, і підстави для цього були поважні. Брава козацька героїка надто дорого обходилася державній скарбниці й мирним громадянам, бо відповіддю на кожну морську чи сухопутну експедицію запорожців ставав черговий татарський набіг. Інша проблема, що непокоїла влади, стосувалася внутрішньої ситуації. Добре обізнаний з українськими реаліями князь Єжи Збараський вказував на *явну чи потаємну прихильність до козаків трохи не всієї Київської землі й Білорусі*, де їм і шляхта, й міщани *сприяють і бажають всякого успіху*. Коментуючи розповсюдження козацького впливу в Україні, сеймова ухвала 1609 р. під страхом смертної кари вимагала, щоб *міста і міщани не піддавалися під їхню юрисдикцію і не дозволяли цього робити своїм дітям*; королівські інструкції на сейми 1615 та 1616 рр. констатують *внутрішню небезпеку в Україні, де заводять собі свою удільну державу козаки*.

До певного часу завдяки особистим якостям Сагайдачного вдавалося зберігати бодай нетривкий мир. Чималою мірою цьому сприяло те, що гетьман мав тяжку руку для надмір заповзятливих запорожців. Як писав уже згаданий Якуб Собеський, Сагайдачний *не задумуючись карав смертю за найменші провини*. Обминаючи гострі конфлікти у стосунках з владами, гетьман провадив компромісну політику, спрямовану на виборення легального місця в державі для *значного козацтва*, тобто спадкових реєстровиків. Маневрування між “яструбами” з урядових кіл та радикалізмом свавільних запорозьких низів виразно ілюструється угодами на Ольшаницькій (1617) та Раствавицькій (1619) переговорних комісіях, де Сагайдачний нібито уступав вимогам королівських комісарів про скорочення реєстру й спалення козацького флоту, але невдовзі знову досягав того, що Військо Запорозьке фактично лишалося при раніше здобутих правах, оскільки держава не могла відмовитися від козацьких послуг.

Під протекцією Війська Запорозького за Сагайдачного був здійснений і такий вагомий суспільний акт, як відновлення православної церковної ієрархії (див. § 2 цього ж розділу). Козаччина вперше в особі гетьмана проголосила себе офіційним речником руського церковного, а відтак – і національного життя. Раптове навернення в лоно церкви степових лицарів, про яких всерйоз твердилося, що вони *реліґіоніс нулліус [віри ніякої]* і жартома співалося, що *славні хлопці-запорожці вік ізвікували, церкви не видали*, вимагало обґрунтування. Та й саме Військо Запорозьке на початок 20-х років XVII ст. вже становило таку могутню й структуровану збройну силу, що вважати її, як і раніше, *свавільними купами безрідних авантюристів* було просто несерйозно. Тож на ці роки припадають перші спроби творення “історичної біографії” козацтва. Автор Густинського літопису, написаного у колі печерських ченців у 20-х роках XVII ст., покладає його першопочатки на утвердження Кримського ханату і пов’язує з походами Предслава Лянцкоронського, який 1516 р. уперше зібрав *охотників кілька сот* для боротьби з татарами. Інший киянин, митрополит Йов Борецький у “Протестації”, присвяченій виправданню таємної посвяти православних ієрархів, наголошує, що участь у цій акції козацтва не є наслідком агітації з боку церкви: *Ми не керуємо серцями й помислами козаків. Господь ними керує, який сам знає, для чого він зберігає ці рештки старої Русі...* Козаки, як твердить Борецький, це не безрідний набрід, а:

плем’я того чесного руського народу з Яфетового насіння, яке і по Чорному морю, і по суші воювало Грецьке царство. Це військо того коліна, яке за руського монарха Олега плавало на своїх човнах по морю і по землі, приладнавши колеса до човнів, і штурмувало Константинополь. Це ті ж самі, що за Володимира Великого, святого руського монарха, воювали Грецію, Македонію та Іллірію. Це ті, чії предки разом з Володимиром охрещувались і віру християнську приймали від Константинопольської церкви, і по сьогоднішній день у ній народжуються, хрестяться й живуть.

Ідеться, як бачимо, не стільки про історичні розшуки, скільки про те, аби поєднати козаків, досі трактованих як мішанину авантюристів різних націй і *степовий набрід*, з Руссю, тобто довести законність їхнього права представляти *руські* інтереси. Теза, сформульована в Києві, виявилася настільки актуальною, що її моментально підхопило освічене православне духовництво по всій країні. Так, 1622 р. у Вільно вийшла анонімна праця “Еленхус” з підкресленням ролі козацтва у релігійних конфліктах, а 1625 р.

доблесть Війська Запорозького пишними бароковими віршами прославив у поемі “Лабіринт” вихованець Краківської академії, білорус, майбутній ректор Київської братської школи Фома Ієвлевич.

Вибуховість союзу Церкви з козаччиною не пройшла повз увагу опонентів. Папський нунцій де Торрес у своєму звіті до Риму в 1622 р. писав:

Не можна застосовувати проти них насильницьких засобів, бо, окрім свободи совісті, яку король гарантував своєю присягою, є ще на перешкоді козаки – войовничий і сміливий народ, який стоїть на її сторожі часом з просьбою, часом з грозьбою на устах, але завжди зі зброєю в руках.

А полоцький уніатський митрополит Йосафат Кунцевич у цьому ж 1622 р., застерігаючи від необачного використання козацької зброї, перестерігав, що вони пізніше, знехтувавши Богом, його помазаником [королем] і власним сумлінням, зважаться на ще більші справи, ніж зважився Наливайко.

*   *
*

Здійснення передвіщень Кунцевича не довелося чекати довго. Приводом до найближчого після смерті Сагайдачного конфлікту стало втручання запорожців у кримські справи, де точилася міжусобна боротьба між братами Мехмедом і Шагіном Гіреями. У 1624 р. Стамбул спробував позбавити обох влади, і тоді Мехмед і Шагін звернулися за допомогою на Січ. Навесні 1624 р. загін козаків здійснив похід на Кафу в інтересах братів, а в липні й серпні, доки турецький флот ходив на Крим, щоб погромити непокірних васалів, запорозька флотилія, палячи й грабуючи, тричі висаджувалася в околицях Стамбула. У грудні 1624 р. Шагін-Гірей уклав з козаками, немов з окремою державою, формальний союз.

Якби у пана гетьмана, осавулів, отаманів і всього Війська з'явився якийсь неприятель, – писалося в ньому, – то я, Шагін-Гірей, як тільки мене оповістять, з усіма беями і мурзами прийду їм на допомогу. А якби з'явився неприятель у мене, вони мають, за моїм оповіщенням, допомагати мені згідно з присяжними листами.

Козацька дипломатична активність занепокоїла Варшавський двір. Краплею, що переповнила чашу терпіння, стала реакція запорожців на вимогу короля утриматися від морських походів (навесні й влітку 1625 р. було здійснено аж три чергових вилазки на узбережжя Босфору). Відповідаючи

королівському посланцю, січовики зухвало підкреслили: їм відомо про угоду *короля з султаном*, але *козаки з султаном* угоди не укладали.

У середині вересня 1625 р. коронне військо чисельністю 8 тис. жовнірів під проводом коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського швидким маршем рушило в Україну, а в середині жовтня вже підступило під Черкаси, зав'язуючи по дорозі невеликі бої з козацькими загонами і на кілька днів випередивши низовиків, яких вивів із Запоріжжя гетьман **Марко Жмайло**. Вирішальна битва точилася з 19 по 22 жовтня спершу на р.Цибульник під містечком Криловом, а далі біля Курукового озера в урочищі **Медвежі Лози** [навпроти сучасного Кременчука], куди відступив Жмайло. Штурм козацького табору не увінчався успіхом, тож 22 жовтня Конєцпольський запропонував умови перемир'я, від козаків було прийнято присягу, а на прощання, роз'їжджаючись, коронний гетьман *вітав і частував* Дорошенка з його старшиною у себе в ставці на знак остаточного замирення. Куруківська угода скорочувала реєстр до 6 тис.; козаків зобов'язували попалити човни і надалі відмовитися від морських походів, не підтримувати стосунків з іноземними державами і не втручатися в справи міських та замкових влад *на волості*. Особи, виписані з реєстру, не позбавлялися козацьких прав, але той, хто хотів би й надалі володіти своєю землею на території приватних маєтків, автоматично перетворювався на підданого, а якщо ні – мусив переселитися в котрусь із шести королівщин, що оголошувалися відповідно резиденціями шести козацьких полків: Черкаського, Канівського, Корсунського, Чигиринського, Білоцерківського і на Лівобережжі – Переяславського.

Злагоди вистачило на п'ять років. Відновлення польсько-шведської війни за землі на узбережжі Балтії, яка тривала з 1626 по 1629 рр., підштовхнуло нове збільшення козацького реєстру, а далі події стали розкручуватися вже силою власної інерції. На чолі з гетьманом **Тарасом Федоровичем (Трясиллом)** наприкінці березня 1630 р. близько 10 тис. запорожців виступили з Січі, причому Федорович вперше в козацькій практиці звернувся з універсалами до всіх, *хто був коли-небудь козаком і хто хоче ним стати*, закликаючи битися *за віру і давні вольності*. У відповідь до нього почали стікатися випищики, міщани й покозачені селяни, а коли Федорович підступив до Корсуня – на його бік перейшла й більшість зосереджених там реєстровиків.

На замирення повстанців були вислані спершу кілька ротмістрів, які відтіснили козаків до Дніпра й змусили переправитися на лівий берег, до Переяслава. З підходом коронної армії бої стали запеклішими і тривали

близько трьох тижнів, але взяти козацький табір так і не вдалося. Тож 8 червня була підписана Переяславська угода, яка поновила довоєнний статус. Козаки погоджувалися виконувати пункти Куруківського трактату, а Конєцпольський визнав амністію учасникам повстання.

Станіслав Конєцпольський назвав усю Переяславську війну *комедією*, бо вона дійсно нічого не вирішила і не змінила. Відразу ж після підписання угоди низовики здійснили черговий похід на турецьке узбережжя коло Килії й Варни, а в 1632 р. король Владислав IV, починаючи війну з Росією, оголосив розширений набір до реєстру. У Смоленській війні, що точилася 1632-1634 рр. і завершилась капітуляцією московського війська і визнанням за Річчю Посполитою прав на Смоленську, Чернігівську й Новгород-Сіверську землі, були задіяні великі козацькі сили. Зокрема, лише на Сіверщині під командою Адама Киселя й князя Яреми Вишневецького їх оперувало близько 20 тис.; інший загін під проводом гетьмана Тимоша Орендаренка брав участь в облозі Смоленська і воював під Вязьмою, Ржевом та Калугою. Тож, як бачимо, військово-політична кон'юнктура знову вкотре перекреслила попередні наміри уряду максимально скоротити чисельність козацтва.

Тим часом в Україні продовжувало зростати напруження. Якись козацькі ватаги поза відомом і контролем влад скупчувалися в Лубнах, Острі, Переяславі, Черкасах, Каневі, а на Канівській козацькій раді початку 1635 р. знову агітував за повстання невтомний Тарас Федорович. Відповіддю на передгрозове напруження стала чергова силова ухвала сейму, прийнята в лютому 1635 р. За нею, до Подніпров'я вводилося кварцяне військо і запроваджувалися карі на горло для кожного реєстровика, що *проявить себе як бунтівник, непокірний нашим гетьманам, своїм начальникам і своїй старшині*. На пропозицію Станіслава Конєцпольського, сейм також прийняв рішення про спорудження фортеці над першим – Кодацьким – порогом, яка б відрізала Запоріжжя від волості, перекривши доставку туди хліба й боеприпасів, і обмежила вихід січовиків у Подніпров'я.

Фортецю спорудили блискавично, з березня по липень 1635 рр. Не менш блискавичною була й козацька реакція на це. На початку серпня загін запорожців під проводом **Івана Сулими**, повертаючись з морського походу, раптовим ударом захопив Кодак, перебив замкову залогу й зруйнував фортечні укріплення. Сулиму та його людей оточили на одному з Дніпрових островів; реєстровці, що були в загоні, погодившись з вимогами влад, спалили на очах у королівського комісара чайки і по-зрадницькому видали на розправу Сулиму та його ближчих сподвижників. Чотирьох з них (окрім Павла Бута,

помилуваного на прохання коронного канцлера Томаша Замојського) четвертували у Варшаві, примноживши рахунок козацьких помст.

Від цього моменту перемирні затишшя різко скорочуються. *Стогорова козацька гідра*, як називали в ті часи козаччину політичні діячі Речі Посполитої, заворушилася менш ніж за два роки після ексцесу в Кодаци. У першій половині липня 1637 р. на Січі була скликана рада, яка проголосила гетьманом помилуваного товариша Сулими **Павла Бута** (або як ще його називали – Павлюка), який своїми універсалами закликав козацтво:

іменем Війська під загрозою кари: хто зветься нашим товаришем, нехай стане за християнську віру й золоті вольності наші, які ми заслужили нашою кров'ю.

Проте загального збору козацької армії на цей раз не відбулося: чимала частина реєстровиків не підтримала повстанців, навпаки – виступила проти них у складі війська польного гетьмана Миколая Потоцького, якому була доручена каральна операція. Тож кровопролитна битва під **Кумейками** поблизу Канева, що відбулася 16 грудня 1637 р., стала до певної міри братовбивчою, першою в шеренгу їй подібних, якими так щедро рясніє українське XVII століття. Сили Бута зазнали нищівної поразки й були примушені з великими втратами (за деякими даними – до 5 тис.) відступити на південь, під містечко Боровицю біля Черкас. Там за посередництвом православного шляхтича Адама Киселя між обложеними й Потоцьким розпочалися переговори, внаслідок яких повстанці видали польному гетьману Бута та інших ватажків. Збереження їхнього життя шляхетським словом гарантував Адам Кисіль (ця обіцянка не була виконана). На козацькій раді в таборі під Боровицею 24 грудня козацьким *старшим* був затверджений переяславський полковник Ілляш Караїмович, а військовим писарем – Богдан Хмельницький, який власним підписом скріпив **Боровицький акт** капітуляції. Бранці були четвертовані у Варшаві; схопленого дещо пізніше київського сотника Богдана Кизима, який керував 4-тисячним загоном, що діяв на Переяславщині, польний гетьман наказав у Києві в перших днях січня 1638 р. піддати ганебній в очах козаків страті – посадженню на палю.

По Україні прокотилася хвиля терору. Козацькі голови з наказу Потоцького котилися з плах у Переяславі й Ніжині, а за прикладом польного гетьмана, як свідчить Окољський, *і пани карали своїх свавільних підданих, одних позбавляли життя, інших – маєтності.*

З настанням весни 1638 р. Запоріжжя, куди стікалися розсіяні загони, почало готуватися до нової війни. Спроба здобути в березні Січ скінчилася

невдачею. Урядовий комісар, котрий намагався здійснити цю операцію силами реєстровиків, врешті визнав: *З допомогою козаків важко воювати проти їхнього ж народу – як вовком орати*. Під керівництвом новообраного гетьмана **Яцька Остряниці (Острянина)** у другій половині березня запорожці виступили на лівий берег Дніпра, звернувшись з відозвами на цей раз уже не до козаків, а до **всього народу**, навіть до православних шляхтичів у віддалених закутах Поділля, Волині й Покуття. Повстання блискавично охопило все Лівобережжя, і на цей раз ситуацію вдалося переламати тільки завдяки втручання надвірного війська князя Яреми Вишневецького. Після кількох більших боїв, а особливо в червні – під містечком Жовнином (при впадінні Сули в Дніпро), де повсталі зазнали значної поразки, Остряниця з найближчою старшиною і кількома сотнями козаків, прорвавши облогу, вийшов на територію Росії.

Проте близько 20 тис. обложених не капітулювали, вибравши на місце Остряниці одного з героїв Павлюкової війни **Дмитра Гуню**. 10 червня вони спромоглися перейти на лівий берег Сули і окопатися у вигідній позиції в гирлі одного з Дніпрових рукавів – так званої Стариці. Старицький табір, укріплений, як писали очевидці, *від води до води*, під безперервним обстрілом і атаками витримав 6-тижневу облогу, чекаючи допомоги з Січі. Проте козакам, які везли запаси продовольства й артилерії, пробитися без втрат не вдалося: гармати були відбиті противником, а харчів привезено лише на два дні. Ця невдача зламала енергію обложених. Але й коронне військо було не менш виснажене і втомлене, тож воюючі сторони 3 серпня розпочали переговори. Фінал кампанії був уже майже традиційним: переможене повстанське військо передало польному гетьманові зброю та військові клейноди і присягло на покору. Вперше за всю історію козаччини склали взаємну присягу не мститися одні одним низовики і реєстровці, які у цій війні, як і в Павлюковій, воювали по різних таборах.

Наприкінці листопада 1638 р. в урочищі **Маслів Став** [поблизу сучасної Миронівки] відбулася *заклучна комісія з козаками*. Згідно з *Ординацією Війська Запорозького*, що була навесні ухвалена сеймом і підписана старшиною, козацтво прийняло нові умови свого буття в Речі Посполитій. Ліквідувалася виборність гетьмана і полковників (їх мали замінити призначені королем комісар і полковники з політично надійної шляхти); артилерію і клейноди Військо передавало в руки комісара; підтверджувався 6-тисячний реєстр з поділом на шість полків відповідно до Куруківської угоди. Усі, хто не увійшов до реєстру, переходили до стану *посполитих* – міщан у прикордонних

королівських містах або панських підданих. Відновлений Кодак, осаджений залогом з 700 вояків, перепиняв дорогу на Запоріжжя, а сама Запорозька Січ оголошувалася поза законом. Для дотримання цього пункту на ній мав постійно перебувати загін реєстрових козаків, склад якого періодично оновлювався, щоб реєстровці не встигали спокуситися до *свавілля*. Так Річ Посполита, як тоді здавалося, розрубала вузол козацької проблеми.

§ 4. Розтятий світ, або загальний образ культури України-Русі в переддень Хмельниччини

Стрімкий вітер часу увірвався не лише в соціальний побут, але й в узвичаєний ритм духовного буття. Гостра релігійна полеміка, що перетворила **церковне життя** з приватної справи вірних на об'єкт суспільно-політичної уваги, пішла на користь і старій – традиційній, і нововитвореній – уніатській конфесіям, підштовхнувши обидві до реформ і впорядкування.

Уніатська церква, очолена з 1613 р. освіченим, розумним і дипломатичним митрополитом Йосифом-Веляміном Рутським, відмовившись від силових прийомів, характерних для часів архіпастирства Потія, першою переключила увагу на влаштування власного дому. Найпомітнішою акцією на цьому шляху стала реформа чернецтва, проведена у 1617 р. з ініціативи Рутського. Зокрема, було здійснене структурне об'єднання монастирів, які віднині за зразком католицьких орденів підпорядковувалися одному виборному настоятелю – протоархімандритові. Єдине послушництво і однорідність чернечого уставу, окрім зміцнення дисципліни, відкривало шлях до впровадження обов'язкової філософської і богослівської освіти ченців-новачків (*новіціїв*). Це відповідало завданням Василіанського ордену (так стало називатися оновлене уніатське чернецтво), націленого, подібно до єзуїтів, не на аскетичне самозаглиблення, а на активну освітньо-місіонерську роботу, тож згадана реформа заклала далекоглядний фундамент для майбутнього піднесення престижу уніатства. Рутський став також ініціатором перших кроків до примирення з православними. Уже з середини 20-х років XVII ст., реально оцінюючи ситуацію, за якої в Україні-Русі функціонувало дві паралельні ієрархії, митрополит розпочав обережні переговори з Йовом Борецьким і Мелетієм Смотрицьким, водночас підтримуючи приязні контакти з луцьким владикою князем Афанасієм Пузиною, а згодом – і з Петром

Могилою. І хоча спільний синод православних та уніатів, запланований на 1629 р. у Львові, зібрати не вдалося, сама ідея його проведення свідчила про пошуки діалогу *Русі з Руссю*. Для поміркованих кіл вихід бачився у створенні спільного патріархату в Києві, номінально залежного не від Константинополя, а від Рима (з таким проектом *універсальної унії*, зокрема, восени 1635 р. виступив волинський воєвода князь Адам Сангушко, а в 1645 р. – православний митрополит Петро Могила). Однак пасивність (а почасти й відверта протидія) Римської курії, не зацікавленої у створенні альтернативних церковних структур, не сприяла реалізації цих задумів. Безініціативність наступників Рутського, який помер 1637 р., а далі смерть самого Могили (1 січня 1647 р.) і початок козацької революції зробили з проекту універсальної унії свого роду музейний експонат, покликаний засвідчити, що обидві сторони врешті-решт усвідомили розкол Руської церкви як зло, котрого можна позбутися, лише йдучи на взаємні поступки.

Православна церква після легалізації 1632 р. власної ієрархії вступила в смугу незнаного доти піднесення. Окрім об'єктивної причини – підтримки більшістю руського суспільства, за цим стояв і суб'єктивний чинник – особистість Київського митрополита 1632-1647 рр. **Петра Могили**. З латиномовної епітафії невідомого автора, складеної на смерть митрополита, добре видно масштаби цієї фігури в очах сучасників:

Цей ось владика в покорі держав за життя всіх русинів...

Петро Могила народився в другій половині 1590-х років родині молдавських господарів (престол займали по чергово його дядько Єремія, 1595-1606, та батько Симеон, 1606-1607). Через чотирьох дочок господаря Єремії, своїх двоюрідних сестер, був посвоячений з найпомітнішими родинами Речі Посполитої, у тому числі руськими князями: Раїна Могилянка взяла шлюб з князем Михайлом Вишневецьким, а друга, Катерина, була видана за князя Самійла Корецького. Після повернення з освітньої мандрівки, не плекаючи надій повернути втрачений Могилами трон, вступив на службу до польського короля і брав участь у битві з турками 1621 р. під Хотином. Проте військова кар'єра не вабила молдавського аристократа, а тим часом після смерті Захарії Копистенського звільнився один з найпрестижніших у православній ієрархії пост – архімандрита Києво-Печерського монастиря. Тож у 1627 р., ще навіть не прийнявши чернечого постригу, Могила був обраний архімандритом, а в листопаді 1632 р. став першим главою офіційно відновленої Руської православної церкви.

Після десятиліть гнаності і ледве не підпілля на чолі Київської митрополії опинилася людина династичного роду, рівна серед рівних у колі перших осіб держави. Ця обставина не могла не відлунити сплеском ентузіазму, трактуючись як щасливий знак, символ повернення втраченої величі й слави. "*През тебе прагнет Русь направѣ*"*, – звертаються до Могили, вітаючи його з вступом у сан, типографи Лаврської друкарні в панегірику "Евфонія веселобрмячая". Могила прийшов до митрополичого престолу, за авторською образністю, *по ріках сліз... по смутних плачах*, але тепер усе позаду. Немов біблійний щит, він стане *обороною руських прав*, і Русь врешті *заживе в спокої*, бо Могила *усе добре справить, добре направить*.

Встановлення миру серед пастви новий митрополит дійсно досяг, а водночас піддав *направі* і церковне життя, запровадивши ряд нововведень, що внутрішньо зміцнили Руську церкву. Його реформи виразно перегукуються з тими, котрі наприкінці XVI ст. оздоровили латинський церковний світ. Як і там, в їх основу були покладені два основні принципи: зміцнення внутріцерковної дисципліни і формування нового покоління церковнослужителів – більш освічених, енергійних і підготовлених до пастирських обов'язків. Останній меті підпорядковувалися освітні новації, започатковані Києвом, про які ширше йтиметься далі. Що ж стосується суто церковного життя, то одним з найважливіших досягнень стала стандартизація літургії і затвердження у 1646 р. нових обов'язкових літургічних правил, відомих під назвою *Требника Могили*. Київський *Требник**, величезний фоліант обсягом близько півтори тисячі сторінок, уперше в історії Руської церкви виданий Лаврською друкарнею в 1646 р., був укладений самим Петром Могилою. Готуючи його, митрополит здійснив масштабну редакційну роботу по відборі пастирських чинів зі слов'янських і грецьких текстів, які він доповнював перекладами з латинського ритуалу, коли відповідного тексту бракувало, а частину склав сам. Одночасно для освітніх потреб ним же був підготовлений перший православний катехізис з тлумаченням основних положень віри, обговорений 1640 р. на синоді в Києві та 1642 р. на соборі в Яссах, а після схвалення чотирма патріархами Грецького обряду видрукуваний 1645 р. в Києві.

Із загальним річищем католицької реформи, яка започаткувала оновлення традиційного християнства після Тридентського собору,

---

* *Направа* – тут у значенні *ремонт, відбудова* (пор.: *направа замку*).

* Книга з текстами церковних служб і викладом порядку проведення *треб*, тобто тих чи інших молитов і обрядів.

перегукуються і заходи, спрямовані на “націоналізацію” православ’я (саме так з кінця XVI ст. “націоналізувалися” польська, чеська та інші церкви Римського обряду). Цій меті служило піднесення культу регіональних реліквій та ікон, почитання власних святих, використання місцевого християнського фольклору тощо. За Могили було проведене в життя цілеспрямоване коло заходів, які наповнювали живим змістом релігійну свідомість християнина-українця, надаючи їй конкретної достовірності завдяки близькості об’єкту покління – святого, ікони, чуда, храму. Так, у Лаврській друкарні у 1635 р. був виданий “Патерикон”, твір одного з найближчих соратників Могили Сильвестра Косова з житійними новелами про печерських святих, у 1638 р. – “Тератургема” Афанасія Кальнофойського з описом чуд, пов’язаних з Києво-Печерським монастирем, а в 1643 р. Могила урочисто канонізував усіх Печерських угодників, понад сто мощей яких спочивало в печерах. Цього ж року з’явився друком і текст молебну з поминанням небесних заступників українського народу – святих, *в Малой Росіи просіявших*.

Під дещо ширшим кутом зору варто оцінити й ініціативу митрополита у проведенні (головним чином за його власний кошт) масштабних реставраційних робіт у Києві, що повернули з *темряви підземної*, як тоді писали, Десятинну церкву, Софійський собор, Трисвятительську церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі. Ці споруди, пов’язані з минулим княжої Русі, для людей того часу були не архітектурними пам’ятками, а матеріальним символом ідеї, задля якої будувалися. Відновлення княжих святинь, унаочнюючи безперервність традицій, перетворювалося на потужну ідеологічну акцію (недарма саме в цей час вперше фіксується повір’я, що доки в Святій Софії стоїть Непорушна Стіна з Богородицею-Орантою, доти стоятиме й Київ).

У цьому контексті несподіваного ракурсу набувають роздуми Петра Могили над постаттю ідеального володаря, засвідчені в кількох написаних ним передмовах і посвятах лаврських видань. Для західноєвропейських мислителів ця проблема була заледве не банальною, коли судити з кількості праць, їй присвячених, однак на українському ґрунті вона прозвучала вперше саме в інтерпретації Могили. І хоча особистий філософський вклад митрополита тут вельми скромний і зводиться до переказування ідеї автократії, тобто верховенства світської влади мудрого правителя над владою церковною, явище це можна вважати досить симптоматичним. Проте передчасна раптова смерть Могили поставила крапку на його планах, коли б такі справді снувалися.

*

*

*

Оновлення церковного життя проходило під акомпанемент реформаторських новацій у сфері **шкільної освіти**, на архаїчність якої ще на початку XVII ст. гірко нарікали ранні полемісти, а безкомпромісний Іоан Вишенський, опонуючи їм, викрешував громи й блискавки на *латинську злоковарну мудрість*, зачерпнуту з *граматик, риторик, діалектик і прочих коварств тщеславних, діавола вмістних*. Початок реальному компромісу між візантійсько-слов'янською просвітницькою традицією і *латинськими науками*, як уже оповідалося, був закладений в Острозькій колегії (див. § 1), де вперше до практики кириличної освіти з арсеналу шкільних премудростей Заходу впроваджено *сім вільних мистецтв* – граматику, поетику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Поєднання греки та церковнослов'янської мови з латиною на тлі супутнього викладання елементів філософії і теології надавало острозькому починанню характер круто реформаторський. У сліди Острозької колегії пішла й найавторитетніша з братських шкіл – Львівська (див. § 2), організована наприкінці 1585 р. як *грецкая и руская ведле стародавних обычаев и порядков*, однак уже з 1593 р. переорієнтована на викладання латини й циклу *семи вільних мистецтв*.

Остріг і Львів зробили першу заявку на прилучення українського шкільництва до загальноєвропейського освітнього контексту, де більш-менш у цей же час остаточно утвердився тип школи, згодом названої істориками гуманістичною. Це термінологічне визначення породжене тим, що латинську мову тут вивчали за методикою ранніх гуманістів, котрі першими ввели до шкільної практики тексти античних авторів як стилістичний еталон наслідування (*imitatio antiquorum*), паралельно прищеплюючи учням кодекс високих зразків добродесної поведінки й християнської етики. Загальноприйнятий канон цієї всеєвропейської програми *освіченого благочестя* [*pietas litterata*] остаточно кристалізувався наприкінці XVI ст. у протестантських гімназіях та єзуїтських колегіумах. На тлі сказаного переорієнтація руської освіти в бік західних взірців робить предметнішим обурення афонського поборника старовини. З подвійною силою ця дискусія спалахнула в Києві, коли влітку 1631 р. Петро Могила, тоді ще киево-печерський архімандрит, паралельно до існуючої з 1615 р. Братської школи *греко-словенського* профілю відкрив власне училище при монастирі, вперше в практиці православної освіти відверто взороване на організаційні засади

єзуїтських колегій. Дебати нераз набували такої гостроти, що, як писав ректор нової школи Сильвестр Косів, її професори, лягаючи спати, не мали певності, чи вночі ними *не начинять шлунок дніпровських осетрів*. Але врешті компромісу вдалося досягти. Лаврська і Братська школи об'єднувалися, територіально зостаючись, як і досі, на міщансько-ремісничому Подолі, однак з умовою організації навчання у формі і програмах, передбачених Могилою.

Отак з 1-го вересня 1632 р. розпочав свою замалим не трьохсотлітню історію славетний **Києво-Могилянський колегіум**, який сучасники називали *університетом, або академією*, хоча формального королівського привілею на викладання наук академічного рівня – філософії і теології, що офіційно перетворило б школу на учбовий заклад вищого типу, Могила за життя добитися не встиг (вперше це було зроблено в акті Гадяцької унії 1658 р., а далі підтверджено грамотами Петра I у 1694 та 1701 рр.).

Окрім *семи вільних мистецтв*, у колегіумі практично від часу його створення вивчали філософію і скорочений, а з останньої третини XVII ст. повний курс богослів'я. Розпорядок же учбового дня, структура й послідовність дисциплін та форми їх викладання співпадали з організаційним порядком гуманістичних гімназій академічного типу. Максимально зближеними були і навчальні програми, що спиралися на використання універсальної для всієї Європи навчальної літератури: граматик Альвареса, Доната, Урсина й Ромерія – для вивчення латини, селективних текстів з Вергілія, Ціцерона, Горація та ін. – для читання й тлумачення римських класиків, підручників *гуманістичних студій*, тобто поетики й риторики.

Зміцненню вузлів, що єднали українську освітню практику з європейською, сприяла також організація наприкінці XVI – протягом першої третини XVII ст. на території України-Русі мережі **єзуїтських колегій**. Безкоштовне навчання – прикметна риса єзуїтського шкільництва – приваблювало сюди чимало юнаків з незаможної шляхти, у тому числі православної, тим більше, що отці-єзуїти нерідко запроваджували до своїх програм церковнослов'янську мову, а учні православного віросповідання звільнялися від участі в церковних католицьких богослужіннях. Наприклад, Кам'янець-Подільська колегія вже в перші роки існування нараховувала 180 учнів, Луцька – близько 150-200 (тут було особливо багато православних), Львівська – понад 400 тощо.

Опоненти єзуїтів – протестанти – теж створили власну мережу новолатинських шкіл в Україні, загальне число яких, враховуючи й елементарні, сягало понад півтораста. Помітним явищем серед них були,

зокрема, кальвіністські гімназії в Дубецьку Перемишльської землі та Панівцях поблизу Кам'янця (при останній навіть діяла власна друкарня). Проте особливої слави зажила социніанська школа в Киселині на Волині, куди 1638 р. після закриття освітнього центру социніан у польському Ракові перемістились професорсько-наукові сили Раківської академії, протеговані волинськими магнатами-протестантами Чапличами і Сенютами. Киселинська академія, якій всупереч прокатолицьким настроям сейму вдалося протриматися до 1644 р., стала вищим навчальним закладом з теологічним класом для підготовки аріанських проповідників та вчителів усієї Речі Посполитої.

Врешті, говорячи про нову освітню хвилю, не можна обминути й Руської уніатської церкви. Перші кроки в напрямі створення власної школи зробив митрополит Іпатій Потій (1600-1613), який на власний кошт заклав у 1609 р. школу гімназійального типу при єпархіальному соборі м. Володимира-Волинського, де, згідно з королівським привілеєм, дозволялося навчати *всіх наук язиком грецьким, латинським, словенським* [тобто, по-церковнослов'янському], *польським и руським* (у 1639 р. аналогічне училище було відкрите у Холмі). Ширша освітня програма почала реалізуватися після 1617 р., коли за ініціативою митрополита Йосифа-Веляміна Рутського було реформоване уніатське чернецтво, про що згадувалося вище. Василіани отримували 26 щорічних безкоштовних стипендій у Грецькій колегії в Римі та папських колегіях Оломоуца, Праги, Відня, Браунсберга і Вільна. Сюди ж прибувало чимало світської молоді і поза квотою. Наприклад, між кінцем XVI – серединою XVII ст. у Браунсберзі навчалася понад 50 хлопців-русинів, в Оломоуці – близько 25, у Празі – 10, у Відні – до 10, у Вільно – понад 50. Особливим авторитетом користувалася Грецька колегія, через яку впродовж першої половини XVII ст. пройшло найбільше майбутніх ієрархів уніатської церкви, як сам Рутський, Ілля Мороховський, Афанасій Селява, Лев Кревза, Єремія Почаповський, Рафаїл Корсак, Никифор Лозовський, Адам Терлецький, Кипріян Жоховський та ін.

Обвівши оком “поле шкільництва”, не важко переконатися, наскільки стрімко воно розросталося. Проте головна суть перемін полягала не стільки в тому, що виникла маса нових шкіл, скільки в їхній принциповій спрямованості, суперечній зі старим змістом освіти. Різке зміщення орієнтирів у прозахідний бік звично оцінюють як фактор безумовно позитивний, не беручи до уваги, що на плюси епохальних акцій завжди накладаються й свої мінуси. Немає сумніву, що вестернізація Русі дала альтернативу її полонізації,

забезпечивши православну інтелектуальну еліту самоусвідомленням власної культурної вартості. Однак надто прискорений темп запозичення європейських культурних стандартів, які не встигали селекціонуватися і нормально “перетравлюватись”, породжував неминучу вторинність у наслідуванні найближчого західного взірця – польського. Швидко й виразно це проявилось у сфері загальнонавчання – мовній.

Саме в цей час у “високих” та шкільних зразках тогочасного українського письменства усталюється тримовність, тобто тип літератури, яка творилася трьома чужими мовами (слов’яноноруською [тобто церковнослов’янською, розбавленою українізмами], польською і латиною), обминаючи власну, або, як тоді говорили, *просту*. Сказати більше – шкільне культуртрегерство пригасило той стихійний процес розвитку *простої* мови, який можемо простежити ще в XVI – на початку XVII ст. в судових протоколах чи, наприклад, канцелярських жартах-пародіях. Чим потужнішим ставав подих латинської вченості, тим більше нашпиговувались латиною й полонізмами перші, аж доки практично не втратили живий мовний колорит, а другі – просто перейшли на польську. І справа не в особистій полонізації авторів цих текстів – писарів та адвокатів: більшість із них лишалася і православною, і патріотично настроєною (а багато хто згодом підтвердив власні переконання у лавах козацького війська). Згаданий симптом опосередковано засвідчує, що в свідомості пишучих витворилася **ієрархія престижності**, першу сходинку якої (не без зусиль оновленої школи) зайняла польська мова, а руська, якою ще донедавна і писалося й жартувалося, отримала статус мови домашнього вжитку. Іншим переконливим свідченням цього ж явища є підписи української шляхти на різноманітних колективних заявах та актах, коли люди, відомі твердістю своїх проруських і проправославних переконань, записують прізвище по-польському, неусвідомлено підкоряючись відчуттю неprestижності руського писання в урочистих публічних випадках.

Тримовність українського письменства того часу є, без сумніву, явищем барвистим і неповторним, ба – навіть феноменальним, оскільки пишучи по-польському (як Мелетій Смотрицький або Сильвестр Косів), по-слов’янському (як Захарія Копистенський) чи по-латині (як Іван Домбровський чи Юрій Немирич), людина не переставала бачити світ очима своєї *милої Русі* і середовища, яке її виплекало. Однак для людини середньовіччя (а саме з ним ще пов’язана своїм глибинним корінням Русь) **можливість вибору** порушувала звичну логіку усталених віками канонів поведінки. Новизна і

варіативність життя, доповнена розмаїттям мовних навичок, вносила хаос і сум'яття у світ стабільних вартостей, зводячи їх з неусвідомленого рангу єдино можливих до рангу нижчовартісних.

Це добре простежується у сфері **віровизнання**. Роздвоєння Руської церкви на православну й уніатську мало за наслідок не тільки соціальну дестабілізацію, але й відтік значної частини вірних до католицизму. Надто поверхово було б звести це явище до самих тільки пошуків вигоди. Тріщина в прадавній батьківській вірі внесла дисбаланс у релігійну свідомість індивіда, розгойдуючи його між старою й новою церквами, аж доки, як часто й траплялося, він не робив свого вибору на користь третього – чужого, але певного берега. За характерний приклад розбалансованого світовідчуття може служити зміна обряду в екстремальних ситуаціях, ніби в гарячковому пошуку “надійнішої” віри, яка захистить і врятує від хвороби, лиха, полону. Саме так, смертельно захворівши в тяжкому Московському поході 1610 р., прямо у військовому таборі прийняв католицизм князь Роман Ружинський, який ще 1600 р. вписав себе до почесного листа Львівського братства. Аналогічним шляхом прийшли до Римської церкви брати-князі Кароль і Самійло Корецькі, виховані в строгому православ'ї, яких ні освітня мандрівка на Захід, ні вояцька служба в королівському війську, тобто переважно в католицькому оточенні, не відвернули від віри предків. Сподіваючись чуда, Кароль дав обітницю змінити обряд під час полону й ув'язнення в Стокгольмі 1608-1613 рр., а Самійло – у стамбульській фортеці, куди його привезли як бранця після поразки від татар 1616 р. В переддень страти став католиком навіть козацький герой Іван Сулима.

*   *

*

Релігійний і мовний дуалізм тогочасного українського суспільства, у якому в дивний спосіб перепліталася вживання в польську культуру як у свою власну з нехиттю *до ляхов з их хитростями*, визначив специфічні форми **національно-патріотичного піднесення**, або, як його нерідко називають, першого культурного відродження України. Поживним ґрунтом для нього став захисний рефлекс загроженого в релігійних і культурних вартостях народу, натомість ідеологічна основа спиралася на пристосування до українських реалій ідеї, здавалось би, візантійській духовній традиції цілком чужої. Йдеться про сарматський міф, тобто започатковану в польській думці другої

половини XVI ст. тезу, згідно з якою предками лицарського стану – шляхти – були войовничі *сармати*, що нібито підкорили місцеві племена – майбутній простолюду, створивши з плином часу республіку *золотої шляхетської вольності* Річ Посполиту.

Галицька руська шляхта нарівні з польською взагалі стояла біля витоків сарматської традиції. Ідея *Роксоланії-Сарматії*, частки *Великої Сарматії*, що пролягла від Балтики до Чорного моря, об'єднуючи усі землі Речі Посполитої – Польщу, Силезію, Пруссію, Литву, Русь-Білорусію і Русь-Україну, міцно й надовго оселилась в українському письменстві, сигналізуючи про витворення тут типу політичної свідомості, яка єднала еліту литовців і поляків, русинів-українців і русинів-білорусів, рицарів Пруссії й Силезії. Однак в момент національного пробудження, яке з повною виразністю словесно декларується починаючи з 20-х років XVII ст., сарматська ідея в її українському виконанні набуває дещо несподіваної модифікації. Узагальнено це можна окреслити як проєкцію сарматського міфу передовсім на власне – руське – минуле, а звідси – ототожнення метафори *Сарматія* з поняттям конкретно-географічним *Русь*. Характерно виопуклюється ця деталь у латиномовній поемі Івана (Яна?) Домбровського “Дніпрові камени” [“*Сamoenae Borysthenides* ”], надрукованій невеличкою брошурою близько 1620 р. (біографічних відомостей про цього загадкового поета не збереглося). “Дніпрові камени” прославляють вступ у сан київського католицького єпископа Богуслава Бокші-Радошовського. Тож її смисловим стрижнем є вплетене у вітальні пасажі оспівування Києва. Саме тут нині мешкає *сармат войовничий*, нащадок *русів*, чия столиця Київ колись панувала *над усіма племенами Сарматії і диких мосхів*.

По аналогії з польським політичним народом [natio Polona], українське письменство з кінця XVI – початку XVII ст. починає широко вживати поняття *руський народ*. Щоб опукліше уявити перемену просторово-політичних орієнтацій, яка за цим стояла, варто нагадати, що населення Русі впродовж XVI ст. найчастіше окреслювалося збірним словом *Русь*, а не поняттям *руський народ*, а Оріховський визначав себе як представника *руського племені польської нації* [*gente Ruthenus, natione Polonus*]. Натомість щойно згаданий Домбровський, особа епізодична в культурній палітрі свого часу (що є особливо цінним, бо йдеться не про ментальність лідерів, а про пересічного індивіда), в поетичному захваті оповідає історію не *племені* [gens], а *народу* [populus], закликаючи читачів:

Знайте всі й інші: народ, що зберіг цей престол [Київський] аж донині, диким не можна вважати.

Домбровський локалізує *народ доблесних русів* і географічно, й історично, і психологічно в межах українських воєводств, протиставляючи його сусідам: *хижим скіфам* [татарам], *байдужим до смерті волохам* [румунам], *диким мосхам* [росіянам], *безтурботним ляхам* [полякам] та *міцним духом литвинам*. Народ *руський* на своїй території є помітною дійовою особою в “Палинодії” Захарії Копистенського 1621 р., у “Протестації” Йова Борецького 1621 р., Густинському літописі, складеному в київських інтелектуальних колах 20-х років XVII ст. тощо.

Минуле п’яти княжих столиць (Києва, Галича, Холма, Львова і Володимира) та династій, що тут панували, стає головним засобом мобілізації історичної пам’яті. Ідейна мета цих екскурсів в історію – продемонструвати **правонаступність політичного буття руського народу** на своїй території. Вищим сакральним символом цього оголошується безперервність святощів Києва – столиці першосвятителів Русі Ольги й Володимира, а за доказ спадкоємності й тяглості влади служать княжі роди нащадків *Володимирової парості* – Острозькі, Заславські, Четвертенські. Континуїтет же власне *народу* забезпечують панські родини, чиє походження нібито пов’язане з давньоруською добою.

Завоювання Києва литовським князем Гедиміном пояснюється провіденціалістськи: так задумав Бог за гріхи киян. Цікавішою натомість є спроба представити входження українських земель до Корони Польської не як наслідок військових дій Казимира Великого чи Люблінського унійного акту між Великим князівством Литовським і Короною, а як **договір між Польщею і Руссю**:

По довгих літах, – пише, наприклад, Захарія Копистенський у “Палинодії” (1621 р.), – прийшло до того, що руські князі добровільно за певними пактами до Королівства Польського приєднувалися... Те саме читаємо в “Протестації” Йова Борецького (1621 р.): А ми, що приєдналися до Корони за договорами, скріпленими присягою, зазнаємо насильств...

Концепція договірних взаємин ніби логічно завершувала здійснене київськими інтелектуалами “виокремлення” *руського народу* як самодостатньої політичної спільноти, чиє існування санкціонується Божим промислом (Київські святині), легітимізується наявністю власної династичної верстви (князі) і втілюється в персоніфікованій безперервності своїх лідерів (панів-шляхти). Навіть козакам, як уже оповідалося (пор. § 3), Йов Борецький

знайшов місце у цій тріаді: їх трактовано як нащадків княжих слуг-воїнів *чесного руського народу з Яфетового насіння*, що:

за руського монарха Олега плавало на своїх чайках по морі ... і штурмувало Константинополь. Це ті, чії предки разом з Володимиром охрещувались і віру християнську приймали від Константинопольської церкви і по сьогоднішній день у ній народжуються, охрещуються і живуть.

Дисгармонію у цю струнку систему вносила лише одна, проте, як дуже скоро виявилось, найсуттєвіша деталь – неоднорідність *руського народу*, поділеного і по горизонталі – на еліту й простолюди, і по вертикалі – за мірою сприйняття універсальних вартостей Речі Посполитої, ототожнюваної з Польщею: її державного ладу, цивілізаційного кола культури, громадського устрою. Перший – горизонтальний – вододіл пролягав по лінії “шляхта/козацтво”, бо цілком очевидно, що руська родова знать як легітимний і повноправний член суспільства почувалася в Речі Посполитій набагато комфортніше, ніж козацька стихія, постійно наражена на знищення (не кажучи вже про омріяні права й свободи). Що ж до другого – вертикального поділу, то й він певною, хоча й не абсолютною мірою, проходив між шляхтою і козацтвом. Ідея договірного підданства, замішана на сарматській ідеології *золотих шляхетських вольностей*, дистанціювала руську шляхту від Польщі регіонально, але не політично, тож *ляха* недолюбливали як чужака, проте не вбачали в ньому ворога. Натомість для козацтва, а разом з ним і для більшості нижчих станів, які опинилися за бортом “шляхетської республіки”, усвідомлення своєї причетності до *народу руського* потенційно означало національну ворожість, спрямовану на осердя й символ Речі Посполитої – Польщу.

РОЗДІЛ V. КОЗАЦЬКА ЕРА

§ 1. Козацька революція 1648-1657 рр.

Нова українська історія почалася зі спалаху, що перекраєв карту України, а разом змінив усталений розклад політичних сил Центрально-Східної Європи, витворивши нову велетенську імперію – Росію і підштовхнувши до краю прірви Річ Посполиту. Ним стало останнє, наймасштабніше з козацьких повстань, яке втягнуло в себе мільйони людських доль і коштувало Україні та її сусідам сотень тисяч життів і незліченних матеріальних втрат. Історики називають його по-різному: Великою козацькою війною, Козацькою революцією, Визвольною війною, Національно-визвольною війною, Хмельниччиною. Кожна з цих назв по-своєму виправдана, бо виопуклює той чи інший з язиків полум'я, в якому Україна палала майже 40 років, щедро поливаючи своєю і чужою кров'ю землю, котра ще донедавна в очах мандрівників-чужинців уявлялась міфічним символом краю, плинучого молоком і медом. Вжите у цій книжці поняття *революція*, на думку автора, найбільш адекватно відображає суть буремних подій. По-перше, вони втягнули в свою орбіту не тільки усі стани й соціальні групи, а й кожен окрему людину, якій просто ніде було сховатися від вогненного смерчу. По-друге, останнє козацьке повстання змінило політичну карту довкілля, проклавши нові кордони України, Польщі, Росії, а невдовзі – й Туреччини. По-третє, у нововитвореній Українській державі була повністю перевернута звична суспільна ієрархія, коли замість зруйнованої станової драбини родових еліт до вершин влади зійшли люди, які здобули її “правом шаблі” – козацька старшина. Врешті, по-четверте, події Хмельниччини на багато століть уперед, якщо не донині, визначили національний ідеал, довкола якого вперше в єдиному ритмі почали обертатися і елітарна, і протонародна культура – постать героя-козака, символічного борця “за волю України”.

Душею козацької революції від першої миті її спалаху став Богдан Хмельницький – людина-легенда вже в уяві сучасників. Тож з погляду на цю постать і варто розпочати нашу оповідь.

Богдан Хмельницький – людина і міф

У 1648 р. Богдан Хмельницький мав понад 50 років (припускають, що він народився 1595 р.), тобто був людиною досвідченою і зрілою. Однак про молодість майбутнього гетьмана чи про життя в zenіті віку ми знаємо дуже

мало. Його батько, дрібний шляхтич Михайло Хмельницький, походив, найімовірніше, з Перемишльської землі; на початку XVII ст. як слуга коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського жив при його дворі у Жовкві на Львівщині. Згодом, коли дочка гетьмана вийшла за Яна Даниловича, разом з нею переселився до Олеська, а звідти – до Чигирина, де Данилович обійняв уряд корсунського і чигиринського старости. Тут виконував певні адміністративні доручення, потім був призначений *підстаростою*, тобто управителем замку й волості; тоді ж отримав від Даниловича хутір Суботів під Чигирином, заклав там пасіку, а пізніше навіть осадив власну слободу Новосельці з кількома підданими. У 1620 р. брав участь у поході гетьмана Жулкевського на Молдову, а в жовтні цього ж року поліг у битві з турками під Цецорою. Живучи в серці козаччини, мав близькі контакти з козаками, ба – навіть одружився з козачкою, матір'ю Богдана Хмельницького. Переказ, що якийсь час він був нібито сотником Війська Запорозького, очевидно, легендарний.

Перша згадка про військовий досвід Богдана Хмельницького-молодшого припадає на нещасливу битву під Цецорою 1620 р., у якій загинув його батько, а сам юнак потрапив до турецького полону. Через два роки бранця викупила мати, за іншими даними – його обміняли на котрогось із турецьких полонених. Після цієї пригоди доля Богдана вже тісно пов'язана з реєстровим Військом Запорозьким, а сам себе він зараховує до людей, *які звикли шаблею шматок хліба здобувати*. Є згадки, щоправда, сумнівної достовірності, про його участь у козацьких морських походах 20-х років XVII ст., а в 1633-1634 рр. він нібито так відзначився у Смоленській війні, що був обдарований від короля шаблею. У повстанні Павлюка знаходився серед тієї реєстрової старшини, яка, усвідомивши безвихідність ситуації, пішла на переговори з коронними владами. Його підпис як тодішнього військового писаря стоїть на акті капітуляції під Боровицею 1637 р.; у 1638 р. бачимо Хмельницького серед членів козацького посольства до короля.

Після запровадження в життя сеймової ординації 1638 р., яка круто обмежила козацьке самоврядування і, зокрема, ліквідувала виборну посаду писаря Війська Запорозького, Богдан став одним з десятих сотників Чигиринського реєстрового полку. Однак ця непоказна посада не зменшувала його авторитету, в тому числі – і в очах частини придворних. Коли в 1644 р. французький посол у Речі Посполитій граф де Брежі розпочав переговори про найм запорожців на французьку службу, то повідомляв кардиналові Мазаріні,

що серед них є дуже здібний полководець Хмельницький, його тут при дворі поважають. Невдовзі де Брежі описує зустріч з Богданом так:

Цими днями був у Варшаві один зі старшин козацької нації, полковник [!] Хмельницький... Він був у мене, я мав з ним дві розмови. Це людина освічена, розумна, сильна у латинській мові.

Одружувався Хмельницький тричі. Його першою дружиною була Ганна Сомківна, сестра майбутнього наказного гетьмана Якіма Сомка, яка померла між 1645-1647 рр. (від цього шлюбу народилося троє синів – Тиміш, Юрій та Остап, який помер хлопчиком, і чотири доньки). Вдруге Хмельницький обвінчався в липні 1648 р. в Чигирині з нібито вихованкою своєї жінки шляхтянкою Мотроною. Цьому шлюбу передувала драматична історія: недруг Хмельницького, чигиринський підстароста Данило Чаплинський вчинив наїзд на Суботів, забив мало не до смерті канчуками сотникового сина Остапа (від чого хлопчик і помер), а красуню Мотрону вивіз і обвінчався з нею. Пригода з Мотроною скінчилася не менш драматично, ніж почалася. У травні 1651 р. старший Богданів син Тиміш, ненавидячи мачуху, наказав повісити її на воротах батькового двору в Чигирині начебто за подружню зраду. Врешті, в серпні 1651 р. Хмельницький одружився втретє з сестрою ніжинського полковника Івана Золотаренка Ганною, вдовою одного з козацьких полковників. Ця статечна й розумна жінка користувалася загальною повагою в оточенні гетьмана; померла 1667 р. черницею Києво-Печерського жіночого монастиря.

Зовнішній вигляд Хмельницького відтворений на відомій гравюрі Гданського гравера Гондіуса, що була зроблена з прижиттєвої замальовки 1651 р. Абрахама Вестерфельда, придворного маляра Януша Радзивила. Доповнюють уявлення про зовнішність Богдана нотатки мемуаристів. Наприклад, венеціанський посол Віміна зазначав, що гетьман *на зріст скоріше високий, ніж середній, широкої кості й міцної будови*. Щодо побутових звичок і уподобань, то відомо, наприклад, що гетьман палив довгу турецьку люльку і любляв каву, на ті часи ще мало вживану в Європі. Добре стріляв з лука, з яким виїздив на бій, а зі зброї завжди носив при собі шаблю. В доброму настрої міг пограти на бандурі. Врешті, як тоді було заведено, багато пив, віддаючи перевагу домашнім напоям – горілці, пиву й медові.

Збереглися яскраві свідчення про вдачу гетьмана, у якій відзначали ніби два ества: одне вибухово-холеричне, інше – мовчазне, задумливе й похмуре, однаково схильне і до розчулення, і до втаємниченої підступності. Сучасники не раз описують страхітливі вибухи гетьманського гніву, коли він міг кричати з

такою несамовитою люттяю, що кидався по покоях, рвав себе за волосся, ногами бив землю або ж метався, немов шалений, що втратив розум. У такі хвили, як тоді писали, ніхто не міг йому суперечити, а хто посмів би, позбувся б життя. Загалом же у публічних виступах і поводженні з рядовими козаками тримався з підкресленою привітністю, досконало володіючи мистецтвом показної відвертості та сміливого владного жесту. Це забезпечувало йому стійкий авторитет у козацькій масі, а його тяжка рука сприймалася за належне у підтриманні жорсткої дисципліни (Альбрехт Радзивил, наприклад, у своєму щоденнику під 1650 р. писав, що гетьман *має всіх русинів у такому послузі, що все готові зробити на один його порух*). Загальновідомою була і така примітна риса гетьманської вдачі, як хитрість, котра під видимою оболонкою нераз маскувала почуття й наміри, цілком протилежні декларованим. За словами одного з сучасників, *це була людина з тисячею штук, і його слід було остерігатися тим більше, чим більше він виявляв покори*.

Розбіжності в сприйнятті козацького вождя бачимо вже в поглядах сучасників, людей, котрі, за словами Івана Франка, “перетерпіли на власній шкурі криваву драму Хмельниччини”. Не дивно, що для поляків гетьман був передовсім *зрадником, кровожерним тираном, сином антихриста, збурювачем спокою*, а рівночасно (як і всі козаки, про що вже довелось згадувати) – *хлопом, розбійником*. Водночас не піддавалися сумніву його мужність і сила, що нераз трактувалося як *бич Божий*, посланий за бунти і *зради поляків*, ба – саме ім’я *Богдан* тлумачилося як **Богом даний** для карі.

В старій в українській традиції постать гетьмана тлумачилась неоднозначно. Учена поезія періоду перших козацьких перемог 1648-1649 рр. сформулювала тезу про Богдана-визволителя, яскраво висловлену, наприклад, у віршах, що супроводжували текст реєстру Війська Запорозького 1649 р. Автор обіграє уже згадане тлумачення імені гетьмана – *Богдан*, тобто *Богом даний* – для наголошення на божественно санкціонованій місії козацького вождя. Йому в заслугу ставляться два подвиги – перед православною церквою і перед Руссю-державою, для чого використано промовисті паралелі з Петром Могилою і київськими князями Володимирового коліна:

*При Могилі Петрові хрести заслужонії,
При Богдану в Русі єст воздвижонії...
З синов Володимирових Россія упала –
З Хмельницьких за Богдана на ноги повстала.*

Довкола постаті гетьмана оформляється метафора, яка надовго оселилася в українському письменстві: порівняння з *Мойсеєм*, що вивів свій народ з

людського іга. Вона живить українську думку впродовж усього XVIII ст., і лише в “Історії Русів”, історико-публіцистичному творі невідомого автора кінця XVIII – початку XIX ст., до густої завіси слави додано трохи сумніву. Хмельницький в очах автора “Історії Русів” – це й надалі герой, рівний Помпею і Цезарю, однак опис дебатів довкола пропозиції передати Україну під протекцію Москви насичений надто дошкульними аргументами проти. Саме тут автор вкладає в уста козаків гострі антигетьманські випадки: ті називають Хмельницького *перекинчиком і зрадником батьківщини*, який веде свій народ у нові кайдани рабства й неволі до держави, в котрій панує *найлютіше рабство й невільництво*.

З потоку низової культури збереглося чимало дум, що прославляють Богдана-визволителя. Проте є й такі, що обігрують сюжет розплати Хмельницького з татарами українським ясирем. І тут уже до гетьмана звернені не славослів'я, а прокльони: *Бодай тебе, Хмельниченку, перва куля не минула, а другая устрілила – у серденько уцілила*. В *Літописі Самовидця*, складеному живим свідком драматичних колізій Хмельниччини, доволі часто згадується ганебна платня, якою Богдан відшкодовував татарську допомогу. У козацькій революції *Самовидець* бачить не стільки її героїчний бік, скільки лихо для мирного населення, персоніфіковане в Хмельницькому:

И хто может зраховати так неошацovanную шкoду в людех, що орди позабирали, а маєтности козаки побрaли, бо в тот час не било милосердия межи народом людским. Не тил жидов губили и шляхту, але и посполитим людем, в тих краях живучим, тая ж біда брa.

На терезах військового щастя

На 1648 р. Річ Посполита була однією з найсильніших держав Європи. Її сусіди з заходу – Німеччина й Швеція – лежали спустошені страшною Тридцятилітньою війною 1618-1648 рр. Східний опонент – Московське царство – також іще не вигоївся з ран, завданих Смутою і напруженням Смоленської війни. На півдні не кращі часи переживала доти непереможна Туреччина: яничарські бунти розхитували трон, по країні безчинствували зграї розорених воїнів-селян – тімаріотів, а видатки держави ледве не вдвічі перевищували її прибутки. Тим часом Річ Посполита, широко розкинувши свої володіння від Балтики до Чорного моря і отримавши у першій половині XVII ст. серію блискучих військових перемог над Росією і Туреччиною, виглядала імпозантно. Замирення українського козацтва після воєн 20-30-х років

здавалося надійним і остаточним, економіка й торгівля – процвітаючими, а політичне життя суспільства – гармонійним і перспективним. Тріщини, прикриті цим ефектним фасадом, певний час не давали себе знати, однак з початком козацької революції оголилися, як часто буває, усі й відразу. До головних хвороб, що нівечили державний організм, належали, з одного боку, слабкість короля та його адміністрації, а з другого – політична корупція і падіння свідомості публічних обов'язків серед широких кіл шляхти, прикрита гучними тирадами про патріотизм і *золоті шляхетські вольності*. Одна з характерних вад корумпованого суспільства – купівля урядів і посад за гроші без уваги на особисті здібності кандидата – стала, зокрема, суттєвою причиною легких перемог козаків над коронним військом у перший період козацької революції.

Розквіт *золотих шляхетських вольностей* ще контрастніше підкреслював соціальну прірву між безправ'ям простолюду і необмеженою владою над ним панів (*Славне Польське королівство є небом шляхти, пеклом селян..*, – пишеться в одній з тогочасних епіграм). У десятиліття *золотої спокою* 1638-1648 рр. селянська проблема, доти зм'якшена козацьким опором і поступами колонізації Наддніпрянщини, загострилося і в Україні. Різке збільшення вивозу зерна на Гданський ринок з Київщини і Брацлавщини, яке спостерігається саме в цей час, опосередковано засвідчує, що й тут почала запроваджуватися фільваркова система господарювання замість попередніх пільгових *воль*, приховуючи потенційну загрозу вибуху (пор. розд. IV, § 3).

Ситуацію, що складалася у козацькому світі впродовж *десятиліття золотої спокою* 1638-1648 рр., влучно передає приповідка, яка ходила між козаками: *“Ляхи нас запхали у міх, але не зав'язали”*. *Стогорова козацька гідра*, у якої, за висловом Миколая Потоцького, замість відтятої голови негайно виростає друга, лише завмерла в чеканні миті, коли найменший випадок стає іскрою, з якої вибухне полум'я. Роль власне такого випадку судилося зіграти лихій пригоді з чигиринським сотником Богданом Хмельницьким, якому у 1647 р. підстароста Александра Конєцпольського Данило Чаплинський заїхав хутір Суботів. Хмельницький спробував шукати справедливості легально і, маючи доступ до двору, навіть добився аудієнції у Владислава IV, проте, як твердить легенда, отримав від нього відповідь: *“Vel non habes frameam stupide?”* [*Хіба у тебе, дурню, немає шаблі?*].

Як свідчать певні факти, Хмельницький та його однодумці мали намір наприкінці жовтня – в листопаді 1647 р. раптово ударити по ставці урядового козацького комісара Яцека Шемберка в Трахтемирові, щоб захопити

артилерію та клейноди Війська Запорозького. Однак ці плани були викриті, а Хмельницький заарештований і переданий під варту чигиринському полковникові Станіславу Кричевському, котрий доводився Богданові кумом. Тим часом до полковника звернулися колеги Хмельницького – чигиринські сотники Федір Вешняк, Кіндрат Бурляй і Токайчук, прохаючи відпустити в'язня на поруки, аби той зміг поїхати до ставки Шемберка й виправдатися. Кричевський кума з в'язниці випустив, а поручники, зробивши вигляд, що готуються їхати до Трахтемирова, *борошна до возів набрали, самі на коней повсідали* і з невеликим почтом наприкінці грудня 1647 р. вирушили з Чигириня. Проте шлях їхній проліг, як і можна було сподіватися, не до ставки Шемберка, а на Запоріжжя.

* *
*

Виїзд групки козаків на Запоріжжя, якому місцева адміністрація не надала серйозного значення як явищу для України буденному, дав перші наслідки вже на початку лютого 1648 р. Зібравши довкола себе запорожців на о-ві Томаківці в 60 км південніше Хортиці, Хмельницький здійснив напад на Січ, розташовану на мисі Микитин Ріг, розбив залогу коронного війська, яка після 1638 р. регулярно там перебувала, і примусив до втечі черкаського реєстрового полковника Станіслава Іурського. Що ж до козаків-реєстровців, котрі несли там варту, то вони вкотре підтвердили стару приповідку: воювати козаками проти козаків – це все одно, що вовком орати – вони просто перейшли на бік повсталих. Тоді ж Богдана Хмельницького у козацькому колі обрали гетьманом Війська Запорозького.

До кінця квітня, коли новий гетьман вийшов з Запоріжжя назустріч коронному війську, обидві сторони готувалися до сутички. Хмельницький розсилав по Україні універсали з закликом до *оборони стародавньої грецької віри від неприятелів-ляхів*, а одночасно через довірених осіб закуповував на Волині, в Галичині і навіть у Польщі порох та інші військові припаси. Були розпочаті й інтенсивні дипломатичні зносини з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, внаслідок чого сторони досягли домовленості про взаємну воєнну допомогу. Паралельно точилося листування з коронним гетьманом Миколаєм Потоцьким, завдяки якому Хмельницький добре відомим зі своєї пізнішої тактики маневром відтягував час, потрібний на військові приготування. Посилаючись на кривди й утиски козакам, він просив *відновити*

справедливість – скасувати ординацію 1638 р., вивести з України коронне військо і дозволити морські походи. А коли гордовитий коронний гетьман пригрозив: *“Швидше будете на палі, ніж діждетеся вольностей”*, Хмельницький відповів філософськи: *“Буде, пане гетьмане, так, як Бог дасть”*.

Дочекавшись 3-4-тисячного загону перекопського бея Тугая, наприкінці квітня козацьке військо чисельністю бл. 8 тис. вийшло з Січі. Миколай Потоцький, готуючись до сутички, вислав чотири козацькі реєстрові полки човнами вниз по Дніпру, а два інші приєднав до кварцяного загону, що виступив з Крилова назустріч повсталим. Загальне керівництво цим з'єднанням, яке нараховувало близько 5-6 тис. вояків, мав здійснювати 20-річний син Миколая Стефан Потоцький, а обидва гетьмани – коронний Миколай Потоцький і польний Мартін Калиновський – лишилися очікувати в таборі між Корсунем і Черкасами на підхід магнатських допоміжних корогов.

29 квітня невеликі відділи Потоцького-молодшого підійшли до верхів'я р.**Жовті Води**, притоки Інгульця, де вперше зіткнулися з козаками й татарами. Оскільки сили за чисельністю були вочевидь нерівними, Потоцький і Шемберк вирішили, не приймаючи бою, окопатися табором і тримати облогу. Хмельницький же, лишивши частину війська біля обложених, рушив навперейми реєстровому козацтву, що спускалося униз по Дніпру. Після переговорів реєстровики без жодного пострілу перейшли на бік повсталих і разом з ними рушили під Жовті Води. Наступного дня козаки тих двох полків, що доти знаходились у таборі, теж перебігли до Хмельницького. Усвідомлюючи безвихідність ситуації, Шемберк і Потоцький-молодший погодилися на капітуляцію за умови, що зможуть вийти неушкодженими з облоги. Проте переговори зірвалися, і 14 травня розпочався штурм табору. Потоцький спробував врятувати становище відчайдушним проривом, але в ніч з 15 на 16 травня в урочищі **Княжі Байраки** у верхів'ї р.Дніпрової Кам'янки його відділи були оточені й розгромлені.

Відразу після битви козаки швидким маршем рушили на північ, до ставки двох гетьманів, які стояли табором на лівому березі р.Рось поблизу Корсуня. 25 травня у тил коронного війська зумів зайти Максим Кривоніс, а після нього й татари Тугай-бея. Оточені прийняли рішення йти проривом, однак Хмельницький цієї ж ночі через шпигунів дізнався про суть плану і вислав Кривоноса, аби той, перекопавши дорогу, влаштував пастку в **Горіховій Діброві** – крутій балці на Богуславському шляху неподалік Корсуня. Тут власне і зчинилася шалена битва, у якій сам Потоцький хоробро рубався як

невеликій багnistій рівнині обабіч р.Іква, де заздалегідь укріпився Хмельницький, почався вирішальний бій. Козакам вдалося загнати піхоту противника на вузьку греблю і фактично винищити її, водночас зав'язуючи бої з розрізненими загонами кінноти, котра діяла безладно й неузгоджено. Військова рада, спішно скликана князем Заславським прямо на конях, вирішила покинути обоз і рятуватися верхи. Першими це зробили самі реґіментарі. А далі, як оповідає один з учасників битви, *військо, побачивши, що немає вождів, кинуло на землю зброю, панцирі, списи, і все пішло врозтіч*. На ранок порожній табір з обозом дістався у здобич козакам. До рук Хмельницького перейшло понад 90 гармат, запаси пороху й зброї, коні; загальну ж вартість спорядження та іншого майна оцінювали на колосальну як на ті часи суму – від 7 до 10 млн. золотих. Пилявецька втеча, ставши ганебною й безприкладною сторінкою в військовій історії Речі Посполитої, одночасно відкрила козацькій армії дорогу на захід.

Похід на Галичину мав характер демонстрації сили. Головна армія попрямувала до Львова і на початку жовтня вже атакувала його передмістя. Облога тривала три тижні. Врешті після тривалих переговорів Хмельницький задовольнився контрибуцією в сумі понад 200 тис. дукатів, тобто 1,2 млн. золотих, більша частина якої пішла на оплату татарських послуг, і 26 жовтня, видавши універсал про захист міста від неорганізованих козацьких ватаг, рушив далі – на Замостя. За спиною його продовжувала вирувати сліпа селянська війна, породжуючи десятки повстанських загонів і ватаг на Волині, в Галичині й на Покутті, які руйнували шляхетські двори і вбивали шляхтичів, розливаючи по Україні хаос і анархію.

Захоплення Замостя відкривало б повстанцям шлях на Варшаву, тому в столиці почали обговорювати питання про скликання посполитого рушення, тимчасовим воєначальником якого сейм призначив князя Ярему Вишневецького. У вирішальну фазу зайшла й боротьба між прибічниками двох претендентів на досі порожній трон – Яна Казимира і Карла Фердинанда, братів покійного Владислава IV. Втручання Хмельницького, який недвозначно оголосив підтримку кандидатурі Яна Казимира, стало вирішальним (припускають, що на позицію гетьмана вплинули секретні гарантії, які надав йому королевич).

Доки впродовж листопада тривала облога Замостя і велися переговори з городянами про викуп та проходили вибори нового короля (17 листопада ним став Ян Казимир), козацьке військо помалу зменшувалося. Частина повстанців, вдовольнившись захопленою здобиччю, самовільно рушила додому, решта

терпіла від втоми й холоду. Розпочалася епідемія дизентерії, а з осіннім бездоріжжям – і голод, посилений ворожістю місцевого польського населення. За цих умов продовження війни ставало безперспективним, і частина поміркованої старшини висловила за переговори з новообраним королем. Відтак до Варшави рушило козацьке посольство, пропонуючи умови миру: амністія повстанцям; 12-тисячний реєстр; відновлення козацького самоврядування; право вільного виходу в море; усунення з території козацької юрисдикції кварцяного війська; надання гетьманові Війська Запорозького під булаву одного з староств, розташованих там само. Після попередніх переговорів з секретарем Яна Казимира Миколаєм Смяровським, що прибув до козацького табору, Хмельницький 23-24 листопада завернув свої полки додому. Такий перебіг подій переконливо засвідчує, що в уяві гетьмана питання, як і давніше, зводилося до розв'язання козацької проблеми в межах Речі Посполитої. Що ж стосується повсталих селянських ватаг, котрі деколи зараховують трохи не до головної рушійної сили козацької революції, то вже на зворотному марші в Україну гетьман розіслав універсали з наказом, аби посполиті під загрозою покарання *шанували й віддавали послушенство* своїм панам. Анархічний спільник на даний момент козацькому вождю став непотрібним, і його було тверезо й жорстоко відкинуто (як, втім, ще нераз станеться згодом). Характерно, що в цей же час аналогічні універсали видавав і Ян Казимир, наказуючи негайно припинити *бунти* і повернутися у *звичне підданство*.

На другий день нового 1649 р. Хмельницький тріумфально в'їхав до Києва, який вітав його дзвонами в церквах, гарматними пострілами на замку і тисячними натовпами люду. Церемонією було передбачено в'їзд гетьмана через Золоті ворота, а спудеї Київської академії вітали його в декламаціях як *Мойсея, спасителя, освободителя й визволителя народу з лядської неволі, добрим знаком названого Богданом – від Бога даним*. Зустрічали ж Хмельницького Єрусалимський патріарх Паїсій і Київський митрополит Сильвестр Косів, посадивши на сани поруч із собою. Кілька днів по тому патріарх у Софійському соборі відпустив гетьману усі сьогочасні й майбутні гріхи, заочно обвінчав з Мотроною (яка перебувала тоді в Чигирині) і під гарматні залпи благословив *на війну з ляхами*. В розгадці сценарію цієї зустрічі, особливо стосовно проведення козацького гетьмана по під Золотими воротами, тобто дорогою володарів старої Русі, лежить, як здається, відповідь на питання – у чийй голові “козацький автономізм” вперше перетворився на реальний план незалежнення України. Сам Богдан чи вищі

православні ієрархи власне так обставили цей тріумфальний в'їзд? І чи не він став тією невлливою миттю, коли історія на крутому віражі міняє свій стрімкий лет?

*   *
*

Переговори, започатковані під Замостям, продовжилися в лютому 1649 р. у Переяславі. Проте перемирна комісія, що над'їхала з Варшави, вже не побачила перед собою козацького ватажка. Її зустрічав владний, упевнений у своїй силі володар Русі:

Правда є, – говорив він шокованим послам, – що я малий і незначний чоловік, але це Бог мені дав, що нині я єдиновладець і самодержець руський ... Я вже довів, про що ніколи не думав, а далі доведу, що задумав. Виб'ю з лядської неволі увесь руський народ, а що раніше я воював за свою шкоду й кривду, то нині воюватиму за нашу віру православну... Українським панам, яких у посольстві була більшість, він радив, щоб ляхів зреклися і з козаками залишилися, бо Лядська земля загине, а Русь пануватиме... Про Київ же висловився так: Вільно мені там розпоряджатися, мій Київ, я є паном і воєводою київським; дав мені те Бог... за допомогою моєї шаблі.

З дебатів з комісарами, ретельно занотованих у щоденнику посольства одним з його учасників, бачимо, як “козацький автономізм”, котрий ще місяць тому живив думку гетьмана, набув цілком інакших територіально-політичних обрисів. З традиційної козацької території Наддніпрянщини об'єкт зацікавлень переміщається на всю Русь по Львів, Холм і Галич, а суб'єктом її стає вже не Військо Запорозьке, а народ увесь руський, що його належить вибити з лядської неволі.

Дотримуватись перемир'я виявилось важко обом сторонам. Уже в березні 1649 р. Хмельницький вислав полки для укріплення прикордонної смуги по вододілу Случі та Мурафи, а магнатські загони почали військові дії по український бік Горині; паралельно з лютого точилася боротьба за прикордонний Бар на Поділлі. Водночас в Україну прибували татарські загони, а згодом прийшов з головним військом і сам Іслам-Гірей III. На другу половину травня під Києвом, куди стягалися основні сили української армії, було зібрано 30 полків загальною чисельністю близько 120-150 тис. вояків (фантастичні цифри в 300, а то й 400 тис., не раз згадувані в старій

історіографії, є витвором перебільшеної фантазії сучасників). Окрім 30-40 тис. козаків-професіоналів, сюди належала й маса мобілізованого населення та добровольців, скликаних гетьманськими універсалами.

Коронна армія за чисельністю була незрівнянно меншою, сягаючи до 15 тис. жовнірів. Тож коли наприкінці червня сили Хмельницького почали наближатися до Старокостянтинова, загопи реґіментаря Адама Фірлея та з'єднані з ними магнатські корогви спішно відступили під захист добре укріпленої Збараської фортеці, ставши табором під її мурами. Кілька штурмів, у яких Хмельницький на професійних вояків кидав щойно мобілізованих, погано озброєних добровольців, оберігаючи добірні козацькі полки, скінчилися невдачею. Відтак під прикриттям щільного гарматного вогню нападаючі почали сипати вали довкола табору Фірлея і окопувати його глибокими ровами, аби заблокувати армію противника. Так з 20 липня почалася місячна облога голодного війська у Збаражі.

Доки тривала облога, частина козацької і татарської кінноти на чолі з Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III на початку серпня рушила навперейми 15-20-тисячному війську, яке з-під Замостя вів сам король на допомогу обложеним. Маючи інформацію про маршрут його просування, Хмельницький влаштував засідку біля переправи через р.Стрипа в районі м. **Зборова** [нині райцентр Тернопільської обл.]. Раптовий удар по авангарду і тилу королівської армії, завданий за умовленим сигналом 15 серпня в момент форсування Стрипи, став шокуючою несподіванкою для Яна Казимира. Коронна армія втратила до 7 тис. убитими й пораненими, а сам король опинився у пастці: його табір зі спішно насипаними валами та ровами кільцем оточували зусібіч козаки й татари. Увечері сенатори пропонували таємно вивести Яна Казимира з облоги, однак той навідріз відмовився. Навпаки, демонструючи неабияку мужність, король під обстрілом у світлі смолоскипів ходив по табору і підбадьорював вояків. Тоді виник інший план: за спиною Хмельницького розпочати переговори з ханом, граючи на чутливій струні кримської політики – не зосереджувати надмірної потуги в руках жодної зі сторін, підтримуючи перманентний стан війни *між гяурами*, яка давала Криму прибуток. Тож 17 серпня між ханом і королем розпочалися офіційні переговори без участі гетьмана. За досягнутою домовленістю Річ Посполита зобов'язувалася до сплати щорічних упоминків *дворові Чингізидів*, тобто хану, погоджувалася на випасання татарської худоби в нейтральній смузі понад річками Інгул і Велика Вись, а, окрім того, мусила виплатити 200 тис. талерів відступного за повернення кінноти до Криму без ясиру і ще додатково 200 тис. – за викуп

армії, обложеної в Збаражі. Ханський візир, який вів переговори, торкнувся й козацького питання: на його вимогу уряд мав визнати 40-тисячний реєстр Війська Запорозького.

Альтернативи перед небезпечною перспективою отримати в особі хана могутнього ворога замість союзника не було. Тому в другій половині цього самого дня відразу за татарськими послами до табору Яна Казимира вирушило посольство Хмельницького, запропонувавши вироблені напередодні вночі власні 17 переговорних статей. *Козацькі пункти* з вимогою автономії на цей раз окреслювали набагато ширшу територію – три руських воєводства (Київське, Брацлавське й Чернігівське) і східні райони Волині та Поділля до р. Случ. Тутешні адміністративні уряди могли належати лише руській шляхті православного віровизнання, а усі євреї і єзуїти мали бути виселені. Рівночасно ж мусила бути оголошена амністія шляхті, що брала участь у військових діях проти коронної армії, а також селяням і міщанам, причетним до повстанських виступів.

Надвечір 19 серпня перед Єжи Оссолінським і Адамом Киселем Хмельницький присягнув на дотримання Зборівської мирної угоди, а наступного дня вранці в супроводі старшинського почту в'їхав на білому коні до королівського табору, де був прийнятий Яном Казимиром. Оповідали, що виглядав він похмуро, але тримався з гідністю. У ніч на 23 серпня було знято, нарешті, й облогу Збаража.

За кілька днів коронне військо вирушило на Тернопіль, а звідти на Львів, а козацьке – у напрямку Києва. Завернули додому й татари, вибираючи по дорозі, всупереч домовленостям, живим товаром платню за участь у війні. Траплялося, що ясир брали навіть на очах козацьких полковників, безпорадних на це лихо. Так скінчилася Зборівська кампанія 1649 р.

*   *

*

Затвердження Зборівського договору сеймом, де розгорнулися гострі дебати між представниками поміркованої і войовничої партій, посувалось непросто. Наприкінці літа 1650 р., після повернення з татарського полону коронного гетьмана Миколая Потоцького, який закликав воювати доти, доки *вся земля не почервоніє від козацької крові*, прихильники “політики сили” отримали перевагу. Відтак уже наприкінці 1650 р. пограничні військові сутички набули характеру відвертої підготовки до майбутньої війни, а

грудневий сейм ухвалив довести чисельність коронного війська до 36, а литовського – до 15 тис., водночас оголосивши на наступний 1651 р. *посполите рушення*, тобто загальну мобілізацію шляхти.

У квітні 1651 р. сили *рушення* були сконцентровані поблизу Сокаля, на межі Галичини й Волині. Хмельницький, завершивши зі свого боку мобілізацію, у другій половині травня перекинув козацьке військо в район Збаража на півдні Волині, очікуючи підходу татарської кінноти. Напередодні боїв чисельність коронних і козацьких сил була більш-менш однаковою. Під булавою Хмельницького знаходилося близько 100 тис. чоловік, у тому числі *доброго війська*, тобто професійних козаків – до 40-50 тис., решта – мобілізовані селяни та міщани. Союзницька татарська кіннота, приведена особисто Іслам-Гіреєм III, нараховувала від 30 до 40 тис. вершників. Коронна армія мала близько 40 тис. вояків регулярної армії, стільки ж жовнірів з магнатських загонів і до 40 (за іншими даними – 60-80) тис. шляхтичів *посполитого рушення*. Дехто з істориків вважає ці цифри завищеними, обраховуючи козацькі й татарські сили разом у 100, а коронні – у 60-70 тис. чоловік (сучасники, схильні до перебільшень, писали, що в битві зійшлося 400 тис. вояків). Так чи інакше, але обидва велетенські війська готувалися до зіткнення, яке дійсно стало однією з наймасштабніших і найкривавіших битв у Європі XVII ст.

Армії були стягнуті на низовину в околицях м. **Берестечка** [нині райцентр Волинської обл.], що починалася від р. Стир, обрамовуючись з одного боку болотами, а з другого – великим лісом. Сам же бойовий стрій, у якому точилася операція, був розтягнутий на 7-8 км. Перший день боїв, 28 червня, не дав переваги жодній зі сторін. На другий день шалька терезів ніби почала схилитися на користь козацько-татарського війська. На третій день берестецьке поле зранку вкривав такий густий туман, що сутички поновилися лише пополудні, коли кіннота князя Яреми Вишневецького під звуки сурм і барабанів пішла в атаку, а до неї негайно приєдналися й інші полки короля. Найманій німецькій піхоті, потіснивши козацькі ряди, вдалося прорватися до пагорба, на якому містилася ставка хана, і кілька ядер упало поблизу ханського намету. Вибухом був поранений у ногу сам Іслам-Гірей, загинув калга Крим-Гірей і отримав тяжку рану перший зі спільників Богдана Хмельницького Тугай-бей. Налякані татари вдалися до втечі. Хмельницький з кількома старшинами кинувся навперейми, аби завернути їх, і після гострої розмови, що відбулася між ним і ханом, той нібито видав наказ повернути назад. Однак тут уже збунтувалися мурзи, відмовляючись вступати в бій під приводом, що їхні

коні мокрі, перетомлені й голодні, а нині – байрам, коли мусульманам взагалі воювати заборонено. Найгіршим же стало те, що Іслам-Гірей, відступаючи, силоміць вивів із собою гетьмана, позбавивши козацьке військо генерального командування (кружляли чутки, що хан вів подвійну гру, нібито навіть пообіцявши королю видати Хмельницького).

Зазнаючи поразки, козацька армія відступила до р.Пляшівка, притоки Стиру, де болото й хащі прикривали тил. Уночі під страшним дощем тут були вириті окопи й насипані земляні укріплення, що перетворило табір між двома річечками (Пляшівкою й Пліснявою) на своєрідну фортецю, яку можна було здобути лише облогою. Від першого по десяте липня обложені успішно відбивали штурми й навіть самі здійснювали бойові вилазки, проте обстановка в таборі не була доброю. Давалися ознаки незгоди між старшиною, не стримувані твердою рукою гетьмана. Бракувало питної води. Наростали тертя між мобілізованими селянами й козаками (археологічні розкопки табору показують, що підрозділи одних і других навіть тут трималися нарізно). Тож виник план вирватися з оточення, навівши переправу через болота й Пляшівку.

Кальницький полковник Іван Богун, який перейняв на себе функції наказного гетьмана, уночі з 9 на 10 липня почав лаштувати переправу, вимощуючи її возами, наметами, сідлами, кожухами, військовим спорядженням. Проте коли селянська частина війська довідалася про початок операції (а Богун спершу вивів козацьку кінноту, аби забезпечити збройне прикриття прориву), обложених охопила паніка: вони були впевнені, що старшина з козаками навмисне покидає їх у пастці, відволікаючи противника. Юрми людей кинулися до переправ, топлячи одне одного, а разом і наведені з таким зусиллям мости. У цьому хаосі Богуну вдалося вивести без втрат лише 20-тисячний корпус кінноти і врятувати частину артилерії. За один день 10 липня у боях і паніці загинуло до 8 тис. чоловік, аж, як оповідали свідки, *вода від їхньої крові зачервонілася*. Повністю був винищений і козацький ар'єргард, котрий прикривав відступ. До рук жовнірів, які надвечір зайняли табір, потрапило 18 гармат, 7 бочок пороху, 20 козацьких короґов, гетьманська булава й печатка, документи канцелярії Богдана Хмельницького та його скарбниця з 30 тис. талерів. Під час відступу було також застрелено з лука Корінфського митрополита Йоасафа, який привіз у дарунок гетьману меч, освячений на Гробі Господнім.

* *
*

Катастрофа під Берестечком стала тією останньою краплею, що переповнила чашу взаємної ПОМСТИ, нагромаджуваної з часів наливайківщини, і зробила неможливим спільне проживання Польщі й козацької Русі під одним державним дахом. І коли доти боротьба, очолена Богданом Хмельницьким, ще точилася як **громадянська війна** всередині Речі Посполитої, то після Берестечка вона остаточно переростає на **польсько-українську війну**. Перебіг найближчих подій підтвердив це досить переконливо. Марш переможного коронного війська від Берестечка на південь і паралельний йому похід у бік Києва литовської армії під командуванням Януша Радзивила проходили в умовах безперервних партизанських вилазок населення. Обом арміям дошкуляв голод, бо, як зазначав один з учасників експедиції, *тепер ми оточені ворогом звідусіль – спереду, з боків і ззаду. Селяни за нами мости і переправи руйнують, погрожуючи нам: “Якщо б ви ї хотіли втекти, то не втечете”*.

Жовнірам доводилось харчуватися тільки смаженим зерном, яке вони самі збирали на полях; у таборах забивали і їли власних коней і навіть падаль, а невдовзі почалися епідемії і масове дезертирство. Зокрема, саме в цьому тяжкому поході у таборі під Паволоччю, прохворівши сім днів, на 39-му році життя помер шляхетський герой князь Ярема Вишневецький.

Богдан Хмельницький, вирвавшись із татарського полону, уже 17 липня розіслав з Білої Церкви наказ правобережним полковникам *не відкладаючи ані на тиждень* прибувати до його ставки з уцілілими полками. Тут же, у Білій Церкві, був закладений сильний військовий табір, про який Миколай Потоцький невдовзі напише королю: *"Здобути їхній табір неможливо"*. На другу половину серпня під булавою гетьмана знову сконцентрувалось близько 25 тис. козаків і 6 тис. ногайців, приведених Карач-беєм, а на Лівобережжі навпроти Києва, здобутого Янушем Радзивилом, стояло два лівобережні полки чисельністю до 4 тис. осіб. Несподівана для Потоцького міць по суті відродженого з небуття козацького війська, помножена на голод, епідемії і втому у загонах з'єднаної польсько-литовської армії, примусили коронне командування відкинути мову ультиматумів і перейти до погодження взаємних поступок. У такій обстановці розпочалося спершу перемирне листування, а з 10 вересня – і самі переговори.

Згідно з Білоцерківською угодою, козацький реєстр мав бути скорочений до 20 тис., а юрисдикція Війська Запорозького обмежувалася Київським воєводством (Брацлавське й Чернігівське знову поверталися в підпорядкування

коронної адміністрації). Гетьман також зобов'язувався розірвати спілку з татарами і взагалі надалі не провадити закордонних зносин. Втім, цей мирний трактат лишився тільки паперовою пам'яткою перипетій війни. Долило масла у вогонь і те, що сейм, який зібрався навесні 1652 р., не затвердив Білоцерківської угоди, оскільки вперше в історії польського парламентаризму був зірваний одним із шляхтичів, котрий наклав своє *вето* на сеймові ухвали.

Незатвердження договору розв'язувало руки Хмельницькому, який у квітні 1652 р. оповістив заклиним універсалом козацьку старшину про підготовку до нової війни. Формальним приводом для початку бойових дій став похід гетьманича Тимоша на чолі козацько-татарського загону в Молдову (про молдавську дипломатію Хмельницького детальніше йтиметься далі). Від Речі Посполитої напереріз гетьманичу була послана армія під командуванням польного гетьмана Мартіна Калиновського. Військо Калиновського, що складалося з 12 тис. гусарської кінноти та 8 тис. піхоти, чекаючи на підкріплення, стало табором між горою **Батіг** над р.Бугом і містечком Ладижином [нині райцентр Вінницької обл.]. Оскільки швидкого нападу противника не передбачалося, позиції були укріплені недбало, та й саме їхнє розташування залишало бажати кращого. Раптова поява татарської кінноти і козаків виявилася повною несподіванкою для командування. До вечора першого червня табір був оточений, а на другий день розпочався його штурм. До вечора у бою полягло близько 8 тис. коронних вояків і була винищена половина знаменитої шляхетської гусарії; загинув і сам гетьман та багато інших воєначальників, а ще більше потрапило в полон до татар. Так був здобутий кривавий реванш за Берестечко.

Проте батізький розгром не охолодив запалу войовничої партії серед польських сенаторів. Сейм, що зібрався невдовзі після катастрофи, відхилив пропозицію Хмельницького про офіційне поновлення Зборівських статей. До кінця року було створено 68 нових кінних корогов, а загальну чисельність війська доведено до 34 тис. жовнірів. Пробний наступ нової кампанії розпочали в березні 1653 р. загоми коронного обозного Стефана Чарнецького, які вихором пройшлися по Брацлавщині, керуючись гаслом свого воєначальника: *Не лишати русина і на розплід!* 3 липня 1653 р. у Глинянах під Львовом почало зосереджуватися коронне військо під проводом самого короля, а переговори, кілька разів запропоновані Хмельницьким, були демонстративно відкинуті.

На початку жовтня після кількох маневрових переміщень коронна армія отаборилася під містечком **Жванцем** над р.Дністром навпроти Хотина.

Чисельність збройних сил Яна Казимира досягала 40 тис.; приблизно таким було й козацьке військо, яке разом з татарами наприкінці жовтня блокувало Жванецький табір, розгромивши підкріплення, що туди поспішали. Почалася затяжна облога, в якій обидві армії однаково терпіли від холодних дощів, голоду й нестачі фуражу; для обох буденним явищем стало дезертирство. Сил для вирішальної битви не вистачало у жодної зі сторін, і тоді Іслам-Гірей III, як і під Зборовом, узяв на себе роль посередника, не зацікавленого у надмірному вивершенні будь-якого з противників. Наприкінці листопада розпочалися переговори, на яких хан вимагав відновлення Зборівського договору, сплати *упоминків* і дозволу вибрати ясир на території Корони аж до р.Вісли. Власне на цих пунктах після тривалих дебатів 17 грудня було досягнуто домовленості. Переговори між кримчаками і Яном Казимиром мали дивний характер: по-перше, вони завершилися усним погодженням, а не формальною письмовою угодою; по-друге, не відбулося навіть перемирної зустрічі коронованих осіб, хоча обидві були присутні на позиціях. Окрім того, польські дипломати не наполягали на присязі козаків, а сам Хмельницький усунувся в тінь, виставивши на переговори полковників-статистів. Проте ця двозначна ситуація задовольняла усі три сторони. Татари досягли балансу сил виснажених сусідів, отримавши ще й величезну суму *упоминків* та вигоди від ясиру. Коронні воєначальники тішилися ілюзією, боцімто Зборівська угода лишилася непідтвердженою. Найскладнішими ж у цій грі були розрахунки Богдана Хмельницького, бо гетьман робив ставку вже на інші дипломатичні ходи: 11(1 за ст. ст.) жовтня Земський собор Московської держави ухвалив прийняти Військо Запорозьке з *городами их и землями під государя врскою руку*. Так українська проблема після кривавої шестилітньої війни вихлюпнулася за рамки внутрішніх незгод Речі Посполитої.

Кошмари війни

Банальною істиною є те, що кожна війна, попри найвищі мотиви, в ім'я яких вона ведеться, приносить незчисленні страждання, смерть, спустошення і жорстокий автоматизм винищення людиною собі подібних. Не стала винятком з цього печального правила і козацька революція. Проникливий діагноз тому, що спалахнуло як звичне для Речі Посполитої чергове козацьке сум'яття, поставив уже наприкінці травня 1648 р. Адам Кисіль у листі до короля: починається *ЖАХЛИВА СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА*. За два-три тижні після Корсунської битви Україну охопила буря, що вирувала вже поза контролем та,

очевидно, і поза бажанням Хмельницького. Звістка про козацькі перемоги під Жовтими Водами й Корсуном стала іскрою, що впала на бочку сухого пороху і викликала доти не бачений вибух активності простолюду. В ньому змішалися до купи затятий соціальний антагонізм і сп'яніння від безвладдя, віковичний потяг до “життя без пана” і помста за національні та релігійні приниження. Ледь не кожний селянин за мить перетворився на вояка – ворога усталеного режиму, персоніфікованого в *ляхах* (під якими розумілися й українські пани) та євреях-орендарях, а закони війни, як завжди, зняли табу на вбивство. Громади сіл і містечок ставали збройними ватагами, а з останніх формувалися більші загони і висувалися найенергійніші *старшини*, які оголошували їх *козацькими*. Самовидець у своєму літописі напише про це так: “*Усе, що живо, піднялося в козацтво*”.

На Лівобережжі, де простолюди традиційно був найбільше перейнятий козацькими настроями, великі повстанські загони вже на початку червня розгромили резиденцію князя Яреми Вишневецького в Лубнах, а протягом цього ж місяця здобули Борзну, Ніжин і Новгород-Сіверський. По Південній Київщині, Брацлавщині й Поділлю, випалюючи шляхетські садиби й здобуваючи міста та містечка, смерчем покотилися загони Максима Кривоноса, Івана Ганжі, Олександренка, Чуйка, Трифона з Бершаді, Неминикорчми, Кошки (Кушки), Степка та ін. У липні-серпні з'єднані селянсько-міщанські формування з'явилися на Волині й Поліссі, а наприкінці серпня – в Галичині й на Покутті, до осені 1648 р. замкнувши у вогненному кільці увесь український простір від Чернігово-Сіверщини до Карпат.

Пружиною терору, як видно з тогочасних свідчень полонених повстанців та зі скарг шляхтичів, яким пощастило врятуватися, була **НЕНАВИСТЬ**. Шляхта заявляла, що бунти почалися з *невблаганної ненависті до католиків і поляків; до польської тиранії; до католицької віри; до людей шляхетського стану*. Аналогічними є твердження самих в'язнів: вони вбивали з *ненависті до неволі і не можучи стерпіти польського панування; мстилися за кривди благочестивої Русі; прагнули не залишити тепер жодного ляха на світі, бо, мовляв, віднині швидше язика людські назад обернуться, ніж ляхи над нами будуть панувати*.

Каральний марш князя Яреми Вишневецького, який, пробившись із 8-тисячним надвірним військом з Лівобережжя на Полісся, у другій половині червня рушив на замирення Київщини й Брацлавщини, лише долив масла у вогонь. Саджаючи на палі, заставляючи міські площі шибеницями, рубаючи голови й руки та виколюючи очі усім (у тому числі й священникам), кого

підозрювали в співчутті до козацтва, князь смерчем пройшов через міста Котельню, Вчорайше, Погребище, Вахнівку, Немирів та Прилуки. Гаслом цього кривавого рейду було *вистинати винного й невинного*, аби навести на простолюд жах – єдине почуття, яким, на думку Вишневецького, можна *приборкати мерзенну чернь*. Однак протидія виявилася рівною дії. Зупинивши княже військо, селянсько-козацька армія Кривоноса почала тіснити Вишневецького назад, навално здобуваючи за підтримкою місцевої людності міста Південної Волині. Водночас локальні повстанські загони оволоділи практично усією територією між річками Случ та Горинь, захопивши Заслав, Гощу, Рівне, Клевань, Олику, а врешті разом з козаками Кривоноса – і Кременець, Луцьк та Володимир. Це супроводжувалося сценами повального терору. Як писав Самовидець,

усе забияли, не щадячи ані жон и детей їх, маєтности розбивали, костели палили, обвалювали, ксьондзов забияли, двори зась и замки шляхецкіє и двори жидовскіє пустошили, не зоставаючи жадного цілого. Рідкий в той крові на тот час рук своїх не умочил...

*

*

*

У кривавому поррахунку, що підсумував нагромаджене з часів наливайківщини протистояння *Ляхів* і *Русі*, особливо трагічною виявилася доля євреїв, розчавлених маховиком селянської війни. Раптовий спалах антисемітизму в охопленій революцією Україні корінився в причетності єврейської торгово-посередницької маси до керівних структур, тобто до світу *ляхів*. Як уже зазначалося у відповідному місці книги, магнати й старости охоче заробляли на підприємливих грошовитих євреях, передаючи їм право на збір податків, різноманітні промисли та оренду корчем і млинів. Відтак єврей-орендар ніби перемикав на себе епіцентр напруги між власником і підданими, а оскільки ця напруга мала ще й релігійно-національне підґрунтя, то на чужакові-євреєві зосередилась особлива ненависть.

Залежність простолюду від євреїв, спричиняючи соціальні тертя, посилювалась відчуттям “християнського приниження”. Так, поміркований Самовидець, перераховуючи заподіяні Русі кривди, запише: *“Ліпшое пошанованне ... жидищеві спросному било, аніжелі найліпшому християнинові русинові”*. Характерно, що автор тогочасної єврейської хроніки Натан Ганновер вкладає в уста Хмельницькому подібну думку, буцімто висловлену

напередодні повстання: *Та не тільки пани, але навіть жиди, що стоять на найнижчій ступені між народами, тепер над нами панують.* Врешті, моральним виправданням, яке знімало гріх убивства, була традиційна нехоть до *невірних*, що *розіп'яли Бога*, помножена на хтонічну ксенофобію простолюду.

Червень-липень 1648 р. увійшов до пам'яті євреїв Речі Посполитої як *брама помсти*, а кілька днів з нього вшановуються донині в єврейському календарі серед дат скорботи. За даними тогочасних єврейських хроністів, повстанці винищили до 100 тис. осіб, у тому числі при здобутті Кривоносом Немирова – близько 6 тис., Тульчина – 1,5 тис., Бара – 2 тис., Полонного – 10 тис., Острога – близько 1 тис. Ці цифри фантастично перебільшені, бо в усій Речі Посполитій перед початком козацької революції, за даними сучасних єврейських вчених, мешкало близько 150-170 тис. євреїв, у тому числі в охоплених полум'ям регіонах – 51 тис., однак безсумнівним є факт, що майже 300 єврейських громад, осілих в Україні, припинили своє існування саме в цей час. Найяскравіша єврейська хроніка трагічних місяців, написана мешканцем Заслава Натаном Ганновером, оповідає про нечувані звірства, руйнування єврейських осель, перетворення синагог на стайні, цілеспрямоване винищення дітей.

За дивним збігом, початок Хмельниччини – 1648 рік – в іудейських кабалістичних книгах був визначений наперед як рік пришествя Месії. Замість обіцяного воскресіння і повернення *кожного в свій уділ* прийшли страхіття погромів, але це тільки підсилило месіанські сподівання, бо, за єврейською містиккою, пришествю мали передувати *муки народження Месії*. Рабин Іехель-Міхель, убитий 1648 р. при взятті Немирова, незадовго до загибелі вираховував, що літери слова *Хміль* [Хмельницький] – це перші літери такого вислову в івриті: *Муки народження Месії настають у світі*, тож козацька різня є ніби їхнім першим симптомом. Так в глибинах єврейської маси започаткувалася тяга до містики, яка після появи кількох “вчителів” і “праведників” призведе зрештою до виникнення саме на території України в середині XVIII ст. нового єврейського віровчення – хасидизму, до якого ми далі ще повернемося.

*

*

*

Винищення населення, вплив величезних мас від хліборобської праці, валки біженців, безкарні ватаги роз'юшених терором озброєних людей – цей неминучий супровід війни за короткий час перетворив квітучий край на

пустелю. Так, у 60-х роках XVII ст., за підрахунками демографів, чисельність населення Поділля була меншою навіть у порівнянні з останньою третинною XVI ст.; на Брацлавщині, Волині і в Галичині людські втрати на середину 50-х років складали щонайменше 40-50%. Мешканці охоплених війною регіонів масово виселялися в Молдову та на Лівобережжя Дніпра й далі – в московську *Україну* (майбутню Слобідську Україну), а тисячі нещасних потрапляли в ясир. Так, наприкінці 1648 р. число бранців було таким великим, що на них нечувано впали ціни: татари міняли шляхтича на коня, а єврея – на жменьку тютюну. Вдруге людський товар настільки ж знецінився під час кампанії осені 1654 – весни 1655 рр., коли орда, яка тоді виступала на боці коронної армії, спустошила на самому тільки Поділлі 270 сіл і містечок, спалила не менше тисячі церков, винищила до 10 тис. діток. Восени 1655 р. московська армія, простуючи на Львів, випалила по дорозі села й міста на відстані 30-60 км від маршу армії, а паралельно 100-тисячний корпус кримських, ногайських, білгородських і буджацьких татар спустошив територію від Києва до Кам'янця-Подільського.

Логічним супутником розваленого війною господарства став голод. Правда, Московська держава виразила співчуття одновірцям, дозволивши безмитний вивіз хліба в Україну, однак ціни піднялися так стрімко, що гроші й коштовні речі, здобуті як військова здобич, швидко перетікали до рук тих самих московських купців, і в листопаді 1649 р. козаки й міщани знову скаржилися російським дипломатам, що вони *нині помирають голодною смертю*.

За голодом простували епідемії. Від однієї з них, коли взимку 1648-1649 рр. *люд мер окрутне всюди*, помер, зокрема, і полковник Максим Кривоніс. Друга звістка про велику пошесть припадає на 1650 р.: *Люди падають і лежать, мов дрова, до Дністра, біля Шаргорода і далі до Брацлава*. Черговий спалах великої епідемії тривав від літа до глибокої осені 1652 р., винищивши цілі села між Дністром і Дніпром; новий епідемічний вибух припав на весну 1655 р., зосередившись на цей раз на Уманщині і виморивши до половини розташованого тут на постій московського війська. Втім, епідемічні хвороби в армії, де скупчувалися багатотисячні людські маси, перетворилися взагалі на явище ординарне.

Ось такою не в героїчному, а в людському вимірі постає Україна доби великої козацької революції, коли, як писав Самовидець, *не було милосердя межі народом людським*.

Дипломатія Хмельницького в пошуках виходу. Переяславська угода 1654 р.

Раптові переміщення акцентів, вояжі козацьких послів і лояльні низькі поклони впереміш з погрозами лише на перший погляд здаються хаотичними. Придивившись, можемо побачити за ними доволі струнку концепцію маневрування між трьома великими державними організаціями, що височіли над козацькою Україною. Намагаючись здобути власну вигоду завдяки збуренню стабільного розкладу політичної рівноваги між Польщею, Туреччиною і Росією, гетьман водночас намагався втягнути в цю ризиковану гру малі сусідні держави – Кримський ханат, Молдову, Волощину, Семиграддя.

Головним *приятелем* Хмельницького (саме такий термін вживається у тогочасному дипломатичному листуванні хана з гетьманом) був Іслам-Гірей III та сателіти Криму – беї Ногайської і Перекопської Орд. Зважаючи на кількавікову специфіку співжиття/протиборства татар і козаків, такий вибір основного партнера не здається несподіваним. Природу своєї схожості розуміли обидві сторони: як говорив один з кримських послів у Варшаві, *козакам і татарам не можна знизитись до хліборобства, війна для них необхідна*. Релігійна ж несумісність у моменти, коли на карту ставилося саме життя, важила небагато. Досить колоритно цей подвійний рахунок проступає з виправдань Хмельницького перед Назаретським митрополитом Гавриїлом:

Сам він знає, що людям православної християнської віри не годиться мати з бусурманами близькі зносини і спілку. Тільки ж зараз ... настав такий час держати з бусурманами братство і єднання ... щоб визволити святі Божі церкви і православному християнську віру від польських та від єретичних рук.

Початок дипломатичних взаємин був покладений посольством до хана з Січі напередодні повстання (існує версія, що серед послів знаходився і син Богдана Тиміш, який на випадок спільних військових дій мав би залишатися як заложник при дворі Іслам-Гірея). Наслідком переговорів стала експедиція перекопського бея Тугая з кількатисячним загоном кінноти, яка на боці козацького війська за відповідну платню брала участь у боях під Жовтими Водами й Корсунем 1648 р. У битві під Пилявцями на козацькому боці виступала буджацька кіннота Аутимір-мурзи чисельністю близько 5 тис.; під Львів і Замостя Хмельницького супроводжували загони вже згаданого Тугай-бея і ханового брата *калги-султана* – офіційного спадкоємця престолу, Крим-Гірея, на оплату послуг якого пішла, як уже згадувалося, взята з львівських

городян контрибуція грішми й товарами на суму близько 200 тис. талерів. До Зборівської кампанії були залучені сили Ногайської і Перекопської Орд; брав у ній вперше особисту участь і сам Іслам-Гірей III разом зі своїм візиром Сефером Іазі-агою.

Взаємини гетьмана з татарською елітою склалися по-різному. Так, на переговорах з королівськими комісарами в Переяславі у лютому 1649 р. Хмельницький, схоже, зі щирим афектом говорив про перекопського бея Тугая: *“...мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі, готовий зробити для мене все, що я захочу. Вічна з ним наша козацька приязнь, якої світ не розірве”*. За протилежний приклад може служити епізод літа 1653 р., коли під час військових дій на Поділлі мурзи, яким здалася малою здобич, захоплена в нападах на подільські містечка, почали грабувати козацьку територію. Гетьман наказав відбити полон силою, і лише після втручання Іслам-Гірея збройний конфлікт, що тривав чотири дні, був залагоджений.

У тісному переплетенні з кримськими відносинами розгорталася складна дипломатична інтрига, яку Богдан Хмельницький вже з першого року війни розпочав з Туреччиною, відправивши до султана посольство з-під Львова наприкінці жовтня 1648 р. Зміст цих переговорів невідомий, але друге козацьке посольство, що через місяць знову вирушило до Стамбула, нібито повезло прохання про султанську протекцію. Детальніша інформація про перші офіційні переговори стамбульського посла з Хмельницьким припадає на літо 1650 р., коли в Суботові гетьман прийняв султанського покойового Осман-агу, а у відповідь відправив до Порти чергове посольство на чолі з полковником Антоном Ждановичем.

На інтенсивність дипломатичних взаємин, налагоджених впродовж 1650 р., вказує те, що в жовтні Осман-ага прибув до Чигирини вдруге, пробувши там більше місяця, а в Стамбулі гетьману взагалі запропонували утримувати свого *резидента*, тобто постійного представника. У центрі переговорів було прийняття Україною турецького протекторату. Усні й листовні контакти, що точилися з осені 1650 р., супроводжувалися детальним обміркуванням ситуації в султанському оточенні. Серед членів турецького уряду не існувало єдності у ставленні до Козацької держави. Одні вважали за корисне уникати її прямої підтримки, мотивуючи це потребою зберегти мирні стосунки з Річчю Посполитою, інші наголошували на вигідних перспективах прийняття гетьмана в опіку Порти (характерно, що прихильників союзу з Україною підтримувала і мати неповнолітнього султана, *будучи рускою*). Друга партія перемогла, і на початку 1651 р. до ставки Хмельницького було відправлене

посольство з султанським *нішамом* [грамотою], де йшлося про протекторат, який дається іншим християнським монархам від моєї [султана] могутньої імперії і буде вам виданий у детальних артикулах і умовах. Пізніше посольство 1653 р. привезло гетьману *санджаки* – клейноди правителя, що визнав зверхність султана: булаву, шаблю, бунчук і кафтан. Варто нагадати, що васалами Туреччини були усі найближчі сусіди України, володарі невеликих держав причорноморсько-карпатського регіону – молдавський і волоський господарі, кримський хан та князь Семиграддя. Стамбул обіцяв гетьману навіть більші права, ніж їх мав хан, а формула васалітету пропонувалася вельми пільгова, передбачаючи лише часткове обмеження зовнішньої політики і сплату до скарбниці Османської імперії певної щорічної данницької суми. Натомість султан брав на себе обов'язок захищати Україну від зовнішнього ворога.

Пропозиції Стамбула виглядали принадно, особливо коли зважити на скрутне становище виснаженої війною України, тож частина полковників на старшинській раді висловилися “за”. Однак чергові усобиці претендентів на молдавський господарський престол, у яких козацька армія, очолена гетьманом Тимошем, підтримала не турецького протеже Георгіце [Георгія Штефана], а його противника Васіле Лупу, відстрочила вирішальний акт з'єднання України з Портою. Зближення ж з Росією, що виразно окреслилось влітку 1653 р. і завершилось відомою Переяславською угодою, взагалі перетворило турецьку карту на неактуальну аж до часів протиборства наступників Хмельницького, про що детальніше піде мова далі.

В контексті українсько-турецьких взаємин яснішими стають і перипетії контактів Хмельницького з рештою християнських васалів Порти – Молдовою, Волощиною і Семиграддям [Трансільванією], до складу якої на той час входила частина сучасного українського Закарпаття. Васіле Лупу, правитель Молдови, підтримував дружні зв'язки з Чигирином з жовтня 1648 р., паралельно не забуваючи і про послуги Варшаві, куди він передавав шпигунську інформацію та гроші для найму жовнірів. Нагодою тісніше прив'язати Молдову до української політики став літній похід 1650 р. калги-султана Крим-Гірея на молдавські землі нібито для покарання за напади молдавських загонів на татар. Богдан Хмельницький як союзник хана був зобов'язаний до участі в цій експедиції (або, принаймні, помітно підкреслював це у своїх листах). Переправившись разом з татарами через Дністер, гетьман у вересні 1650 р. зненацька зайняв Ясси, а далі в ультимативній формі зажадав укладення союзу, зарукою чого мусив стати шлюб воєводиної доньки Розанди

з сином Хмельницького Тимошем. Прив'язуючи Молдову до України, цей шлюб водночас вводив би козацького ватажка до кола легітимних володарів, протегованих Портою. Наприкінці липня 1652 р. 6-тисячний козацький загін Тимоша вирушив у весільний похід; вінчання відбулося в Яссах, а на початку вересня гетьманич з молодого дружиною повернувся на батьківщину.

Посвоячення з Лупу не принесло Хмельницькому очікуваних вигод. Навесні 1653 р. в Молдові спалахнув черговий династичний заколот, у якому претендента на престол Ієорґіце [Георгія Штефана] підтримали Трансільванія та Волощина. Запорозьке військо під проводом Тимоша пішло виручати гетьманського свата і навіть здобуло столицю Молдови Сучаву, однак за наказом честолюбного гетьманича рушило далі на територію Волощини, викликавши серйозний опір з'єднаних трансільвансько-волоських сил. Відкинуті назад до Сучави і взяті у щільну двомісячну облогу, козаки зазнали великих втрат, а під час одного з обстрілів отримав смертельну рану й сам Тиміш. Рятувальна експедиція надійшла запізно: під захистом табору обложені з тілом гетьманича вже вийшли з Сучави, простуючи в Україну. 30 жовтня до гетьманської столиці Чигирини під залпи з гармат внесли труну з покійним Хмельниченком. З його смертю втратили актуальність молдавські династичні плани Хмельницького, пов'язані з відчайдушно хоробрим, але неврівноваженим, запальним і надмір впертим старшим сином Тимофієм.

*

*

*

Дипломатична активність гетьмана в балансуванні між Варшавою і Стамбулом та його васалами – Кримом, Молдовою і Семиграддям – від перших днів війни доповнювалася складним плетивом контактів з могутнім північно-східним сусідом – Московським царством. Замало було б пояснювати це лише реальною потугою великої сусідньої держави, з позицією якої належало рахуватися. В основі зближення лежала передовсім традиція давніх зв'язків з Москвою Запорозької Січі, духовними дітьми якої лишалася козацька старшина. Адже ще з часів Байди-Вишневецького Москва постійно підтримувала запорозьке козацтво як потенційного охоронця не лише польсько-українських, а й російських кордонів від татарських набігів. За царським розпорядженням з Росії на Січ постачалися порох, зброя та харчові припаси, а наприкінці 80-х років XVI ст. серед пропозицій вирішення козацької проблеми обговорювалася навіть така, щоб коштом царя збудувати

низку фортець у пониззі Дніпра й розмістити там гарнізони, утримувані московським урядом, який водночас мав би взяти на себе оплату сторожових запорозьких загонів.

Не менш традиційними були й контакти запорожців зі своїми побратимами по способу життя – донськими козаками. Донці разом з запорожцями садили на московський престол Лжедмитрія I і воювали у війську повстанця Івана Болотникова 1606-1607 рр.; великі донські відділи були у Війську Запорозькому під час Хотинської війни 1621 р.; на 1637 р. припадає знаменитий спільний похід на турецьку фортецю Азов у гирлі Дону, коли об'єднаним козацьким силам у так званому *азовському сидінні* вдалося до 1641 р. утримати в своїх руках це потужне укріплення. Майже регулярними були спільні морські походи на турецькі узбережжя, коли запорозькі чайки й донські струги за попередньою домовленістю зустрічалися просто в морі.

Тож перший лист Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича, написаний відразу після перемог під Жовтими Водами й Корсунем 18 червня 1648 р., не виглядає несподіванкою. Його написання було прискорене й тактичними міркуваннями: занепокоєний повстанням в Україні, а особливо козацько-татарським союзом царський уряд навесні 1648 р. розпочав мобілізацію війська в російському прикордонні – Путивлі, Белгороді, Курську. Реальною загрозою ставав вихід цих сил на українське Лівобережжя для з'єднання з коронною армією в боротьбі з татарами – союзниками Хмельницького, і лист гетьмана до царя був покликаний відвернути катастрофу.

Лист до царя дав потрібні тактичні наслідки, бо підготовка до запланованого походу в Україну була спущена на гальмах. Розвиваючи дипломатичний успіх, гетьман наприкінці липня ще раз листовно звернувся до Олексія Михайловича, заохочуючи напасти на Річ Посполиту, що змусило б коронне військо битися на два фронти. Території, втрачені Росією у Смоленській війні 1633-1634 рр., були найболючішим місцем зовнішньої політики Москви, однак сил на порушення мирної угоди царський уряд не відчував, а саме так виглядало б втручання в українські справи. Тож усі домагання військової допомоги, якими Хмельницький засипав Москву після того, як дипломатичні взаємини з січня 1649 р. стали вельми інтенсивними, позитивних наслідків не дали. Гетьманських послів приймали в Москві ласкаво, обдарували щедро і навіть допускали до аудієнції у царя, однак далі пропозицій посередництва між королем і Військом Запорозьким, яке б сприяло припиненню війни, справа не посувалася.

У цій дипломатичній грі програма гетьмана впродовж 1648-1649 рр. зазнає поступової модифікації. Спершу це було тільки обережне прощупування можливої протекції царя над Військом Запорозьким як суто мілітарною одиницею. У офіційних переговорах з російським посольством, що відбулися в присутності багатьох старшин у квітні 1649 р. в Чигирині, уже йшлося про перехід *під Царського Величества високу руку* Війська Запорозького *с землями*, а в листі до Олексія Михайловича, переданому наприкінці квітня цього ж року, гетьман вперше писав: “*Нас під милість і оборону свою і всю Русь, яка нині по милості Божій з’єдналася проти ляхів, візьми*”. Таке формулювання з 1651 р. перетвориться на прохання прийняти козацькі землі *під царську державу* на договірних умовах.

Як здається, зміна характеру планованої протекції – від збройних служб до державного протекторату – сталася під впливом двох чинників: турецьких пропозицій Україні щодо васалітету, які підтверджували, сказати б, ціну молодій Козацькій державі, та інтенсивної ідеологічної обробки гетьмана з боку вищого східного духівництва, різко опозиційного по відношенню до турецько-українського союзу.

Стосовно впливу ієрархів Східної церкви на формування зовнішньополітичних орієнтацій гетьмана, то зрозуміло, що про них можна лише здогадуватись. Однак показово, що саме Єрусалимський патріарх Паїсій зустрічав Богдана під час його тріумфального в’їзду до Києва в грудні 1648 р. і благословляв у Софійському соборі *на війну з ляхами*. Він же супроводжував перше посольство Хмельницького до Москви, відправлене відразу після згаданих урочистостей. За словами патріарха, гетьман доручив йому особисто клопотатися перед царем, щоб той *зволів Військо Запорозьке держати під своєю государя рукою*, тобто не виключено, що власне патріарх, дораджуючи гетьманові, був ініціатором саме такого вирішення питання. Впродовж 1649-1653 рр. в ролі посередників на переговорах з Москвою бачимо, окрім Паїсія, Назаретського митрополита Гавриїла, Константинопольського патріарха Афанасія, а також Корінфського митрополита Йоасафа, який привіз гетьману меч, освячений на Гробі Господнім. Енергійні ієрархи гостро засуджували *братерство* козаків з татарами й турками, підштовхуючи до спілки з володарем–одновірцем задля спільної боротьби *за нашу віру*. Виразні відгуки константинопольської доктрини єдності чутно і в мотивації, якою Богдан обґрунтовував перед царськими послами в квітні 1649 р., чому він добивається царської ласки:

...від Володимирового святого хрещення одна була наша благочестива християнська віра з Московською державою і одну ми мали владу. А відлучили нас неправдами своїми і насильством лукаві ляхи... (можемо порівняти, наскільки відрізняється ця теза від ідеї договірного входження Русі до Корони Польської, популярна в середовищі руських інтелектуалів у переддень козацької революції).

Тож навряд чи можна погодитись з поширеною серед істориків думкою, що гетьман напрочуд уміло використав для своїх дипломатичних пасьянсів вище духовенство. Навпаки, це мудрі східні ієрархи, схоже, направили гетьманську шаблю у потрібному їм керунку.

Злам у ставленні Москви до козацького питання дослідники датують кінцем 1650 р., вбачаючи в ньому усвідомлення царськими радниками того, що самостійно навряд чи вдасться добитися повернення територій, втрачених у Смоленській війні 1633-1634 рр. Скликаний у лютому 1651 р. Земський собор висловився за розірвання *вічної згоди* з королем, а в липні цього ж року Назаретський митрополит Гавриїл привіз Хмельницькому словесні обіцянки царської *милості й жалування*. У березні наступного 1652 р. розпочалися переговори про умови можливого союзу. Російська дипломатична машина діяла обережно й повільно, тож лише через рік, на початку червня 1653 р., був скликаний новий Земський собор, котрий схвалив прийняття Козацької держави під царську протекцію. Посольство султана, яке наприкінці травня 1653 р. привезло Богданові, як уже згадувалося, клейноди васала Порти, остаточно переконало царський двір, що зволікати ризиковано. Звістка про це дійшла до Москви 30 червня, а вже 2 липня (22 червня за ст.ст.) Олексій Михайлович відіслав Хмельницькому *грамоту*, в якій повідомляв про своє рішення взяти Україну *під нашого Царського Величества високу руку*. Проголошена навздогін осіння ухвала Земського собору від 11 (1 за ст.ст.) жовтня була формальною церемонією для легітимного обґрунтування розриву мирних стосунків з Річчю Посполитою: договір 1634 р. оголошувався розірваним, а водночас ухвалювалося:

Військо Запорозьке з містами і з землями прийняти під государеву високу руку ... щоб їх не відпустити в підданство турському салтанові або кримському ханові.

Справа вважалася пильною, тому вже на другий день було сформоване повноважне посольство з титулом *про государеві великі діла* на чолі з Василем Васильовичем Бутурліним. У першій декаді листопада представництво прибуло до Путивля – тодішнього прикордонного пункту з Україною, але

змушене було затриматися тут аж до кінця року, очікуючи, доки в Переяславі, призначеному за місце звершення урочистого акту, зберуться полковники з військом. Врешті 9 січня 1654 р. Бутурлін і його супровід наблизилися до Переяслава, де тутешній полковник Павло Тетеря влаштував їм почесну зустріч на в'їзді до міста. Увечері 16 січня туди ж прибув і Богдан Хмельницький.

Вибір незначного Переяслава, а не Києва (як попередньо хотіли в Москві) для здійснення урочистої церемонії є фактом багатозначним. Історики ніколи не дізнаються, про що **насправді думав** Хмельницький, форсуючи укладення союзу з царем, бо вкрай наївно було б ототожнювати словесні заяви цього віртуозного майстра політичної інтриги з його реальними намірами. Останні можна реконструювати почасти за діями, а почасти (бо ж не все задумане втілювалося) – за мереживом супутніх, на перший погляд несуттєвих деталей. Власне однією з них, схоже, був вибір місця церемоніального акту, який підказує логічну паралель: замість сакрально освяченої столиці всієї Русі – малий полковий Переяслав, замість декларованого вічного союзу з царем-одновірцем – збройна козацька угода, продиктована ситуацією.

*

*

*

Вранці 18 (8 за ст.ст.) січня, у неділю, напередодні офіційної церемонії Хмельницький скликав закриту старшинську раду, яка в принципі схвалила плановану акцію. О другій годині дня довбиші вдарили в барабани, скликаючи на велику раду *все товариство*. Втім, це звучить досить перебільшено, бо в місті перебував лише Переяславський полк Павла Тетері, гетьманового хрещеника. Всього ж, за підрахунками Михайла Грушевського, на Переяславській соборній площі зібралося близько 200 представників старшини та козацтва, у тому числі 12 полковників.

Як занотовано у звіті московського посольства, Хмельницький, розпочинаючи раду, виголосив промову, де наголосив на тяжких випробуваннях шестилітньої війни з *гнобителями і ворогами нашими, які хочуть викоринити Божу церкву, щоб ім'я руське не згадувалося в землі нашій*. Ця рада, сказав він, зібрана для того, *щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете – султана, хана, короля чи царя*:

Турецький цар – це бусурман; всім відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни, греки, і в якому утиску вони від безбожних. Кримський хан також бусурман; ми його поневолі прийняли до дружби і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові, які утиски від польських панів – нікому з вас розповідати не треба... А православний християнський великий государ цар східний є з нами одного благочестя Грецького закону, одної віри... якщо ми його щиро полюбимо, крім його царської високої руки спокійнішого пристановища не знайдемо. А хто з нами не погоджується тепер, куди хоче – вільна дорога!

У відповідь на цю промову, згідно з даними посольського звіту, увесь народ загукав: *волимо під кріпкою рукою царя східного, православного у нашій благочестивій вірі померати, ніж ненависнику Христовому поганину дістатися*. Потім Павло Тетеря, ходячи по колу, ще раз опитав присутніх: *“Чи усі так-от зізволяєте?”*, і люди відповідали: *“Усі до одного”*. Далі знову заговорив гетьман: *“Хай буде так, і Господь Бог наш нехай укріпить його царську кріпку руку”*, а присутній люд одногolosно заволав: *Боже, утверди, Боже, укріпи, щоб ми усі навіки були заодно!*

Коли, читаючи цей звіт, ми навіть зважимо на стилістику московського дипломатичного етикету, ритуально піднесену стосовно царської персони і питань, дотичних православ'я, то все одно мусимо констатувати, що рада пройшла в обстановці згоди (що траплялося нечасто). Натомість затьмарив її публічний скандал, що стався в Успенському Переяславському соборі, коли дійшло до присяги. Прислані з Москви церковнослужителі запросили старшину складати їй, на що здивований Хмельницький зажадав, аби спершу присягали від імені Олексія Михайловича послі, що *государ не видасть його, гетьмана, і все Військо Запорозьке польському королю, а також не порушить їхніх вольностей*. Бутурлін обурено запротестував: у Московській державі піддані повинні складати присягу своєму государю, а не він їм, а гетьману і говорити про це непристойно, бо ж йому й козакам, якщо вони хочуть служити царю, слід дати віру великому государю по євангельській заповіді без жодного сумніву. Ситуація ставала критичною, тож гетьман зі старшиною, покинувши собор, провели довгу нараду. Попри очевидну двозначність становища, відступати було нікуди. Повернувшись до собору, Хмельницький і старшина виконали присягу, *щоб бути їм з землями і з містами під государевою високою рукою навіки невідступними*.

Після закінчення переговорів, які тривали ще кілька днів після церемонії, Бутурлін та члени його посольства роз'їхалися по полках для прийняття присяги. Протягом січня – лютого 1654 р. на території 17 полків присягло понад 127 тис. чоловік, у тому числі 64 тис. козаків. Від присяги відмовилося вище духовенство, посилаючись на те, що не було дозволу Константинопольського патріарха; частина міщан Переяслава, Києва та Чорнобиля склала присягу лише під тиском козаків; не присягали Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропив'янський полки. За деякими даними, до травня зволікала з присягою і Запорозька Січ. Проте немає підстав говорити і про серйозний опір присяганню, як деколи твердять. За свідченням Літопису Самовидця, *по усей Україні увесь народ з охотою тоє учинил ... и немалая радость межи народом стала*. Впродовж шести літ виснажливої війни люди щодалі виразніше настроювались на промосковські симпатії як ілюзію порятунку від воєнних злигоднів, не розуміючи, що насправді наближалася війна ще масштабніша, заради якої власне і укладали Переяславську угоду.

Організація території і модель влади Козацької держави

Переяславський договір скріпив де юре ті засади внутрішньої організації Козацької держави, на яких вона оформилась фактично впродовж 1648-1653 рр. Модель нововитвореної державності продиктував надзвичайний стан, в якому Україна жила від початку війни. З наближенням до сучасних категорій її можна порівняти з військовою диктатурою, здійснюваною від імені козацтва гетьманом і вищою старшиною, ба – навіть сама назва держави ототожнювались з поняттям *Військо Запорозьке*. Отже, верховна влада в Україні належала **гетьману**, який обирався **пожиттєво** козаками, але як верховний правитель очолював усі стани, користуючись правом уставодавства і вищої адміністративної та судової влади: для козацтва – в ролі прямого глави, для решти станів – як верховний арбітр. Повноправне населення, не зобов'язане до військової служби (шляхта і міщани), лишалося *при давніх правах і вольностях*, тобто зберігало традиційні форми самоврядування і майнових та станових прерогатив.

Щоправда, коли вірити московським присяжним спискам, шляхти на козацькій території лишилося близько 300 родин, тож її представники рано чи пізно мали змішатися з міським патриціатом або влитися до козацької старшини, як і сталося. Бар'єр же між міщанами й козаками взагалі був дуже еластичний: за підрахунками Івана Крип'якевича, в ході війни покозачилося

від 50 до 80% міського населення. Не сталося революції і в селянському питанні: селяни–піддані мали виконувати *звичну повинність* на користь своїх власників. Втім, основна селянська маса, покозачена в ході війни, отримала свою долю козацького виграшу, звільнившись від підданської залежності і перетворившись на особисто вільних землевласників (*посполитих*) з правом володіння оброблюваною ними землею в обмін на сплату податків до військової скарбниці.

Розвинуті форми міського (магдебурзького) і шляхетського (земського) самоврядування з традиційною виборною ротацією компенсували той очевидний факт, що шляхта й міщани були фактично усунуті від керівництва державою, яке віднині зосередилось в руках нового *політичного народу* – козацтва, котре потіснило *шляхетський політичний народ*. Часткова виборність старшини в козацьких владних інститутах, як і вже згадана еластичність перегородок між станами, надавали Козацькій державі стихійно-демократичного характеру. У ній, хоч і без відповідних юридичних декларацій, утвердилась де факто всестанова рівність з розподілом функціональних обов'язків станів без виділення жодного з них у верству, упривілейовану законом на шкоду решті. З часом ця нетривка гармонія буде порушена, в козацькій старшині прокинуться смак до “благородного” походження і власницькі апетити, розпочнеться закріпачення *посполитих* і зазіхання на права міщан. Але це – справа майбутнього, тим часом як державі Хмельницького, а почасти і його наступників вдалося поєднати два малопоєднувані принципи: строгу військову централізацію і народовладдя.

Держава, створена Богданом Хмельницьким, охоплювала **територію** з населенням понад 3 млн. чоловік і площею близько 200 тис. кв. км. На заході її кордон більш-менш співпадав з порубіжжям старого Брацлавського воєводства, на півночі дотикався до р.Горині, далі вище Овруча тягнувся через Прип'ять і Дніпро на лівий берег, захоплюючи Любеч, Новгород-Сіверський і Стародуб; наприкінці 50-х рр. XVII ст. Війську Запорозькому належала ще й частина Південної Білорусі.

Адміністративний поділ дублював структуру війська: територіальні одиниці відповідали ієрархії бойових підрозділів, забезпечуючи максимально швидко мобілізацію військовозобов'язаного населення, тобто козацтва. Найнижчим військовим підрозділом козацької армії був *курінь*, відповідник давнього *десятка*, до якого входило від 10-20 до 30-40 вояків певного хутора, села чи частини містечка або міста. Очолював курінь виборний *курінний отаман*, а місцевою громадою, яка споряджала на війну даний козацький загін,

у селах керував виборний *війт*. Курені об'єднувалися у вищу військову, а водночас і адміністративно-територіальну одиницю – **сотню**, якою командував призначений полковником *сотник*, що резидував разом із сотенною старшиною (осавулом, писарем і хорунжим) у сотенному містечку; цивільними справами сотні відав *городовий отаман* в співробітництві з органами міщанського самоврядування. Розміри сотні були неусталені, охоплюючи переважно до 200-300 вояків.

Сотні об'єднувались у полки і територіально підпорядковувались конкретному полковому місту, де знаходилась резиденція *полковника*, призначеного гетьманом, та полкової старшини – осавула, обозного, судді, писаря, хорунжого. Кількість полків не завжди бувала однаковою, коливаючись від 16 і більше, а до складу полку могло входити від 11 до 22 сотень. Як і в сотенному містечку, у полковому місті цивільними справами козацтва відав *городовий отаман*, а міщанськими – органи самоврядування. Полковникам належали функції начальників свого полку як бойової одиниці, а також глав адміністрацій полкової територіальної округи з широкими судовими, карними та фінансовими повноваженнями.

Автономною одиницею в державі лишалася **Запорозька Січ**, котра підлягала безпосередньо гетьманському правлінню, не входячи до жодного з полків і обираючи власного *кошового отамана* (на відміну від призначуваних гетьманом полковників).

Верхівку владних структур складала **генеральна старшина**, котру спершу називали *військовою: наказний гетьман* (для командування окремими з'єднаннями під час бойових дій), *обозний, суддя, писар*, два *осавули, хорунжий* і *бунчужний*. У віданні *генерального писаря* знаходилася Генеральна військова канцелярія, інакше – штат дипломатичних та адміністративних служб. *Генеральний обозний* керував збройним постачанням армії і суто військовими питаннями, *Генеральні судді* (їх було, як правило, двоє) завідували гетьманським судом; у XVIII ст. він переріс у спеціальний апеляційний орган – Генеральний Суд, через який проходили справи, розглянуті попередньо в сотенних та полкових судах. Уряди *генерального осавула, генерального хорунжого* та *генерального бунчужного* не мали чітко окреслених функцій, зводячись до виконання безпосередніх доручень гетьмана (іноземці називали цих людей його генерал-ад'ютантами).

Резиденцією гетьманського апарату, а, отже, і **столицею** держави аж до відділення Лівобережжя зоставалося рідне місто Хмельницького **Чигирин** [нині райцентр Черкаської обл.], а точніше – Чигиринський замок на стрімкій

горі над р.Тясмином. За **державні клейноди**, що переховувалися тут, служили *гетьманська булава, корогви, гетьманський бунчук і печатка Війська Запорозького* із зображенням козака з рушницею на плечі та шаблею при боці.

Що стосується організації **фінансових служб держави**, то під 1654 р. вперше фіксується *гетьманський підскарбій*, котрий відав прибутками й видатками *Військової скарбниці*, однак офіційно за часів Хмельницького уряду *генерального підскарбія* ще не було, і всю фінансову справу гетьман контролював особисто. Джерелом прибутків скарбниці мусили б служити землі колишніх королівщин, Римо-католицької церкви та шляхти, котра емігрувала, однак запровадити регулярне оподаткування їх мешканців у військових сум'яттях так і не вдалося. Відтак грошові надходження поступали від прикордонного торгового мита з привозних і вивозних товарів (так звана *індукта* та *евекта*); населення платило також натуральну данину на військо, а грошима – поземельний чинш і податки за шинкування, тобто продаж пива, меду й горілки, за користування млинами, оренду й влаштування рудень і дігтярень, продаж тютюну. До фінансового життя слід віднести і ймовірні спроби карбувати в Чигирині власну монету, згадки про яку датуються 1649 та 1652 рр. (пізніше про гроші Хмельницького вже не згадується, а сама монета нумізматам невідома).

Старшинське оточення гетьмана

Старшинський корпус, на який спирався Богдан Хмельницький впродовж свого десятилітнього гетьманування, звично розділяють на козацьке й шляхетське крило, нібито принципово протиставлені. У цьому твердженні є певне спрощення, бо насправді довкола гетьмана зійшлося не два, а три угруповання лідерів, досить різні за природою, які більш-менш злагоджено взаємодіяли лише під тиском його авторитету. Смерть владного гетьмана поклала край цій ефемерній єдності, виштовхнувши на поверхню доти затамовані протиріччя. На перший погляд вони здаються проявами психологічних прикмет – владолюбства, політичної короткозорості, схильності до демагогії чи отаманства. Коли ж поглянути глибше, то в хаосі боротьби "усіх проти усіх", яким видається Україна доби Руїни, можна побачити три певні центральні течії, котрі перегукуються з інтересами трьох лідерських груп, що оточували Хмельницького і за браком відведеного часу так і не встигли переплавитися в **єдину політичну еліту** новонародженої Козацької держави.

Перша з цих груп являла собою реєстрову (*старинну*) старшину Війська Запорозького довоєнних часів, об'єднану почуттям станової солідарності незалежно від того, чи з козацького, чи з шляхетського кореня велося її родове походження. Власне з цього кола вийшов і сам Хмельницький, і його найближчі соратники, котрих бачимо на чолі війська буквально з початків війни: Іван Богун, Кіндрат Бурлай (Бурляй), Федір Вешняк, Матвій Гладкий, Філон Джеджалій, Лаврін Капуста, Роман Катіржний, Яцько Клиша, Федір Лобода, Лук'ян Мозиря, брати Нечаї, Тиміш Носач, Мартин Пушкар, Семен Савич, Василь Томиленко та багато інших. У більшості з цих людей, як правило, ровесників Богдана, за плечима стояв досвід власного старшинування або й ціла старшинська династія предків. Ці люди склали центральне ядро гетьманського оточення, користуючись найбільшою довірою Богдана, як, наприклад, Федір Вешняк, котрого називали *дорадником* гетьмана, чи Філон Джеджалій, що *невідлучно перебував при ньому*, як тоді писали.

Другу групу старшини протягом 1648 р. витворили шляхтичі, котрі до війни персонально з козацьким світом пов'язані не були (хоча, коли йдеться про київсько-брацлавську шляхту, то тут важко знайти родину, що в той чи інший час не мала б контактів з Запоріжжям). Більшість із них перейшла на бік Хмельницького відразу після перших перемог, керуючись почуттям національної солідарності, яке в переломну мить виявилось дужчим за обов'язок лояльності до Речі Посполитої. Крутий політичний вибір полегшувався суто побутовими взаєминами добросусідства, кумівства, свояцтва, родинного приятелювання з козацькою реєстровою старшиною, тож проблем з адаптацією не виникало. Мов ніж у масло, українська шляхта входила до старшинської верхівки і завдяки особистій довірі гетьмана, і завдяки ланцюговій реакції на вернень, розпочатій швидким переходом на бік козацтва кількох помітніших фігур, серед яких особливе місце належало кумові Хмельницького **Станіславу Кричевському** та овруцькому шляхтичу **Івану Виговському**. Зокрема, професійними зусиллями Виговського протягом 1648 р. був сформований адміністративний і дипломатичний штаб Хмельницького – *Генеральна військова канцелярія*. Очолюючи її аж до смерті гетьмана, незмінний генеральний писар був втаємничений у найсекретніші справи: як писав один із сучасників, *жоден полковник не знає, що думає Хмельницький, тільки Виговський*.

Новий шляхетський доплив поповнює Військо Запорозьке у 1649 та 1650 рр., коли почалося набагато масовіше покозачення шляхти Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, які перетворилися на територію

Козацької держави. Лячний спалах революції весни-літа 1648 р. примусив сотні шляхетських родин емігрувати на Захід, кидаючи домівки, землю, майно, нерозумно утікаючи, як вони самі скаржилися, *в одній сорочці*. Якийсь час вигнанці жили ілюзіями на матеріальну підтримку від польської *братії шляхетської*. Починаючи з осені 1648 р. проблема біженців дійсно дебатовалася на сеймах, однак допомоги розореним емігрантам надавати ніхто не поспішав, бо – позицію коронної шляхти можна звести до висловленої одним з послів із західних регіонів Польщі тези: *Хто їм зробив шкоду, той нехай і відшкодує*.

З осені 1649 р. спостерігається масове повернення біженців та їхнє прискорене пошкодження. Практично стовідсотково шляхта укомплектовує полковий писарський контингент і штати Генеральної військової канцелярії, оскільки ця служба вимагала освіти, знання законів, канцелярсько-бюрократичної техніки і етикетного ритуалу дипломатичних зносин. Шляхетське навернення до козацького руху сприймалося цілком органічно. Характерною деталлю, яка це підкреслює, є, наприклад, те, що група білоцерківської шляхти колишнього замкового підпорядкування (з неї, до речі, походив Іван Мазепа) складала особистий *почот гетьмана*. Дещо пізніше (1664) це формулювалося так: шляхетні мешканці замкових сіл Лесевичі, Ковшовата, Насташка, Скаржівка, Мазепинці та ін. зобов'язані, *перепоясавшись зброєю, виступати при боці гетьмана завжди, коли гетьман сідатиме на коня для війни*.

Третю групу становили вихідці з міщан, козацької черні, деколи – навіть із селян. Це крило у порівнянні з двома попередніми не являло собою чогось цілісного. Заможні представники міського патриціату, як, скажімо, Яким Сомко, Іван і Василь Золотаренки чи Мартин Небаба, швидко злилися зі *старинною старшиною*, набувши військового досвіду і навіть слави полководців. На відміну від цих людей, близьких до гетьмана, дещо осторонь трималися такі помітні серед козацтва особи, як колишній підданий Адама Киселя з Носівки чернігівський полковник Степан Пободайло (Подобайло), ще довоєнний *польовий вождь* козацької черні уманський полковник Іван Ганжа, полковник рейдових козацько-селянських загонів, *вождь шаленого плебсу* (як його називають польські джерела) Максим Кривоніс, котрий очолював практично незалежну від гетьмана власну армію, що в генеральних битвах навіть стояла окремим табором.

Якщо оцінювати позицію усіх трьох згаданих груп старшинської верхівки, відштовхуючись від а) уявлень про зміст і мету війни, б) ставлення

до гетьмана як носія її головної ідеї, то можна зауважити досить опуклі розбіжності, які виходять за межі індивідуальних характерів. Так, полковники з числа *старинного* козацтва, відчуваючи гостру особисту антипатію до *ляхів*, водночас цілком помірковано сприймали переговори й мирні поступки, ставлячись до них як до колізій, неминучих у всякій війні. Це й не дивно: з погляду козацької традиції чергова спроба помірятися силами з Річчю Посполитою була одним із звичних походів, у якому класти козацькі голови – не новина, але й шукати замирення програючи – теж не новина. Кінцевим підсумком війни, в їх розумінні, мала стати здобута шаблею автономія козацької території під покровительством байдуже кого з великих сусідніх володарів – московського царя, турецького султана чи польського короля, що в переносному сенсі відповідало звичаям збройного найманства – служити шаблею тому, хто більше платить. Подавлена могутньою волею Богдана, ця традиційна модель козацької поведінки не нагадувала про себе аж до його смерті, бо гетьман сам вирішував – кому пропонувати шаблю і як розпоряджатися здобутою свободою. Проте після смерті Хмельницького все повернулося на старе, і власне старшинський елемент з числа *старинних* козаків першим почав розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу, так і не призвичаївшись підпорядковувати їй миттєві інтереси чи власні (нераз дуже великі) амбіції.

Нова старшина з покозачених шляхтичів на гетьманську булаву за життя Хмельницького претензій не пред'являла і авторитетом з ним мірятися не зважувалася. Що стосується її загальної орієнтації, то тут можна виділити два головні спрямування, співзвучні двом фазам війни: **до** і **після** смерті Богдана. Характерною рисою першого є фанатична антипольська затятість, готовність боротися до кінця, загинути або перемогти. Наважившись на підтримку повстання, шляхта цим самим відсікала для себе альтернативу замирення: з точки зору її інтересів поступки Військові Запорозькому нічого не міняли, навпаки – підкреслювали *зраду* короні. Тим-то московський дипломат Григорій Кунаков, досить тонко аналізуючи ситуацію в Україні, писав у звіті царю 1649 р.: *“Шляхта перша з-поміж усіх намовляє Богдана Хмельницького до війни з Польщею: мовляв, такої нагоди нам ніколи не трапляється, тепер ось і треба їх приборкати, доки вони [з нами] не справилися”*.

Після смерті Хмельницького, а особливо коли стала очевидною вся сумнівність альянсу з Московським царством – державою деспотичного типу, відразливого для шляхти, вихованої на ідеалах парламентаризму Речі Посполитої, настрої старшин-шляхтичів міняються. Московська небезпека,

примножена загрозливою повінню анархії, підштовхує до компромісу зі старим звичним світом: на зміну антипольській затягтості приходять спроби порозуміння, втім – уже запізнілі, бо на арену виступила третя сила, не надто помітна під твердою рукою Хмельницького – простолюд.

З-поміж лідерів *черні* найяскравішою постаттю був, без сумніву, **Максим Кривоніс**, козак непересічних військових здібностей, запалений фанатичною ненавистю *до панів*, безпощадний і жорстокий навіть з погляду тих часів, далеких від сучасного ідеалу людяності. Початок війни Кривоніс зустрів уже людиною немолодою, бо серед повстанців знаходився його дорослий син Кривоносенко, який після смерті батька (Максим помер від хвороби й рани наприкінці 1648 р.) певний час навіть очолював один з полків. Довоєнної біографії *вождя шаленого плебсу* не знали самі сучасники: одні твердили, що він походив з міщан Острога чи був купцем з Могилева-Подільського, інші називали колишнім підданим Немиричів з Житомирщини; існує навіть версія, що він був взагалі чужоземцем, уродженцем Шотландії, *змалку вихованим у всіх родах морської служби*. Блокуючись з найзавзятішими противниками мирного порозуміння, полковниками-шляхтичами Головацьким і Хмелецьким, Кривоніс обстоював гасло – *кінчати цю війну своїм щастям, яке їх [повстанців] супроводжує, а не переговорами*.

Своєрідним символом майбутнього розбрату може сприйматися старшинська рада, зібрана в травні 1653 р. для остаточного обговорення пропозицій Стамбула щодо протекторату. На ній бачимо три партії: одна, яку очолював *старинний* козак Філон Джеджалій, погоджувалася на союз з Туреччиною (цим шляхом піде згодом ще один нащадок і лідер *старинного* козацтва Петро Дорошенко), інша під проводом київського шляхтича Антона Ждановича, попередника Виговського й Тетері, радила налагодити переговори з Річчю Посполитою, ще інша – висловилася за московську орієнтацію. Рішення прийняв, плетучи чергові віртуозні комбінації і сподіваючись вкотре перехитрити козацьку долю, сам гетьман, однак смерть виявилася хитрішою і за нього...

Роль *козацького батька*, який умів твердою рукою примусити до єдності своє норовисте строкате оточення, розуміли всі. Ось як, наприклад, звучить уже в 1659 р. легенда про *злагоду* в Україні за Хмельницького в устах одного з ватажків простолюду Івана Безпалого:

Між нами, військом кошовим і городовим, такої міжусобної брані не бувало, тільки брат за брата, а товариш за товариша вірно й любовно усі єсьмо вкупі жили.

Початок московсько-польської війни 1654—1667 рр. Смерть Богдана Хмельницького

Навесні 1654 р. почалася підштовхнута зусиллями козацької дипломатії московсько-польська війна. Головні сили царської армії рушили на Білорусь, де передбачався стратегічний удар вздовж смоленського прикордоння; до осені цього ж року були взяті Полоцьк, Вітебськ і Смоленськ. У цій інтервенції діяльну участь брав і 18-тисячний козацький полк під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка. У липні 1654 р. Золотаренко окупував Бихівський, Кричівський і Могильовський повіти, де перезимувала його армія, а влітку 1655 р. рушив на північ, здобувши Свислоч, Менськ і врешті – спільно з московськими полками – Вільно і Гродно.

Наступ на Білорусь мав збігатись з паралельним наступом на Волинь, однак ширших бойових дій, які планували царські воєводи, Хмельницький не підтримав, заклопотаний безпекою південного прикордоння. Навесні і влітку тут точилися локальні бої між корогвами коронного війська й козаками Подністров'я, проте ще гірша перспектива була попереду: у червні 1654 р. польській дипломатії вдалося досягти значного успіху, уклавши *вічний договір* з Бахчисараєм. Він денонсував віднині невігідну для Криму козацько-татарську угоду і встановлював оборонно-наступальний союз короля й хана проти Москви та козацької України.

У жовтні 1654 р. 30-тисячна польська армія під проводом коронного гетьмана Северина Потоцького увійшла на Брацлавщину, а татарські чамбули рушили в напрямі Умані. Наприкінці 1654 – на початку 1655 р. повністю обезлюдніли десятки населених пунктів, жителі яких були винищені, оскільки відмовлялися визнати підлеглість Короні, або розбіглися (зокрема, протягом цих місяців лише до Молдови втекло близько 10 тис. подолян).

У другій половині січня, коли до ставки Богдана Хмельницького підійшли після довгих зволікань полки московського воєводи Василя Шереметьєва, з'єднані козацько-московські сили змогли врешті виступити до театру військових дій. 29-31 січня над р.Багвою під Охматовом [нині Черкаської обл.] відбувся генеральний бій, у якому з обох боків полягло до 30 тис. вояків, а багато замерзло, бо стояли люті морози (пізніша козацька традиція назве це місце *Дрижитоплем*). І хоча битви не виграла жодна зі сторін, наступ коронної армії був призупинений.

Літо 1655 р. пройшло під знаком подій, що в польській історії отримали назву *Потопу* – п'ятирічного сум'яття, яке охопило країну, поставивши її на грань загибелі. Шведський король Карл-Густав X, розцінюючи початок московської інтервенції в Білорусь і Литву за слушну нагоду поставити крапку в півстолітніх змаганнях Швеції й Польщі за балтійське узбережжя Східної Пруссії та Ліфляндії [сучасної Латвії] у липні 1655 р. увів свою армію на територію противника. Блискавична капітуляція познанського воєводи разом з усім посполитим рушенням шляхти стала сигналом до катастрофи: армія масово складала зброю перед шведами, а сам король Ян Казимир був змушений відступити в Силезію. На початку вересня шведське військо взяло Варшаву, а невдовзі й Краків.

Драматичні перипетії шведсько-польської війни, яка скінчилася аж у 1660 р., мали безпосередній вплив на розвиток подій в Україні. Уже наприкінці травня 1655 р., тобто за кілька місяців до нападу Карла на польську територію, розпочинаються інтенсивні дипломатичні зносини між ним і Хмельницьким, до яких були залучені й союзники шведського короля – семиградський князь Дьєрдь II Ракоці та бранденбурзький курфюрст Фрідріх-Вільгельм. Згідно з досягнутими домовленостями, козацька армія разом з московським допоміжним корпусом Бутурліна виступила у похід на захід, до Львова. 29 вересня місто було взяте в облогу, яка мляво тяглася до початку листопада, аж доки звістка про появу в тилу татар змінила плани гетьмана. Узявши з городян контрибуцію, він завернув свої полки назад, назустріч ханові. Після кількох боїв, проведених у цьому марші, Хмельницький і Мехмед Гірей IV поновили мирну угоду, скріпивши відновлення союзу взаємною присягою.

Пасивність Хмельницького в підтримці шведів спричинялася серйозними розходженнями з територіальної проблеми, що виявилися під час облоги Львова. За планами гетьмана, до Козацької держави після падіння Польщі мусили відійти західноукраїнські землі. Натомість Карл X, трактуючи Хмельницького як збройного найманця, пред'явив власні претензії на Галичину, що і в старшини, і в гетьмана викликало гостре обурення. Паралельно почали накопичуватися і тертя з Москвою, дразливим приводом до яких стала вимога Бутурліна, аби здобуті галицькі міста приймали присягу на вірність царю, що в наміри старшини аж ніяк не входило. Ще на одне яблуко розбрату між Москвою і Хмельницьким перетворилися регіони Південної Білорусі, окуповані Золотаренком – гетьманський уряд

запроваджував тут козацьку адміністрацію, натомість царські воєводи вважали ці землі приєднаними *на цареве ім'я*.

Тим часом події набули такого несподіваного повороту, який остаточно поставив Хмельницького в опозицію до Москви. Царський уряд, занепокоєний успіхами Швеції – потенційного претендента на виключне володіння усім балтійським узбережжям, вирішив круто змінити орієнтири зовнішньої політики. У травні 1656 р. Росія розриває дипломатичні стосунки з Швецією, оголошує їй війну і розпочинає мирні переговори з Річчю Посполитою. На мирний з'їзд, призначений на серпень-жовтень 1656 р., гетьман вислав власних послів, уповноважених добитися в ході переговорів, щоб кордон між Річчю Посполитою й Україною проходив, *як за давніх князів руських*. Однак на переговори, які розпочалися у Вільні 22 серпня, українська делегація допущена не була: її навіть не повідомляли про зміст засідань, трактуючи, за словами самих посланців, *яко псів коло церкви Божої*.

Коли посланці склали звіт перед гетьманом про те, що сталося, той, як описує очевидець:

... заволав немов шалений, котрий втратив розум, і мовив: уже, діти, про те не печальтеся! Я знаю, що з тим робити: треба відступати від руки Царської Величності, а підемо туди, куди звелить Верховний Владика – не тільки під християнського государя, але хоч і під бусурмана.

З листопада 1656 р. Хмельницький розвиває шалену дипломатичну активність, форсуючи підписання угод із шведським королем, Семиградям, Волощиною, Австрією, Молдовою та Кримом; поновлюються демонстративні переговори з Польщею і Туреччиною. Тоді ж всупереч політиці Москви 20-тисячний козацький корпус під проводом Антона Ждановича вирушає разом з Дьєрдем II Ракоці в похід на Польщу, а зі шведами – на Берестя. Однак жити Хмельницькому залишалося недовго. Ознаки смертельної хвороби проявилися на початку 1657 р.; відчуваючи наближення смерті, він у квітні скликав старшинську раду і за її згодою передав гетьманську булаву своєму 16-річному синові Юрію. Зрозуміло, що постать юного гетьманича мала значення суто символічне, оточене ореолом Богданового імені в надії на майбутню династію, яка підніметься над розбіжностями в поглядах, вдачах, честолюбних амбіціях старшини. Символ цей, персоніфікований слабким хлоп'ям, як ми тепер знаємо, не витримав перевірки часом...

Наприкінці липня у гетьмана стався крововилив у мозок, і за кілька днів, 6 серпня (27 липня за ст.ст), він помер у Чигирині, а через чотири тижні був

похований у Суботові в збудованій ним же Іллінській церкві, поруч з тілом Тимоша. У час, коли смерть вибила кермо з владної руки козацького вождя, Україну зусібіч оточували вороги її незалежності. Ще більша, однак, небезпека – НЕЗГОДА – зачалася всередині, а хитроумний гетьман, плетучи далекосяжні дипломатичні комбінації, мимоволі сам зміцнював її фундамент, бо кожен з його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій.

§ 2. Руїна (1658-1686)

4 вересня 1657 р. у Чигирині відбулася старшинська рада *при зачинених воротах*, яка до повноліття Юрія Хмельницького поклала виконання гетьманських обов'язків на **Івана Виговського**; ще через місяць генеральна рада в Корсуні за участю делегатів від рядового козацтва, міщан і духовенства потвердила це рішення.

Приймаючи булаву, Виговський заявив:

Ся булава доброму на ласку, а злomu на карність. Коли мене гетьманом обрали, то потурати я в війську нікому не буду, бо Військо Запорозьке без страху бути не може.

Оточення Виговського на цей момент виглядало імпозантно. Окрім Богданової перевіреної старшини до гетьманської столиці за кілька тижнів перед смертю Хмельницького переселилася людина, яку без перебільшення можна віднести до найяскравіших постатей цієї доби, багатой на масштабні фігури. **Юрій Немирич** (1612-1659) походив зі старовинної панської родини Київщини і належав до найбагатших аристократів Речі Посполитої. Охрещений у протестантському віросповіданні, до якого навернувся його батько, Немирич замолоду отримав блискучу освіту спершу в соцініанській академії у польському Ракові, а далі в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда й Кембріджа. Завершуючи навчання в Сорбонні, юнак видав у Парижі латинською мовою власний твір під назвою “Розвідка про Московитську війну”, присвячений порівняльному аналізу політичного устрою Московського царства і Речі Посполитої. Його перу належало також ряд праць теологічно-протестантського спрямування, зокрема, надрукований у Парижі латиномовний трактат “Опис і виклад духовного арсеналу християн”. Повернувшись додому, молодий магнат бере участь у кількох військових експедиціях, а водночас як сеймовий посол починає представляти інтереси київської шляхти на сеймі, де невдовзі здобув імідж красномовного лідера

протестантів. Козацьку революцію аристократ сприйняв у штики, однак шок несподіваних поразок отверезив його, і Немирич, як і його земляк, магнат-русин Адам Кисіль, стає на платформу компромісів. Зокрема, у 1652 та 1654 рр. він у ролі комісара брав участь у переговорах з Хмельницьким, а з осені 1655 р. виступав посередником між гетьманом і шведами, на бік яких перейшов, сподіваючись досягти свободи різновірства за допомогою короля-протестанта. У липні 1657 р. Немирич, на той час уже зрілий 45-річний політик, робить карколомний в очах сучасників крок – переїжджає до Чигирина, де, як тоді писали, *вдався під протекцію козаків і там охрестився на руську віру*, тобто повернувся до віросповідання своїх дідів – православ'я. Тоді ж отримав титул козацького полковника, а після обрання Виговського на гетьманство одразу став його правою рукою.

Конверсія Немирича була zenітом утвердження Козацької держави, а союз двох таких досвідчених у політиці мужів, як Немирич і Виговський, підсилений продемонстрованою в Корсуні єдністю старшини, обіцяв сприятливі перспективи на майбутнє. Однак за коротку мить ці прогнози розлетілися на друзки, і на Україну впав морок одного з найдраматичніших періодів її історії, який називають Руїною.

Початок громадянської війни

Збурювачем спокою, який провістив початок міжусобиць, стала доти усунута в тінь Запорозька Січ. Після смерті Богдана запорозьке *низове товариство*, до якого з Козацької держави відпливав найрадикальніший елемент, вперше відкрито заявило про незгоду зі змінами в житті України. Для збройної громади *р і в н и х*, що нею, як і століття тому, лишалася Січ, були органічно неприйнятними жорсткі форми державної влади, зосередженої в руках старшини-*дуків*, ненависних козацькій *голоті*. Формальним приводом для протесту стало те, що запорожців не запросили на вибори нового гетьмана, тож обурене *кошове товариство*, вийшовши з Січі на територію Південної Київщини, почало на знак протесту грабувати хутори заможних козаків. Виговський розпорядився заблокувати Дніпровський Низ, не підвозячи туди харчі й боєприпаси. На цьому конфлікт, можливо, і був би вичерпаний, якби хвилиною невдоволення не скористався один з лідерів *старинної* старшини, який приміряв гетьманську булаву до себе – полтавський полковник **Мартин Пушкар**.

Порозумівшись з кошовим січовиків Яковом Барабашем, Пушкар апелює за підтримкою до третьої сили – московського уряду: обидвоє пишуть на Виговського донос як на *ляха*, що ніби замислив *продати Україну Польщі*. Оцінивши двозначність ситуації, Виговський прийняв рішення ударити першим. Він поновлює активні зносини з Кримом (що вже було викликом Москві, бо татари вважалися союзниками Речі Посполитої) і, дочекавшись підходу ногайської кінноти Карач-бея, на початку травня 1658 р. виступає в похід на Лівобережжя, де в районі Полтави точилися локальні сутички, спровоковані козаками Пушкаря.

Після двотижневої облоги Полтави Виговському вдалося виманити строкате козацько-запорозько-селянське військо Пушкаря й Барабаша на урочище під містом, де 11 червня стався відкритий бій. Пушкарівці були вщент розгромлені, загинув і сам Пушкар, що бився надзвичайно хоробро. Відтяти голову полковника – першу старшинську голову, яка покотилася у братовбивчій війні – на списі принесли до намету Виговського. Полтаву цього ж дня було дощенту спалено, Якова Барабаша упіймано і повішено. Як твердили сучасники (втім, очевидно, як завжди перебільшуючи), антигетьманський виступ потягнув за собою загибель з обох сторін до 50 тис. людей, винищених уже без втручання *ляхів*.

Катастрофічну суть цього вступного акорду до громадянської війни з незрівнянним пафосом передає козацький літописець Самійло Величко, народжений у часи Руїни (наводжу цей фрагмент повністю):

Ще не згас вогонь багатокрової і багатоплачевої війни Хмельницького, запаленої з поляками, війни, яка сильно палала вісім років і з'їдала тоді Україну з Короною Польською взаємними руйнуваннями, ще не зітліли до решти людські трупи, прослані на всіляких людських і українських бойовищах від посварної зброї, ще не змита дощовими краплями очервонена людською кров'ю на багатьох крайоглядах земля, ще не очистилося до чистого свого первісного й нешкідливого стану посмерджене від людських трупів повітря, ще не засохли сльозотічні зіниці матерів по синах, а жінок по чоловіках та інших своїх кривих, побитих військовою зброєю, ще не могли ні Україна від поляків, ні поляки від України зійтися з кривими своїми в господах своїх улюбому колі чи поспати солодким сном, будучи впевненими у сподіваному мирі, аж тут, на цьому боці Дніпра, від Переяслава й Полтави, з причини двох людей, нового тоді гетьмана Виговського і полтавського полковника Мартина Пушкаря, запалав і набрав своєї

сили до людського роздору новий великий вогонь внутрішніх чвар та кровопролиття, який спалював людське добро і знищував усе в корінь.

Спроба повернутися у звичний світ: Гадяцька угода 1658 р.

Похід на бунтівного полковника, якого підтримувала Москва, показав, що жереб кинуто. Антимосковські настрої генеральної старшини з оточення нового гетьмана, незадоволення вищого духівництва, яке від початку косо поглядало на Переяславську угоду, спроби лобового наступу на Козацьку державу методами збройного тиску, врешті – ближче знайомство з політичними звичаями Московського царства, відразливими для людей, вихованих на традиціях станових вольностей і конституційних свобод Речі Посполитої, прискорили те, що почалося в останні місяці життя Богдана Хмельницького, коли козацька дипломатія гарячково шукала альтернативних варіантів союзництва. Іван Виговський, виконавець дипломатичних мережив старого гетьмана, продовжив цей курс, остаточно налагодивши дипломатичні контакти з Польщею, розпочаті Хмельницьким.

Після тривалих попередніх переговорів 16 вересня 1658 р. гетьман зібрав під Гадячем козацьку раду, на яку прибули й комісари Речі Посполитої. На подання Виговського рада схвалила так звані **Гадяцькі пакти** – угоду про повернення Козацької держави під скипетр короля. Гадяцький трактат, концепцію якого виробив Юрій Немирич, спирався на ідею перетворення Речі Посполитої у федерацію Корони Польської, Великого князівства Литовського і **Великого Князівства Руського**, тобто Козацької держави в межах, які на той час склалися. Усі три частини федерації мали об'єднуватися особою спільно вибраного короля, спільним виборним сеймом і зобов'язанням погоджених військових дій проти зовнішнього ворога. Вищим органом законодавчої влади на території Великого Князівства Руського мали б виступати Національні Збори, тобто виборний парламент, а виконавча влада – належати пожиттєво обраному і затвердженому королем гетьманові. Князівству належала власна скарбниця, свій вищий судовий трибунал та підпорядкована гетьманові армія у складі 30-тисячного Війська Запорозького, якому підтверджувалися усі права та вольності, а також 10-тисячного найманого війська. Православна церква урівнювалася у правах з Римо-католицькою тим, що в спільному сенаті Речі Посполитої постійні місця сенаторів отримували православний митрополит і п'ятеро владик, а унія на території Князівства мусила бути скасована. Окремим пунктом Гадяцької угоди оговорювалося існування двох університетів: Києво-

Могілянської академії, урівняної у правах з Краківською, і новоствореної вищої школи зі статусом університету; по всій території держави дозволялося без обмежень засновувати колегії та гімназії з правом викладання по-латині. Врешті, проголошувалася повна свобода друку (у тому числі в питаннях, дотичних релігії), аби лиш друкована продукція не містила випадів проти особи короля.

Як бачимо, ідеї Гадяцького трактату є яскравою пам'яткою політико-правової думки свого часу, що за умов реалізації справді мали б шанс утвердити майбутнє польсько-литовсько-білорусько-української спільноти і оновити Річ Посполиту через нові форми співжиття її народів. На хвилі післягадяцького ентузіазму Виговський і його прибічники здобули переконливу перемогу над московським військом у **Конотопській війні**. Наприкінці вересня цар звернувся з грамотою до населення України, закликавши до збройного опору *зраднику* Виговському; водночас через агентів і шпигунів була розпочата антигетьманська агітація серед простолюду, зіперта на антишляхетські настрої низів. Після цієї словесної артпідготовки більш як 100-тисячна московська армія під командуванням князів Олексія Трубецького, Григорія Ромодановського і Семена Пожарського перейшла у квітні 1659 р. український кордон і рушила на південь. Після кількох сутичок з силами Ніжинського та Чернігівського полків, надто малими, аби стримати наступ, росіяни відтіснили 5-тисячний козацький загін полковника Григорія Гуляницького до Конотопа і заперли його в облозі. Вона тривала понад два місяці, аж доки на початку липня на виручку обложеним не підійшов Виговський, 16-тисячне військо якого було підкріплене майже 30-тисячною татарською кіннотою під проводом хана Мехмед-Гірея IV і кількатисячним загоном найманців – поляків, сербів, німців та румунів. Влучним маневром армія Виговського відтягла частину сил противника від міста і, влаштувавши засідку, 9 липня вдарила по ньому на переправі через р.Соснівку. Московські воеводи зазнали нищівної поразки, від якої, за висловом козацького літописця, *міг утекти до свого обозу під Конотоп хіба що той, хто мав крилаті коні*. Загалом же на полі бою полягло до 50 тис. московського війська (приголомшені сучасники називали як завжди перебільшені цифри, обраховуючи втрати до 130 тис.).

Однак наступні події швидко перекреслили тріумф гетьмана. Варшавський сейм урізав підписаний на переговорах текст Гадяцької угоди (зокрема, було заперечене право Козацької держави на карбування власної монети; вибір гетьмана мав здійснюватися шляхом подання на затвердження

короля не однієї, а чотирьох кандидатур; обмежувалася дипломатична самостійність гетьмана, якому заборонялося приймати іноземні посольства). Ці поправки перетворювали угоду на модифікований варіант Зборівського договору 1649 р., з чим не могли змиритися навіть близькі прибічники гетьмана, як, наприклад, Іван Богун. Ще більший опір викликала угода серед відверто ворожої після розгрому Пушкаря лівобережної опозиції. На чолі з переяславським полковником Тимофієм Цюцюрою там почалося повстання, що витворило в тилу Виговського промосковські пункти опору в Ромнах, Гадячі, Лохвиці, Полтаві. Останнім ударом стала диверсія кошового Запорозької Січі Івана Сірка в улуси Ногайської Орди, приурочена до відсутності чоловічого населення, яке брало участь у Конотопській війні як союзник гетьмана. Тож і хан, і гетьман, не ліквідувавши опору в тилах і так і не вибивши московські гарнізони з Києва, Чернігова, Переяслава і Пирятина, змушені були зайнятися знешкодженням запорозької експедиції. Тим часом Цюцюра, спираючись на полковників Якіма Сомка і Василя Золотаренка, двох свояків Богдана Хмельницького, особливо незадоволених тим, що регентство при юному гетьмані було доручене Виговському, а не їм, ударив по відділах, залишених для оборони чернігово-сіверського прикордоння, розгромив їх і урочисто запросив князя Трубецького вступити в Україну.

На початку серпня 1659 р. в одному зі згаданих локальних боїв на прикордонні від рук людей Цюцюри загинув 47-річний Юрій Немирич, найосвіченіший українець, аристократ і перший канцлер задуманого ним, але так і не збудованого Великого Князівства Руського. Показово, що смерть цієї людини викликала однаково полегшене зітхання і в Польщі, і в Москві. У одному з листів-новин, які кружляли серед польської шляхти, зловтішно писалося: *“Не допомогло йому те, що став русином”*, а в Москві з задоволенням констатували – врешті убито *найбільшого злодія і еретика*.

У вересні цього самого року під містечком Германівкою [нині село Київської обл.] зібралася *чорна рада*, тобто загальне козацьке зібрання за участю старшини, черні і запорожців-січовиків, опанувати якою шансів у Виговського практично не було. Його опоненти били безпрограшною картою – гетьман *запродав Україну ляхам*. Козацьким депутатам на сейм Івану Сулимій й Прокопу Верещаці не дали слова, зарубавши їх на місці, а сам Виговський мусив рятуватися втечею. За кілька днів по тому нова рада в Білій Церкві проголосила гетьманом Юрія Хмельницького. Виговський скорився цьому рішенням і відіслав Хмельниченкові бунчук і булаву.

Після Білоцерківської ради экс-гетьман усунувся від політичного життя, хоча й обіймав номінальний пост київського воєводи і барського старости. Однак це не врятувало його. Звинувачений на початку 1664 р. Павлом Тетерею (схоже, безпідставно) у снуванні змови проти Польщі, Виговський був заарештований і 26 березня розстріляний без суду й слідства за законами військового часу як зрадник.

Безталання Юрася Хмельниченка

Молодий гетьман Юрій Хмельницький (1641-1685), прямо з-під Білої Церкви поволі просуваючись з військом до Дніпра, вислав посольство до московського воєводи князя Олексія Трубецького. У вимогах, які везли послы, гетьманська старшина сформулювала принципові засади, які б уможливили надалі союз з Росією. Пропонувалося: щоб московських гарнізонів не було ніде, окрім Києва, як при Богдані Хмельницькому; щоб війська, прислані в Україну, підлягали командуванню гетьмана; щоб уряд не зносився зі старшиною, оминаючи гетьмана, і не приймав до уваги жодних листів, не засвідчених його печаткою; щоб у всіх зовнішніх переговорах, дотичних інтересів України, були присутні її послы з правом голосу.

Трубецької, прийнявши посольство, запросив Хмельниченка на особисті переговори. Той деякий час зволікав, побоюючись засідки, але врешті з нечисленною старшиною поїхав до Переяслава. Однак там на них справді чекала пастка: Трубецької, спираючись на прихильників з-поміж лівобережної промосковськи настроєної верхівки, 27 жовтня 1659 р. скликав раду, оточену 40-тисячним московським військом. Після того, як ця “вільна” рада прокричала Хмельниченка гетьманом, князь запропонував йому на підпис зовсім не ті статті, що були передані в посольстві, а фальсифікований варіант Березневих статей 1654 р. (пізніше під назвою “Статей Богдана Хмельницького” саме цей довільно редагований текст увійде до Зводу Законів Російської імперії).

Переяславські статті 1659 р., на яких нового гетьмана примусили присягнути силою, затверджували прямо протилежне тому, чого вимагала у своєму проекті старшина. Так, різко обмежувалося право закордонних зносин гетьмана; він мусив посилати військо на перший виклик царя і, навпаки, без його дозволу не розпочинати жодних військових дій; московські воєводи на кошт місцевої людності мали бути введені, окрім Києва, до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава та Умані; без згоди Москви гетьман не міг

призначати й усувати полковників, а військо не могло переобрати гетьмана; Київському митрополиту належало визнати зверхність Московського патріарха. Зайве коментувати настрій правобережної старшини, з яким вона поверталася до своїх полків. У повітрі зависав неминучий конфлікт і все виразніше окреслювалася його демаркаційна лінія – Дніпро, що розділив *задніпрянців* і *правобережців* спершу на дві ворогуючих партії, а згодом – і на дві держави. Тож коли влітку 1660 р. московський уряд, зірвавши перемир'я з Річчю Посполитою, вислав для окупації Правобережної України армію на чолі з воєводою Василем Шереметьєвим, підсилена 20-тисячним корпусом задніпрянців під командою Тимофія Цюцюри, перспектива злагоджених дій козацтва *обидвох берегів* вимальовувалася вельми сумнівною.

Під містечком **Чудновом** військо Шереметьєва було оточене польсько-татарською армією, серед якої знаходились і прибічники Виговського. Трохи повагавшись і витримавши на підступах до Чуднова кілька боїв, полковники Юрася Хмельниченка, що нібито мали підтримати наступ, теж вступили в переговори з поляками. 17 жовтня під с.Слободищем гетьман підписав мирну козацько-польську угоду (*Слободищенський трактат*), яка в головних рисах повторила Гадяцьку, але вже без згадки про окреме Князівство Руське.

Слободищенський трактат не вгамував пристрастей. Козацька рада в Корсуні схвалила його, а в той самий час Яким Сомко від імені Переяславського, Ніжинського і Чернігівського полків склав у Переяславі повторну присягу на вірність цареві і був проголошений *наказним* [себто тимчасовим] гетьманом. Хмельниченко, спираючись на підтримку польсько-татарських загонів, восени 1661 р. спробував зламати опозицію Сомка (до речі, свого рідного дядька: покійна мати Юрася була Якимовою сестрою), однак успіху не досяг, навпаки – роздратував населення погромами й безчинствами, без яких не обходилася жодна з татарських експедицій. Такою ж безпорадною виявилася і наступна спроба замирити Лівобережжя, здійснена влітку 1662 р. Після невдалої облоги Переяслава сили Хмельницького були відтиснуті Сомком і московськими залогами до Дніпра і тут, навпроти Канева, розгромлені дощенту, а сам Юрась ледве встиг утекти в Чигирин.

Серед загального хаосу й безладдя стало врешті ясно, що гетьманська булава є затяжкою для хлоп'яти, якому на час виборів на гетьманство заледве минуло вісімнадцять. Крім усього, Юрась взагалі був фізично кволою людиною (*з натури євнух*, як писав літописець), змалку хворою на епілепсію і нараженою на періодичні приступи іпохондрії та екзальтованої релігійності. Уже під час Чуднівської кампанії 1660 р. він поривався зректися булави,

посилаючись на хворобу й безталання і мріючи втекти від світу під чернечим каптуром, а наприкінці 1662 р. скликав раду в Корсуні і оголосив, що складає булаву і йде в монастир; у січні 1663 р. Київський митрополит Діонісій Балабан особисто постриг юнака в ченці під іменем *Ідеона*.

Дещо забігаючи наперед, варто коротко переповісти подальшу долю цієї людини, яка мала нещастя народитися під зорею батьківської влади, не успадкувавши ні хисту, ні волі батька. Чернечий постриг не сховав Юрася-Ідеона від мирських бурь: з 1664 по 1667 рр. за обмовою Павла Тетері його тримали в ув'язненні в Мальборкській фортеці на півночі Польщі. Недовго довелося пожити на волі і після повернення: 1672 р. гетьманича захопили в полон татари, переправивши як потенційну політичну карту до Стамбула, де він жив в ув'язненні до 1677 р. Коли ж турецько-татарська армія розпочала 1677 р. наступ на Україну, султан згадав про в'язня з гучним іменем. З Хмельниченка було зняте чернецтво і під помпезним титулом *князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького* під вартою татарської залози вислано завойовувати батьківщину. Два останні роки життя *Сарматський князь*, нещасна жертва власного імені, прожив в Україні, резидуючи в Немирові, заправляючи за допомогою турецького конвою і виявляючи несподівану, вочевидь патологічну жорстокість. Одна зі страхітливих розправ, яку вчинили за його наказом над родиною багатого тутешнього купця-єврея нібито за несплату мита, потягла за собою скаргу до Стамбула. Уже непотрібного туркам лялькового гетьмана наприкінці 1685 р. привезли до Кам'янця на суд, де за вироком султанського намісника публічно задушили мотузком на мосту, що й доднині з'єднує замок і місто, а тіло кинули у р.Смотрич. Такою жалюгідною смертю завершилося 44-річне життя спадкоємця славетного Богдана.

Війна берегів: Тетеря і Брюховецький

Скликана в Чигирині після зречення Юрія Хмельницького козацька рада правобережних полків у січні 1663 р. обрала гетьманом **Павла Тетерю**. Напередодні революції Павло служив канцеляристом у Володимирі, а відразу після її початку став переяславським полковим писарем. Аж до смерті Хмельницького лишався одним з його найдовіреніших послів у особливо делікатних і важливих справах; помираючи, Богдан вказував старшині на свого улюбленця, вже переяславського полковника, як на можливого претендента на булаву. За гетьманування Виговського Тетеря був генеральним писарем (як

керівник дипломатичних служб Війська Запорозького, власне він готував текст затвердженого в Гадячі трактату); при юному Хмельниченкові виконував функції головного радника. Як і люди його кола, новий гетьман пов'язував майбутнє Козацької держави не з Москвою (яку зблизька знав, неодноразово відвідавши в ролі посла), а з Варшавою, і немає нічого дивного, що сакраментальну дилему орієнтацій пробував розв'язати звичним правом шаблі, підкріпленої допомогою союзників – поляків і татар.

Доки Правобережжя міняло гетьмана, Задніпров'я теж струснули драматичні події, пов'язані з булавою. Навесні 1662 р. у Козельці гетьманом був обраний полтавський полковник Яким Сомко, дядько і опонент Юрася. Однак цей вибір задовольнив не всіх. Ніжинський полковник Василь Залотаренко, Сомків свояк, сам приміряючись до булави, застосовує уже випробовану зброю – пише донос на суперника у Москву; Сомко, своєю чергою, відповідає тим же. Звідти на обох як на родичів Хмельниченка поглядали з недовірою і вибір Козелецької ради визнати не квапилися, мотивуючи це відсутністю на ній царського представника й тим, що обрання відбулося *не на повній раді без совіту всього Війська Запорозького*.

Доки обидва полковники змагалися, хто вірніший царю, на поверхню політичного життя виринула ще одна фігура. **Іван Брюховецький** (1623-1668), колишній *старший слуга* Богдана Хмельницького. Після смерті Богдана він супроводжував неповнолітнього гетьманича *на науку* до Києва, а коли того проголосили гетьманом, подався на Запоріжжя. Як вправний демагог і майстер впливати на юрбу, Брюховецький за три роки свого перебування на Січі завоював авторитет серед простодушної *голоти*, граючи на чутливій струні запорожців – нелюбові до старшини-дуків. Разом з загоном січовиків у вересні 1662 р. він приїздить до князя Григорія Ромодановського, нібито прямуючи на козацьку раду, що скликала для “законного” вручення булави. Кількатижневе перебування в ставці московського воєводи не минуло дарма: демонструючи підкреслену лояльність, Брюховецький настільки увійшов у довіру до князя, що той рекомендував його цареві як найбільш відданого претендента на гетьманство. Запорозька ж агітація проти старшини, поширюючи думку, ніби Брюховецький як людина з Січі є захисником інтересів черні, привернула на його бік рядову козацьку масу.

За такого розкладу настроїв сценарій виборів ставав уже справою московської дипломатичної техніки. Наприкінці червня 1663 р. в полі під Ніжином була скликана *чорна рада*, на яку з'явилося понад 40 тис. козаків. Обидві партії – Брюховецького і Сомка-Залотаренка (ці двоє запізно взялися

миритися) – прибули туди в повному озброєнні, а царський уповноважений князь Великоґаґін про всяк випадок оточив Ніжин військом. Серед бурхливих сутичок і галасу, що не вщухали три дні, *чернь* проголосила Брюховецького гетьманом, а Сомка та його прихильників Великогаґін під претекстом захисту їхнього життя ув'язнив у Ніжинському замку. Наприкінці вересня обидва разом з кількома полковниками були за поданням Брюховецького страчені як зрадники царя, а ще близько 50 осіб вислано на Сибір. Тоді ж за погодженням з Москвою був повністю замінений апарат влади. Передавши полковницькі уряди своїм прибічникам, передовсім людям, що вийшли разом з ним із Запоріжжя, Брюховецький здійснив своєрідний переворот, ще дужче зміцнивши промосковську орієнтацію Лівобережжя, густо замішану на соціальній демагогії.

Павло Тетеря тим часом намагався привести до покори Полтавщину, але в його власних тилах вибухнули бунти: на Київщині антигетьманський рух очолив якийсь Сулимка, а на Поділлі брацлавський полковник Остап Гоголь проголосив себе (втім, на досить короткий час) підданим московського царя. Впродовж літа 1664 – весни 1665 рр. правобережні регіони Козацької держави перетворилися на арену жорстокої, безглузної і хаотичної війни, в якій зійшлися, з одного боку, загони Івана Брюховецького, місцевих повстанців, запорожців та московських ратних людей, а з іншого – полки Павла Тетері, підсилені татарами і польським корпусом. Жоден з гетьманів не досягнув перемоги у *війні берегів*, а дрібні сутички, що точилися по всьому Правобережжю, мало впливаючи на стратегічний розклад сил, виснажували змучений народ і сіяли деморалізацію та анархію. Коли навесні 1665 р. польські війська вийшли додому, Тетеря зрозумів, що його позиція безнадійна. Покинувши Чигирин, він певний час резидував у Брацлаві, а в середині квітня, зазнавши поразки від ватажка уманської козацької голоти Василя Дрозденка, утік до Польщі. На козацьку територію Тетеря більше ніколи не повертався, доживаючи віку на Волині у містечку Колках як шляхтич-землевласник.

Однак довіру козацтва втратив не лише Тетеря. Серед задніпрянців не менш стрімко падала популярність Брюховецького. І коли Тетеря вирішив свої проблеми самоусуненням, то лівобережний гетьман почав шукати опори серед тих, хто підніс його до влади. Восени 1665 р. він перший серед гетьманів з почтом у 500 чоловік виїжджає на поклін до царя. У Москві його зустріли ласкаво і обдарували щедро, ба – навіть оженили на княжні Дарії Ісканській з роду Долгоруких, пожалувавши титулом *боярина* (полковникам із супроводу Брюховецького теж були подаровані маєтки і титули *дворян*). Водночас

гетьманський візит до столиці не залишився тільки виявом етикетної чемності. Саме тут у грудні 1665 р. Брюховецький підписав ганебні **Московські статті**, що зводили автономію Козацької держави до символічного мінімуму. Зокрема, Москва врешті досягла того, що податки з міщан і селян, а також прибутки з торгівлі віднині мали збиратися під контролем воєвод і йти безпосередньо до царської, а не до гетьманської скарбниці, а у всі без винятку більші міста України і навіть на Кодак над Запоріжжям вводилися воєводи зі збройними залозами (їм же передавалася і юрисдикція над некозацьким населенням).

На початку 1666 р. на території лівобережних полків з'явилися царські ревізорі для проведення перепису населення та його прибутків. Такий поворот подій разом з дикими в очах козацтва титулами гетьмана й полковників ставили перспективу панування режиму Брюховецького на небезпечну грань вибуху, чого не довелося чекати довго.

Андрусівське розполовинення

Після втечі Тетері у Правобережжі на зміну екс-гетьману швидко висунулася нова постать людини владної, енергійної і честолюбної, що впродовж десяти років безуспішно намагалася оволодіти розбурханим морем усобиць і безладу. Цією людиною був *старинний козак* **Петро Дорошенко** (1627-1698), онук реєстрового гетьмана Війська Запорозького Михайла Дорошенка, убитого татарами 1628 р., син козацького полковника Дороша (Дорофія). Петро народився в Чигирині; отримав непогану освіту (гіпотетично – у Києво-Могилянській колегії); за свідченнями сучасників, був у *мові світській управній*, а також *умілий у всіляких речах*. Від перших днів козацької війни служив про Богдані Хмельницькому як його наблизений (*старший*) слуга; з 1649 р. став гарматним писарем Чигиринського полку, згодом наказним полковником і довіреним дипломатом гетьмана, а з 1657 р. – полковником Прилуцького, пізніше Чигиринського полків. На боці Івана Виговського брав участь у розгромі пушкарівської опозиції і підписанні Гадяцького трактату; від імені Юрася Хмельниченка провадив переговори у Чуднівській кампанії; за Павла Тетері обіймав пост генерального осавула і черкаського полковника.

Укріплюючи свою владу, новий гетьман рішуче подавив опозиційні виступи лідерів промосковської орієнтації, і невдовзі, відчуваючи зміцнення свого становища, Дорошенко скликав старшинську раду, яка схвалила запропоновану ним програму – *вигнати усіх ляхів з України до Польщі* і,

заручившись підтримкою хана Адиль-Гірея, під гетьманською булавою об'єднати Лівобережжя та Правобережжя. Тоді ж новий гетьман розпочав переговори з Портою, йдучи слідами нереалізованих намірів Богдана Хмельницького. У грудні 1666 р. разом з незмінними союзниками-татарами він розбив відділи коронного війська, розквартировані на Поділлі, розпочинаючи чергову козацько-польську війну.

Звістка про рішення перемирної комісії в **Андрусові** неподалік Смоленська, де вирішувалися взаємні територіальні поступки знесилених війною Росії і Речі Посполитої, прискорила хід подій. У січні 1667 р. тут було підписане Андрусівське перемир'я. До Москви поверталися Смоленськ і Сіверщина, а Україну сторони ділили по Дніпру на дві частини, підпорядковані відповідно королю і цареві; Київ тимчасово лишався у складі Росії, а Запорозька Січ мала перебувати під опікою обох держав. Таким чином, прецедент фактичного існування **двох Україн** – Лівобережної – закріплювався юридично, перекреслюючи криваві змагання за Козацьку державу, що тривали вже майже двадцять літ.

Енергійнішим у вираженні загального обурення виявився Дорошенко. Восени цього самого року він різко активізував військові дії, і в підсумку його армія, посилена 20-тисячною ординською кіннотою і 3-тисячним загonom яничарів, взяла в облогу під Підгайцями на Галичині польське військо, очолене коронним гетьманом, майбутнім королем Яном Собеським. Однак у момент, коли військове щастя, здавалося, обіцяло швидку перемогу, трапилася нова несподіванка – диверсія запорожців на Перекоп і Північний Крим, здійснена кошовим Іваном Сірком за погодженням із Собеським якраз у ті дні, коли гетьман тримав поляків в облозі. Ця експедиція, після якої в Криму, як писали сучасники, лишилися *тільки пси та коти*, а півтори тисячі татарських жінок і дітей були виведені в неволю, коштувала Дорошенкові союзника. Калга Крим-Гірей, поспішаючи додому, 16 жовтня підписав блискавичну сепаратну угоду з обложеними, і замість очікуваного звільнення України гетьману довелося, запрягнувшись на вірність королю й Речі Посполитій, повернутися до Чигирини ні з чим.

Неспокійно було і у володіннях Брюховецького на Лівобережжі. Як уже згадувалося, проведення перепису населення, передбаченого Московськими статтями, різко похитнуло популярність ставленика козацької черні. Звістка ж про підписання Андрусівського перемир'я підірвала рештки лояльності задніпрянців. Як і в ставці Дорошенка, очі старшини звернулися до третьої

сторони великого трикутника, у котрому Україна маневрувала з початків революції – до Туреччини.

Симптоматичною (а, можливо, й підозрілою) є синхронність двох старшинських рад у січні 1668 р.: у Гадячі – лівобережної, скликаної Брюховецьким, у Чигирині – правобережної Дорошенкової. І та, й друга прийняли однакові ухвали – не визнавати зверхності ні московських, ні польських влад, віддавшись під протекцію султана, і майже одночасно з Гадяча й Чигирини до Стамбула було вислано два посольства. Після цього на Лівобережжі відразу спалахнуло повстання проти московських гарнізонів, а Брюховецький разом з незмінними татарами, котрих прислав на поміч хан, рушив визволяти пограничні міста, вже взяті в облогу московською армією Григорія Ромодановського, що перейшов кордон і почав просуватися вглиб української території.

У травні 1668 р. на Лівобережжя переправилися полки Дорошенка. В урочищі Сербине Поле під Диканькою 18 червня гетьмани *обидвох берегів*, двоє колишніх найближчих слуг Богдана Хмельницького зустрілися, і Дорошенко закликав Брюховецького на розмову. І хоча особиста охорона лівобережного правителя, що складалася з відданих йому запорожців, заперечувала проти цього, козаки *з великим гуком та прокльонами* потягли гетьмана до Сербинської могили, на якій верхи на коні чекав Дорошенко. За його знаком (як потім буде сказано – неправильно витлумаченим) натовп кинувся на безпорадну жертву... Після того, як усе буде закінчено, Дорошенко заявить запорожцям, що він не бажав смерті свого ворога, і звелить відвезти знівечене тіло до Гадяча, аби *з честю* поховати у соборній Богоявленській церкві, яку той збудував. На могильній плиті викарбують епітафію, складену чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем, яка прозоро натякала на *злості* покійного, що прохає людей про милосердя і всепрощення:

*Прошу всіх посполу, / в земном лежа долу,
Не стався суворо, / то дай мі слово:
“Вічна йому буди / пам’ять от всіх людій.”*

Дем’ян Многогрішний “за” і “проти” Москви

Гетьманом *обидвох берегів* Петро Дорошенко не пробув і року. Відбивши московський наступ і відходячи до Чигирини, він доручив оборону північного кордону чернігівському полковнику Дем’янові Многогрішному, однак сили Многогрішного у порівнянні з армією Ромодановського були

вочевидь нерівними. Під тиском чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, який у проповідях невтомно закликав повернутися *під високу руку* царя, старшина Чернігівського, Новгород-Сіверського і Стародубського полків на малій раді оголосила Многогрішного *сіверським гетьманом* і постановила розпочати переговори з московськими владами. У березні 1669 р. в Глухові у присутності царських послів була скликана розширена рада Лівобережжя, яка підтвердила гетьманські повноваження Многогрішного і схвалила підписання так званих **Глухівських статей**, що пом'якшували найдразливіші пункти статей Брюховецького, знову передаючи гетьманській адміністрації право збору податків і обмежуючи число міст, де мали стояти воєводські залоги.

Дем'ян (Демко) Многогрішний при гетьманській булаві теж не затримався надовго. Селянин з походження (за що *старинна* старшина зневажливо називала його *мужичим сином*), людина простакуватої, крутої і недипломатичної вдачі, новий гетьман нажив собі ворогів напрочуд швидко. Різкі ж висловлювання стосовно московського правління, доволі незалежна позиція, а особливо – неприхована симпатія до Дорошенка, за здоров'я якого Демко дозволяв собі привселюдно пити на бенкетах, давали добру поживу для доносів, що скоро посипалися в Москву. Заручившись таємною підтримкою царського резидента, змовники 12 березня 1672 р. силами російського загону оточили вночі гетьманський двір у Батурині і забили в кайдани захопленого зненацька гетьмана. Розпаленому безсилою люттю, пораненому в сутичці Демкові лишалося хіба дати словесний вихід ненависті, погрожуючи, що ось він збере козаків і татар і *зажене з ними москалів аж за столицю*, бо Москва, мовляв, хоче по-зрадницькому винищити усіх тутешніх людей і спустошити Україну.

Прозріння прийшло до *мужичого сина* запізно: йому на собі довелося спізнати, як далеко просунулася влада Москви над козацькими порядками. Обраного вільними голосами гетьмана судив не суд Війська Запорозького в Батурині, як велів би звичай. Немов царського холопа, його таємно, без відома й згоди полків вивезли до столиці, допитали із застосуванням тортур і засудили до страти. На лобному місці її було замінено вічним засланням; деякий час Дем'яна, його родину та кількох слуг, вивезених разом з ним, тримали в Тобольському острозі, а далі зарахували на московську козачу службу. Восстаннє экс-гетьман згадується під 1688 р. у зв'язку з придушенням повстання бурятів. Наприкінці життя нібито постригся у ченці; помер на початку XVIII ст.

Позбувшись Многогрішного, старшина вислала царю проект нових виборчих статей. У ньому нащадки гордого Богдана просили, аби гетьману раз і назавжди було заборонено зноситися з чужоземними державами і політичними діячами, щоб його дії контролювалися військовим судом, і щоб козацька чернь надалі ніколи не брала участі у виборах. Цими пунктами і були доповнені нові – **Конотопські** – статті, в решті питань зіперті на текст попередніх, Глухівських. Остерігаючись несподіванок, старшина зібрала вузьку раду *значних людей* у Козацькій Діброві між Конотопом і Путивлем, причому не по українському, а по московському боці кордону. В оточенні стрільців Григорія Ромодановського згоди вдалося досягнути відразу, тим більше що кандидатура була наперед узгоджена. 27 червня 1672 р. гетьманом Лівобережної України став генеральний писар, один з донощиків на Многогрішного **Іван Самойлович**, син священника з Правобережжя. Самойловичу, людині розумній, а головне – надзвичайно гнучкій і дипломатичній, вдалося втримати булаву найдовше з-поміж тодішніх гетьманів – цілих 15 літ.

Турецька альтернатива Петра Дорошенка

Доки в Лівобережній Україні проходили згадані переміни, Петро Дорошенко, зневірившись у можливостях самотужки подолати внутрішню анархію, що перетворювала на недосяжний міраж його задум стягнути, як він говорив, у єдиній Козацькій державі *Князівство Руське, що мало за межу Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир*, кидає небезпечний жереб. У березні 1669 р. військова рада над р. Росавою під Корсунем у присутності султанських послів висловилася за те, щоб *держати з турками дружбу*. На чергову раду в липні цього самого року турецький посол привіз для Дорошенка *санджаки* [знаки протекції султана] – булаву, бунчук, корогву і кафтан, а також султанський *нішам*. У ньому султан оголошував, що приймає козаків у підданство.

Чутка про султанську протекцію, прокотившись по Україні, різко вдарила по популярності Дорошенка, який *запродав Україну в турецьке ярмо*. На цій хвилі моментально виринули аж два претенденти на булаву, причому обидва висунуті Січчю – Петро Суховій, який діяв на півдні Правобережжя, повернувши на свій бік чернь Корсунського, Уманського, Білоцерківського, Паволоцького, Торговицького і Кальницького полків, а після падіння його популярності – обраний тими ж запорожцями 1669 р. уманський полковник

Михайло Ханенко, людина пропольської орієнтації. Останній протримався на ефемерному гетьмануванні, ведучи затяжну боротьбу з Дорошенком, аж до 1674 р. За цей час війська обох правобережних гетьманів тричі сходилися у братовбивчих сутичках, де брат ішов на брата, а втрати загинилих рахувалися на тисячі.

Прийняття турецького протекторату логічно вело до польсько-турецької війни, як колись прийняття московського підданства Хмельницьким – до зіткнення між Москвою і Варшавою. Як і Богдан, Дорошенко нетерпляче вимагав від Стамбула активності, відтягаючи час дипломатичними переговорами. Увесь 1671 р. пройшов у сутичках з польськими відділами та загонами Ханенка, а восени дійшло до широких військових дій на Поділлі, де армія коронного гетьмана Яна Собеського здобула Брацлав, Могилів, Бар, Меджибіж, Вінницю. Однак ці події були тільки прелюдією до великої війни, що насувалася.

Наприкінці 1671 р. султан надіслав королю формальне оповіщення, що виступає війною *на Лехістан* для захисту *вілаєту* свого скривдженого васала Дорошенка і *козацького народу*. У червні 1672 р. понад 100-тисячна турецька армія, очолена самим султаном Мехмедом IV, перейшла Дунай; на марші до неї приєдналося 10-15-тисячне татарське військо, 6 тис. волохів та молдаван і 12-тисячний загін Дорошенка. 26 серпня після десятиденної облоги впав неприступний Кам'янець-Подільський, про який турки говорили, що цю фортецю збудував *сам Аллах*, а на початку вересня султан оточив Львів. Про серйозний опір думати не доводилося, і послі короля Міхала Вишневецького прибули в турецький табір просити миру. Він був підписаний 18 жовтня в **Бучачі** на ганебних для Речі Посполитої умовах: Поділля ставало власністю Туреччини, Дорошенкові передавалося Брацлавське і південна частина Київського воєводства, а султану мусила бути сплачена величезна контрибуція і надалі – чималі щорічні *упоминки*. Сейм не ратифікував цієї угоди, тож військові дії припинялися, але про закінчення війни ніхто й не думав.

Тріумф Туреччини виявився Пірровою перемогою для Дорошенка. Падіння Кам'янця, в якому турки обернули церкви й костьоли на мечеті, безчинства татарських роз'їздів, вивезення з Кам'янця та інших міст хлопчиків для яничарських шкіл викликали панічний жах у населення. Люди почали масово розбігатися з території гетьманської юрисдикції, і без того напівпорожньої. Безлюдніли цілі округи; навантажені нехитрим домашнім скарбом, женучи худобу тисячні валки біженців тяглися до Канева й Черкас, скупчуючись на переправах і прямуючи на лівий берег, де розселялися в

відбувся під Чигирином, куди з міста рушила процесія священників з хрестами, а за ними – гетьман зі старшиною і всі чигиринці.

Через місяць, 17 жовтня 1676 р., гетьманські клейноди з тріумфом ввозили до Москви – прапори волочили по землі, а булави й бунчук несли головами вниз. У Кремлі їх склали до ніг царя, що сидів на троні, той звелів на три дні виставити усе напоказ народові, а потім передати на схов до Оружейної палати.

На цьому скінчилося бурхливе політичне життя Дорошенка. Перших півроку після капітуляції він прожив у Сосниці, наданій йому у власність універсалом Самойловича, котрий поставився до розчавленого суперника з гідною поваги коректністю. Навесні ж 1677 р. на вимогу царського уряду, всупереч опорі Самойловича й старшини, довелося переїхати до Москви. Помер 9 листопада 1698 р.; похований у с. Ярополче під Москвою.

Рукотворна пустеля

Капітуляція Дорошенка не спинила польсько-турецької війни, що точилася на території розшматованої України: навесні наступного 1677 р. тут знову почалася війна, на цей раз російсько-турецька.

У Чигиринському замку були поспіхом зведені нові дубові стіни, поглиблені рови, завезено зброю і запаси продовольства. На початок облоги, який припав на серпень 1677 р., фортечний гарнізон нараховував 12,5 тис. вояків – козаків лівобережних полків і московських ратних людей. Водночас до українсько-російського кордону була підтягнута 50-тисячна армія, вперше підкріплена слобідськими українськими полками – Сумським і Охтирським; готувалися до походу і полки Самойловича чисельністю близько 20 тис. Військо *сераскира* [головнокомандувача] турків Ібрагіма-Шейтана, яке рухалося в напрямі Чигирини, нараховувало до 90 тис., складаючись із яничарської кінноти й піхоти та з'єднань султанських васалів – татар, молдаван і румунів (волохів). Облога Чигирини тривала три тижні, а коли до міста з боями пробилися головні сили Самойловича і московських воєвод, турки примушені були відступити перед їхнім навальним натиском.

Наприкінці червня 1678 р. турецька армія разом з кіннотою кримського хана Мурад-Гірея повторно вступила в Україну (її чисельність обраховують до 130-140 тис.), прямуючи до Чигирини, і 18 липня взяла його в облогу, розклавши величезний табір, розтягнутий на 10 км вздовж р.Тясмина. Вже наступного дня почався шквальний обстріл замку з гармат, який переривався

лише атаками нападаючих; водночас турки за час облоги спробували здійснити 25 підкопів, намагаючись вибухівкою проламати отвори у фортечних стінах.

На Лівобережній Україні дивилися на боротьбу за Чигирин – символ Козацької держави – як на справу всенародного значення. Проте інакше бачили Чигиринську кампанію в Москві. Урядові було шкода коштів і сил на утримання стратегічно несуттєвої фортечки, а можливість перетворити зону довкола неї на нейтральну смугу видавалося цілком прийнятною. Тож потай від Самойловича, який на цей раз виявив гідну подиву непоступливість, Ромодановський отримав секретну інструкцію зруйнувати Чигирин дощенту, населення вивести на лівий берег, а з турками добитися угоди, за якою б уся подніпровська правобережна смуга лишалася надалі незаселеною. Керуючись цим планом, воєвода не поспішав на виручку обложеним, а коли козацько-московське військо у першій половині серпня все-таки пробилось в околиці Чигирини – наказав оборонцям залишити замок, підпаливши усі дерев'яні будівлі і попередньо набивши порохом гармати. В ніч з 11 на 12 серпня, після того як пожежа розгорілася, вони почали з силою вибухати, аж врешті злетів у повітря і головний пороховий склад з такою силою, що до неба здійнялися кам'яні брили фортечних стін. На ранок турки увійшли в руїни Богданової столиці, а за кілька днів по тому великий візир наказав зрівняти рештки укріплень з землею.

Перманентні військові дії тривали ще два роки, аж доки врешті Росія, Туреччина і Кримський ханат в січні 1681 р. уклали в **Бахчисараї** перемир'я строком на 20 років. За ним, кордон між московськими й турецькими володіннями пролягав по Дніпру, однак землі аж до Південного Бугу (тобто спірна територія колишніх Дорошенкових володінь) мусили лишатися незаселеними. Коли ж через п'ять років (у 1686 р.) *Вічний мир* уклали між собою вже Росія і Польща, спрямовуючи його проти Стамбула, то обидві держави ще раз визнали за доцільне зоставити й надалі порожньою багатостраждальну Дорошенкову смугу між Києвом і Чигирином. Так наприкінці XVII ст. три великі держави розв'язали вузол суперечок довкола Козацької України, санкціонувавши створення штучної пустелі на землі, котру ще недавно називали краєм, що плине молоком і медом.

*

*

*

Невдовзі після *Вічного миру* Росії з Польщею (1686) скінчилася і кар'єра лівобережного гетьмана Івана Самойловича, якого сучасники вважали (очевидно, перебільшуючи його провину) головним винуватцем трагедії Правобережжя. Самойловича не любили в усі роки його гетьманування, звинувачуючи у владолюбстві й користолюбстві, гордині, непотизмі. Тож коли у 80-х роках, після винищення Правобережжя і санкціонованого *Вічним миром* розполовинення України промосковська лояльність гетьмана врешті захиталась, і він уже не зміг стриматися від необережних висловлювань у бік *дурної Москви*, знайшлися вуха, які прислухалися до цього уважно. Безглуздий похід на Крим 1687 р., ініційований і очолений фаворитом царівни Софії князем Василем Голіциним, у якому московсько-козацьке військо даремно промарширувало безлюдним степом, де татари випалили траву, підштовхнув падіння гетьмана. Спосіб був уже вторований: кілька осіб з генеральної старшини підписали донос, звинувативши Самойловича у неприхильності до Москви, сепаратистських намірах, користолюбстві і навіть змові з татарами, яким він нібито сам наказав палити степ. За тиждень, 31 липня (22 за ст.ст.) 1687 р., його було заарештовано і без слідства й суду заслано разом з сином до Тобольська; іншому синові, чернігівському полковнику Григорію, також звинуваченому в зраді, відрубали голову.

§3. Мазепа і мазепинці

Іван Мазепа – загадка української історії

На другий день після арешту Самойловича, 25 липня 1687 р. на майдані над р.Коломак, оточеному полками князя Голіцина, був обраний новий гетьман. Козацька рада пройшла без несподіванок: обдаровані напередодні старшини прокричали рекомендоване Голіциним ім'я генерального осавула Івана Мазепа. Ще через день Мазепа завірив підписом так звані **Коломацькі статті** з 22 пунктів, які загалом повторювали попередні, Конотопські. Вносилися, однак, і певні доповнення, спрямованість яких виглядала вже традиційно – декларуючи збереження *прав і свобод*, бодай на частку посилити залежність гетьмана від московських влад. Зокрема, ухвалювалося, що він не матиме права зміщувати старшину *без волі й указу* і забирати у неї маєтки, надані царем. Новинкою стали ті пункти статей, які передбачали згладження різниці у сферах підданства українців і росіян. Так, рекомендувалося, аби

старшина *всілякими засобами*, у тому числі й мішаними шлюбами сприяла зближенню обох народів до

нерозірваної і міцної згоди... щоб ніхто не виголошував [голосов таких не испуцал], що Малоросійський край – гетьманського регіменту, а відповідали б скрізь одногласно – їх Царського Пресвітлого Величества самодержавної держави гетьман і старшина, народ малоросійський разом з великоросійським народом.

Так починалося 21-літнє правління **Івана Степановича Мазепи-Колединського**, людини, постать якої лишається донині однією з найбільш спірних в українській історії, а життєпис обріс плетивом фантастичних легенд. Цьому додатково сприяло те, що за доби романтизму доля Мазепи силою випадку й моди опинилася у фокусі зацікавлень багатьох європейських митців – художників, музикантів, поетів (так, з-поміж останніх гетьману присвятили свої твори Джордж Байрон, Віктор Гюго, Олександр Пушкін, Юліуш Словацький). З певністю можна сказати, що жодний інший діяч української історії не став героєм стількох зарубіжних художніх творів, як Мазепа, набувши свого усталеного іміджу, параметри якого, задані романтиками першої третини ХІХ ст., зберігаються і донині.

Життєвий шлях гетьмана складався досить звивисто. Народився він 20 березня 1639 р. у с.Мазепинцях Білоцерківської замкової округи (називають і інші дати) в родині місцевого замкового шляхтича Степана-Адама Мазепи-Колединського. Його батько, як і решта дрібної білоцерківської шляхти, підтримав козацьку революцію, а у 1654 р. навіть став білоцерківським городовим отаманом; згодом належав до партії Виговського. Мати, Марія Мокіївська, після смерті чоловіка під іменем Магдалини постриглася в черниці; з 1686 р. була ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря. Освіту хлопець отримав у Києво-Могилянській колегії, а далі – у єзуїтській колегії у Варшаві. Завдяки знайомству батька з певними людьми з придворних кіл молодий провінціал був прийнятий на двірську службу як покойовий паж Яна Казимира; на королівський кошт впродовж 1656-1659 рр. вивчав військову справу у Німеччині, Італії та Франції. Після повернення служив при дворі, виконуючи дипломатичні доручення в Україні, зокрема – у посольствах до Івана Виговського (1659), Юрія Хмельницького (1660), Павла Тетері (1663). Після 1663 р. виїхав додому, найімовірніше – у зв'язку з похилим віком батька. Пізніша романтична традиція з подачі автора одного з тогочасних щоденників (і особистого недруга Мазепи) Яна Хризостома Пасека прив'яже від'їзд Мазепи з двору до любовної авантюри: чоловік Мазепиної

коханки буцімто наказав його, голого, прив'язати до необ'їждженого коня, а той заніс бідолаху з-під Варшави аж ... в українські степи.

Між 1668-1669 рр. Мазепа входить до вужчого кола правобережної козацької старшини, одружившись з дочкою білоцерківського полковника Семена Половця, одного зі сподвижників Богдана Хмельницького (київські шляхтичі Половці-Рожиновські вважали себе нащадками старовинного половецького княжого роду). Завдяки цьому шлюбу вчорашній королівський придворний близько сходиться з Петром Дорошенком, невдовзі досягнувши високого рангу генерального осавула і очолюючи важливі гетьманські місії до Криму й Туреччини. Під час чергової поїздки в Крим 1674 р. був захоплений у полон запорожцями, які переправили до лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Варто нагадати, що саме у 1674 р. багато хто з Дорошенкової старшини, зневірившись у його політиці, перейшов на Лівобережжя. Цей шлях обрав і Мазепа, невдовзі привернувши до себе симпатії Самойловича настільки, що той зробив його опікуном і вихователем власних синів, а з 1682 р. – генеральним осавулом Війська Запорозького.

Стрімкій кар'єрі нового гетьмана сприяв не тільки життєвий, військовий та політичний досвід, вигідно відтінений освітою і добрими манерами. Природа наділила Мазепу унікальним даром приваблювати до себе людей, проникливо розуміючи людську психіку. Ось як згодом напише про це один з найближчих спільників гетьмана, його генеральний писар Пилип Орлик:

Ніхто-бо не міг краще обробити людину, притягти її до себе. Не осягнувши з першого разу своєї мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не зробив її своєю... Небіжчик Мазепа вельми гарно провадив розмову, й любо було його слухати, все одно – з ким і про що не говорив.

Варто додати, що гетьман вільно володів, окрім польської і російської, латинською, італійською, німецькою, та, мабуть, французькою й татарською мовами, тож дійсно міг говорити *все одно з ким* його мовою у буквальному сенсі.

Придворний вишкіл юнацьких років і освітні подорожі по Європі пояснюють дещо незвичний для козацької старшини спосіб життя гетьмана. Так, Балюз відзначав *куртуазію, притаманну панові Мазепі*, світську приємність спілкування з ним та розкішні прийоми у гетьманській резиденції – замиському палаці на Гончарівці під Батурином. Оповідає Балюз також про прекрасну колекцію зброї та картин і *добірну бібліотеку* гетьмана. Про останню ностальгічно згадував на еміграції і Орлик, пишучи, що вона обіймала

книжкові багатства, рівних яким не було в Україні, у тому числі латинські та німецькі інкунабули і старовинні ілюміновані рукописні кодекси.

Ймовірно, не без впливу матері гетьман лишив слід в історії церковного будівництва як один з найщедріших меценатів, яких знала Україна. Перелік будівель Мазепиної фундації вражає: дослідники нараховують 12 новозбудованих і до 20 відреставрованих на його кошт храмів, а старшина після смерті Мазепи в Бендерах навіть не змогла докладно підрахувати всього, що він *видав... щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів.*

Щоб опукліше уявити світ цієї багатогранної людини, слід згадати про інтимну сторону життя Мазепи, зокрема – про його любовні пригоди. Усе життя гетьмана супроводжувала слава завойовника жіночих сердець, однак апофеозом став зв'язок 60-літнього суворого вояка з власною хрещеницею Мотрею, 16-літньою донькою генерального судді Василя Кочубея. Батьки дівчини рішуче запротестували проти їхнього шлюбу, бо, не кажучи про різницю віку, церква забороняла одруження між хресним батьком і хрещеницею. Закохані бачилися потай, аж доки 1704 р. дівчина не втекла до свого коханця; її рішучість і палкість були настільки нестримними, що родичі вважали – їй пороблено. Злякавшись церковного прокляття і нечуваного скандалу, який вкрив би Мотрю ганьбою, а для нього обернувся непередбаченими політичними наслідками, Мазепа відіслав дівчину назад до батьків. Збереглося 12 написаних ним після цього таємних листів до Кочубеївни, сповнених ніжності, суму і обіцянок любити до смерті, *хоч будеш за мною, хоч не будеш.*

Варто додати, що внаслідок цієї пригоди гетьман нажив в особі Кочубея непримиренного ворога. Шляхи помсти були вже випробуваними: у 1707 р., віддавши доньку за одного з козацьких старшин Чуйкевича (згодом Мотря разом з чоловіком буде заслана до Сибіру, а після повернення пострижеться у черниці), Кочубей послав царю Петру донос, звинувативши Мазепу у державній зраді. Навесні 1708 р. повторний донос підписав, окрім нього, і полтавський полковник Іван Іскра. Однак підкуплене Мазепою слідство, яке провадили московські приятелі гетьмана, визнало змовниками... самих донощиків. Після тортур їх у кайданах вислали до Мазепи, який у той час стояв похідним табором біля с.Борщівки під Білою Церквою. Саме тут у липні 1708 р. відбулася публічна страта – обидвом відтяли голови, хоч до подій, які підтвердили правдивість звинувачень, лишалося всього кілька місяців.

Завдяки доносу Кочубея та Іскри до нас дійшов унікальний текст нібито складеної у 1698 р. Мазепою *думи*, яку донощики приклали до своїх *пунктів* на доказ його неблагонадійності. Окрім виразних літературних якостей, *дума* водночас справді являє собою яскравий програмовий маніфест козацької старшини (про що детальніше йтиметься далі). Закінчується вона закликом, який невдовзі сам автор спробує перевести з площини поезії в площину життя:

*Гей, панове-єнерали, чому ж єсте так оспали?
І ви, панство-полковники, без жадної політики
Озмітєся всі за руки – не допустіть гіркої муки
Матці своїй більш терпіти, нуте врагів, нуте бити!
Самопали набивайте, острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте і вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава, же през шаблю маєм права!*

Шлях до полтавської катастрофи

Між 1687 і 1708 р., тобто в період Мазепинового гетьманування, на території лівобережної Козацької держави не велася жодна внутрішня війна. Відтак у часи мирного перепочинку тут остаточно усталилися норми соціального укладу, які більшою чи меншою мірою визначали політичне обличчя Гетьманщини впродовж усього XVIII ст. аж до ліквідації її автономії. Зокрема, стабілізувалася соціальна структура суспільства і стало цілком очевидним, наскільки далекими від життя були популістські гасла козацької революції про старі звичаї, що їх *скасувала козацька шабля*. Коли хвиля перемін спала, виявилось, що змінилися тільки імена й титули людей, які заступили місце колишньої шляхти. Вирішальну роль у закріпленні такого *status quo*, оформлення якого розпочалося ще за Хмельницького й Брюховецького, відіграли заходи Івана Мазепи, зокрема, його нововведенням (яке насправді лише узаконило існуючу практику) стало те, що до корпусу нової (старшинської) еліти почали зараховувати вже не саму тільки посадову старшину Війська Запорозького, а й членів розгалужених старшинських родин, яким не вистачило урядів у військово-адміністративній ієрархії. Йдеться про розпочате гетьманом пожалування титулів *знатних товаришів* – *бунчукового, значкового і військового*. Вони надавалися родичам генеральної, полкової і сотенної старшини, особам, які чомусь лишилися без посад, або й просто заслуженим на певних послугах людям. Ці титули урівнювали їх носіїв з посадовою старшиною, практично вже не пов'язуючись з виконанням

службових функцій у війську чи адміністрації і стверджуючи прецедент існування спадкової привілейованої групи, відмежованої від рядового козацтва.

Нова козацька аристократія останньої чверті XVII ст. наполегливо називає себе *шляхетською*, в чому виразно проступає спадковість традицій Речі Посполитої, продуктом політичної культури якої лишався і сам Мазепа, і зміцнена його зусиллями когорта нової знаті, котра багато в чому нагадує *політичний народ* Речі Посполитої – шляхту. Уже наприкінці XVII ст., тобто в часи Мазепа, нова старшинська еліта починає вперше відкрито підкреслювати свою пряму наступність щодо руської дореволюційної шляхти, шукаючи ліній споріднення і приймаючи на цій підставі шляхетські герби. У зв'язку з відзначенням у відповідному місці книги масовим покозаченням київсько-брацлавського регіону та переходом на бік повсталих частини шляхти Галичини й Волині зробити це було неважко, бо шляхетських родичів міг дійсно відшукати будь-хто. Тож дуже швидко нова знать починає гордовито прикрашати свої печатки гербами, поширеними серед польської, руської та литовської знаті.

Зміцнення привілейованого, відокремленого від престолюду стану йшло паралельно принциповим змінам у системі землеволодіння. Деякий час після Хмельниччини проблеми землі не існувало: обшари колишніх магнатських латифундій при невисокій заселеності Лівобережжя давали достатньо простору для започаткованої революцією форми землеволодіння, що звалася *займанщиною*. Так, ще в універсалі Брюховецького 1668 р. проголошувалось *вільне кожному, де хто захоче, помешкання*, причому земля, в яку була *вкладена праця*, автоматично ставала невідчужуваною власністю.

Селяни (*посполиті*) нарівні з козаками осідали на вільних землях, вважаючись підданими Війська Запорозького, тобто підлягаючи військовій адміністрації і сплачуючи певні податки (частково грошми, частково натурою, частково відробітком) на користь скарбу. При цьому селянська верства відрізнялася від козацької не обсягом прав, а характером обов'язків: хто мав потяг до військової служби і був достатньо заможним, щоб озброїтися і нести її, міг легко записатися у козаки, і навпаки – зубожілий козак вільно переходив до дешевших селянських повинностей.

Поруч з селянськими й козацькими шляхом освоєння *займанщин* на вільних землях витворювалися і більші, старшинські маєтки. Власник великої *займанщини*, підтвердженої гетьманом, отримував право закликати *слободи*, тобто оселяти на своїй території *людей легких* (як висловлюються тогочасні

акти) – бездомних і неосілих, надаючи їм робочий інвентар і допомагаючи завести власне господарство. Завдяки війнам на Правобережжі і селянським втечам з Волині, Галичини та Південної Білорусі *легких людей* не бракувало. Вони охоче стікалися на старшинські слободи, отримуючи багаторічні (до 15 років) пільги. Але пільгові строки рано чи пізно закінчувалися, а це автоматично перетворювало слобожан на підданих землевласника.

Окреме явище у витворенні на Лівобережжі латифундій “нових багатих” склали так звані *рангові маєтності*, тобто землі державного скарбу, заселені посполитими, що призначалися на утримання певних посадових осіб. Ці володіння передавалися під фінансове забезпечення того чи іншого уряду (*рангу*) разом з селянами, які тут мешкали. Старшина досить швидко почала трактувати *рангових посполитих* як власних підданих. Це закорінювалося тим легше, що рангові маєтності стали надаватися відставним особам у якості винагороди за службу, а на поповнення рангового фонду приписували інші села, підпорядковані державному скарбу. І якщо до Мазепи гетьмани ще скупко користувалися таким засобом винагороди, то новий гетьман роздавав прибутки з рангових володінь надзвичайно широко, у тому числі вдовам і дітям старшини. Останні ж, за логікою нових соціальних практик, намагалися скористатися не тільки прибутками від маєтків, але й працею посполитих, переданих їм нібито у підданство.

Форми селянської залежності від землевласників тодішні документи визначають як *обрклоє* [звичне] *послушенство*. Ще в останній чверті XVII ст. воно зводилося, очевидно, до сезонних відробітків і продуктової данини. Проте на зламі XVII–XVIII ст. вперше натрапляємо на давно забуту *панщину*, тобто регулярну працю кожної селянської родини на панському лані чи дворі.

Отже, як бачимо, переживши бурю соціальних потрясінь, розірване коло знову замкнулося, і соціальні відносини повернулися до звичної моделі підданства, яка існувала в переддень Хмельниччини. Зрозуміло, це не додавало популярності серед простолюду ні Мазепі, якого у народі завжди називали *ляхом*, ні його старшинському оточенню. Соціальний спротив “новим багатим” знайшов яскравий вираз у бунті 1692 р. військового канцеляриста Петрика (Петра Іваненка), який за допомогою запорожців і хана намагався здійснити антигетьманський переворот, розсилаючи з Січі закличні універсали і щедро пересипаючи антимосковські заклики соціальною демагогією:

Мазепа і старшина при підтримці московського царя поділили між собою нашу братію, позаписували її собі ... в неволю і тільки що до плуга не запрягають.

Ще більшої непопулярності додавала гетьманові його лояльність до московських влад. За царським розпорядженням, прямим виконавцем яких був Мазепа, котрого запорожці називали за це *не батьком, а вітчимом України*, козацтво втягали у безперервні, виснажливі, іноді безглузді походи. Так, у 1689 р. був здійснений черговий марш на Крим, коли військо під командою князя Голіцина за участю 40-тисячного загону козаків дійшло до Перекопа і, навіть не штурмуючи його, відступило. У 1695-1699 рр. молодий честолюбний цар Петро I провадив так звані Азово-Дніпровські війни, воюючи з султаном за азовсько-чорноморське узбережжя як формальний учасник Священної Ліги, тобто антитурецького союзу Австрії, Венеції, Речі Посполитої і Росії. У цій тяжкій війні на козацьке військо припала велика частка боїв, а відтак і людських втрат у зв'язку з безуспішною боротьбою за турецькі фортеці в пониззях Дніпра, але ще більший тягар несло мирне населення, страждаючи від передислокацій московської армії.

Однак гірші часи були попереду. У 1700 р. почалась так звана Північна війна, що точилася до 1721 р. за контроль над балтійським узбережжям між Швецією, з одного боку, і Росією та її союзниками – Данією, Саксонією, Польщею та Пруссією – з іншого. Балтійські плани Петра I були безмежно далекі від інтересів України, більше того – пізніша примусова переорієнтація української торгівлі на російське “вікно в Європу”, прорубане Петром, завдала тяжкого удару економіці України, порушивши традиційні торговельні шляхи на Захід через Польщу. Однак козацькі полки змушені були брати участь і в цій війні. Її початок ознаменувався розгромом у листопаді 1700 р. царської армії під шведською фортецею Нарва [нині на території Естонії]; загинуло тут і кілька тисяч вояків з 12-тисячного козацького корпусу, очоленого небожем Мазепа Іваном Обидовським (тут же наклав головою і він сам). Протягом 1701-1704 рр. численні українські сили під командуванням полковників Михайла Бороховича, Данила Апостола і Михайла Миклашевського воювали в Естляндії [Естонії], Лівонії [Латвії] та Литві, беручи участь у здобутті фортець Нотебург [перейменований Петром на Шліссельбург; нині під м. Санкт-Петербургом], Нієншанц [на цьому місці 1703 р. був закладений Санкт-Петербург, Кінгісепп [нині на російському боці прикордонної з Естонією р. Нарви,] Дерпт [нині м. Тарту в Естонії] та ін.

У 1704 р. загальновійськова ситуація додатково ускладнилася подіями в Польщі. Карл XII увів сюди свої війська ще 1702 р., захопивши в блискавичному марші Краків і Варшаву і окупувавши водночас територію Великого князівства Литовського. Шляхта, яка вважала головним винуватцем

поразок обраного 1697 р. на польський трон правителя Саксонії Авґуста II Саса, об'єднавшись у Варшавську конфедерацію, влітку 1704 р. проголосила його детронізованим і обрала на престол познанського воєводу Станіслава Лещинського. Восени 1705 р. той підписав польсько-шведську мирну угоду, спрямовану проти Росії. Водночас інша частина магнатів і шляхти, уклавши Сандомирську конфедерацію, не визнала вибір Лещинського і підтримала Авґуста II Саса та укладений ним оборонно-наступальний союз з Петром I. Це перетворило Річ Посполиту на арену затятої війни і між сусідніми державами, і між різнобіжними партіями власних громадян. Активну участь у ній, діючи в Галичині та Білорусі, брали й козацькі полки, очолені полковниками Іваном Мировичем та Михайлом Миклашевським (1706 р. перший потрапив у полон, де й помер, а другий загинув у бою). Восени 1706 р. Карл XII, намагаючись нейтралізувати Авґуста II, вступив на територію належної йому Саксонії і примусив до сепаратного миру. Згідно з підписаною в Альтрандштадті угодою, Авґуст відрікався від польської корони на користь Лещинського і розривав військовий союз з Росією. Петро I, втративши союзника, розпочав гарячкові приготування до війни на власній території, оскільки навесні 1707 р. очікувався генеральний наступ з'єднаних польсько-шведських сил через Білорусь і Смоленськ – на Москву, а через Волинь – на Київ.

Передислоковані наприкінці 1706 р. в Україну царські полки, очікуючи розгортання нової кампанії, поводитися тут як на окупованій території і чинили зухвалі беззаконня й реквізиції харчів, фуражу та худоби, хоча офіційний тягар надзвичайного податку був уже сам по собі величезним. У 1706 р. почалося прискорене будівництво Києво-Печерської фортеці, якій Петро I надавав великого значення як опорному пунктові на шляху можливого просування противника. Екстремним порядком на ці *городові роботи* були кинуті козаки Гадяцького, Переяславського, Київського, Чернігівського та інших полків. Полковники скаржилися Мазепі, що московські пристави *козаків палками б'ють, вуха шпагами відтинають*, а тим часом по їхніх домівках *великоросійські люди грабують їхні хати, розбирають і палять, жінок і дочок гвалтують, коней, худобу і всілякі пожитки забирають, старшину б'ють до смерті*.

Глуха ненависть старшини, на очах якої руйнувалося козацьке військо, нищилися багатства української землі і обмірковувалися шляхи ліквідації решток її незалежності, поволі доходила критичної межі. Одні, як запорожці, вважали Мазепу *вітчимом України*, царським запроданцем, котрий *живе в Москві, тільки тінь його в Україні*. Інші покладали надію на гетьманську

ініціативу. Так, прилуцький полковник Дмитро Горленко прямо говорив гетьману:

Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо і ім'я його благословляємо, що Україну від ярма людського визволив, так, навпаки, і ми, і діти наші у вічні роди душу й кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого по смерті своїй у такій неволі зоставиш.

Мазепа бачив, слухав, вагався і вичікував. Як ніхто зі старшини, він розумів, що ні перемога Росії, ні перемога Швеції та підтримуваної нею Польщі не обіцяє Україні добра. З осені 1705 р. за посередництвом тітки нового короля княгині Анни Дольської, що стала його кумою в Дубні під час походу на Правобережжя, Мазепа починає обережне листування зі Станіславом Лещинським. Ймовірно, на початку 1707 р. до цих контактів долучився і Карл XII. Прямої інформації про посередницькі переговори, які точилися між Мазепою, Карлом XII і Лещинським, не збереглося: вони були настільки втаємниченими, що навіть Ієорґ Нордберґ, сповідник і майбутній біограф Карла, передає їхній зміст досить плутано.

Дату перелому, що стався в душі обережного гетьмана, зафіксував його найближчий спільник Пилип Орлик. Як він згодом детально опише, 27 вересня 1707 р. посланець приніс Мазепі два чергові листи, зашиті у шапці – від княгині Дольської і від короля Станіслава, де повідомлялося, що проект договору готовий, слово за гетьманом. Цієї ночі ні Мазепа, ні Орлик не спали. На ранок Мазепа закликав писаря до себе і, тримаючи в руках хрест, сказав:

Я присягаюся перед Богом, що роблю це не для власної користі, не для високих почестей, не для більшого багатства або якихось інших цілей, але для вас усіх, що єсте під моїм урядом, для жінок і дітей ваших, для спільного блага матері нашої, бідної нещасної України, для користі всього Війська Запорозького та народу малоросійського, для піднесення й поширення прав і вольностей Війська. Я хочу з Божою поміччю вчинити так, щоб ви, ваші жінки й діти і наша батьківщина разом з Війском Запорозьким не загинули ні від Москви, ні від шведів. Коли ж я це роблю заради якихось приватних інтересів, то нехай поб'є мене на душі й тілі Бог у Трійці Святій Єдиний і безневинні муки Христові.

Після цих слів Мазепа поцілував хрест і попросив присягнути на ньому Орлика. На той момент йому було майже 70 років, він був бездітним і казково багатим, відтак не думав про забезпечення своїх нащадків. Не бракувало й почестей: з 1700 р. Мазепа став першим кавалером щойно встановленого Петром I почесного ордену Андрія Первозваного, а в канцелярії німецького

імператора у Відні вже лежав виклопотаний царем диплом про пожалування гетьману княжого титулу. Тож можна вірити, що старий політик чи не вперше за все життя сказав Орликові правду: не честолюбство й користь штовхали його на смертельний ризик, а почуття відповідальності за долю *бідної отчизни*. Так у ніч між 27 і 28 вересня 1707 р. був кинутий небезпечний жереб.

На початку 1708 р. тристороння угода, про яку писав король Станіслав Лещинський, була погоджена. Її точний зміст залишається не достатньо проясненим донині у зв'язку з найсуворішою секретністю переговорів. На думку Миколи Андрусяка й Ореста Субтельного, які реконструюють зміст українсько-польсько-шведських домовленостей на підставі різноманітних побіжних свідчень, угода спиралася на ідеї Гадяцького трактату 1658 р.: Україна в якості Великого князівства Руського як рівноправний третій член федерації мала б увійти до складу Речі Посполитої, а гарантом дотримання пунктів угоди виступав шведський король. До повного завершення військових дій з ним укладався договір суто військового змісту: Карл XII брав на себе обов'язок обороняти Україну від Петра I власним допоміжним військом, яке на території Козацької держави мусило б діяти під командою гетьмана; на період війни шведи отримували право дислокуватися у Стародубі, Мглині, Батурині, Полтаві й Гадячі.

Фатальний збіг обставин прискорив події. Через серію нещасливих випадковостей Карл XII зазнав несподіваної невдачі в наступі на Москву і в жовтні 1708 р. раптовим маршем перейшов з Московської Сіверщини на територію Стародубського полку. Присутність шведської армії потенційно перетворювала Україну на арену головних військових операцій, однак ні гетьман, ні втаємничена в його плани старшина не були до цього готові, оскільки порозуміння з Карлом XII надалі лишалося глибокою таємницею, тим часом як рядове козацтво готувалося воювати *проти шведа*. Із 10 полків, що перебували під регіментом гетьмана, на жовтень у його розпорядженні знаходилося лише три, а решта була задіяна в боях у Польщі й Білорусі. Враховуючи безпосередньо підлеглі Мазепі три компанійські та чотири сердюцькі полки, його сили загалом були більш, ніж скромні – не більше 7 тис. вояків (замість обіцяних Карлу 30 тис.).

Марш Карла XII на південь став для гетьмана шокуючою несподіванкою. Як напише згодом Орлик, на звістку про це він не зміг стриматися від вигуку: *“Який нечистий жене його сюди? Він же приведе мені всю московську зграю!”* Так насправді й сталося. Московські відділи, перейшовши український кордон, рушили в напрямі Батурина, а Петро I почав листами квапити Мазепу до

походу. Коли царський авангард був уже в двох днях переходу від гетьманської столиці, Мазепа, лишивши близько 3 тис. людей для оборони Батурина, виїхав з рештою 4 тис. назустріч Карлові XII.

Vae victis*

Чутка про перехід Мазепи на бік шведів застала Петра I в с.Погребках неподалік Новгород-Сіверського. 7 і 8 листопада були оголошені перші царські маніфести, де сповіщалося, що *вор Мазепа ... забувши страх Божий і свою присягу* зрадив царя, аби *Малоросійську землю обернути в рабство*. Населення умовляли не піддаватися на заклики *вора*, підтримати великоросійське військо; безпрограшним ударом у маніфесті було те, що Петро I декларував скасування надзвичайних військових податків, буцімто накладених гетьманом для власного збагачення, про що він, цар, лише нині з обуренням довідався.

Першою жертвою царського гніву впала гетьманська столиця: Петро наказав Меншикову *Батурин ... другим за приклад спалити увесь*. Взятє в облогу 11 листопада місто мало добру артилерію і заздалегідь підготовлені запаси пороху та харчів, тобто могло б протриматися до підходу Мазепи, однак розв'язку прискорила зрада. На світанку 13 листопада (2 за ст.ст.) 1708 р. московське військо вступило в місто і раптовим ударом перебило козацьку залозу Чечеля й німця Кеніґсена, керівників оборони. Після цього вояки взяли за беззбройних городян: за один день було винищено близько 6 тис. батуринців (за іншими даними – до 15 тис.), у тому числі жінок і дітей. Трупи нещасних жертв каральної акції вкривали вулиці, а понівечені тіла узятих в полон козаків прив'язували до дощок і кидали в р.Сейм, аби, пливучи, вони наводили жах на усіх, хто намірється підтримати Мазепу. Кеніґсен виявився щасливішим від Чечеля, бо вмер від ран; Чечеля на пострах населенню колесували в Глухові.

Події в Батурині стали ніби прелюдією до терору, який охопив Україну. Невдовзі в Лебедині почала діяти спеціальна слідча комісія, яка жорстокими тортурами виривала признання від запідозрених. Число закатованих Лебединською комісією жертв сягало до 900 осіб (враховуючи, що на той час в Україні жило близько 800-1000 старшинських родин, терор, як бачимо,

---

* *Nore peremoQenym*. Krylatyj latyns'kyj vysliv, qkym tradycijno konstatugt\ vsedozvolenist\ peremoQciv i bezzaxysnist\ peremoQenyx.

обминув небагатьох). Ховали нещасних на спеціальному кладовищі *гетьманців*, відокремленому від звичайного християнського. В цілому ж, як доповідав своєму Міністерству закордонних справ французький посол у Росії, *московський генерал Меншиков приніс на Україну всі страхіння помсти та війни. Всіх приятелів Мазепи безчесно катовано; Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і виявляє скрізь страшну картину варварства переможців.*

Зібравши 17 листопада в присутності кількох церковних ієрархів старшинську раду в Глухові, Петро I оголосив гетьманом стародубського полковника Івана Скоропадського. Напередодні виборів йому пропонували кандидатуру молодшого й енергійнішого чернігівського полковника Павла Полуботка, але цар відвів її з промовистою мотивацією: *Полуботок надто хитрий, з нього може вийти другий Мазепа.* Формально царське призначення виглядало, щоправда, як обрання: ім'я Скоропадського полковники, поставлені в коло, назвали самі (як запише очевидець, *помолчав мало всі*).

За день до виборів у Глухові провели імітацію страти екс-гетьмана. На майдані був встановлений ешафот з шибеницею, на нього ж поставили опудало, яке символізувало Мазепу. Меншиков і Головкін голосно зачитали вирок, а далі кат повісив опудало, попередньо зірвавши з нього стрічку кавалера Андріївського ордену.

На дев'ятини після символічної страти, 23 листопада 1708 р., одночасно і в Глухові, і в Москві було інсценізоване знамените анафемування Мазепи (відтоді церковну анафему на гетьмана проголошували понад 200 років по всіх церквах Російської імперії у першу неділю Великого Посту аж до її урочистого зняття за гетьманату Павла Скоропадського 10 липня 1918 р.). Це відбувалося в церкві у присутності царя, новообраного гетьмана та старшини при великому зібранні народу. Духівництво у чорному одязі несло свічки чорного кольору; кат, проволочивши через усе місто “тіло” символічно повішеного гетьмана, тобто опудало, затягнув його до церкви. Священики, обступивши “тіло” і виспівуючи псалми, обертали свічки полум'ям униз, а новгород-сіверський протопоп Афанасій Заруцький, котрий вів відправу, кінцем жезла ударяв опудало в груди, вигукуючи: *“Анафема! Нехай буде проклятий!”* Опісля “тіло” гаками було витягнуте з церкви, немовби на поталу псам.

*

*

*

Тим часом військові справи Карла XII і Мазепи склалися не найкраще. Просування шведської армії, яка в умовах надзвичайно суворої зими 1708-1709 рр. терпіла від браку помешкань і одягу, йшло тяжко. Реквізиції харчів і фуражу викликали опір населення: непоінформований про вищі наміри війни простолюд дивився на шведів як на окупантів. Закличні королівські й гетьманські універсали мало покращували становище: гетьман-лях був надто непопулярним у народі, і власне на цю антипатію спиралася царська контрагітація. Про Мазепу поширювали чутки, що він – таємний католик, що наміряється *повернути Україну в польське ярмо*, що в якомусь селі буцімто зірвав у церкві образ Богородиці, топтав його ногами й присягав *на шведську віру*. Вояки Карла як протестанти додатково наражалися на елементарну селянську ксенофобію, бо не хрестили лоба, не ходили до церкви, їли м'ясо в пісні дні, говорили незрозумілою мовою. Ворожість населення особливо посилилась після невдалої спроби Карла XII оволодіти на початку 1709 р. Слобідською Україною, коли в боях зазнали руйнації Краснокутськ, Котельва, Мурафа, Опішня.

У цій загалом маловтішній ситуації єдиною втіхою Мазепи стало те, що в березні 1709 р. на його бік перейшла Запорозька Січ, вічний опонент гетьмана впродовж усіх довгих літ його правління. Колишніх ворогів помирила спільна антиросійська позиція, тож кошовий Кость Гордієнко, розбивши по дорозі кілька московських залог, 6 квітня 1709 р. привів 8-тисячне військо до ставки Карла й Мазепи. Відповідь Петра I на дії запорожців була швидкою і рішучою. На початку травня на бунтівну Січ рушив 2-тисячний полк Яковлева. Спускаючись по Дніпру, Яковлев спершу спалив козацьке містечко Келеберду, далі вирізував близько 3 тис. мешканців запорозької фортечки Переволочна, розташованої нижче впадіння Ворскли у Дніпро, і спалив річкову флотилію січовиків, що стояла тут же на переправі. Після цього, 25 травня, завдяки зрадницькому посередництву компанійського полковника Гната Галагана, який царським словом обіцяв недоторканість Січі, Яковлев без бою оволодів і самими січовими укріпленнями. У полон потрапило 300 запорожців, котрих було наказано тут же *по достоїнству казнить*. Т а к н а б л и ж а в с я момент вирішального шведсько-московського зіткнення. Сили обидвох сторін стягалися до **Полтави**. Карл XII розраховував, оволодівши містом, забезпечити свою армію провіантом і амуніцією (ще з часів Мазепи у тутешній фортеці були зосереджені великі запаси харчів, фуражу, пороху й одягу). Водночас взяття Полтави дозволяло б встановити контроль над басейном р.Ворскли, а отже – і над зручною річковою

переправою через Дніпро у Переволочній, а це, своєю чергою, полегшило б безперешкодний зв'язок з Кримом, Туреччиною і польськими загонами Станіслава Лещинського. Однак спроби взяти фортецю облогою й штурмами ослабленим шведським полкам не вдалися. Врешті на світанку 8 липня (27 червня за ст.ст.) 1709 р. обидві армії зішлись у відкритому бою на полі біля с.Яківці під Полтавою. Битва тривала всього кілька годин, і ще до полудня шведська армія була розгромлена: її втрати рахувалися на 9 тис. загиблих і понад 2.800 полонених. Причина страхітливої поразки доти непереможного героя Карла XII, яка змінила політичну карту Європи, висунувши на одне з перших місць Росію і фактично назавжди підірвавши міць Польщі й Швеції, донині дебатуються істориками як певного роду феномен. Сили противників чисельно були нерівними (шведсько-козацька армія нараховувала до 25 тис. вояків, а військо Петра разом з козаками Скоропадського – понад 42 тис.), однак фінал бою вирішила не ця обставина. Вважають, що фатальну роль відіграло те, що Карл, легендарний вождь, один вигляд якого підносив дух солдат, не зміг особисто очолити військо. Напередодні він був тяжко поранений у ногу, після операції лежав п'ять днів непритомний, а в день битви його возили по позиціях на ношах. Між генералами, котрим було довірене командування, панувала ревнива незгода, а, окрім того, вони просто не звикли в критичних ситуаціях давати собі раду самі. До всього, у якийсь момент гарматне ядро розірвалося під ношами Карла, вони розламалися навпіл, і король упав, знепритомнівши. Військові здалося, що його вбито, і це стало поштовхом до загального безладдя і втечі.

Карла вдалося всадити до карети, а водночас розпочати організований відступ до дніпровської переправи на Переволочній. Однак пороми й запорозькі човни, що стояли на переправі, як уже згадувалося, були спалені під час руйнування Січі. Після довгих умовлянь генерали переконали Карла, аби він у супроводі прибічної гвардії в ніч з 10 на 11 липня переправився через Дніпро, прямуючи в турецькі володіння, а головний відділ з 13 тис. вояків мусив лишитися для прикриття; надвечір 11 липня він капітулював. Разом зі шведами на момент капітуляції знаходилося близько 3 тис. козаків, з яких у полон потрапило не більше 500, бо решта, знаючи, що пощади їм не буде, кинулась у річку, долаючи її під обстрілом уплав. Ще близько 2 тис. козаків (переважно запорожців Гордієнка, які, власне, й роздобули кілька човнів та влаштували пором для перевезення короля і гетьмана) переправились у порті Мазепи, котрий відступав разом з Карлом. 18 липня поблизу Очакова втікачі перейшли турецький кордон, а 12 серпня прибули в Бендери, де турецька

адміністрація погодилася надати їм притулок. Лестоцями і навіть підкупом Петро I намагався схилити Стамбул до видачі гетьмана, обіцяючи 300 тис. золотих за його голову, однак султан під тиском Карла XII й іноземних дипломатів оголосив Мазепу недоторканим гостем.

Проте політичні інтриги вже мало хвилювали гетьмана. Знесилений поразкою і тяжким переходом через розпечені степи, Мазепа майже не вставав. Помер, як оповідають свідки, під час грози й страшенної зливи увечері 2 жовтня (22 вересня за ст.ст.).

Урочистий похорон відбувся 4 жовтня під Бендерами; невдовзі тіло гетьмана було перевезене до монастиря св. Георгія в Галаці над Дунаєм нині на території Румунії, і поховане в крипті монастирського собору. Не зазнавши спокою за життя, Мазепа не знайшов його і після смерті: під час російсько-турецької війни 1710-1713 рр. грабіжники, шукаючи гетьманських скарбів, викинули прах з домовини, тож зусиллями Орлика його було перепоховано втретє. Врешті, у XIX ст. останки гетьмана були нібито ще раз перенесені з крипти собору на подвір'я монастиря, але це не підтверджується документально, тож могила Мазепи і донині лишається такою самою загадкою для істориків, як і його бурхливе життя.

Спроба реваншу Пилипа Орлика

У Бендерах на день смерті Мазепи знаходилося близько 4-5 тис. козаків (переважно запорожців Костя Гордієнка) і до 45 осіб зі старшинського оточення гетьмана. Матеріальне становище втікачів, особливо рядового козацтва, було невтішним: уже на осінь 1709 р. запорожці заставляли і продавали зброю, аби забезпечити собі прожиток, а частина навіть наймалася на роботу коло землі. Тим часом плани реваншу значною мірою залежали від наявності грошей, цього споконвічного “нерву війни”. Тому після смерті Мазепи з особливою гостротою постало питання про його спадщину, що включала і цінності військової скарбниці, і приватні надбання найбагатшої в Козацькій державі людини (враховуючи готівку, золоті злитки й коштовне каміння, майно Мазепи оцінювалося у фантастичну суму до 1,2 млн. шведських рейхсталерів).

Перед смертю гетьман рекомендував Війську в якості спадкоємця влади свого племінника Андрія Войнаровського, і тоді мазепинська скарбниця не виходила б з-під козацького контролю. Проте Войнаровський ухилився від почесного уряду, залишаючи все ж за собою право на спадщину. Справа

набула конфліктного характеру, тож за розпорядженням Карла XII була створена спеціальна комісія, що мала визначити пропорцію між *приватною* і *фіском* у майні покійного. Опитавши ряд свідків, зокрема, управителя гетьманських маєтків Бистрицького, комісія вирішила спір на користь приватного спадкоємця, відписавши дядькову спадщину Войнаровському. Не став дошукуватися глибшої істини й король: переживаючи фінансову скруту, він заборгував покійному гетьману, а далі вже в Бендерах Войнаровському близько 300 тис. талерів і волів мати справу з приватним кредитором, а не з військовою скарбницею. Відтак емігранти zostалися практично без засобів до прожитку, і хоча згодом шведський уряд почав надавати їм невелику грошову пенсію, фінансова скрута переслідувала мазепинців усе життя.

Доки в Бендерах ішов спір за спадщину, паралельно дебатовалася і кандидатура нового гетьмана. Врешті 16 квітня (н.ст.) 1710 р. ним був обраний генеральний писар покійного Мазепа **Пилип Орлик** (1672-1742), котрому судилося стати одним з найблагородніших подвижників української історії XVIII ст. Коріння Пилипа Орлика тяглося з чеського баронського роду Орликів, одна гілка якого під час Гуситських воєн XV ст. емігрувала до Польщі, а звідти з часом перемістилася у Західну Білорусь. Саме тут у с.Косуті поблизу Ошмян 21 жовтня (н.ст.) 1672 р. народився майбутній гетьман. Мати, Ірина Малаховська, охрестила хлопця у православному віросповіданні, а батько Стефан, польсько-білоруський шляхтич-католик, загинув у бою з турками під Хотином (1673), коли малому не було й року. Середню освіту Пилип здобув у найближчій Віленській єзуїтській колегії, а для продовження студій помандрував до православної Києво-Могилянської академії. Тут звернув на себе увагу професора філософії, майбутнього місцеблюстителя патріаршого престолу Стефана Яворського; за рекомендацією Яворського у 1693 р. обійняв посаду секретаря канцелярії Київського митрополита, а наступного року перемістився в Батурин до гетьманської канцелярії, свого роду кабінету міністрів Козацької держави. На освіченого шляхтича-канцеляриста швидко звернув увагу Мазепа, і невдовзі молодий чужинець починає стрімко злітати на щаблях гетьманської адміністрації, у 1706 р. досягнувши однієї з її найвищих посад – генерального писаря Війська Запорозького.

Генеральні писарі з часів Виговського традиційно стояли найближче до гетьмана, оскільки були втаємничені у найделікатніші справи внутрішньої і зовнішньої політики. Не став винятком з цього правила й Орлик: йому одному Мазепа звірявся у небезпечних планах, перед ним, як уже оповідалося,

виголосив клятву про безкорисливість своїх намірів і взяв з нього взаємну присягу на вірність.

Гетьманську булаву 38-річний Орлик брав без особливої радості, розуміючи, що доведеться покласти власне життя на вітвар обов'язку: вручаючи клейноди, козаки полишали на гетьмана турботи про повернення втраченої батьківщини. Ідеєю *визволення від московського ярма* втраченої батьківщини пройнята ухвалена в день виборів угода між гетьманом з одного боку, а старшиною і військом – з другого, відома під назвою *Конституції прав і свобод Війська Запорозького Пацта et Цонституціонес леюум лібертатумяуе Ехерцітус Запоровіенсіс*.

Конституція починалась з історичного екскурсу – свого роду офіційної прокламації української історії під козацьким кутом зору, до чого ми ще повернемося детальніше наприкінці цього розділу. Далі окреслювалися головні елементи державної правосуб'єктності – кордони, територія, поняття народу, фінанси, судочинство, релігія. Особливо пильна увага приділена формам *корисного державного устрою*, який личить *вільній нації*. Його головною запорукою мала стати система законних обмежень гетьманського авторитаризму завдяки чітко структурованій драбині виборних влад у козацькій ієрархії. Представники останніх витворювали *Генеральну раду* – свого роду сенат, доповнений інститутом *послів* від полків та запорозького (низового) козацтва. Ці органи мусили вирішувати усі державні справи разом з гетьманом, регулярно збираючись на три щорічні *сесії* і стримуючи його завдяки *свободі голосу від самоуправства та викривлення прав і вольностей*. Опікуном же *посполитого люду*, тобто міщан і селян, оголошувався політичний народ держави – козацтво.

*

*

*

У преамбулі Конституції заявлялося, що *осиротіле по кончині свого визначного Гетьмана [Мазепи] Військо Запорозьке не зневірилося здобути собі жадану свободу і з цією метою вдалося під покровительство найяснішої Королівської Величності Швеції*; в заключній частині була вміщена присяга гетьмана, якою він зобов'язувався, серед іншого, бути *до решти відданим і вірним нашій Вітчизні і ревно дбати про суспільне благо і соборність Матері – Малої Росії*.

З наведених пасажів видно, що боротьба передбачалася безкомпромісна й конкретно спрямована – проти Петра І. Головним союзником у ній і надалі залишався Карл XII, який у травні 1710 р. потвердним *дипломом* визнав себе протектором України. Знайшовся й інший, традиційніший спільник: у січні 1711 р. в Бахчисараї, після тривалих попередніх переговорів була підписана розгорнута угода з 23 пунктів між Орликом і ханом Девлет-Гіреєм.

Карл XII, перебуваючи в Бендерах, теж доклав енергійних дипломатичних зусиль, аби залучити до спільних дій Туреччину й польську опозицію (у Польщі після полтавського розгрому, спираючись на царське військо, на троні знову утвердився Август II Сас, а частина прибічників Лещинського із загоном близько 3 тис. чоловік зосталася при Карлі). У підсумку наприкінці листопада 1710 р. султан оголосив війну Росії. Пробною експедицією перед виступом головного війська мав стати похід татар, козаків Орлика і згаданих поляків.

У січні 1711 р. кіннота хана разом з Кубанською Ордою рушила на Слобідську Україну, дійшовши до Харкова, проте глибокі сніги паралізували дії вершників, і в цілому похід скінчився безрезультатно. Майже одночасно з-за Дністра на Правобережну Україну виступив Орлик з польським загоном і майже 20-тисячною кіннотою ногайців Буджацької та Білгородської орд. Спершу наступ розвивався успішно, навіть втягуючи місцеве населення, так що козацькі сили збільшилися з трьох до 16 тис. Однак під час затяжної облоги Білоцерківської фортеці, яку не вдалося взяти штурмом, ногайці вийшли з-під контролю. Наближалася весняна повінь, що утруднювала б їхній поворот додому, а похід без ясиру не обіцяв жодних вигод. Резони, що хан присягнув не спустошити козацький край, для ногайських мурз, споконвіку опозиційних Бахчисараю, важили мало. Тож покинувши армію, татари розпустили дрібні загони від рр. Росі й Тетерева до Дніпра, вибрали ясир і з ним завернули додому, в Степ. Розбіглися по домівках, рятуючи свої оселі, і ті люди, що приєдналися до Орликового війська, а гетьману з малою жменькою прибічників довелося ні з чим повертатися до Бендер. Так відбувся останній з масштабних ординських набігів на Правобережжя, і власне цей спустошливий смерч (попри те, що мурзи з наказу султана були покарані, а бранців повернуто) коштував Орликові підтримки української людності, перекресливши його плани.

На початку літа Петро І розпочав контрнаступ. Його армія Петра попрямувала до кордонів Молдови, розраховуючи на підтримку тодішнього господаря Дмитра Кантеміра, який у квітні 1711 р. підписав угоду про союз з

Росією. Однак не все у цих розрахунках справдилося, і в липні 1711 р. царські сили були заблоковані поблизу с.Станілешти біля Ясс, на правому березі р.Прут. Взятому в кільце кількісно переважаючою армією турків, татар та їхніх союзників Петрові довелося капітулювати, підписавши так званий Прутський мир, у якому серед інших поступок він зрікався претензій до України, зобов'язуючись *вийти геть із земель пов'язаних з Польщею козаків, запорожців, а також тих козаків, що перебувають у союзі з найяснішим ханом Криму*. Як бачимо, цей пункт сформульований настільки розпливчасто і безвідносно до конкретних територій, що надавався на будь-яке тлумачення (є свідчення, що Петро I добився цього шляхом підкупу великого візира). Тож невдовзі після укладення миру почалися дипломатичні дискусії російської і турецької сторін про те, що ж слід розуміти під *землями козаків*. Врешті, в квітні 1712 р. була укладена, а в червні підписана строком на 25 років Адріанопольська угода, згідно з якою *землями козаків* визнавалася тільки Правобережна Україна, і з неї цар зобов'язався вивести свої війська, а Лівобережжя й Київ лишалися під юрисдикцією Росії.

Ще напередодні погодження, 16 березня 1712 р., султан видав привілей на ім'я Пилипа Орлика – володаря *України на цьому боці Дніпра* [тобто Правобережжя й Січі] на території, де *гетьман Запоріжжя й України Петро Дорошенко жив зі своїм народом*. Орликовій державі надавався пільговий протекторат на Кримський зразок, тобто без сплати данини султану, але з обов'язком підтримувати турецьке військо під час війни. Цей привілей, як і колись Дорошенків, лишився мертвою буквою. Коли в лютому 1713 р. козацький загін під проводом Данила Горленка рушив утверджуватися на Правобережжі, то зустрів сильний опір з боку польських влад. Понад рік пройшло в перманентних боях, аж врешті 22 квітня 1714 р. Туреччина, заклопотана набагато важливішими для неї проблемами на Балканах, фактично відпродала Орликову державу Польщі, уклавши з нею договір про уступку спірної території.

*

*

*

Справа була програна, і в Бендерах робити далі було нічого. Наприкінці 1714 р. Орлик і 24 особи з його оточення виїхали через Відень до Швеції (решта гетьманських сподвижників, рушила додому на Лівобережжя в надії на амністію, а Кость Гордієнко з запорожцями повернувся на Січ). З цього

моменту аж до смерті життя гетьмана-емігранта підпорядковувалося єдиній меті – переконати в потребі коаліції європейських держав проти Російської імперії. Добиваючись *визволення бідної отчизни нашої України від тяжкого й тиранського московського підданства* (як він сам пише), невтомний емігрант вперше заявив про небезпеку, що таїлася для Європи у зміцненні потужної держави Петра I, і про те, наскільки важливою є природна роль України як бар'єру для підтримання загальноєвропейської рівноваги. Збережена донині писемна спадщина вигнанця величезна: вона охоплює приватне та офіційне листування, політичні проекти, врешті – унікальний щоденник обсягом понад 2 тис. сторінок, який Орлик вів з 1720 по 1733 рр., описуючи свої кружляння по європейських дворах, не раз серед тяжкої матеріальної скрути і ще тяжчої безнадії, коли його охоплювала, як він сам признається, *крайня розпука, котра готова привести мене до смерті, бо я знищений цілком, з голови до п'ят*.

Поставленої мети “Дон Кіхот вимріяного образу”, як відомо, не досяг: надто міцно стояла на ногах нова Росія, створена Петром I та його наступниками. Помер 70-літній Пилип Орлик на самоті (дружину й шістьох дітей життя розкидало по всій Європі) в Яссах 4 червня (24 травня ст.ст.) 1742 р. Місце його поховання невідоме.

§ 4. Культура, освітлена загравами воєн

Народження козацько-руської вітчизни

Коли в жахливому хаосі Руїни зіткнулися розділені Дніпром береги України – московський і польсько-турецький, її вожді нарівні з народом стали жертвами власної недалекоглядності. Один за одним вони накладають життям (після Богдана Хмельницького жодного з гетьманів не обминуло мучеництво або й насильницька смерть), доводячи цим право власного розуміння блага для своєї землі. Парадоксально, але кожний з них розумів згубність розбрату. “*Жалься, Боже, України, що не вкупі має сини*”, – віршував Іван Мазепа, а Дорошенко закликав універсалами *обидва береги Дніпра з'єднатися в первісній згоді й братерській любові*. До єднання кликали Михайло Ханенко, Іван Самойлович і бунтівний гетьман Суховій. Мотив осуду тих *безрозсудних*, що *самі на себе шаблі обертають*, та похвали тим, хто тяжіє до *братерства й згоди*, постійно присутній у листах тогочасної старшини будь-якої зі сторін. До припинення міжособної бійні невинно закликали і поважні церковні

авторитети і численні анонімні поети 60–80-х рр., змальовуючи громадянську війну в апокаліптичних картинах, де

брат брата убиваєт і самого отця кров проливаєт, де не один внук діда, не один сусід сусіда забив, власний брат на брата, батько на дитята меч нагострив.

Цілком зрозумілим для всіх, судячи з тогочасних пам'яток, було те, що не зовнішній ворог, а внутрішня незгода є головною причиною жахливих спустошень. Над хаотичною розбіжністю політичних орієнтацій, помноженою на неготовність до компромісу, височіє ідеальна мета для всіх – принести спокій і мир змученому війною краєві. На цій хвилі сам собою витворюється усталений словесний образ **стражденної Матері-вітчизни**, скривдженої нерозумними дітьми. Він присутній мало не в кожному документі 60–80-х років. Про *милю свою матку, плачуцую отчизну* пише 1668 р. бунтівний гетьман Суховій. Цим образом постійно послуговується Петро Дорошенко та його старшина, говорячи про *бідну Україну, милу отчизну нашу*. Про *оплакану отчизну нашу Україну* не раз згадують Михайло Ханенко та його оточення. Долею *занепалої отчизни* журяться Іван Брюховецький, Іван Самойлович і гетьман-самозванець Петро Іваненко [Петрик]. В лічені роки колишня *милая наша Русь* (як частина загального простору політичної *вітчизни* – Речі Посполитої – ще в свідомості Богдана Хмельницького) завдяки трагедії братовбивства виростає у свідомості людей Руїни до самодостатньої духовної і територіально-політичної одиниці – *милі отчизни нашої України*.

Матеріалізувавшись у свідомості своїх мешканців, **козацько-руська вітчизна** (як невдовзі назве її Самійло Величко), нагально потребувала власного місця в історії. Інтелектуали не примусили на себе чекати, і першою слово взяла Церква.

Минуле й сучасне України очима людей Церкви

Щоб краще зрозуміти позицію людей Церкви, необхідно кинути бодай побіжний погляд на зміни, що сталися у її внутрішньому житті впродовж Хмельниччини та Руїни. За архіпастирства Петра Могили (помер 1647 р.) руські ієрархи вже не потребували козацької шаблі для захисту своїх інтересів, орієнтуючись насамперед на королівську владу та православну знать. З перших днів Хмельниччини релігійні гасла, висунуті війною, піднесли православ'я на небувалий доти рівень панівної релігії на території Козацької держави. Гетьман перебрав на себе королівську функцію верховного патронату над

церковними інституціями, швидко підпорядкувавши власним інтересам світську політику митрополита (у 1647-1657 рр. ним був наступник Петра Могили Сильвестр Косів). І хоча диктат Хмельницького не викликав ентузіазму в Косова і далеко не все у їхніх взаєминах складалося рівно, церква в цілому не стала протидіяти зміні режиму чи претендувати на незалежну політичну позицію. Проте після смерті авторитетного митрополита, котра всього на кілька місяців випередила смерть гетьмана, “слухняність” церковних ієрархів стосовно козацьких влад обернулася гіршим боком. Підтримка одних гетьманів всупереч іншим на угоду Москві чи Варшаві перетворюється на сумну норму поведінки церковних верхів, поглиблюючи розкол у суспільстві, а нерідко й прямо провокуючи конфлікти. З поділом Козацької держави на Лівобережну фактично розділилася й церква. Обраного на митрополію після смерті Косова Діонісія Балабана (1657-1663), кандидата Івана Виговського, не визнали лівобережні гетьмани, тож він резидував у Чигирині. Тим часом у Києві і на Лівобережжі архіпастирські функції з 1659 по 1685 рр. виконували так звані *місцєблюстителі митрополичого престолу* – чернігівський архієпископ Лазар Баранович (1659-1661, 1670-1685) і поставлений з ініціативи московських влад завзятий москвофіл, ніжинський протопоп Мефодій Филімонович (1661-1668). У Чигирині ж після смерті Балабана митрополитом був обраний Йосиф Нелюбович-Тукальський (1663-1675), прибічник Петра Дорошенка, який постійно резидував тут же, жодного разу не ступивши до престольного Києва. Паралельно інша православна фракція Правобережжя обрала на митрополію кандидата Павла Тетері Антонія Винницького (1663-1679), котрий правив єпархіями Галичини, Волині й Поділля. Наприкінці XVII ст., з переходом тутешніх вірних до унії (про що детальніше йтиметься далі), поодинокі православні парафії та монастирі Правобережної України взагалі позбулися власного архіпастиря і стали рахуватися *задніпрською* частиною створеної 1701 р. Переяславської єпархії Лівобережної України.

Окреслений вище розбрат, супутній Руїні, внутрішньо ослабив церкву якраз у момент, коли їй найбільше б знадобилися сили. Адже відразу після смерті Богдана Хмельницького московські влади почали наполегливо добиватися церковного підкорення Київської митрополії Московському патріархату. Проте, незважаючи на постійний тиск, реально досягти бажаного підкорення царським політикам вдалося лише на тридцять років пізніше. Нагодою для цього стала поява кандидатури на пост вищого церковного ієрарха України, однаково зручного і для Москви, і для козацької верхівки.

Нею став луцький владика, сват гетьмана Івана Самойловича князь Іедеон Святополк-Четвертинський, котрий у 1684 р. емігрував з Волині на Лівобережжя, конфліктуючи з уніатами. Волинський емігрант був постаттю з усіх оглядів показною: князь, мученик за віру, єпископ з 25-літнім стажем, а до всього – ще й гетьманський сват. Лазар Баранович власне так і оцінив його несподіване прибуття в Батурин, іронічно зауваживши: *“Його хіба що митрополитом Київським зробити, а то іншого йому місця немає”*.

На подання Самойловича і за дозволом Москви у Києві в липні 1685 р. був скликаний собор для виборів митрополита. Найвище духівництво на нього не з'явилося, розраховуючи тим способом зірвати цю акцію як незаконну (санкції Константинопольського патріарха на неї не було). Проте присутні на соборі миряни, гетьманські посланці, наполягли на своєму – Четвертинський був обраний митрополитом. У листопаді 1685 р. в Москві, у присутності царів, патріарх Йоаким посвятив єпископа Гедеона на Київський митрополичий престол, а в травні 1686 р. царські дипломати, заручившись підтримкою султанського двору, за хабар ціною 200 золотих і 120 соболиних шкурок, вручений Константинопольському патріархові Діонісію, здобули відпускні грамоти про уступку архіпастирства над Київським митрополичим престолом.

Царська грамота, видана з нагоди обрання Іедеона Четвертинського на митрополію, урочисто проголошувала підтвердження *прав і вольностей звичних*. Позірно так і було ще за обох наступників Іедеона, обраних Київськими Соборами: Варлаама Ясинського (1690-1707) та Йоасафа Кроковського (1708-1718). І хоча певні тертя з Московським патріархатом почалися вже з кінця 80-х, зокрема – через намагання патріарха ввести цензуру на видання Києво-Печерської монастирської друкарні, однак в цілому українські ієрархи не могли поскаржитися на своє становище. Долаючи опір консерваторів-ортодоксів, до Росії з останньої чверті XVII ст. пливе продукція українського книгодрукування, українське проповідництво, шкільництво.

На тлі сказаного стає зрозумілим, чому київські церковні інтелектуали демонстрували підкреслену лояльність до царського престолу, що видавався їм гарантом спокою, сильної влади й стабільності на противагу розбурханій пристрастями старшинській еліті. У монархові-самодержцеві церковні уми вбачали не лише запоруку внутрішнього миру, але й гарантію від мусульманської загрози (за традицією християнської думки XVI-XVII ст., остання розцінювалася як абсолютне зло, а постійне тяжіння старшинської верхівки до зближення з Кримом давало багато поживи для настороженості).

Згадані два моменти (почуття персональної комфортності, яке вигідно відрізняло становище церковних ієрархів від непевного життя вищої козацької старшини, а також загальноприйнятий у колах церковних інтелектуалів погляд на царя як верховного *миротворця*) послужили основним тлом для оформлення церковного погляду на минуле й сучасне *милої отчизни нашої України*. Найбільш послідовно церковна концепція виражена у двох творах, що датуються 70-ми роками XVII ст.: анонімному “Синописі”, виданому вперше друкарнею Києво-Печерського монастиря 1674 р. (про популярність книги свідчить те, що друге й третє видання побачили світ уже в 1678 та 1680 рр., а до кінця XVIII ст. праця перевидавалася близько тридцяти разів), та “Кройніці з літописців стародавніх” архимандрита Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича, написаний у 70-х роках (автор помер 1677 р.)*.

У передмові до “Кройніки” Софонович підкреслює, що його мета – простежити від витоків і донині історію *Панства Руського*. Правду сказати, цю звучну декларацію автор навряд чи виконав. Основна частина його твору, яка займає понад 60% всього тексту, переказує традиційну (за Стрийковським) інтерпретацію давньоруської історії, вносячи небагато нового до моделі минулого, запропонованої в 20-30-х роках XVII ст. інтелектуалами києво-могилянського кола. Історію Русі XIV-XVI ст. Софонович взагалі не вичленовує в окремий сюжет, практично ототожнюючи її з історією Литви та Польщі, а події Хмельниччини й Руїни викладає як перебіг боїв на території України. Козацькі змагання трактуються при цьому доволі відсторонено, навіть без звичного для давніх літописців слівця *наші*, яким автори означували власну приналежність до тієї чи іншої сторони. Як і більшість людей церковного кола, Софонович симпатизує сильній монархічній владі, а в подіях Руїни виразно схвалює тих представників старшини, які *держалися царя православного*, оборонця України, і засуджує їхніх опонентів, що *не пам’ятали на великій царській добродійства*.

Таким чином, власне континуїтету *Панства Руського* від давньої Русі до сего часу читач у творі не побачить. Однак сам намір, задекларований у передмові, промовистий: автор вважав сучасну йому Україну спадкоємицею

---

* Хроніку Софоновича видали друком Юрій Мицик і Володимир Кравченко аж у 1992 р.; у XVII-XVIII ст.

ходила в численних списках-копіях, один з яких 1687 р. був навіть вивезений до Швеції, де зберігається донині (у XVIII ст. окремі розділи з цього списку були перекладені шведською мовою).

Панства Руського, і вже інша річ, що йому не вистачило хисту вдягнути свою думку у переконливе вбрання.

На відміну від розпливчатих і в основному традиційних положень “Кройніки” Софоновича, цілком новий погляд на історію України був сформульований у “Синописі” (серед потенційних авторів цієї анонімної праці дослідники називають уже згаданих Іннокентія Гізеля та Івана Армашенка, а також економа Києво-Печерського монастиря, укладача двох компілятивних праць з історії Русі Петра Кохановського). Після викладу історії Києва аж до зруйнування Батиєм автор, ігноруючи традиційну для українського історієписання XVII ст. тезу “Галич – другий Київ” і лише побіжно згадавши про події у Галицько-Волинському князівстві, переходить до боротьби Москви XIV ст. з татарами, детально оповідає про Куликовську битву і змальовує виїзд з Києва митрополита з наступним утворенням Московської патріархії, котрій належить перебувати в Москві *аки в Третім Риме в место папы Ветхого Рима*. Війни середини – другої половини XVII ст. тлумачаться як повернення Києва, загарбаного чужинцями, під законну владу московського царя, спадкоємця династії давніх київських князів: *по многих переменах своих ... аки на первое бытие возвращаясь*. Особливо ж прикметно, що в подіях “повернення отчини” про роль Богдана Хмельницького і козацької старшини взагалі не згадується.

Концепція “Синопису” через школу була розтиражована дуже швидко, а славетний київський гравер Іван Щирський, вихованець Києво-Могилянської академії, проілюстрував її ще й графічно, запровадивши у 1708 р. популярну донедавна алегорію *трьох дів* як символу України, Білорусі і Росії. *Диви* були зображені на *тезі* з нагоди обрання Йоасафа Кроковського Київським митрополитом. Сама теза не збереглася, але є її опис, складений у першій половині XIX ст. істориком Києво-Могилянської академії Аскоченським:

На першому плані ліворуч зображені три диви в коронах із містечок і веж, які представляють Велику, Малу і Білу Росії. Мала Росія, одягнена в порфиру, стоїть на колінах і з радісним виглядом підносить руки до Йоасафа; на обличчі диви, яка представляє Білу Росію, видно скорботне моління; Велика ж Росія наче доручає одноплемінниць своїх під опіку ієрарха, виражаючи рухом своїм, що вона все зробила і надалі готова робити для забезпечення їм тиші і щастя.

Отже, як бачимо, концепція минулого, викладена в “Синописі”, представляла Україну в образі пасивної жертви “злих ляхів”, звільненої і ощасливленої завдяки “совокупленню” з царем-одновірцем. Правам, здобутим

козацькою шаблею у вогні Хмельниччини та Руїни, за цією смиренною схемою місця не залишалося, і тоді за перо вперше взялися козацькі публіцисти.

Шедеври “літератури канцеляристів”: Григорій Граб’янка, Пилип Орлик, Самійло Величко

До козацьких творів кінця XVII – XVIII ст., присвячених давньому й недавньому минулому України, традиційно прикладають напрочуд невдалу назву “козацько-старшинські літописи”, хоча з літописами в звичному значенні слова (тобто, порічними хроніками) вони практично вже не мають нічого спільного, і ще Михайло Грушевський запропонував для них більш влучну назву – “література канцеляристів”. Козацька публіцистика, вбрана в шати історієписання (бо мусила на драматично-монументальних прикладах показати діяння козацької доби), мала за генеральну мету обґрунтувати правомірність погляду старшини на Україну як законну *отчину* козаків.

Запропонована козацькими інтелектуалами модель фіксується уперше одночасно в трьох пам’ятках: преамбулі до Конституції Пилипа Орлика (1710), творі Григорія Граб’янки “Дійствія презильної брані” (1710) та двох книгах Самійла Величка, об’єднаних під умовною назвою *Літопис* (написані між 1715 і початком 1720-х рр.). Політичним ядром української спільноти (*Малоросійської отчизни нашої*) виступає *козацький народ*. Його історична біографія конструюється як двійник, а разом з тим антитеза сарматському міфіві. Як уже оповідалося, сарматська легенда приписувала шляхті чужоземне походження – від войовничих “сарматів” чи “савроматів”, тобто кочових іраномовних племен, які з II ст. до н.е. по IV ст. н.е. контролювали степи Північного Причорномор’я. Козацький варіант сарматської легенди (згодом його назвуть **хозарським**, інакше **козарським**, **міфом**) знайшов аналогічних предків для козаків у *скіфському роді хозар*, які свого часу буцімто вийшли з Передньої Азії і, перейшовши Дон та підкоривши місцеві племена аж до р.Ельби, влилися в праукраїнський (слов’янський) етнос як стан воїнів, змінивши назву *хозари* на *козаки* (буйні історико-географічні фантазії на тему войовничості *алано-хозарів*, що були *постраховиськом* для *навколишніх народів*, містить, зокрема, Літопис Граб’янки). Підкреслюючи вагу *хозарсько-козацького народу* в подіях стародавнього минулого, Преамбула до Конституції використовує один з епізодів боротьби Візантії з Хозарським каганатом VIII ст.: *згаданий народ своїми завзятими походами морем і сухопуттю не лише довколишні племена, а й саму Східну імперію*

потрясав таким страхом, що східний імператор, прагнучи жити з ним у мирі, заручився тривким подружнім зв'язком із його зверхником – нарід своєму синові дочку кагана, **тобто князя козаків** (йшлося про одруження Константина, сина імператора Льва III Ісавра, на дочці хозарського кагана при укладенні у 732 р. мирної угоди Візантії з Каганатом). Характерно, що про цей же епізод, плутаючи, щоправда, хронологію та імена, оповідає і Граб'янка.

Промовистий штрих до архітекtonіки хозарського міфу додає Самійло Величко, послідовно підкреслюючи “шляхетність” козаків: у його Літописі вони завжди *шляхетно уроджені*, тобто рівні зі шляхтою Речі Посполитої. Шляхом простого ототожнення понять *сармати* і *хозари* він з'єднує докупи обидві ідеї – сарматську і хозарську: предки руського воїнства у нього *сарматсько-козацькі* або *сарматсько-хозарські*, а народ України – *козацько-руський савроматійський*.

У його складі і Граб'янка, і Орлик, і Величко розрізняють дві суспільні верстви – *шляхетно уроджених козаків* і *сільський посполитий люд* (теж - *поспільство руського роду, руський люд, посполитий люд* тощо). Життєвий простір цієї політичної спільноти, за визначенням Величка – це *землі Київська, Галицька, Львівська, Холмська, Белзька, Подільська, Волинська, Перемишльська, Мстиславська[!], Вітебська [!] й Полоцька[!]* (в іншому місці – *від Поділля і Волох по Віслу і аж до самого Вільна й Смоленська*). Центральне місце належить території обабіч Дніпра, котру Величко називає

предковичною вітчизною нашою, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого і рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням.

З плином часу за *гріхи роду людського*, коли, як пише Граб'янка, *почав брат брата вбивати і виганяти з земель*, Бог покарав Русь, підкоривши її королям польським, і вона з *царства перетворилася на князівство, а з князівства – на воєводство*. Величко доповнює тезу про польське завоювання, перетягуючи, як і київські інтелектуали передвоєнних часів (пор. розд. IV, § 4), центр сарматської легенди з Польщі на Русь:

...поляки народилися й пішли від нас же, савроматів та русів... Вони взяли собі іншу назву (тобто ляхи й поляки) і заволоклися аж за Віслу..., а згодом безпричинно й по-зрадницькому повстали (як колись Каїн на Авеля) на русів чи савроматів, тобто на своїх же з давнини природних братів ... звоювали війною і привласнили через свою ненаситність ... провінції козацько-руські савроматійські від Поділля і Волох по Віслу і аж до самого Вільна й Смоленська...

У схемі Величка історія українсько-польських взаємин описана так:

польські королі, як їм належало й подобало, були пани ласкаві й милостиві до своїх підданців, людей Русі та козаків... зміцнювали їхні стародавні права та вольності. Однак пани, порушуючи королівську волю, наклали на вільний сармато-козацький і весь малоросійський народ ярмо нововигаданих своїх прав та утяжень... завзялися завести у підданче собі ярмо вільний від віку православний і шляхетний козако-руський народ.

Доходячи до сакраментального пункту – обґрунтування законності status quo, здобутого козацькою шаблею, Величко резюмує: у тому, що *козаки зламали присягу, винні перш за все поляки, бо це вони незалежно від королівської волі зневажили права й вольності козаків та малоросіян, зламавши таким чином і свою присягу...* Отже, козаки, за логікою його доказів, лише використали право на опір, що належало їм як вірним слугам-рицарям короля (на *вірності* попередніх козацьких служб послідовно наголошено).

Ці міркування Величко підсилює думкою про *натуральне право* будь-якої живої істоти *шукати всілякими способами собі свободи*. Тож не гріх було зробити це й козакам, піднісши зброю на своїх *озлобителів*, які порушили *Боже і природє право вільного, шляхетного, савроматійського козацько-руського народу*. Загадковим є майже дослівне співпадіння цього місця Величкового Літопису з одним із пунктів написаного Пилипом Орликом у 1712 р. “Виводі прав України”, що разом з так званим “Маніфестом до європейських держав” мав на меті довести законність дій Івана Мазепи та Орликових змагань за владу в Україні. Описавши порушення царем суверенітету козацької держави – *незалежного князівства*, створеного Богданом Хмельницьким, Орлик підкреслює:

*...козаки мають за собою **право людське й природнє**, одним з головних принципів котрого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час.*

*

*

*

Таким чином, козацька концепція української історії спиралася на три головні тези: 1) що законність прадавнього козацького володіння над частиною земель княжої Русі випливала з рицарської служби *шляхетних*

козаків різним династіям, яка тривала доти, доки володарі шанували їхні права, тобто стану і територіальну автономію; 2) що козаки представляли інтереси всього народу, оскільки боронили *благочестиву віру*; 3) що *козацький народ мав натуральне і Боже право на свої вольності*. Згадані тези жили не як кабінетні схеми, а як живі переконання доти, доки фізично існувала козаччина. Старшині XVIII ст. вони служили теоретичною основою для обстоювання автономії Гетьманщини, а останньому речнику козаччини – авторові “Історії Русів” – для обґрунтування неперервності політичної історії на території України за відсутності власної пануючої династії, і такою ж мірою – для підкреслення передромантичної ідеї про *натуральне право* кожного народу здобувати свободу. З кінцем козацької доби ідеологемам “літератури канцеляристів” судилося переміститися в кабінети істориків. Натомість інше майбутнє чекало ще одну ідею, теж уперше сформульовану козацькими публіцистами початку XVIII ст. – про месіанську роль в житті українського народу **Запорозької Січі як квінтесенції народовладдя**.

Перша спроба її теоретичного обґрунтування належить, схоже, Пилипу Орлику, котрий, як засвідчує у вже згаданій записці його син Григій, дотримувався думки, що *козацький народ завжди висловлювався проти автократії*. Проте справжнім творцем січової легенди став Самійло Величко. Літературний прийом, з допомогою якого він конструює свій образ Січі – це вставки до авторського тексту так званих *листів*, котрими нібито обмінювалися гетьмани з кошовим товариством. В Літописі наводяться тексти 15 *листів* з Січі і 7 – на Січ* (від Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка і Самойловича). Модель ідеальних стосунків між “володарем” (гетьманом) і “політичним народом” (Військом Запорозьким, уособленням якого виступає Січ) сформульована вже в першому комплекті листування – між Богданом Хмельницьким і кошовим товариством. Гетьман *доповідає* про свої дії, просить *зізволеньня й поради* Січі на такий крутий поворот зовнішньої політики, як Переяславська угода, надсилає *до відома й на пораду* копії царських грамот, нібито обговорюючи перспективи з’єднання з Росією тощо. *Військо* (Січ), своєю чергою, *радить* йому те чи інше і застерігає пильно *додивлятися*, щоб у проєктованій(!) угоді не було *чого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковичним правам та вольностям*. Абстрактно-ідеалізований характер цієї моделі стане цілком очевидним, коли пригадати, що Січ як політична одиниця для Хмельницького

---

* Сюди належить додати ще три *листи* мазепинських часів, схоже, справді автентичні.

просто не існувала: після свого виходу з Запоріжжя “на волость” у початках повстання, віддавши данину козацькій традиції, гетьман якщо й провадив зносини з кошовим товариством, то хіба репресивні, подавляючи ворожі для себе прояви анархії.

Окресливши ідеальний еталон, Величко підганяє під нього оцінку Богданових наступників. Так, Виговський після смерті Хмельницького нібито сповіщає кошове товариство про своє обрання, заявляючи, однак, що не хоче *затверджуватися на тому гетьманському уряді без згоди Війська Низового Запорозького*, бо воно, мовляв, становить *корінь і утвердження честі та вікопомної слави іншим городовим україно-малоросійським військам. Лист-відповідь січовиків містить головні постулати поведінки “володаря”, сформульовані колективним розумом “народу”:*

[його] вибрання і постановлення ... не повинно ... зачинатися й вершитися без волі й ради ... всього низового Запорозького війська, а лише через панів генеральну старшину, оскільки небіжчик Богдан Хмельницький прийняв начало свого гетьманства не в Чигрині, але в нашому Січовому коші (тобто, з рук “народу”).

Гетьман не може починати жодних *затівок та новинок* без поради з “народом”, особливо коли йдеться *про загальне добро чи занепад вітчизни*, бо лише колективна рада дасть йому гарантії *невідмовної прихильності*.

У всіх наступних *листах* до гетьманів Січ виступає в ролі мудрого порадника й вищого судді, який то повчає на прикладі *доброго нашого вождя Богдана Хмельницького*, то дорікає за *розор нещасливої україно-малоросійської вітчизни*, то погрожує вищою Божою карою і помстою *усіх обобічних українців*, коли надійде час за *кров братії* заплатити власною кров'ю. Сюди ж закладена й оцінка дій гетьманів, з-поміж яких усі, окрім *доброго вождя Богдана*, виявилися клятвopорушниками, владолюбцями, *виродками нашої вітчизни*. Анатомія зради і неминучий сумний кінець кожного з них, як констатується в *листах*, закономірні: вони *минали волю й відомість ... низового Запорозького війська (“народу”)*, порушуючи закон козацької “старовини”, встановлений Хмельницьким. Той *завжди про все з нами словесно й листовно радився, а з радістю нашою ніколи, аж до смерті своєї, не завівся*, і власне тому за його гетьманства було *єдине стадо і єдиний пастир*.

Коли пригадати, що саме Величко ототожнював *козацький народ* Гетьманської держави з *вільним шляхетським народом* Речі Посполитої, об'єднуючи сарматський міф з хозарським, ідейне підґрунтя його січової

легенди стане зрозумілішим. У своїй – українській – моделі *шляхетських вольностей* народовладдя, оспіваних речниками сарматизму, Величко ніби констатував **розщеплення козацького й польського політичних світів**. Місце ж для символу сарматського квазіреспубліканізму, прочитаного по-козацькому, було відшукано ідеальне – у Січі, відділеній самою природою від терену кривавого зіткнення задніпрянців з правобережцями, огорнутій ореолом козацької “старовини”. Можливо, тому що його книги, на відміну від твору Граб’янки, сучасники не знали (окрім автографа, зберігся єдиний список Величкова і понад 50 – Граб’янчиного тексту; Граб’янка був уперше виданий друком 1793, а Величко – аж 1848-1864 рр.), ідея Січі як найвищого символу українськості практично не знаходить аналогів у думці XVIII ст. Натомість уже від “Енеїди” Котляревського, потрапивши на сприятливий Ґрунт романтичних, а далі народницьких візій, образ Січі-символу завойовує ледь не весь український духовний простір, остаточно стираючи бар’єр, який у реальній історії завжди розділяв двох антагоністів – *козацтво низове* (Січ) і *козацтво городове* (Військо Запорозьке в конкретному значенні).

“МИ” і “ВОНИ”, або нові образи сусідів

Народження цілісного образу *вітчизни*, в якому етнічна територія вперше стала ототожнюватися з тереном поширення устроєвого (козацького) ладу, тобто державою, а *народ* набув ознак політичної спільноти, яка увібрала все розмаїття прошаркових груп і навіть індивідуальних типів – від *вірних синів*, котрі служать *благу вітчизни*, до *блудних синів*, що *по недоумству їй шкодять*, логічно виокремлювало Україну-Русь у колі сусідів. Радикальні зовнішньополітичні зміни, які перекроїли кордони Речі Посполитої, вирвавши козацьку територію з традиційного польсько-литовсько-руського і перемістивши в інший – московський – політико-географічний контекст, теж вимагали свого осмислення. Тому, власне, на другу половину XVII – початок XVIII ст. припадає формування нового погляду на так званий бар’єрний простір, заселений людьми, що живуть по той бік українського кордону, взаємодія з якими або зазнала цілковитої зміни (поляки, росіяни), або суттєво уточнилася (татари), або загрожувала життєвим інтересам *козацького народу* (турки). Стереотипи, закладені в часи Руїни і Мазепинства, так само як і згадані вище ідеї, надовго пережили свій час.

У центрі цих візій, як і давніше, лишалися **поляки**, однак колишній ворог-лях специфічно роздвоївся, що досить влучно може бути проілюстроване

метафорою Самійла Величка, котрий називав козацько-польські війни боротьбою *проти братів, але разом з тим і ворогів наших – польських савроматів*. Живучи в режимі поступового “відщеплення” від польського світу, українці Гетьманщини (про яких тут іде мова) ніби балансують між двома почуттями, залежними від сфери індивідуальних емоцій. Для людей старшого покоління, чия молодість припала на Хмельниччину, Польща й надалі асоціювалася із за давними кривдами. Наприклад, гетьман Іван Мазепа писав:

Спершу зірки б опинилися на небі, а небо переоралося плугом, ніж Україна змогла б коли-небудь повернутися до Корони Польської, і козацький народ, що має од віку ненависть до польського, з'єднався б з Річчю Посполитою. Jak świat światem nie będzie Kozak Polakowi bratem, обпікшися на воді лядського побратимства.

У людей післяхмельницького покоління такої емоційної нехоті до ляхів не відчувається, а антипольські пасажі нерозумно мають характер швидше формальної риторики, ніж особистого почуття. До таких належить, зокрема, і Літопис Самійла Величка. У ньому знайдемо цілий набір риторичних інвектив у бік *відщепенців ляхів*, однак власних емоцій за ними не чути, навпаки – швидше проступає щось близьке до ностальгії за минулим. Так, він називає *преславними в Європі* обидва народи – і свій, і польський, а також недвозначно проймається *їхньою міжусобицю, що наклала на них великі страти і шкоди, і про їхнє взаємне кровопролиття*. Остаточний розрив Польщі й України Величко фіксує у двох “промовах”, буцімто виголошених Богданом Хмельницьким напередодні, а Яном Казимиром – після укладення Переяславської угоди. Показовий не стільки зміст, скільки елегійна тональність цих “промов” (Величко справді був блискучим стилістом):

Хмельницький

Ян Казимир

Панове поляки, здається мені, що Панове браття, дійшли ми через відтепер розлучимося ми з вами непогамований гнів і нашу впертість назавжди – ми будемо не ваші, а ви до того, що втратили Україну, як не наші. Цієї собі шкоди ви ніколи не золоте яблуко, втратили світ очей зможете винагородити, а ми самі наших, втратили й навечно ніколи до того не схилимося, оскільки відчужили від себе добрих молодців не від нас почалося це лихо, а, власне, козаків, братів наших, завдяки зброї й

*від вас. Не маєте ви шкодувати за сторожі яких довго ми заживали в тим, що погубили і втерjali по своїй тиші й спокої і були страшні всім добрій волі або через нерозум і іншим нашим ворогам...
легкодумність.*

На існування у післяполтавські часи настроїв, подібних до Величкового, вказує невеликий вірш, складений учнем піітики Київської академії Андрієм Герасимовичем близько 1719-1720 рр. Наш школяр гостро картає якихось таємничих *ляхолюбців* (отже, такі були), котрі надмір *ляхів хвалять*, ба – не можуть вимовити *без хвал лядських ані слова*, і весь їхній дух, *вся охота адресуються к ляхом*: там вони знаходять і *мудрість*, і *цноту*.

Цей наївний віршик свідчить про симптоматичне явище – ляхи “відійшовши лишились” зв’язковою ланкою України з давнім польсько-білорусько-литовським цивілізаційним простором, витвореним за часи співжиття в Речі Посполитій. Виявляючись у тих чи інших формах, його присутність в українській культурі протриває ледве не до кінця XVIII ст., тобто до остаточної переорієнтації духовного життя Києва й Гетьманщини на Росію (а точніше – до затухання “козацької” культури).

Не менш складним був баланс взаємин української спільноти з **росіянами**. Аж до остаточного стирання різниці в політичному укладі, тобто до ліквідації гетьманату й решток автономії, що потягло за собою розчинення “козацької” культури в російській, *москаль* лишався і політично, і культурно “чужим” для українця. Панегіричні пасажі в бік *добронравного й добросердого отця й добродія нашого Його Царської Пресвітлої Величності та його богохранимої православної держави* жили в одній площині свідомості, а буденне сприйняття *москаля* як істоти, небезпечної вже своєю інакшістю – в іншій. Відтак ставлення до росіян у післяхмельницьку добу позначене глухою недоброзичливістю, помноженою настороженим неприйняттям нового – дивного й незрозумілого – московського світу.

Побутова нехіть до *дурної Москви*, вихлюпнута під чаркою чи в необережному слові, була річчю звичайною, тим-то легко потрапляла на сторінки доносів. Паралельно збереглося чимало свідчень інтелектуального осмислення дій царського уряду як шкідливих Україні. Показово, що згадані, сказати б сьогodнішньою мовою, аналітичні документи виходили з різних козацьких груп – і анти-, і проросійських. Характерним прикладом першого може послужити лист Дорошенкової старшини 1670 р. до сотника, козаків і поспільства м.Лубен. Головну причину розбрату в Україні старшина вбачає у *таємному лукавстві* Москви, нагадуючи:

*...кожен з вас пам'ятає, як багато гетьманів у недавні часи було учинилось в Україні, отчизні нашій, за допущенням московським; як багато за їхнім приводом виведено з отчизни нашої чесних людей; як багато крові невинних душ з народу нашого було розлито... як багато і по цей час братії нашої ... перебуває на московському засланні у неволі; те все діялось на наших очах і за нашої пам'яті... **Москва нацьковує народ наш і Військо Запорозьке, щоб ми один другого різали...***

У тексті Величкового Літопису, в цілому проросійського, ми раз у раз натрапляємо на дошкульні антимосковські випадки (схоже, сам автор не віддавав собі в цьому звіту, і його обмовки були підсвідомі). Наприклад, описуючи несимпатичного йому *зрадника* Виговського, котрий *привів до розору матір нашу Малоросійську*, Величко водночас кваліфікує дії його опонента Цюцюри, вірного Москві, як *богоненависну братовбивчу службу*. Ще один приклад: *зрадницький виступ* Брюховецького проти царя й воевод у підсумку названо *з'єднанням для оборони й порятунку вітчизни*, а до уст запорозького кошового Івана Сірка Величко вкладає *пророчі слова* про захопленого в полон січовиками Мазепу, що той *нашій вітчизні надалі згодиться* (варто пригадати, що Літопис писався уже після полтавської катастрофи, коли з церковних амвонів лунали прокляття гетьманові). Промовистими є й такі вкраплення до переліку діянь Петра I, наведеному в оповіді про його сходження на престол:

Розорив був Запорозьку Січ... Полякам віддав тогочасну Україну... знищив і вельми уярмив усіх малоросіян, як шляхетського козацького чину, так і посполитих.

Пункт про уярмлення українців дослівно збігається з деклараціями численних антимосковських партій, для котрих пасажі про *московське ярмо* і про наміри Москви *починити своїми холопами й невольниками* козаків є одним із загальних місць, починаючи від Івана Виговського і завершуючи Пилипом Орликом.

Розповсюдженість настроїв такого змісту можна проілюструвати характерним прикладом: коли на початку 1709 р. Петро I запитав київського воеводу, чи немає між ченцями Братського монастиря (тобто професорами Києво-Могилянської академії) підозрілих промазепинських симпатій, той відповів, що в усьому Києві є тільки одна людина, прихильна Москві – Феофан Прокопович. Навряд чи в цьому було особливе перебільшення. Старшина і духівництво служили царю не без ревності: задля вищої мети – оборони України, заради кар'єрних міркувань, заради можливості вивищитися над

загалом чи вислужити маєтки, однак за фасадом службової ретельності *истинных сынов Российского отечества* до кінця XVIII ст. ховалася прохолодна відчуженість до росіян – людей, що представляли московський лад.

*

*

*

Отже, по один бік зовнішнього бар'єру за українським кордоном був (ближчий чи дальший) “свій”, тобто слов'яно-християнський світ. З іншого ж боку лежала земля *агарянська*, населена, як переконували церковні публіцисти, одвічним ворогом християнина – турком і татариним. Чи збігалися реальні образи мусульманських сусідів з церковними ідеологемами? Щодо сприйняття **турка**, схоже, збігалися. За доказ може слугувати те, що українське письменство тих часів не знає турка-людину, лише певний абстрактний символ зла. Турки – це *пси, скверні варвари, люнатики* (натяк на мусульманський півмісяць), *врази креста*, чия кров разом з дощем мусить сходити *во ад*, і це є *праведно*, бо *сам Бог і Божя Мати* благословляють християн *ко брані* з невірними.

Натомість набагато еластичнішою виглядає палітра ставлення до **татарина**. Він, як і годиться ісламському опонентові, до того ж щоденному ворогові українського люду – *пекельний син, нечестивий бусурманин, хижий злодій* і т. ін. Відповідно – козацька слава полягає в тому, щоб, як напише Граб'янка, *мечем та силою з татарами змагатися*. Однак ця модель не обіймала усіх, м'яко кажучи, нюансів козацько-татарських відносин, особливо з часів Хмельниччини, коли татари перетворилися на головного збройного союзника Війська Запорозького (пор. § 1 цього ж розділу). Описуючи початок війни, навіть християнин-ортодокс Граб'янка змушений визнати, що бойовий побратим Хмельницького, перекопський мурза Тугай-бей був *воїн славий і невимовно відважний*. Величко ж піде ще далі, написавши: *невільницьке людське ярмо було відтято і знищено козацькою та кримською шаблями*. Втім, саме в цьому творі, найбільш наближеному до реального життя тогочасної України (та й просто найбільшому за обсягом з усього старого українського письменства), ми знайдемо відповідь на те, як українці сприймали татар. Спотикаючись об традиційні інвективи щодо *бусурман* і поволі гортаючи Літопис, ми в якийсь момент з подивом зауважимо, що автор встиг непомітно виліпити образ хороброго й цілком лицарського народу, який

ніколи не воює *неславно й безчесно*, хоча й розуміє мету війни інакше, ніж християни, вдаючись до винагороди *неробським трудом* (тобто, вибиранням ясиру). Взаємини козаків і татарів під пером Величка з глобального протистояння перетворюються на ритуал неприятелів-рицарів: вони *гостюють* чи *навідують* один одного (тобто, чинять взаємні відплатні наїзди), а захопивши полон, ведуть *чесний торг*, визначаючи розміри і термін викупу. Гетьмани й кошові обмінюються з ханом чемними листами, шукаючи *сусідської* чи *військової приязні* або висловлюючи претензії, а то й подив з приводу якихось неадекватних рицарським поняттям дій. Ось зразок таких докорів, викладених у *листі*, буцімто написаному Іваном Сірком до хана з приводу нічного (*зрадницького*) нападу на Січ:

Ми ніколи не сподівалися від вас такого злого замислу й неповаги, як від людей, які займаються рицарським промислом і люблять заховати в собі правду.

Квінтесенцією цього *листа*, явно белетризованого чи й просто вигаданого Величком, є не перелік героїчних запорозьких діянь, для постраху нібито перерахованих Сірком, а підсумкова фраза:

А що ваші й наші чамбули з охочих молодців, гуляючи по розлеглих і диких степах, сходитимуться й битимуться, того нам і вам ставити за достатню причину до зачинання великої війни не треба.

Це точний відбиток козацько-татарських взаємин упродовж кількасотлітнього співжиття над берегами одного й того самого *Поля* (ширше про це вже йшлося у відповідному місці книги: розд. III, § 3), тож на долю Величка випало вперше відверто визнати, що характер цієї *сусідської приязні* не поміщався в рамки церковної тези про одвічне протистояння.

У химерному світі бароко

У загальній течії бароко як всеєвропейської універсальної системи, утвердження якої стало одночасно і відліком існування національних культур нового часу, інколи розрізняють два головних напрями, метафорично названі “цивілізацією читання Біблії” та “цивілізацією вівтаря”. Для першого, властивого переважно протестантським країнам Європи, домінуючими стали інтелектуальні побудови і теологічне заглиблення, для другого, передовсім католицького – зовнішні ефекти: декоративність, сфера форм, звуків і кольорів. Перевага чуттєвих елементів над розумовими – прикметна риса й

українського бароко, яке унаслідувало барокову естетику своїх перших “вчителів” нового мистецтва – поляків.

З легкої руки Дмитра Чижевського та Івана Лисяка-Рудницького бароко отримало статус “національно-органічного стилю”, який до кінця XVIII ст. проймав усі роди художньої творчості в Україні, що нібито було співзвучне емоційній українській вдачі. В цьому ж контексті говорять про стихійну бароковість української культури взагалі, в якій орнаменталізм буцімто завжди домінує над глибиною змісту, а стихійно-романтичні симпатії переважають потяг до реалізму. Лишаючи дискусії з цього приводу на компетенцію знавців мистецтва, мусимо поглянути на українське бароко в контексті історії, аби зрозуміти, чому власне цей загальноєвропейський стиль (а точніше – культурно-історична епоха) був так жваво підхоплений в Україні другої половини XVII ст.

Лихоліття Руїни, здавалось би, не мусило сприяти розквіту муз, однак класичне *inter arma silent Musae* в післяхмельницькій Україні себе не підтвердило. Дарована природою пластичність людської істоти, здатної чіплятися за життя в найнесприятливіших обставинах, щасливо поєдналася з ентузіазмом молодого суспільства, яке пише власну історію з чистого листа. Яскраве підтвердження того, як блискавично нормалізувалося життя у тих районах України, де хоч на мить вщухала завірюха, лишив Павло з Алеппо, супутник Антіохійського патріарха Макарія III, описавши в об’ємному щоденнику подорож свого патрона до Москви та переїзди через козацькі регіони у 1654 та 1656 рр. Подорожні нотатки дякона з Алеппо, хоч і сповнені східних пишномовних перебільшень, цікаві тим, що оком стороннього спостерігача він зафіксував важливі деталі самоорганізації суспільства, спрямовані на нейтралізацію воєнної спадщини: величезну кількість *штиталів* [богаділень] для старих, удів і сиріт, а також налагоджені форми опіки священників над осиротілими дітьми, число яких безмірно зросло. Особливо ж велике враження справили на дякона Павла не втрачені у сум’яттях жорстоких часів охайність, привітність і веселість *благословенного народу* цієї *благословенної країни*.

Занотовано у щоденнику Павла Алеппського і чимало вражень, що торкаються культурно-освітньої сфери. Так, характеризуючи київську інтелектуальну еліту церковного кола, він відзначає:

Серед монастирських наставників є люди вчені, правники, промовці, знають логіку і філософію та працюють над глибокими питаннями. В іншому місці читаємо таке: ...по всій Козацькій землі ми помітили

прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів.

Думки, розсіяні по літературних працях кінця XVII – початку XVIII ст., наштовхують на припущення, що такий стан речей був не випадковим. Народження *козацько-руської вітчизни* потребувало служіння їй не тільки шаблею, але й головою. Відтак *вченість* з абстрактно-поштивої якості перетворюється на один з елементів патріотичної свідомості громадянина, котрий уміє і **мусить** пером утвердити славу вітчизни.

У вступному слові до своїх “Дійствій” з промовистим заголовком “Заради чого ця історія написана”, Григорій Граб’янка декларує це так: його твір – послуга вітчизні. Хто б нині знав про Мойсея, з пафосом запитує він читача, коли б про нього не розповіло Святе Письмо? Про Навуходоносора? Кіра? Олександра Македонського? Він, Граб’янка, не раз це згадував:

*коли годинами солодко читав і коли прозрівав ту користь для їхніх народів, що в’язалася з безсмертною славою, але ж наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не різниться і, бачучи її звитяги в пучині забуття, я не заради якоїсь любов’ястної слави, а **спонукуваний спільною користю** і заради неї вирішив не лишати в попелі мовчання схованими дії...*

Нові акценти на ролі вченості автоматично підносили суспільний престиж освітніх закладів. І дійсно, з останньої чверті XVII ст., коли трохи вщухають військові бурі, Києво-Могилянська академія і заснований Лазарем Барановичем колегіум у Новгороді-Сіверському (1689 р. переміщений до Чернігова) демонструють неабиякий розквіт. Так, за Мазепи, як уже згадувалося, число студентів Академії досягло рекордної цифри – 2 тис. слухачів (після полтавського погрому їх кількість різко впала – до 161, але на 1715 р. знову відновилася, складаючи близько 1100 осіб). На чолі академічної громади та серед професорів бачимо чи не найяскравіших за всю історію навчального закладу осіб – письменників, проповідників і теологів – Лазаря Барановича, Йоанікія Галятовського, Варлаама Ясинського, Йоасафа Кроковського, Антонія Радивиловського, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича.

Відгукуючись на зростий попит, активно діють друкарні – стара Києво-Печерського монастиря і нова, заснована 1674 р. Лазарем Барановичем у Новгороді-Сіверському (з 1679 р. була перенесена до Чернігова). Окрім книг церковного обігу, Київська і Чернігівська друкарні видають збірки проповідей

і посібники з риторики, теологічні трактати, панегірики, духовну поезію, житійні твори, букварі, підручники. При цьому продукція обох виходить не лише церковнослов'янською та староукраїнською, але й польською та латинською мовами.

Пошвавлення книжкового обігу сприяло нагромадженню в руках освіченої частини населення значних книгозбірень. Як уже згадувалося, унікальну бібліотеку мав Іван Мазепа (вона загинула при зруйнуванні Батурина Меншиковим 1708 р.); згадуються великі книжкові колекції Лазаря Барановича, Йоаникія Галятовського, Феофана Прокоповича, Дмитрія Туптала, Самійла Величка та багатьох інших. Ставлення до книги яскраво передане в латиномовній елегії професора Академії, філософа й поета, згодом місцеблюстителя Російського патріаршого престолу Стефана Яворського (1658-1722), відоме під назвою “Слізне з книгами прощання” (елегія написана у 1721 р., незадовго до смерті автора):

*Ви-бо єдині були мені нектаром, медом поживним;
З вами на світі, книжки, солодко жити було.
Ви мені скарб найдорожчий, ви слава моя щонайбільша,
Ви повсякчасна любов і раювання моє! ...*

(Переклав Микола Зеров)

Сприятливий громадсько-моральний клімат, що оточував інтелектуальне життя, підштовхуючи обдаровану особистість до активності, не міг не викликати резонансу і в сфері образно-художній, тим більше, що головні функції мистецтва, як їх тоді розуміли – *docere, delectare, movere* [навчати, приносити втіху, зворушувати] – були ідеально співзвучними пропагандистському пафосу служіння на *оздобу отчизни*. Власне з цього внутрішнього імпульсу почалося перетворення “культури в Україні” на “українську культуру”, здійснене впродовж другої половини XVII ст. на теренах Козацької держави. Усвідомлення індивіда часткою свого народу й своєї вітчизни стало ніби цементуючою основою для власних культурних цінностей, на які “чуже”, привнесене могло нашаровуватися, не деформуючи їх.

Власне у такий спосіб українське художнє життя перетворилося на самостійну частку всеєвропейського бароко. Це сталося тим природніше, що барокова естетика вже не була новинкою: дослідники датують її проникнення в ареал культурної спільноти Речі Посполитої (а, отже, й України) останньою чвертю XVI ст. Під знаком бароко київська шкільна література жила з 20-30 років XVII ст., а в руську книжкову графіку елементи барокової стилістики

увійшли ще раніше. Проте лише на самий кінець цього століття барокізація української культури, виокремившись у своєму *козацькому* варіанті з надр польсько-білорусько-литовського річища, набуває самостійних формальних ознак (показово, що на цей же час виразно виокремлюється і обличчя польського, або “сарматського” бароко).

Найвиразніше барокові мотиви дали себе відчутти в пам’ятках архітектури, а також книжкової графіки. Першому сприяло те, що з останньої чверті XVII ст. Гетьманську Україну охопив справжній будівельний бум. Фундаторами й меценатами храмів уперше стали “нові багаті” – гетьмани і старшина, на чий кошт споруджено чимало архітектурних перлин, почасти збережених донині. За пошвавленням церковного будівництва стояла не тільки економічна стабілізація, але й глибоке, а разом з тим наївне релігійне почуття нової еліти, яка відносини з Богом моделювала на суто земний кшталт, намагаючись свої гріхи (а їх у честолубної і корисливої старшини за життя накопичувалося чимало) відкупити матеріальними пожертвами, а зробивши це, заспокоювалась у щирому переконанні, що обов’язок перед Богом виконала як слід.

Посилення побожності знайшло своє зовнішнє втілення, як колись у середньовічній західноєвропейській готиці, у рухові вгору – вертикальному устремлінні українських церков, відміченому ще Павлом Алеппським серед характерних місцевих рис: майже про всі бачені ним храми говорить, що вони *високі, високі й величні, з високими банями, з високими апсидами*. Ця новація є особливо характерною, оскільки конструктивна модель храмів, як і давніше, спиралася переважно на хрещато-купольний приземкуватий варіант, запозичений, на думку дослідників, з традиційного дерев’яного будівництва. Знаменуючи появу нових естетичних смаків, з’являється ліпний настінний декор, вікна оздоблюються колонками і фронтонами, а фасади пишно орнаментуються. Ці граціозні прикраси, поєднані зі стрімким рухом храмів угору, складає найприкментішу рису напрочуд гармонійного церковного будівництва тих часів.

З вершинами барокової книжкової графіки кінця XVII – початку XVIII ст. пов’язані три видатні в історії українського мистецтва постаті – Олександра і Леонтія Тарасевичів та Івана Щирського. Перші були, ймовірно, братами; вчилися у майстерні граверів Кіліанів в Аугсбурзі, а розпочинали самостійний творчий шлях в друкарні Віленської академії (разом з ними у 80-х роках XVII ст. тут почав працювати і чернігівець Іван Щирський). У 1688 р. Олександр Тарасевич переїхав до Києва; невдовзі тут же бачимо і Леонтія та Івана

Щирського (Олександр постригся в ченці у Києві, а Щирський – у Чернігові). Леонтій Тарасевич між 1689 і 1693 рр. повторно працював у Вільні, а далі знову в Києві, де й помер перед 1710 р., ймовірно, теж прийнявши чернецтво. Перу цих трьох майстрів належить величезна кількість першокласних з погляду рисувальної техніки і абсолютно барокових за типом образного мислення графічних творів, сповнених зашифрованого асоціативного змісту і пишної алегоричної театральності.

Врешті, величезну пропагандистську роль у засвоєнні нових естетичних смаків відіграло письменство. Особливо прислужилися до цього три головні змістові потоки: 1) **світський розповідно-публіцистичний**, представлений прозою Граб'янки й Величка, про що досить широко оповідалося вище (безсумнівно бароковим був погляд обох авторів на історію як на грандіозне повчальне дійство, де кожна битва – патетична, кожний образ – засимволізований, кожна дійова особа – ідеал або антиідеал, не кажучи вже про сам стиль оповіді, що плине потоком непередавано-барвистих риторичних акордів); 2) **світський панегіричний та емблематичний**, котрий у типі алегорій та символів найближче перегукувався зі своїми польськими взірцями, ба – навіть мова багатьох панегіриків та *емблематичних віршів*, тобто римованих пояснень до гербів і алегоричних зображень, і надалі залишалася польською чи латинською; нарешті, 3) **духовний**, представлений житіями святих, духовними віршами і проповіддю (цей потік письменства функціонував майже виключно староукраїнською мовою, апелюючи до побожного *руського* читача).

Високі зразки духовної літератури кінця XVII – початку XVIII ст. вкупі з козацькою історичною прозою засвідчують, що українська культура як національний феномен оформилася власне в цей час, з поєднанням внутрішніх імпульсів та світоглядно-естетичних віянь привнесеної ззовні бароковості. Зокрема, особливо яскравий вияв це знайшло в новому чуттєво-емоційному ставленні індивіда до Бога, вираженому через розповсюдження *метафізичної поезії*. Зразків її збереглося багато, однак неперевершеним класиком слід визнати видатного теолога й письменника Данила Туптала, що увійшов до історії літератури під іменем Дмитрія Ростовського. Народився Туптало 1651 р. у м.Макарові під Києвом у родині козацького сотника; студіював у Києво-Могилянському колегіумі, а з 1668 р. під іменем Дмитрія постригся у ченці; проповідував і займав ігуменські пости по різних монастирях, з 1702 р. був поставлений митрополитом Ростовським за межами України; помер 1709 р., згодом канонізований як *святитель*. Духовна поезія Дмитрія Ростовського,

маючи за мету (як і всяке віршоване слово тих часів) дати читачеві зразок наслідування досконалого та почитання божественного, насичена новим для українського письменства, пронизливо особистісним мотивом екстатичної любові до Бога.

Не менш яскраво новації відбилися і на проповідницькому жанрі тогочасної української літератури, представленому багатьма талановитими постатями, серед яких особливо вирізняється ректор Києво-Могилянської академії, теолог-полеміст Йоаникій Галятовський та його молодші сучасники – Антоній Радивилівський, Лазар Баранович, Дмитрій Ростовський і Стефан Яворський. Згідно з бароковою теорією проповіді, промовець мусив вразити слухача, активізуючи його увагу (звідси схильність до риторичних ефектів, і парадоксів). Першовідкривачем такого типу красномовства в Україні був, без сумніву, Галятовський.

Зазирнувши у майбутнє, не можна оминати увагою, що барвіста пишномовність і буйний, побудований на паралелізмах синтаксис Граб'янки, Величка і барокових проповідників ще не раз відгукнуться в українській літературі – від російськомовного Миколи Гоголя до власне української прози XIX-XX століть.

* * *

Завершуючи цей огляд, варто зазначити, що в ньому не ставилася мета охопити в деталях усе духовне й мистецьке життя козацької доби. Опускаючи ті чи інші його аспекти, автор прагнув не згубити за деревами уявлення про ліс, тобто не втратити з поля зору головну суть культурного процесу. В часи Руїни і Мазепинства завершила своє формування **власна модель нової культури України-Русі**. Її прологом був “поворот обличчям на Захід” в гуртку вчених-острожан, а завершальними штрихами – творчість бароково-барвістого, наскрізь ідеологізованого Самійла Величка та бароково-екзальтованого у побожності Дмитрія Ростовського. Завдяки кривавому вирові воєн перші паростки “українськості”, яка претендувала лише на рівне право голосу в спільноті Речі Посполитої, перетворилися на усвідомлене право *козацького народу* пишатися своєю вітчизною і жертвовно служити їй – шаблею, пером, мистецьким витвором... Так на карті Європи з’явилася ще одна **національна культура**. Вбираючи характерну для тих часів стильову домінанту європейського культурного простору, Україні судилося “високі” зразки власної культури зодягти в шати естетики бароко. Простонародний же

ідеал, переймаючи химерне плетиво "високого" барокового орнаменталізму, водночас утвердив цілком самодостатній образ бравого, незалежного, волелюбного козака – символу національної вдачі.

Кажуть, що звички і смаки, закладені в дитинстві, людина зберігає на все життя. Власне тому, мабуть, у світосприйнятті українців залишили такий глибокий – аж донині – слід сформовані в часи козацьких воєн ідеї, символи, естетичні уподобання.

РОЗДІЛ VI. УКРАЇНА XVIII ст. МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ І РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ

§ 1. "Коліївщина" чи "пророцтво Вернигори"? – дилема українсько-польських взаємин у Речі Посполитій

Війни останньої третини XVII – початку XVIII ст., ареною яких була Правобережна Україна, остаточно підсумувалися Андріанопольським і Карловицьким трактатами 1713 та 1714 рр. Туреччина лишалася при своїх давніх сферах впливу, які співпадали з північними кордонами Кримського ханату і Буджацької та Єдисанської Орд у пониззях від Дунаю до Дніпра. Росія закріпилася на українських землях Лівобережжя, північною околицею яких був Стародубський полк [нині на території Брянської обл. Російської Федерації], а на правому березі Дніпра їй дістався Київ з прилеглою округою протяжністю близько 40 км, по периметру оточеною прикордонними форпостами-митницями у Трипільлі, Василькові, Макарові та ін; з 1734 р. під російську протекцію потрапили і володіння Запорозької Січі, що тяглися від Дніпра до Південного Бугу (докладніше про запорозькі території див. у наступному параграфі цього розділу). За Річчю Посполитою (а точніше – за Польщею, оскільки українські землі належали до юрисдикції Корони Польської), окрім Галичини, Західного Поділля й Волині, затвердилася більша частина Київщини (її адміністративний центр був перенесений до Житомира), а також Східне Поділля, тобто усе старе Брацлавське воєводство.

Втрата Києва – магічного кристалу, в якому фокусувалася пам'ять про історичну спільність західних і східних українських теренів, а також вплив найенергійнішого елемента на козацьку територію, де від часів Хмельниччини зосереджувалися головні вияви соціальної активності, обумовили специфіку життя української спільноти в "польській" Україні. Її найпомітнішою ознакою слід визнати відсутність впродовж усього XVIII ст. усвідомлених проявів національної самоідентифікації. Шляхта, яка ще недавно виступала козацьким спільником у змаганнях за *руську* спадщину, опинившись перед вибором між Росією і Польщею, перейшла на звичний для себе польський бік, спольщуючись тим швидше, чим агресивнішими були дії Російської імперії. Паралельно помалу звужувалась до релігійної диференціації між католиком (поляком) та людиною "грецької віри" (русином) політична свідомість городян, вже не підсичувана вітрами з козацької України. Тож принципових втрат українство не зазнало лише на етнографічному рівні – серед "німої", зате

найчисленнішої селянської верстви, котра, як і в попередні століття, зберігала традиційну інерцію вірувань, мови, побуту, одягу. Консервації цих базових етнонаціональних елементів сприяло й сільське духівництво. З православного на зламі XVII – XVIII ст. воно стало уніатським (про що буде ширше сказано далі), однак підпорядкування духовних ієрархів Римові не дало рядовому кліру ні освіти, ні ширших розумових і політичних горизонтів. Власне ця (хоч і малосимпатична) деталь відіграла конструктивну роль у збереженні цілісності українства, бо освіченість тягла за собою автоматичне переміщення людини в польський культурний світ.

З іншого боку, етнічний традиціоналізм простолюду за ситуації мовного і релігійного відчуження від власної репрезентативної верстви (бо ж пани стали говорити *чужою* – польською мовою і ходити до *чужого* – католицького храму) підштовхував до витворення колективного стереотипу ворожості стосовно устроєвого ладу *панів-поляків*, підсиленого соціальною антипатією. І хоча політичні верхи Речі Посполитої врешті досягли того, чого прагнули – знищити *багатоголову козацьку гідру*, що є *коренем і початком усього зла*, проте ліквідація козащини, поглибивши прірву між простолюдом і привілейованими станами, стала ніби ампутацією хворого органа, коли самі причини хвороби не усунуті. Остання й далі роз'їдала зсередини Україну-Русь, проявляючись, зокрема, у хронічному для XVIII ст. соціальному бандитизмові – гайдамаччині та опишківстві. Привид ворожого *хлопства*, що завмерло в чеканні *нової Хмельниччини*, проступає в політичній думці Речі Посполитої впродовж усього XVIII ст. Як писав заснований у Варшаві 1765 р. журнал "Монітор", від українських селян *завжди тхне духом зухвалим, бунтівничим, і якби їх не тримали в страху постійно розміщені там військо й надвірні гарнізони панської міліції, вони негайно збунтувались би*.

В останній третині XVIII ст. виникає навіть ідея примусової акультурації українського простолюду, що спиралася на уніфікаційні тенденції просвітницької думки (аналогічні гасла висувалися й стосовно євреїв). На зміну старому погляду на Річ Посполиту як спільноту політично лояльних мешканців Польщі, Русі, Литви чи Пруссії, байдуже – якою мовою вони розмовляють чи яку віру сповідують, приходить уявлення про народ як цілість з єдиною мовою і однаковими звичаями. Лише така держава, згідно з поглядами діячів Просвітництва, матиме гарантовану безпеку, торуватиме шлях поступові освіти, правопорядку, усуватиме архаїчні пережитки тощо. Варто нагадати, що власне в останній третині XVIII ст. німецька мова була оголошена обов'язковою в поліетнічній Австрії, а у Франції, охопленій

полум'ям революції, збереження регіональних мовних відмінностей трактувалося як ознака контрреволюції, бо, як говорив у 1794 р. депутат Конвенту Бертран Барер де Вйозак [Baréte de Vieuzac], *мова вільного народу мусить бути одна й та сама для всіх*. На схожі ідеї натрапляємо і в політичній думці Речі Посполитої. Наприклад, майбутній вождь повстанців Тадеуш Костюшко у 1789 р. писав, що розв'язання української проблеми неможливе без при звичаєння до польської мови, у тому числі – навіть завдяки впровадженню її у церковний обряд, бо тільки так *з часом у них увійде польський дух*. Мовна асиміляція українського простолюдю сприймалася і як запорука його лояльності, оскільки, як підкреслював один з найвидатніших діячів доби реформ Гуго Коллонтай, бунти спалахували завжди тільки там, де низи не вміли говорити по-польському.

На хвилі тривожних часів другої половини XVIII ст. оформилася (вірогідно – серед сполонізованої шляхти руського кореня) польська версія українських народних переказів про козака-провидця Мусія Вернигору, мазепинця і віщуна, котрий нібито говорив людям, що нині в Україні – горе і війни, але Бог тримає її під особливою опікою, тож після певної кривавої битви надійдуть добрі часи. У польській версії Вернигора передбачає жахи Коліївщини і застерігає українців не проливати крові своїх польських братів, оскільки Польща – це і їхня батьківщина. Згодом пророцтва козацького віщуна пов'яжуться з іншими подіями, а сам він стане однією з популярних постатей польської літератури мало не до наших днів. Зокрема, у 1857 р. Міхал Чайковський у переддень Кримської війни, яка розбудила надії на відновлення Речі Посполитої, в одній зі своїх так званих "українок" писав:

*Буде добро після лиха...
Помиримся із ляшками,
Поклонимся шапочками,
Їдна думка, їдна справа,
Столицею будь, Варшава.*

У XIX ст. до легенди Вернигори звертався серед найвідоміших письменників Юліуш Словацький, у XX ст. – Станіслав Виспянський та багато інших. Характерно, що пророцтва могли переноситися на цілком новітні події, однак сам Вернигора і надалі служив містичним символом спільності польсько-українських інтересів*.

---

* Яскравим дидактизмом саме такого змісту наповнена знаменита картина славетного польського художника Яна Матейка "Вернигора", написана між 1875–1883 рр.: постать натхненного віщуна розділяє дві групи

Антитеза "Коліївщина" чи "пророцтво Вернигори" видається всеохоплюючою метафорою для окреслення українського життя в Речі Посполитій XVIII ст., ніби вирізняючи дві головні течії українства. Одна з них, шляхетська, дійсно злилася з польською, перепускаючи через власне серце всі драматичні колізії падіння спільної батьківщини – Речі Посполитої. Натомість інша, протонародна, демонструвала неподоланну, зятато-агресивну ворожість до цієї держави. Вказані протиріччя ми й спробуємо простежити в даному параграфі, спершу коротко відтворивши історико-політичне тло, на якому вони співдіяли.

Річ Посполита між анархією і спробами *направи*

Польська історіографія традиційно поділяє XVIII століття на дві половини – "саксонські часи" (пов'язані з перебуванням на троні представників саксонської династії Веттінів – Августа II, 1697-1733, і Августа III, 1734-1763) та період правління останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського (1764-1795). "Саксонські часи" вважаються одним з найгнітучіших відрізків польської історії, що супроводився тривалою кризою в політиці, економіці та культурі. Щойно вийшовши з затяжних воєн попереднього XVII ст., наслідком яких було зруйноване господарство і великі демографічні втрати, Річ Посполита за ініціативою ставленика Петра I Августа Саксонського втягнулася в нову, ще більш кровопролитну війну – Північну (1700-1721). Її перипетії, зокрема – вже згадана тимчасова детронізація Августа (1704-1709) і зведення на престол Станіслава Лещинського, перетворили країну на арену громадянського конфлікту між промосковською партією, яка підтримувала Саксонця, і прошведською, що складалася з прихильників Лещинського та його протектора, шведського короля Карла XII. Поразка шведів під Полтавою повернула трон Августу II, а водночас зробила російського царя-переможця справжнім хазяїном Польщі. Це підштовхнуло до нової внутрішньої війни, що точилася протягом 1715-1716 рр. між шляхтою і саксонськими загонами. Врешті, у 1717 р. відбувся так званий *Німий сейм*, на якому послі, оточені відділами російської армії, підтвердили продиктовані Петром I умови миру, у тому числі – обмеження війська Речі Посполитої до 18-20 тис. для Корони Польської і до 6 тис. – для Великого князівства Литовського (насправді ж чисельність збройних сил держави надалі

персонажів – поляків та українців, проте на передньому плані художник зобразив дитя в білій одежі – символ з'єднання обох народів у щасливому майбутньому.

коливалася між 12-16 тис., тож їх співвідношення з арміями сусідніх держав виглядало як 1:11 стосовно Пруссії, 1:17 – Австрії, 1:28 – Росії).

Роззброєна в такий спосіб країна фактично потрапляла під негласний протекторат Санкт-Петербурга. Ще більше поглибилася ця залежність після наступної внутрішньої війни – *За польську спадщину* (1733-1735), пов'язаної з боротьбою претендентів на престол після смерті Августа II. За підтримкою Росії, Пруссії та Австрії королем став син покійного володаря Август III, котрий мешкав майже виключно в Саксонії, цікавлячись своїми східними володіннями хіба як джерелом прибутків для розбудови Дрезденського двору. Тим часом над територією Польщі у 40-60-х роках пронеслися бурі ще двох великих воєн, які зіштовхнули інтереси багатьох держав Центральної Європи – *За австрійську спадщину* 1742-1748 рр. та *Семилітньої* 1756-1763 рр. І хоча знесилена Польща участі в них уже брати не могла, її населення зазнавало величезних розорень та господарських втрат, бо частина військових дій провадилася власне тут. За образним висловом Оскара Халецького, що повторив популярну метафору XVIII ст., "давнє передмур'я християнства можна було порівняти тепер з придорожною корчмою, яка обслуговує переважно російські війська, що завдяки цьому змогли з'явитися на полях битв Центральної Європи".

Сумним наслідком "саксонських часів" стала і деморалізація та корумпованість урядово-політичних кіл, привчених до безпринципного маневрування між можновладними дворами потужних сусідів. Так, з 20-х років і майже до кінця століття головні важелі влади зосереджувались у руках просаксонського, а далі проросійського угруповання, яке отримало в сучасників коротку назву *фамілії* (його члени були пов'язані родинними вузлами з представниками могутнього клану князів *Чарторизьких**). Їхні опоненти, залежно від розвитку політичної інтриги, шукали підтримки то від Франції, то від Австрії, то від тієї ж Росії чи Пруссії. Це додатково поглиблювало міжгрупові конфлікти, провокуючи внутрішню анархію і щодалі безцеремонніше втручання ззовні.

Сказане, втім, не означає, що політично-устроєва криза лишала суспільну думку байдужою. Пошуки способів *направи* розладнаного державного механізму датуються вже останніми роками правління Августа III, а між 1761-1764 рр. вийшла друком 4-томна фундаментальна праця ченця

---

* Саме так у польській вимові стало звучати старовинне родове ім'я князів *Чорторизьких*. Оскільки гучна політична слава членів цього роду, здобута впродовж XVIII- першої половини XIX ст., асоціюється вже з польським варіантом прізвища, вживаю його в не українізованому написанні.

ордену піарів Станіслава Конарського "О skutecznym rad sposobie" ["Про результативний спосіб рад"]. Відштовхуючись від ідей старопольського республіканізму, Конарський переконував у нагальній потребі кардинального впорядкування сеймового представництва, зокрема – відміні знаменитого *liberum veto*** , яким будь-хто з послів міг заблокувати рішення сеймів, унормуванні чисельності і представницьких функцій послів, усуненні від участі в голосуванні безземельної шляхти (чийми голосами особливо зловживали розбіжні політичні угруповання) і т. ін. До перших реальних спроб реформування дійшло після утвердження в 1764 р. на троні (знову завдяки черговій інтервенції російських військ) 32-річного, освіченого й енергійного ставленика *фамілії* Станіслава Августа Понятовського. Досить швидко йому вдалося згуртувати довкола себе "нових людей" і, долаючи опір консервативної частини сенату й сейму, розпочати підготовку реформ, спрямованих на впорядкування фінансової системи, відміну ліберум вето і врегулювання релігійного питання (в "саксонські часи" права некатоликів були суттєво обмежені, і це викликало гостру напругу в суспільстві). На сеймі 1766 р. вдалося схвалити частину запропонованих проектів. Однак за підтримкою російського посла князя Миколи Рєпніна навесні 1767 р. під демагогічними гаслами *оборони віри* було проголошено аж дві конфедерації, спрямовані проти сеймових рішень, а на протипагу їм у червні того ж 1767 р. під девізом *оборони вольності* виникла третя – Радомська конфедерація (втім – теж під опікою Рєпніна), яка звернулася до Катерини II з проханням надати гарантії незмінності *давнього устрою*.

Підсумком хаосу, в який були втягнуті широкі маси шляхти, наставлені радомською пропагандою проти "тирана" Понятовського, а водночас обурені безцеремонністю російського хазяйнування в краї, стала найбільша й остання зі шляхетських конфедерацій – **Барська**. Її проголосили в лютому 1768 р. у м. Барі [нині райцентр Вінницької обл.], а до осені 1769 р. паралельно організувалося ще 35 конфедерацій решти воєводств і земель, ставлячи за мету оборону *золотих вольностей* старопольського республіканізму. Дещо пізніше, у 1775 р., платформа конфедератів була викладена у програмному трактаті одного з ідеологів конфедерації, волинського шляхтича-русина Міхала Вільгорського "О przywróceniu dawnego rządu według perwiastkowch Rzeczy

---

** Нагадаю, що сейми Речі Посполитої спиралися на принцип одноголосного прийняття рішень. Таким чином, незгода одного-єдиного з послів, який міг оголосити veto на ту чи іншу сеймову ухвалу, зривала засідання сейму в цілому. Вперше такий прецедент був зафіксований, як уже згадувалося, на сеймі 1651 р., коли через це не була ратифікована Білоцерківська угода. У XVIII ст. *liberum veto* [вільне вето] стало хронічною хворобою сеймування.

Pospolitej ustaw" ["Про відновлення давнього устрою згідно з первісними засадами Речі Посполитої"]. У 1771 р. за особистим порозумінням з Вільгорським спеціальний трактат, присвячений польському суспільному устроєві з його ідеалами *золотих вольностей*, написав і славетний французький філософ-просвітник Жан-Жак Руссо.

Відповіддю на Барську конфедерацію стала інтервенція російської армії. Розпорошені кінні загони добровольців до 1772 р. протидіяли їй у спосіб партизанської війни по всій території Речі Посполитої – від Литви до підгір'їв Татр, доки врешті не були поодинці розгромлені російським воєначальником Олександром Суворовим.

Конфедерати продемонстрували лицарський героїзм "шляхетського народу", що в обстановці деморалізації політичних верхів зумів зберегти ідеали безкорисливої жертвності в ім'я батьківщини. Однак побічні наслідки, які потягла за собою конфедерація, мали цілком протилежний зміст. Безпосередньо Україні стосувався, зокрема, накликаний нею ефект Коліївщини, до чого ми ще повернемося далі. Що ж до Речі Посполитої в цілому, то розгром конфедератів став формальною підставою для **першого поділу** країни: 5 серпня 1772 р. у Петербурзі представники Росії, Пруссії і Австрії підписали угоду*, за якою відбирали на свою користь так звані *санітарні смуги*, тобто території по периметру Речі Посполитої. До Пруссії відійшли три північно-західні воєводства, Вармінська єпископська область і північна частина Великої Польщі загальною площею 36 тис. км² з населенням 580 тис. чол., до Австрії – землі Малої Польщі, а також Галичина з Руським, Белзьким і західними околицями Волинського та Подільського воєводств обшаром 83 тис. км² з 2.650 тис. мешканців, до Росії – східнобілоруські землі з Полоцьком, Вітебськом та Мстиславом, а, окрім цього – частина Лівонії [Латвії], тобто загалом 92 тис. км² площі з 1.300 тис. населення.

Скликаний у вересні 1773 р. сейм під загрозою ще більших територіальних втрат ратифікував угоду. Парадоксально, але цей же сейм започаткував серію радикальних спроб врятування держави шляхом реформ. Саме на ньому була створена *Комісія народної освіти* [Komisja Edukacji Narodowej], якій вдалося розбудувати нове шкільництво, фактично підготувавши суспільство до радикальних реформ 80-90-х, якими освітяться останні роки існування Речі Посполитої (до змін діяльності Комісії ми ще повернемося наприкінці цього параграфа). У 1775 р. створюється *Постійна*

---

* Як сказано у відповідному маніфесті, справедливо остерігаючись цілковитого розпаду держави через анархію та дух угруповань [l'esprit de faction].

Rada [*Rada Nieustajaca*] – стрункий виконавчий орган, який за підтримкою короля почав торувати дорогу новаціям, найповніше втіленим у програмі устроєвих реформ Гуго Коллонтая, дрібного волинського шляхтича з походження, уродженця с. Дедеркали [нині Кременецького р-ну Тернопільської обл.].

Ідеалом Коллонтая була централізована конституційна монархія з рівними громадянськими правами шляхти й міщан та збалансованою представницькою системою. Власне цим шляхом пішов так званий *Чотирилітній*, або *Великий сейм*, який засідав з осені 1788 до весни 1792 р. І хоча жодній з ухвалених тут прогресивних реформ уже не судилося втілитися в життя, ці роки дійсно сколихнули громадсько-політичну думку в краї. Кульмінаційним пунктом Чотирилітнього сейму, на гаслах якого виразно проступали символи Великої Французької революції 1789-1793 рр. *Liberté, Egalité, Fraternité**, стала ухвала **Конституції 3 травня 1791 р.** Вона проголошувала *волю народу* найвищим сувереном суспільного життя і визначала нові засади державного устрою Речі Посполитої: спадковість монархічної влади, регульованої законом; урівняння в правах шляхти й городян; нормалізацію архаїчних сеймових практик, у тому числі відміну ліберум вето; утворення централізованих органів виконавчої влади тощо.

Відповіддю на цю – вже останню – спробу *направи* Речі Посполитої, в якій не була зацікавлена жодна з великих сусідніх держав**, стала так звана *Війна за другий поділ*. Формально її ініціювали лідери магнатської опозиції Станіслав Щасний Потоцький, Ксаверій Браницький і Северин Жевуський (Rzewuski), котрі спершу в Петербурзі, а далі в містечку Торговиця [нині Уманського р-ну Київської обл.] у травні 1792 р. проголосили конфедерацію, спрямовану проти нової Конституції (вже через кілька днів до конфедератів приєдналися російські війська). Наприкінці липня 1792 р. було взято Варшаву, а з серпня по січень 1793 р. проведено переговори про **другий поділ** Речі Посполитої, згідно з яким Пруссія забирала решту Великої Польщі, а Росія – Центральну Білорусь і Правобережну Україну (без Волині).

Останнім спалахом опору стало повстання березня-листопада 1794 р., очолене польським національним героєм Тадеушем Костюшком [Tadeusz Kosciuszko]. Хоча формально Річ Посполита ще продовжувала існувати, дні її

---

* Свобода, Рівність, Братерство.

** Наприклад, Катерина II в одному зі своїх приватних листів напередодні Великого сейму пише про це з граничною відвертістю: "Слід відкласти усі особисті наміри і короля, і його міністрів, зберігши таку конституцію, яка зараз є, бо, правду кажучи, для Росії немає ні потреби, ні користі, щоб Польща стала дієздатною".

були лічені, тож повстанці закликали увесь народ до зброї, щоб або *загинути під руїнами власного краю, або звільнити батьківську землю від насильства і ганебного ярма*. 7 травня Костюшко видав знаменитий Полянецький універсал, яким селян було звільнено від підданської залежності і закликано до активних військових дій. Найактивнішу участь у війні взяли й городяни, особливо мешканці Кракова, Варшави та Вільна.

Придушенням повстання зайнялися прусська і російська армії. У червні 1794 р. царські загони оволоділи Краковом, у серпні – Вільном, а 4 листопада російська армія під проводом Олександра Суворова штурмом здобула Прагу – передмістя Варшави. Як доповідав Суворов, за цей день його вояки знищили 12 тис. *бунтівників*, а 2 тис., рятуючись, втонули у Віслі. Місяцем раніше у битві під Мацейовіцями на підступах до Варшави був узятий у полон тяжко поранений Костюшко; за легендою, падаючи з коня (що й стало причиною полону), він вимовив сакраментальне: *Finis Poloniae [Кінець Польщі]*. Так насправді й сталося: 25 листопада 1795 р. король, на той час уже вивезений на почесне ув'язнення до Гродна, підписав відречення від престолу. У липні 1796 р. було погоджено, а 27 січня 1797 р. підписано остаточний текст трактату між Росією, Пруссією і Австрією про **третій поділ** Речі Посполитої, котрим її існування як самостійної держави припинялося. До складу Австрії відійшла вся Мала Польща зі своєю столицею Краковом і Галицька Русь зі Львовом, до Пруссії – Велика Польща й старі землі Ордену з містами Мальборк і Крулевець [нім. Кенігсберг, сучасний Калінінград], до Росії – Литва, Західна Білорусь, Волинь, Київщина, Поділля.

Так ще раз відновився кордон між двома частинами України – на цей раз російською і австрійською, який загалом збігався зі старою (ще до Люблінської унії 1569 р.) межею між її литовською та польською половинами. Новинкою в ньому став рубіж по р. Збруч, який розділив навпіл колишнє Подільське воєводство: його східні терени з Кам'янцем і Летичевом належали Росії, а західні – Австрії. Відтак у нове – ХІХ – століття 80% мешканців України увійшли як піддані Російської імперії. Царський маніфест назвав це актом *звільнення і возз'єднання* (саме ці дефініції будуть підхоплені російською історіографією ХІХ ст., а згодом і радянськими істориками). Демагогічне лицемірство стосовно *звільнення* не потребує коментаря, бо цілком очевидно, що за російським "звільненням" стояв набагато жорсткіший примус людини, ніж в конституційній (нехай і розладнаній) Речі Посполитій. Складніше оцінити тезу про *возз'єднання*. Попри всю протизаконність цього акту, вчиненого шляхом агресії, з подавленням опору вищих станів і при апатії

заморочених пропагандою низів, з'єднання польського Правобережжя та козацької України в кордонах одного державного простору вкотре поновлювало перервану нитку їхньої спільності.

Шляхта й городяни Правобережжя. Феномен хасидизму

До драматичних колізій життя Речі Посполитої XVIII ст. звично прикладають визначення "історія Польщі". Насправді ж її дійовими особами, а нерідко й лідерами була еліта усіх територіальних складників Польсько-Литовської держави – Польщі, Литви, Білорусі, України-Русі. Ідентифікуючи себе з *польським політичним народом*, вживаючи самоназви *поляк* і вважаючи своєю батьківщиною *Польщу* в широкому сенсі, люди околиць Речі Посполитої нерідко під цим словом мали на увазі щось зовсім інше, ніж етнічні поляки – малополяни, мазури чи великополяни. Регіональний патріотизм, регіональна устроєва специфіка і особливості "окраїнної" свідомості накладали свій колорит на їхню поведінку, вивчення внутрішніх механізмів якої ще потребуватиме багатьох зусиль істориків. Для прикладу, певною загадкою лишається те, що найяскравіші патріотичні спалахи, нерозумно на межі з фанатизмом, пов'язані з шляхтою не польського, а литовського, білоруського чи українського кореня. Так, на сеймі 1773 р. (де був ратифікований перший поділ держави) єдиним послом, який оголосив бурхливий протест, був шляхтич з білорусько-литовського Новогрудка Тадеуш Рейтан: на знак обурення він розірвав на собі одяг і впав на підлогу з криком: *"Хто любить Бога, хто вірний вітчизні, нехай зараз від неї не відступається..."* Уродженцем білорусько-українського пограниччя був берестянин Тадеуш Костюшко, а волинська шляхта особливо гаряче підтримала Барську конфедерацію, одним з помітних ідеологів котрої, як уже згадувалося, став представник старовинного руського роду Вільгорських Міхал, чиї предки, найімовірніше, вели боярське коріння ще з часів Галицько-Волинської держави. Тут же, на Волині, проявився найактивніший спротив реформам Чотирилітнього сейму, що розцінювалися як замах на *золоті вольності*. Характеризуючи місцеві шляхетські настрої, Гуго Коллонтай у 1792 р. писав до короля: *"Я щонайдужче застерігаю Вашу Королівську Милість, аби поводитися з Волинню обережно, бо то – зіпсовані громадяни..."*

У політичних позиціях волинців справді у дивний спосіб перепліталися цілком протилежні полюси – побоювання перед російською експансією і готовність співпрацювати з Москвою, консерватизм у ставленні до

селянського питання і просвітницькі погляди на вроджені права людини, сервілізм щодо магнатської верхівки і схиляння перед вояцькою бравадою. Так, у Варшаві говорили, що волинська шляхта *тільки й чекає на прихід Москви, готуючись сісти разом з нею на коней*. А в той самий час Бенедикт Гулевич, луцький земський писар, лідер волинської шляхти 80-90-х рр. (і вихідець зі старовинного руського роду), розважливо писав: *"...не багато здобуде Польща, коли, скинувши ярмо 3-го травня [тобто Конституцію], вернеться під ярмо московських гарантій"*. Інший приклад – загальною антипатією користувався на Волині Гуго Коллонтай, якому закидали, що він *"публікує бунтівні з огляду на підданих твори"*. Водночас Гулевич у 1791 р. викладає свій погляд на селянську проблему так:

Я – прихильник вольності, не терплю деспотизму і не зношу, щоб мною керував якийсь пан. А мислячи так, чи ж можу я стерпіти, аби мільйони людей були особистими невільниками. Релігія і республіканізм витворюють у мені це почуття, і я мушу простувати за ним...

Можна було б навести ще ряд прикладів на доказ протиріч у поглядах еліти українських околиць Речі Посполитої. Тим-то виглядає підозріло спрощеною усталена точка зору, ніби шляхта Галичини, Поділля, Київщини і Волині проявила підкреслену ворожість до реформ 80-90-х, оскільки саме тут мешкав найчисленніший у державі неосілий і малоземельний шляхетський контингент (ніби його було менше в Мазовії чи Жмуді!), цілком залежний від власників величезних латифундій, сконцентрованих у руках лідерів магнатської опозиції – Потоцьких, Любомирських, Санґушків, Четвертенських, Браницьких, Жевуських, Мнішків та ін. Безрозмірні маєтки й справді, як і століття тому, лишалися своєю візитною карткою України. Однак серед людей, що формували політичне кредо тутешнього загалу, бачимо якраз незалежну від магнатів, міцну середню шляхту-панів (пор. розд. III, § 2), що втрималися у бурях Хмельниччини – Ледуховських, Гулевичів, Вільгорських, Вороничів, Єловицьких, Войн-Оранських тощо. Будь-які припущення для пояснення механізмів живучості панського авторитету є ризикованими через невивченість шляхетського типажу XVIII ст. на околицях Речі Посполитої (чи то в Україні, чи Білорусі й Литві), зокрема – в аспекті його ментальних відмінностей від шляхти Коронної Польщі. Тож і автор цих рядків вважає за можливе лише наголосити на цій проблемі як вельми суттєвій для осмислення загального потоку політичного життя Правобережжя.

Що стосується широко взятої культурної сфери, то інтегрованість української еліти у світ польських поведінкових стереотипів простежується

більш рельєфно. Так, у побуті, як і давніше, практикувалася двомовність, проте польська мова стала домінувати не лише в офіційному, але й у приватному спілкуванні, а українській судилося стати засобом зносин з підданими. Безсумнівною престижністю користувався "старопольський" тип шляхтича – втілення чеснот *справжнього сармата* – хороброго воїна, вірного сина вітчизни, безхитрисного адепта *золотих вольностей*, якого з рештою шляхти єднають ідеали рівності й *братерства крові*. Цей загальнопрактикований типаж розповсюджували і магнатські двори. Як у Польщі, так і в Литві, Білорусі чи Україні тут панують однакові стандарти вартостей, серед яких головна роль відведена чоловічим забавам – полюванню, пияцтву і *політиці*, тобто участі в сеймикових з'їздах, головних осередках провінційного публічного життя. Інший же бік сарматських чеснот являв собою наївну Глорифікацію старовини, загумінковий консерватизм і загальнокультурну обмеженість, надійно відгороджену від світу схоластичною риторикою єзуїтської шкільної освіти. Тож український шляхтич, нарівні зі своєю *братією* з інших регіонів, цілком відповідав висміюваному в освічених колах кінця XVIII ст. типажеві *сармата старопольського*, котрий виголошує довжелезні промови страхітливою сумішшю польської і латини, їсть і впивається до нестями, а на сеймиках рубається шаблею з сусідом.

До європейських явищ другої половини XVII – середини XVIII ст. слід віднести і фанатизацію релігійного життя, якої не уникла Річ Посполита. За виразний приклад служить "полювання на відьом": за підрахунками Богдана Барановського, серед відьомських процесів у Коронній Польщі, що закінчувалися загибеллю жертв, на толерантне в релігійному відношенні XVI ст. припадає лише 4%, натомість 46% – на XVII ст. і 50% – на першу половину – середину XVIII ст. Аналогічних цифр по Україні не виведено, проте можна припускати, що й вона не лишилася осторонь від "хвороби віку". Наприклад, Львів 1754 р. побив своєрідний рекорд у виданні безглуздої літератури про диявольські підступи. Саме тут була опублікована 4-томна енциклопедія ксьондза Бенедикта Хмельовського "Nove Ateny albo Akademia wszelkiej sciencji pelna" ["Нові Афіни, або Академія, наповнена різноманітним знанням"], що містила поради, як розпізнавати відьомські прикмети, різновиди чар і т. под. Спалах фанатизму був одним з симптомів ширшого явища – екзальтації релігійних почувань, нахилу до багатолюдних церковних відправ і торжеств, особливого пієтету перед чудодійними кльцями (наприклад, впродовж XVIII ст. на території Речі Посполитої відбулася урочиста коронація 29 богородичних ікон, а вперше такий церемоніал був проведений 1717 р.,

утверджуючи культ Ченстоховської Матері Божої як "королеви Польщі"). Піететизація суспільства, без сумніву, мусила дати відчутний поштовх до розчинення православної шляхти в католицькому загалі, тим більше, що в ідеалі "сармата-шляхтича-католика" не було місця іновірцям. Специфіка релігійності новонавернених русинів-католиків спеціально не досліджувалась, однак є підстави поставити під питання звичне твердження про їх агресивний прозелітизм стосовно власних підданих (який дійсно мав місце в добу перших навернень кінця XVI – початку XVII ст.). Наприклад, вельми характерно звучать звинувачення, сформульовані на адресу окраїнних панів у щоденнику шамбеляна королівського двору Мощенського, який писав:

З-поміж магнатів жоден не мешкав в Україні, а який – то за все життя ні разу не побував... Не дбаючи про публічне добро, вони воліли, щоб у їхніх маєтностях будувалися церкви, а не латинські костьоли, бо церкви їм нічого не коштували, окрім наданого громаді дерева на будівлю, тоді як облаштування латинського костьола дороге...

Факт, зафіксований Мощенським, промовистий: шляхта не нав'язувала простолюду власної віри. Інакше було з католицькими монастирями, які дійсно осаджувались на руських теренах досить широко. Однак фундуючи їх, багатії навряд чи вибудовували далекосяжні плани примусової католизації, як любила стверджувати радянська історіографія. Йшлося про більш прозаїчні речі: монастир ставав престижним місцем поховання фундатора та членів його родини, постачав капеланів на потреби панського двору, забезпечував обслуговування церковних урочистостей та святкових відправ, врешті – засвідчував добрі вчинки й побожність своїх добродійців, зміцнюючи їхній престиж в очах суспільства.

На кінець XVIII ст. припадають і перші прояви "дивацтв" серед осіб польського походження, які починали визивно ідентифікувати себе з українською старовиною. Початок цьому, схоже, поклав "князь-козак" Авґуст Яблоновський (1769-1791), син новогрудського воєводи, народжений у Дрездені, а вихований у м. Ляхівцях на Волині під опікою дворака Стефана Матюшенка. Оселившись у материнському маєтку в м. Стеблеві [нині Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.,] князь у 1788 р. під іменем Миколи прийняв унію, відпустив оселедця і звільнив частину підданих від панщини, утворивши з них надвірний козацький загін з 500 вершників. Лишається нагадати, що "дивацтва" такого роду, набувши рис усвідомлюваної тенденції, невдовзі переростуть у масовий рух польської та сполонізованої

шляхти, який поверне українському народові Рильських, Антоновичів, Старицьких, Косачів та багатьох інших.

* *
*

Життя українських міст XVIII ст., на відміну від шляхетського, виглядає доволі безбарвним. Занепад міських осередків як вогнищ економіки й торгівлі, характерний взагалі для Речі Посполитої кінця XVII – XVIII ст., не обминув і України. Абсолютна більшість поселень міського типу, чисельність яких примножилася ще століття тому, так і залишилася дрібними приватновласницькими населеними пунктами з символічною формою самоврядування і переважним складом населення, що займається не ремісничим, а сільськогосподарським виробництвом. Так, у Волинському воєводстві у 70-х роках XVIII ст. приватним власникам належало 90,4% поселень міського типу, у Брацлавському – 98%, у Київському – 69,7%, у Подільському – 77,2%. Статус мешканців цих міст фактично дорівнював становищу селян-підданих, а ремесло, яким вони займалися, було підпорядковане потребам панського двору та задоволенню попиту власної сільської округи. Вільні, або так звані королівські міста набагато більшою мірою, ніж колись, відчували прес старостинської адміністрації, яка ігнорувала міське самоврядування, втручалася в дії магістратів, обкладала міщан податками й повинностями поверх норми. Паралельно спостерігається розклад міського самоврядування зсередини, що знаходило вияв у падінні авторитету виборних влад, їх корумпованості, хабарництві, фінансових порушеннях. Загальноновизнаним серед дослідників є й той факт, що помітно впав життєвий рівень городян, а відтак погіршився стан забудови, деґрадувало міське шкільництво і форми міського життя в цілому. Українська маґдебургія старілася на очах, перетворюючись на реліктовий анахронізм, а на зовнішній поштовх до її оновлення не доводилося сподіватись через загальноекономічний спад у заклопотаній проблемами виживання державі.

Новою сторінкою в житті приватних міст стало закладання на їх території панських *мануфактур*, де поруч з підданими працювали вільнонаймані робітники. Так, Потоцькі в Тульчині відкрили фабрику *ординарних сукон*, а в Махнівці – панчішну, екіпажну і крохмальну фабрики, Чарторизькі в Корці – фабрику *фаянсу, що дорівнює англійському*, Плятери в Немирові – фабрику полотна і т. д. Ці *мануфактури* поволі витісняли

відповідні профілі міського ремесла, підриваючи цехову систему, котра й без того дихала на ладан. Мода на шляхетські резиденції в містах, розповсюджена з другої половини XVII ст., тягла за собою контингенти панської обслуги та інший чужорідний для міста елемент (наскільки поширеною була згадана мода, може служити приклад Перемишля, де на початку XVIII ст. з 31 ринкової кам'яниці 15 належало шляхті). Панські піддані збільшували прошарок населення, непідвладного магістратам і взагалі чужого в міському середовищі, що також призводило до деградації самоврядних традицій.

Окремої уваги варті міжетнічні взаємини в містах. В цілому належить відмітити поступове затухання конфліктних протиріч між поляками й українцями, ще недавно характерних для західноукраїнського регіону, де одні й другі мешкали в особливо близькому сусідстві. Це, без сумніву, стало наслідком масового переходу українського населення в унію, що тягло за собою відміну дискримінаційних обмежень на зайняття виборних посад в самоврядних органах та інші форми активної участі в міському житті.

Нову виразну барву в етнічну палітру міст починають додавати **євреї**, чисельність яких наприкінці XVII – впродовж XVIII ст. при сприянні магнатів, зацікавлених у посередницьких та орендарських послугах, різко зросла. Так, у другій половині XVIII ст. лише на території Галичини проживало близько 30% євреїв усієї Речі Посполитої, де їхня загальна кількість обіймала понад 600 тис. чол., тобто приблизно третину всього єврейського населення тогочасної Європи. За підрахунками Єжи Мотилевича, в багатьох поселеннях польсько-українського пограниччя євреї складали до половини, а деколи навіть більше міщанського загалу: у Добромилі – 70,2%, Перемишлі 55,6%, Дрогобичі 58,8%, Ряшові 49,8%, Сяноку 36,4%, Ярославі 22,3%. Подібні тенденції були властиві і для решти українських територій, тож власне в цей час витворюється знаний аж до Другої світової війни колоритний типаж галицького, волинського, подільського чи київського містечка як "єврейського" – з обов'язковою синагогою і школою, зі звучанням на вулицях та базарах трьох – єврейської, української і польської – мов. Додатково цьому сприяло те, що за Петра I було проведене примусове виселення євреїв з Російської імперії. Заборона проживання у межах Росії особам іудейського віровизнання повторювалася при царицях Анні Іоанівні, Єлизаветі, Катерині II (саме тоді кенігсберзький рабин Лейб Епштейн навіть написав трактат про те, що євреям не можна жити у Санкт-Петербурзі, бо в період білих ночей релігійний єврей не може точно визначити час вранішньої і вечірньої молитви). Тож єврейське населення скупчувалося в Речі Посполитій, а після включення її теренів до складу

Російської імперії власне на них буде визначена так звана "смуга постійної єврейської осілості".

Коло занять єврейського населення лишалося традиційним – торгівля, лихварство, орендарство, корчмарство і нецехове ремесло. Щодо першого, то спостерігається навіть виразна домінація євреїв-купців, які зосереджували в своїх руках три чверті вивозу усіх товарів. Проте через часті банкрутства чи невдалі спекуляції торгові капітали затримувалися в руках кількох поколінь однієї родини рідко, тож швидше багатіли ті, хто спеціалізувався на лихварстві. Серед ремісників традиційно заможнішими були майстри-золотарі, у той час як представники звичних ремесел – шевці, кравці, кушніри, шклярі – мали ще скромніші достатки, ніж їхні колеги-християни. Загалом же у єврейській спільноті, котра, як і давніше, лишалася з'єднаною в *кагали* (пор. розд.ІІІ, §1), почала різко проявлятися майнова поляризація. Нагромадивши чималі капітали, заможна частина торговців і лихварів з єврейських кварталів власне у XVIII ст. починає вперше переселятися до престижних християнських дільниць, оточує свій побут пишнотою. На тлі загального зубожіння це викликало особливу нехіть християнського населення, нерозуміння до конфліктних ситуацій, як, наприклад, у Заславі на Волині (1747) чи Житомирі (1753), де мали місце фанатичні ексцеси християнського натовпу проти євреїв, звинувачених у ритуальних вбивствах. Проте євреїв-багатіїв нараховувалися одиниці, а в цілому єврейське середовище розділило долю решти городян, пауперизуючись ще швидше за них. В останній чверті XVIII ст., згідно зі статистикою, кожний дванадцятий єврей Речі Посполитої не мав певних занять, які б гарантували прожиток, а кожний шістдесятій був жебраком.

Майнова поляризація підкреслювала культурну прірву між зубожілою масою єврейства та рафінованими інтелектуалами, що провадили вчені талмудичні диспути й опікувалися численними школами та друкарнями. Неосвічені, але глибоко віруючі сільські крамарі, орендарі, корчмарі, рознощики товарів, ремісники могли прилучитися до релігійного життя лише в синагогах, де панувала недоступна для них вченість, а тим часом злидений побут, наповнений боротьбою за існування серед недобррозичливого оточення, потребував емоційної, зрозумілої кожному віри. Тож у 30-х роках XVIII ст. серед бідноти започатковується містичний релігійний рух, який вважають одним з найбільших переворотів у духовній історії євреїв. Батьківщиною **хасидизму** (від слова *хасид* – *благочестивий*) судилося стати українському Поділля. Саме тут, у Меджибожі [нині райцентр Хмельницької обл.] народився його лідер – рабин **Ізраель бен Елієзер** (1700-1760), який отримав

від сучасників ім'я *Баал Шем Тов*, тобто у дослівному перекладі – *Власник Доброго Імені*. Після багаторічних блукань по єврейських громадах України в ролі мандрівного знахаря, проповідника і ворожбита Баал Шем Тов близько 1740 р. осів у Меджибожі, оточивши себе учнями. Писаних праць засновник хасидизму не залишив, тож згодом послідовники розповсюдили афористичні висловлювання вчителя, систематизувавши суть його проповідей та бесід (у 1780 р. рабин Яків Йосиф із волинського Полонного видрукував також збірку власних проповідей, які спиралися на систему поглядів Баал Шем Тоба).

Суть нового вчення можна окреслити формулою – *Вся земля наповнена Богом*, тобто увесь світ є проявом Божества, оскільки Бог присутній скрізь і в усьому. Постійний зв'язок між Богом і людиною виражається, за Баал Шем Товом, не лише у впливі Бога на людські справи, а й навпаки – у здатності людини силою своєї молитви вплинути на Бога, а через нього – на світ. Кожен вчинок і кожне слово, отже, мають певний вплив на небесні сфери, але найбільше діє на них молитва, котра з механічного обряду мусить стати піднесеним поривом до неба, звільненням людини від матеріальної оболонки. Найповніше здійснює таке злиття з Богом справжній праведник – *цадик*: його молитва здатна відчутніше впливати на небесні сфери, ніж молитви звичайних євреїв. Душею він постійно знаходиться на небі, спускаючись лише для того, щоб рятувати душі людей, тому кожен єврей мусить прихилитися до нього як до наставника і духовного керівника (*цадиками* стали учні Баал Шем Тоба та їхні нащадки, пост *цадика* – наставника і судді своєї громади – вважався спадковим, тож сформувалися цілі династії *цадиків*, які тягнуться замалим не до наших днів). Укріпити ж віру, як учив Баал Шем Тов, можна лише тим, що кожний стане у щоденному житті *хасидом*. Ось як виглядає ця настанова в одній із рабинських проповідей:

Існує талмудичний вислів: "Якщо всі люди розкаються, то прийде спаситель-Месія". І тоді я вирішив зробити щось для цього. В успіху я не сумнівався, але з чого почати? Світ такий великий! І я вирішив почати зі своєї країни, яку знаю непогано. Але й країна моя надмір велика, чи не краще почати з мого міста? Але й місто моє величезне, почну-но я краще з моєї вулиці, ні – з мого дому, ні – з моєї сім'ї. А, мабуть-таки, почну з самого себе!

Лишається додати, що екзальтований (український) варіант хасидизму не прижився у Литві й Білорусі, де єврейське населення було більш освіченим. Натомість великої популярності там набуло вчення, запропоноване наприкінці XVIII ст. знаменитим теологом Шнеуром Залманом, котрий надав хасидизму

раціоналістичного характеру, применшивши роль *цадика* і релігійного екстазу в молитві. Власне в цьому варіанті хасидизм існує до наших днів, охоплюючи тисячі послідовників по всьому світі; священною прабатьківщиною своєї віри євреї-хасиди вважають Меджибіж, де був похований Баал Шем Тов, та ще кілька українських містечок, пов'язаних з діяльністю його знаменитих послідовників – Умань, Полонне тощо.

Селянська проблема. Опришківство, гайдамаччина, Коліївщина

Селянське питання, про яке вже згадувалося у вступі до цього параграфа, у XVIII ст. не було проблемою суто польською. У Росії спорадичні виступи простолюду переросли на кровопролитну селянську війну 1773-1775 рр. під проводом Омеляна Пугачова. На Лівобережній Україні середина – друга половина цього ж століття позначена помітними селянськими заворушеннями у Стародубському, Миргородському та Лубенському полках, на Новгород-Сіверщині, Слобожанщині. Один за одним спалахували селянські бунти в сусідній Угорщині (1735, 1753, 1755, 1764, 1765), стаючи (як і в Росії, козацькій Україні чи Польщі) відповіддю на посилення панщизняного примусу. Останній виявився логічним наслідком переорієнтації панського господарства з внутрішніх потреб на ринок, на здобуття коштів для показного способу життя – у XVIII ст. уже обов'язкового атрибуту вищих станів, для будівництва дорогих, доти незнаних палаців, для закупівлі предметів побутової розкоші. Ця, загалом типова для країн екстенсивного господарювання, ситуація в українських регіонах Речі Посполитої додатково обтяжувалася, як уже зазначалося, ворожістю до *чужого* пана – *ляха* й *католика*, викрешуючи спалахи лютої ненависті, замішаної на пам'яті про не такі давні *козацькі часи*.

Характерною для України деталлю було й те, що внаслідок велетенських розмірів тутешніх володінь (для прикладу, Потоцьким в одному лише Брацлавському воєводстві належало 18 тис. км² землі) вони використовувалися не прямо, а через оренди й суборенди, тобто мусили задовольняти апетити цілої піраміди власників, яка височіла над селянином. Щодо обсягу й характеру повинностей, то різні регіони України знаходилися в неоднаковому становищі. Найгіршим життя селян виявилось там, де панський гніт не був свого часу розхитаний козацькою революцією – в Галичині, на Волині, Західному Поділлі. Так, волинська панщина від селянського двору з початку до кінця XVIII ст. виросла пересічно з 194 до 240 днів на рік, а в

Галичині на кінець століття могла доходити до 300 днів. Окрім цього, селянин був зобов'язаний до багатьох додаткових робіт по ремонту млинів, доріг і ставів, перевезенню вантажів на потреби панського двору, прядіння вовни та ін. Збільшення обсягу повинностей найчастіше ініціювалося тимчасовими користувачами – орендарями й суборендарями. Це виразно ілюструють тогочасні селянські скарги (*супліки*), адресовані вищому власникові. Наприклад, у одній з них (1758) мешканці сіл Тершова і Завадки Самбірської королівської економії описують збільшення панщини, запроваджене орендарем, так: раніше за день оранки або перевезення снопів чи сіна рахували по два дні панщини, нині – один; за доставку одного воза дров писали день панщини, а тепер за те саме вимагають два вози; за те, що протягом півдня розкидався гній на полі, рахували день панщини, а тепер за те саме треба робити повний день і т. д. Конфлікти з орендарями стають чи не основною прикметою селянського життя. Мирною спробою його розв'язання були скарги, де після перерахування кривд звично додавалося: *"А як це на це не буде панської ласки наших вельможних дідичів, розійдемося з села"* (так звані *втечі*, тобто таємні переходи підданих на інше місцепроживання, лишилися для XVIII ст. таким же актуальним сюжетом, як і століття тому – пор. розд. IV, § 3). Проте скарги мало зараджували лихові, бо вельможний пан був далеко, а орендар почував себе в селі царем і богом. Ось як колоритно описує саме таку ситуацію повторна скарга мешканців с. Білої Кам'янець-Подільського староства 1789 р.:

...Після від'їзду ясновельможних панів і найособливіших добродіїв [тобто комісарів, яким була подана перша скарга] більше ста люду вже покарано, і на тім ще на стало, а все нам виказують*: Ото ваша супліка! Ви собі мислили, же то ваші батьки приїхали, і супліку-сте подали, а ваші батьки в Білій не забавили, до чорта поїхали, а ми як булисьмо вашими панами, так і будемо, скурві сини – і в сміх...

Натрапляємо і на різкіші форми протесту – погрози, хапання за дрючки, підпали дворів тощо. Проте в цілому таким спонтанним спалахам невдоволення було далеко до тієї загрози, яку ховало в собі бунтівне Подніпров'я. Останній факт є тим виразніший, що тутешній панщизняний примус не йшов у порівняння з рештою регіонів України. Основні повинності у колишньому епіцентрі Руїни, новоколонізованому впродовж 20-40-х років, зводились до грошового податку (*чиншу*) та продуктової данини (до кінця

---

* До цього місця текст супліки складено польською мовою, а далі погрози орендарів селяни викладають по-українськи (латинською, звичайно, абеткою).

XVIII ст. власне така форма підданської залежності охоплює 60-70-% тутешніх селянських господарств). У багатьох місцевостях надовго затрималися *слободи*, тобто пільгові поселення, взагалі звільнені від сплати податків. Втім, і самі податки порівняно з галицькими чи волинськими часто виглядали символічними. Однак це, як ми далі переконаємося, не пом'якшувало напруги, бо склад тутешнього населення був суттєво іншим, ніж на здавна заселених внутрішніх теренах, формуючись з напливового елемента – енергійного, підприємливого, а то й авантюристичного. Крім усього, з 1730-х років, коли на старі місця повернулася вигнана Петром I Запорізька Січ, її близький подих знову став відчуватися біля самих околиць Київського і Брацлавського воєводств. Та й запорожці завжди почували себе тут як удома – адже це була їхня земля, віками поливана козацькою кров'ю, тож *гуляти* на ній вони вважали за своє невід'ємне право. А по чийй стороні лежали симпатії селян – чужої *лядської* влади чи запорозьких гуртів – зайве питати.

Ось на такому неоднорідному тлі у двох прикордоннях України (київсько-запорозькому – на межі зі степом, а також галицькому – у лісах і полонинах Карпат, де сходилися кордони Речі Посполитої, Волощини й Угорщини) набуває величезного розмаху соціальний бандитизм, який у тогочасних судових джерелах зветься **опришківством** і **гайдамаччиною**. Слово *опришок* (найімовірніше, запозичене з румунської, де воно позначало *розбійника*) фіксується в офіційних актах з 1550 р., а слово *гайдамака* (від турецького *гайдамак* – *розбійник*) – з 1717 р. Унікаючи лайливого змісту урядової термінології, фольклорна традиція часто називає опришків *чорними хлопцями*, а гайдамаків – *бурлаками* (з татарського – *волоцюга*, *бездомна людина*). Згодом *бурлаками* стали звати також заробітчани і мандрівних наймитів, однак первісне значення цього поняття виразно фіксується, наприклад, у одній з пісень гайдамацького циклу: за покликом одного з *бурлак* ховати отамана збираються *усі бурлаки*, котрі самі себе за козацьким звичаєм називають *молодцями*:

*Гей, збирайтеся, панове молодці,
та все народ молодий!*

*Гей, збирайтеся, панове молодці,
в славний лісок Лебедин...*

Бурлаки та *чорні хлопці* у народному сприйнятті були благородними розбійниками, що відбирають несправедливо нажите багатство і роздають бідним, захищають скривджених та убогих. І тих, і других фольклорні перекази наділяли рисами месників, котрі, як оповідається в одній з легенд про

найзнаменитішого серед опришків – Олексу Довбуша (1719-1745), *розбивали тих панів, що хлопам кривду робили; у багатих брали, а бідним роздавали; за нас заступалися та нас боронили від усякої біди.*

І хоча й опришкам, і гайдамакам траплялося *розбивати* не тільки панів, але й свого брата-простолюдина (зрозуміло, заможного), це не зменшувало симпатій до них селянського загалу. Розбійники, як засвідчують тогочасні джерела, користувалися щонайширшою підтримкою по селах, де їх таємно годували, переховували, лікували. В судових документах увесь час натрапляємо на згадки, що опришки чи гайдамаки діють *у порозумінні і союзі* або *у товаристві чи й у добрій дружбі* з мешканцями сіл та містечок, а в Наддніпрянщині – ще й з ченцями малих православних монастирів (як уже згадувалося, такі існували впродовж усього XVIII ст., рахуючись *задніпрською* частиною Переяславської єпархії).

У опришків, як і в гайдамаків, окрім симпатій населення, була ще одна суттєва перевага – на відміну від урядових каральних загонів молодечі ватаги, діючи у прикордонній смузі, переходили її без вагань. Епіцентром опришківства служило гірське міжкордоння Польщі, Волощини та Угорщини у *Покутті* – місцевості між річками Дністром і Черемошем, відмежованій Чорногорським хребтом. Опришківські гурти, збирались (як, втім, і гайдамацькі) навесні, коли дерева покривалися густою зеленню. Обираючи за сталий осідок малодоступні гірські верховини і звідти спускаючись униз, вони нападали на заздалегідь вибрані садиби, а в разі переслідування блискавично втікали тільки їм відомими стежками на територію котроїсь із сусідніх країн. Варто зазначити, що по той бік кордону діяли свої розбійницькі банди, тому провести межу між опришками-угорцями (тобто, українцями з-за Чорногори або словаками) та опришками-волохами (українцями або молдаванами з буковинських нагір'їв) можна хіба умовно, на підставі формального підданства. Що ж до самих розбійників, то для них це не мало жодної ваги, тим-то часто натрапляємо на згадки про своєрідні "міжнародні" ватаги.

Попри схожість мети, структура опришківських ватаг суттєво відрізнялася від гайдамацької, про яку мова піде трохи далі. Їхні гурти скидаються швидше на архаїчні юнацькі спілки, вступаючи до яких, молодик ніби переступав межу нормативного світу. Коли судити з переказів про найбільш популярного з-поміж *чорних хлопців* – Довбуша, вступ до банди супроводжувався присягою на *топірцях* – гуцульській бойовій зброї, яка завершувалася словами:

"А коли б я не дотримав присяги - хай мене не мине цей топір і ця опришківська зброя на землі і під землею..."

Стародавня присяга на зброї, що закінчується власне таким зворотом – річ відома, у тому числі в язичницькій Русі, але в устах людини, яка вже багато століть виголошувала її, покликаючись на християнські святощі, наштовхує на роздуми. Втім, гуцульська язичницька міфологія, як відомо, майже до наших днів залишається однією з найживучіших в Україні. До її сфери, зокрема, належить і символічний образ топірця – зброї пращурів-велетнів (*лелетів*), які, згідно з гуцульською легендою, колись жили в *Чорногорі* – центрі всесвіту, звідки народи розійшлися навсібіч. З певними рудиментами архаїчного світогляду пов'язана і згадка у присязі про світ *під землею*, де, як видно зі знаменитої пісні про поранення і загибель Довбуша, місця тілові розбійника не було. Помираючи, він звертається до опришків з проханням *підняти* [його тіло] *на топірці і занести в Чорногору*, але не ховати там, а *посікти на дрібен мак*. Натомість награвовані скарби належали землі. Смертельно поранений Довбуш (1745), перенесений представниками влад з лісу до с. Космача, на питання, де знаходяться здобуті ним цінності, як свідчить протокол, відповів: *"В полонині у Чорногорі. Бог знає, я знаю. Земля тим буде користуватися"*. Не менш промовистим є набір сакральних предметів, знайдених у загиблого: ладанка, пляшечка зі свяченою оливою, різьблений дерев'яний хрестик, а поруч – *дев'ять зернин у вузлику та пір'я різних птахів*. Без детальних етнологічних студій вкрай загадковими лишаються і витоки відомого звичаю не рятувати, а добивати поранених і хворих членів ватаги під час походу, що наївно було б пояснювати примітивним інстинктом самозбереження – той, у кого він був достатньо розвинутий, не ходив у опришки.

Опришківство як форма соціального бандитизму протрималося в Карпатах з середини XVI до 20-30-х років XIX ст., зазнавши найбільшого піднесення якраз у часи, про які йде мова в цьому параграфі. За три століття свого побутування воно виробило власні ритуали та символіку, що можуть бути пояснені лише тоді, коли дослідники врешті відмовляться дивитися на цей феномен як на саму лише кримінальність чи "основну форму класової боротьби селян західноукраїнських земель проти кріпосництва та гніту поневолювачів". Через розшифрування глибинних мотивацій поведінки опришків пролягає, на думку автора цих рядків, і шлях до розуміння внутрішньої структури та неписаних законів опришківських гуртів. Варто додати, що це полегшується наявністю паралельно-порівняльного матеріалу

аналогічних груп "благородних розбійників" з румунських, угорських, словацьких та балканських гірських регіонів.

Прикордонний фактор був визначальним і в феномені гайдамаччини. Через пограничну смугу між Росією та Річчю Посполитою запорозькі ватаги з території січових володінь переходили на Київщину, базуючись, як правило, у *Чорному лісі**. Звідси, обростаючи спільниками-селянами, вони здійснювали рейди на садиби шляхти та євреїв-орендарів, костьоли тощо. Тактика цих нападів спиралась на вироблені віками татарсько-козацькі прийоми степового добичництва. За опорну базу грабіжницьких загонів служив закладений у безпечному місці *кіш* (з тюркськ. код – *стійбище, табір*), а вже з нього окремі кінні роз'їзди, учасники яких брали з собою по двоє коней для швидкого переміщення, вирушали на небезпечний промисел. Повернувшись з награбованим, гайдамаки *дуванилися* (від турецьк. *диван* – *збори, поділ здобичі*), а далі врозсип чи гуртом – як поталанить – відступали назад через кордон на територію січових володінь, а інколи ще далі – в пограничні терени ханського Степу. Ці передислокації локалізувалися у смугі, яку нині займає південь Черкаської та північна і західна частини Кіровоградської областей. Бездоганна орієнтація у плетиві степових балок та урочищ вздовж допливів Південного Бугу, Інгулу та Інгульця дозволяла без особливих проблем уникнути погоні, ба – навіть переганяти між прикордонними пунктами захоплену худобу, простуючи до центру січової Бугогардівської паланки на Бузі нижче впадіння р.Синюхи (про адміністративно-територіальний поділ володінь Запорізької Січі див. докладніше у наступному параграфі).

Основною здобиччю гайдамаків були не стільки захоплені у шляхетських садибах та костьолах цінності, як традиційно прийнято вважати, скільки худоба – її переганяли чередами, отарами, табунами, нерідко – до тисячі голів. Крадена худоба широко перепродувалася і відразу на місцях – у прикордонних селах та містечках, і в Січі. Походи запорозьких ватаг, які самі гайдамаки на допитах називали ходінням *в Полскую область на здобич*, часто інспірувалися самим начальством Бугогардівської паланки, оскільки давали і йому певний зиск. Зрозуміло, що потім паланка категорично відмежовувалася від спійманих добичників-невдах, заявляючи, як, наприклад, на прикордонній комісії 1751 р., що:

...в претензии полской не есть причиною, ибо в Запорожском Войскѣ Низовом бивает по своѣй охотѣ и разных наций, а потом

---

* Фрагменти цього лісового масиву донині існують між містами Смілою, Кам'янкою і Чигирином.

возвращаются паки в свои отечества и тамо или индѣ гдѣ от них либо какіе послѣдовали зліе поступки, то оноє Войску Запорожскому Низовому почитать не єсть прилично і ненадежно.

Традиційність степового добичництва диктувала не менш традиційну, тобто козацьку, структуру гайдамацьких ватаг. На відміну від опришківських побратимських колективів, пов'язаних взаємною клятвою, останні – це суто військові формування (часто чималі – до 300-500 осіб), на чолі яких, окрім виборного отамана, нерідко стоїть ще й осавул, а до головного запорозького ядра, за принципом творення найманських *затяжних рот*, долучаються *затяжні козаки і мужики*. Траплялося, що гайдамацькі загони ходили з власною *корогвою*, з'єднаними пішими й кінними лавами. Як дисциплінована збройна група, вони, за свідченням тогочасних джерел, пильно дбали, аби вивезти за собою убитих і поранених, транспортуючи їх при відступі на возах, а далі влаштовуючи полеглим почесний вояцький похорон. Ось як, наприклад, описується такий церемоніал у оперативних донесеннях 1750 р.:

*...при котором де погребении было их, гайдамак, боле 100 человек и все при том чинили пальбу, а по погребении после пальбы заредили ружья свои с пулями... В іншому повідомленні, опублікованому у газеті "Курієр Полскі" під 1736 р., оповідається про повішення гайдамаків під Уманню: *Після відходу наших роз'їздів ці гайдамаки, заскочивши у ті ж місця, познімали трупи і під постріли над ними поховали.**

У часи війни за польський престол, що розгорілася між Августом III та Станіславом Лещинським у 1733-1734 рр., добичницькій гайдамаччині був уперше наданий політичний підтекст. Наприкінці 1733 р. російські війська, підтримуючи Августа, вступили на територію Правобережної України, звернувшись до місцевої людності з закликом про підтримку. Це було блискавично витлумачено як дозвіл *бити панів*, піднісши на поверхню хвилю гайдамацьких ватаг, сформованих як з козаків, так і з жовнірів, селян та різноманітного кримінального елемента. Серед них швидко виділився загін Верлана, колишнього сотника шаргородської надвірної міліції Любомирських, який оголосив себе гайдамацьким полковником і навіть узяв штурмом Жванець, Броди та Збараж (після перемоги Августа відступив у Молдову; його подальша доля невідома). Паралельно діяло ще кілька великих гайдамацьких загонів – запорожців Матвія Гриви і Медведя (обидва до 1736 р. чинили спустошливі наїзди на шляхетські садиби і навіть міста – Вінницю, Паволоч, Сквиру, Погребище, Крилів, Чигирин), а також колишнього сотника надвірної міліції князів Четвертинських Сави Чалого. Після 1735 р. Чалий утік на Січ,

1740 р. знову повернувся на польську службу, але вже наступного року був скараний на смерть за зраду однією з гайдамацьких ватаг.

З'єднаними зусиллями російських і польських влад спалах 1734-1735 рр. вдалося пригасити. За законами військового часу, полонених гайдамаків вішано на місці, часто – спеціально на російсько-польському кордоні *на пострах іншим гультяям*. Вже згадана газета "Kurier Polski" у січні 1737 р. писала:

Козаки, або гайдамаки снують на кордонах, ховаючись у пасіках та придніпровських лісах. Зазнавши кілька разів від нашого війська поразки, вони вже не наслідуються вриватися у нашу країну, а тому тутешні мешканці захищені від цього гультяйства...

Проте оптимізм виявився передчасним. Згадана газета впродовж того ж самого 1737 р. регулярно публікує звістки про те, що в околицях Летичева, Сміли, Білої Церкви, Крилова, Шаргорода, Немирова, Лисянки та Суботова раз по раз з'являються гайдамацькі ватаги, котрі *вриваються, хапають, де що можуть схопити, і зникають*, бо роз'їзди *не можуть їх вистежити* – вони як у землю провалюються. Ведучи неоголошену війну *гультяйству*, польські влади виловлювали й страчували ледве не кожного підозрілого запорожця, який лиш траплявся на очі. Своєрідний рекорд у цьому сумному "спорті" поставила уманська військова адміністрація, котра тільки впродовж 1737-1741 рр., як видно з реєстру канцелярії Коша Війська Запорозького, розпорядилася повісити 110 козаків. Через нечисленність регулярних військ (скорочена "Нічим сеймом" армія Речі Посполитої на всю Правобережну Україну була в стані виставити не більше 4-5 тис. вояків) велику роль у боротьбі з гайдамаччиною почали відігравати загопи надвірного козацтва, або так звана *надвірна міліція*, організована на козацький лад. Спираючись на неї, магнати вкотре забували стару приповідку, що *козаком проти козака воювати – як вовком орати*: і Верлан, і Сава Чалий, а невдовзі й Гонта починали зі служби в надвірних загонах.

Російський уряд, зі свого боку, грізно вимагав від січового начальства, аби гайдамаки на запорозькій території *впредь припинанни не були, но вовся искореняемы без пощады*. Російські команди, як і польські, ганялися за гайдамаками, втім – часто констатуючи в рапортах, що їх *никак взять было немочно*, навпаки – розбійники ще й погрожували, що *команду выколят*. У цілому ж, як констатував 1750 р. київський губернатор Михайло Леонтьєв у своєму рапорті до Санкт-Петербурга, *вышеописанные злодеи не только умаляютца, но от времени до времени умножаются*.

*   *
*

На зламі 1765-1766 рр. до гайдамацької проблеми долучився церковний конфлікт. Як уже згадувалось, у Придніпров'ї парафії були уніатськими, але декілька монастирів – православними. На заклик ігумена розташованого поблизу Чигирини Мотронинського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського, котрий виконував функції намісника Переяславського єпархіального правління на Правобережжі, попи 150 парафій оголосили про своє навернення до православ'я з перепідпорядкуванням о.Мельхіседеку. Відповіддю уніатських церковних влад стали репресії над *новосхизматиками*, коли, зокрема, в липні 1766 р. за підозрою в шпигунстві був заарештований і Значко-Яворський. Скривджений православний клір відразу взяв під свій захист жаботинський сотник Харко, заявивши, як пише один з представників місцевого уніатського духовництва, що *зміг би вчинити ще більше повстання єпотіорем фацере революціонем ї, ніж покійний Хмельницький*. Харко був схоплений і страчений як бунтівник (за іншими даними – убитий у Жаботині), і, як говориться у згаданій записці, *жах [horror] охопив усі тутешні краї*. Очевидно, *жах* – не найточніше слово, яким можна було б визначити глуху ворожість люду, що давно звик бачити шибениці, від чого не меншало *гультяйське свавілля*. Коротка передгрозова тиша, якій судилося вибухнути навесні 1768 р., запала від Черкас до Сміли.

Іскрою стали дії барських конфедератів. Керуючись гаслом *оборони віри й вольності*, вони силою зганяли людей до Канева, Чигирини та Сміли і примушували присягати на вірність конфедерації. Екзекуції впали і на голови *новосхизматиків*: їх погрожували *вирізати доценту*. Як оповідає одна з тогочасних скарг, писана в Каневі, *вони чинили по всій Україні різні жорстокості та заворушення, тож внаслідок таких непристойних вчинків дали привід для гайдамацтва...* Мешканці м.Мошнів точніше передають ставлення простолюду до конфедератів. Змальовуючи кривди від управителя, вони пишуть, що той намірявся на них *конфедерацію спроводити, то єсть ляхов, чтобы з нас, християн, каждый в живих не остался...*

Вірний діагноз спалахові через кілька місяців поставлять і в Петербурзі. В імператорському указі від 12 липня 1768 р. говорилося:

Бунт польських в Україні и Подолии крестьян должно щитать следствием Барской конфедерации, ибо тут фанатизм католиков возбудил равной и в наших единовѣрных...

Проте автори петербурзького маніфесту не згадали головного – власної ролі в розробці сценарію подій. Хронологія ж останніх була такою: у середині березня конфедерати видали перші закличні універсали, а вже між 20-26 березня, як показував потім на допиті лідер повстанців **Максим Залізняк**, до нього в Мотронинський монастир (куди він з Січі вийшов *на послушаніє*) прибуло семеро запорожців на чолі з отаманом Юхимом Шелестом. Той буцімто показав Залізняку лист кошового Січі, *чтоб итти в Полиу для прогнания конфедератов и жидов и для грабежа их*. За кілька днів по тому Шелеста в сварці убили, таємничий *лист* щез, натомість на заклик "козацької пошти" довкола монастиря, розташованого в глухому лісовому урочищі Холодний Яр, до кінця квітня зібралося до 700 запорожців і близько 300 мешканців Правобережжя – селян та козаків з надвірних міліцій. На коші, закладеному тут же, у Холодному Яру, Максим Залізняк був обраний отаманом (далі він буде називати себе *полковником Низового Війська Запорозького*), а один з ченців монастиря відслужив, як каже Залізняк, *молебен за наші успіхи* (народна традиція назве цей молебен *освяченням ножів*).

У другій половині травня, практично одночасно зі вступом російських військ на Правобережну Україну, повстанці вийшли з Холодного Яру, рушивши звичним гайдамацьким маршрутом – Медведівка (батьківщина Залізняка), Жаботин, Сміла, Корсунь, Богуслав, Канів, Лисянка. Уже на початку червня Залізняк видає універсали з закликом *ляхов и жидов...казнить*, а начальник російських відділів Апраксін у власних універсалах закликає тих самих "ляхів" не сприяти конфедератам, бо це буде розцінено як *погані наміри*. Підозріла синхронність подій ще дужче насторожує, коли врахувати, що всі вони супроводжувалися чутками про *золоту грамоту*, яку імператриця нібито через о.Мельхіседека передала Залізнякові, наказуючи йому *увійти в кордони Польщі, щоб вирізати і знищити з Божою поміччю усіх поляків та євреїв*. Збережені тексти цієї "грамоти", зрозуміло ж, апокрифічні, бо петербурзькі майстри дипломатії у відкриту гру ніколи не грали. Однак показово, що в протоколі відповідей Залізняка на поставлені йому на допиті запитання немає навіть найменшої згадки про *золоту грамоту*, котра, найімовірніше, підштовхнула запорожця до дій і навряд чи могла не згадуватися ним під час тортур. Натомість текст протоколу помітно підкреслює не менш міфічний

сюжет – згаданий *лист* кошового отамана (власне з Січі спробують зробити головного винуватця катастрофи).

Втім, плетиво чергової інтриги Петербурга було розгадане вже зарубіжними сучасниками, котрі споглядали події без емоційної заангажованості. Безпосередні враження від вибуху руйнівної стихії 1768 року описав секретар французького посольства в Росії Шарль Рюльєр у своїй книзі "Історія анархії в Польщі". Серед причин гайдамацького кровопролиття на перше місце належить поставити, на його думку, провокаційні дії російських влад, які за посередництвом православного духовництва цілеспрямовано підбурили спалах релігійного фанатизму українських селян та козаків, поєднаний з соціальною ненавистю і ксенофобією.

Отже, після виступу з Холодного Яру гайдамацькі загони, перетворившись на чимале (до 2 тис.) організоване військо, штурмом здобули згадані вище міста, супроводжуючи свій тритижневий марш розправами над польським та єврейським населенням. 20-21 червня (н. ст.) дійшла черга до Умані. Коли місто вже було оточене, на бік гайдамаків перейшов сотник надвірної міліції Потоцьких **Іван Гонта**, на якого покладалася оборона. Тож у лічені години фортеця впала, і почалося винищення її мешканців та людей з навколишніх поселень, які повтікали сюди, сподіваючись на порятунок за фортечними мурами. Кілька вцілілих очевидців описали жахи **Уманської різанини**, коли, як скаже невдовзі на допиті сам Залізняк, гайдамаки

...против состоящаго во оном местечку народа усилились, причём поляков, жидов, а притом и тех, кои во услужении конфедератов были веры греческой, поcolato немалое число, а сколько – заподлинно знать не могу, однако думаю, не менее как всех мужеска и женска пола, даже до суцких младенцев, тысени две человек поcolato...

Гайдамацький вождь, схоже, применшив число жертв. Традиційно їх обраховують між 12 і 20 тис. Головний удар упав на єврейську частину населення – тут особливо численну. У єврейських свідченнях про Уманську різанину оповідається:

Усі євреї зачинилися всередині синагоги... Нарешті розбійники привезли гармату і ядрами стріляли по синагозі... Убили тисячі євреїв, аж їхня кров переливалась за поріг синагоги... Потім винесли з синагоги сувої Тори, порозгортали їх на вулицях і верхи їздили по них...

В пам'ять про цей день було складено кілька єврейських *плачів*, в одному з яких говориться:

*Отче небесний! Як міг Ти споглядати,
Щоб українські євреї зазнали таких страждань?
Хай постануть перед Тобою всі злодіяння гайдамаків,
Володарю світу!
Допоможи всім, хто заступився за нас! Амінь.*

Не набагато кращою виявилася доля поляків і навіть українців-уніатів. Так, цього ж дня було зарізано 400 учнів місцевого василіанського колегіуму, а тіла їх покидано до криниць. Загалом же за три тижні КОЛІВЩИНИ*, згідно з обрахунками польських і єврейських істориків, кількість забитих, спалених чи знищених в інший спосіб сягнула 200 тис. чол., хоча з необхідною безсторонністю ці цифри і досі лишаються неперевіреними.

У вирі гайдамаччини, яка впродовж червня – початку липня 1768 р. винесла на поверхню близько 30 менших повстанських загонів, один з них, загнавшись аж за турецький кордон, спалив прикордонне містечко Балту нині Одеської обл.,. Запахло міжнародним скандалом і навіть війною, та й сили конфедератів, проти яких російські влади власне і спровокували гайдамацький вибух, на той час уже були розсіяні. Відтак на початку липня 1768 р. царські війська оточили під Уманню табір тепер непотрібних гайдамаків. Ті не вчинили ніякого опору, наївно вважаючи російських солдатів союзниками, тож без жодного пострілу вдалося заарештувати понад тисячу озброєних відчайдушних людей. Більшість з них (понад 840) як піддані Речі Посполитої були передані польському командуванню, а решту вивезено до Києва. Польську партію бранців невдовзі стратили у с. Кодні поблизу Житомира та у с. Сербах [нині Могилівського р-ну Вінницької обл.]. У Кодні був четвертований і Іван Гонта. Пізніше народна традиція оповідатиме, що з нього пасмами дерли шкіру, а він приказував: *"І тут збрехали клятві ляхи! Казали, що болітиме, а воно й не болить"*.

Суд над російською групою в'язнів (понад 220 осіб) відбувся у Києві, і присуд їм випав м'якший. Усіх належало бити батогами, а далі на щоках і на лобі кожного розпеченим залізом проставити тавро з трьох літер – ВОР. Після цього засудженим виривали ніздрі і в кайданах відправляли до Нерчинських каторжанських копалень. В'язнів поділили на чотири групи, виконавши вирок

---

* Так згодом стали називати гайдамацький вибух червня 1768 р. (від слова колій, яким на Черкащині й Київщині називають різників, що спеціалізуються на забиванні свиней). Говорячи про Коліївщину, не можна оминати прислужницької аморальності радянської історіографії, яка навіть "Етимологічному словнику української мови" нав'язала пояснення терміну Коліївщина не від слова колій, а від слова кіл, тобто дрючок, бо, мовляв, коли були зброєю більшості повстанців (пор.: УРЕ, т. VII, с.5).

у формі повчального спектаклю: для заспокоєння турецьких влад – у прикордонній Балті, польських влад – на Васильківському межовому форпості під Києвом, для постраху січовиків – на терені запорозьких володінь під Чорним лісом та на р. Самарі. На завершення варто згадати, що Максим Залізник по дорозі на заслання пробував тікати, але був упійманий; його подальша доля невідома.

У другій половині XVIII ст. поодинокі гайдамацькі ватаги ще виринають то на Правобережжі, то на Лівобережжі, то на Слобожанщині, проте ні за чисельністю, ні за зухвалістю операцій жодна з них уже не дорівнялася гайдамаччині 30-60 х років.

Як і опишківство, гайдамацький бандитизм завжди був полем протистояння польських та єврейських істориків – з одного, та російських і українських – з другого боку. Над першими при всіх модифікаціях думки тяжіє алергія до "розгнudzаних інстинктів напівдикого суспільства" (як висловився ще в 1901 р. Францішек Равіта-Гавронський), над другими – бажання сховатися від жорстокого перебігу подій за піднесенням гайдамаччини до рангу "національно-визвольного руху проти шляхетської Польщі", викликаного "тяжким кріпосницьким гнітом" та "релігійними утисками". Автор цих рядків, спеціально не досліджуючи гайдамаччину, не вважає етичним пропонувати готові рецепти для пошуку порозуміння. Однак вихід все-таки бачився б у нагадуванні банального постулату: історик **не судить**, а **намагається зрозуміти** своїх героїв, неупереджено вислуховуючи і вбивцю, і його жертву, бо для нього обидва є рівноцінними суб'єктами минулого. А під таким кутом зору гайдамаччина, на жаль, ще не досліджувалася.

Зміни в житті Церкви. Василіанське просвітництво

Востаннє про церковне життя на Правобережжі ми згадували з нагоди розбрату, що розділив Київську православну митрополію на лівобережну (якою з 1659 р. керував місцеблюстител митрополичого престолу) та правобережну, де, своєю чергою, з 1663 р. утвердилася юрисдикція двох митрополитів – Йосифа Нелюбовича-Тукальського (1663-1575), котрому підлягали вірні козацького Подніпров'я, та Антонія Винницького (1663-1679), чие архіпастирство визнавали на Волині, Галичині й Поділлі. У другій половині тривожного XVII ст. не уникла внутрішніх незгод і уніатська церква, що вдалося врегулювати лише за митрополита Кипріяна Жоховського (1674-1693).

У вихорі Руїни та безперервних воєн – російсько-польської 1660-1667 рр. та польсько-турецької 1672-1676 і 1683-1684 рр. – православні владики з єпархій, ізольованих від козацького світу, виявилися загнаними в глухий кут. Контакти з Константинопольським патріархом були перервані через військові дії, а водночас був втрачений і зв'язок з Київським престолом, оскільки його місцеблюститель мешкав у Чернігові, тобто на території ворожої держави. Антимосковські ж настрої більшості владик навряд чи потребують коментування (винятком був хіба луцький єпископ, князь Гедеон Святополк-Четвертинський, який 1684 р. емігрував на Лівобережжя, де наступного року був обраний Київським митрополитом).

У такій обстановці ще напередодні смерті митрополита Антонія Винницького частина впливових православних ієрархів, зокрема – особисто близький до короля Яна III Собеського львівський владика Йосиф Шумлянський, перемишльський владика Інокентій Винницький та архімандрити Унівського й Овруцького монастирів Варлаам Шептицький і Сильвестр Тваровський розпочали переговори з папським нунцієм про можливе порозуміння з уніатами. Сам Шумлянський 1677 р. у присутності короля присягнув на унію, пообіцявши оголосити її у своїй єпархії після того, як зможе переконати духовенство та мирян. Його програма, яку інколи називають "проектом нової унії", передбачала добиватися так і не досягнутого після 1596 р. урівняння в правах вірних Грецького обряду з католиками, а також першочергове навернення в унію шляхти і членів міських братств.

Після смерті митрополита Антонія Винницького (1679) у Любліні в 1680 р. відбувся з'їзд православних та уніатських ієрархів для богослівської дискусії. Проте спроба організаційного порозуміння у зв'язку з негативним ставленням до неї Римської курії не вдалася. Тим часом слідами Шумлянського пішли згадані вище Винницький, Шептицький і Тваровський, котрі 1681 р., як і він, негласно визнали унію перед нунцієм.

Серед цих перипетій надійшов 1686 р., коли був підписаний так званий *Вічний мир* між Росією і Річчю Посполитою. Згідно з одним із його пунктів, православна церква на території Польсько-Литовської держави підпорядковувалася Київському митрополитові (на той час уже залежному від Московського патріарха), а царський уряд отримував право опіки над православним населенням. Тим самим тисячі православних Речі Посполитої в очах своїх співгромадян перетворювалися на репрезентантів чужих, потенційно ворожих інтересів. Це стало останнім поштовхом до розв'язання церковної проблеми, яка, по суті, була вже майже вирішена. Між 1691-1703 рр.

у всіх православних єпархіях на українській території Речі Посполитої була проголошена **унія**: 1691 р. – у Перемишльській, 1700 р. – у Львівській, 1702 р. – в Луцькій; 1703 р. унію схвалила подільська частина Львівської єпархії, а з 1708 р. до цих рішень приєдналося і найавторитетніше з братств – Львівське. Пам'ятаючи сумний досвід Берестейського собору, ієрархи дипломатично підготували свою паству, тож у цілому навернення величезних територій пройшло без ускладнень. Додатково цьому сприяло й те, що активну участь у церковному житті ще брала дрібна православна шляхта, яка усвідомлювала зміни в релігійній та загальнополітичній ситуації. Лишається додати, що аналогічні процеси відбулися безболісно і в Білорусі.

Таким чином, з початку і майже до кінця XVIII ст. Київська митрополія унійного обряду охоплювала вісім єпархій України та Білорусі, пізніше званих *дієцезіями*: Київську митрополічу, Полоцько-Вітебську, Володимиро-Берестейську, Пінсько-Турівську, Луцько-Острозьку, Львівсько-Галицьку (їй підпорядковувалося і Поділля), Перемишльсько-Самбірську і Холмсько-Белзьку. Постійної резиденції уніатський митрополит спершу не мав, а з другої половини XVIII ст. таку роль почав відігравати Радомишль на Житомирщині, де резидувала митрополіча *консисторія* – адміністративно-судовий апарат для управління церковними справами. Напередодні першого поділу Речі Посполитої 1772 р. Київська митрополія нараховувала 9.300 парафій і близько 4,5 млн. вірних.

Що стосується її внутрішньої структури і обрядовості, то після Замойського собору 1720 р., де вперше порушувалися ці питання, вона поступово зазнала помітної латинізації. Зокрема, були внесені певні поправки до богослужебних книг та самого порядку літургії відповідно до католицького канону, а також запроваджено ряд суто католицьких релігійних свят. Зазнала змін внутрішня обстановка в церкві (наприклад, було поставлено лави) і навіть зовнішній вигляд священників, які стали голити бороди. З одного боку, ці новації начебто віддаляли уніатську церкву від традиційного православ'я, але з іншого – сприяли кращому порозумінню між людьми Грецького обряду та їхніми сусідами-католиками, бо власне у ці часи починає досить широко фіксуватися так звана "дворитуальність", коли вірні обох обрядів стали навзаєм хрестити дітей, укладати без перешкод шлюби, брати участь у спільних відправах тощо. Проте якщо екуменічні здобутки уніатства належать до його безсумнівних переваг (особливо ж зважаючи на бурхливе, багате на внутрішні конфлікти життя польсько-українського суспільства XVIII ст.), то безумовно негативну роль відіграло те, що уніатська церква поволі, але

неухильно спольщувалась у мовному відношенні. Наприклад, коли літургії ще традиційно відправлялись *по-руському*, то проповіді та інші церковні чини вже, як правило, стали польськомовними, спонтанно, через полонізацію кліру, призводячи до спольщення прихожан. Втім, справедливим це твердження є лише стосовно ієрархічно вищого духовництва, тоді як основна маса сільських священиків, як уже відзначалося у вступі до цього параграфа, лишалася далекою від польської мови і культури (а швидше – і від усякої культури, оскільки поліпшення церковної організації впродовж XVIII ст. так і не встигло докотитися до сільських попів, матеріально нужденних, неосвічених і цілком залежних від шляхти – власників поселень, що входили до певної парафії).

Таким було становище уніатської церкви напередодні розчленування українських територій між Росією та Австрією. Після падіння Речі Посполитої доля уніатських церковних структур склалася по-різному. У Російській імперії указом Катерини II 1795 р. митрополича кафедра та підпорядковані їй єпископії були ліквідовані, а люди, які побажали залишатися в унії, підпорядковувались білоруському уніатському архієпископу. Водночас форсовано прискорювався перехід місцевого населення, котре офіційно трактувалося як *сображенное лестью и насилем с пути правого в соединении с римскою верою*, у православ'я. За два-три роки уповноважені Петербургом місіонери за активної підтримки місцевих російських влад, застосовуючи де антипольську агітацію, а де – примус та шантаж, навернули на Київщині, Волині та Поділлі близько 4.700 уніатських парафій (цієї конверсії вдалося уникнути лише 16 з 103 василіанських монастирів, що протрималися до остаточної ліквідації василіанського ордену у 1830-х роках). Впродовж 1796-1797 рр. усталилася і нова церковно-адміністративна структура новонавернених регіонів, де було створено Подільську, Волинсько-Житомирську та Київську православні єпархії. Лишається додати, що в процесі цієї "реправославізації" значна частина вірних, особливо з-поміж дрібної шляхти та духовництва, перейшла на католицизм, не сприймаючи православ'я у його російському варіанті. У цілому ж, зважаючи на підпорядкованість Російської православної церкви інтересам влад, а також беручи до уваги загальне спрямування політики Петербурга, так зване *возз'єднання* уніатів з православ'ям не можна оцінити інакше, як один із засобів русифікації новоприєднаних територій.

Інакше склалася доля уніатської церкви в тій частині України, яка з 1772 р. відійшла до Австрії. Віденський двір, на відміну від Петербурзького, став на шлях радикального зміцнення становища уніатів (за чим стояли не стільки

суто просвітницькі мотиви, скільки бажання навести порядок у розбурханих анархією новоприєднаних володіннях). У 1774 р. імператриця Марія-Тереза оголосила декрет, яким заборонялося вживати слово *уніат*, замінене віднині терміном *греко-католик* (як вона писала, аби *покінчити з усім, що могло б дати привід уніатам вважати себе гіршими від римо-католиків*). Тоді ж, у 1774 р., у Відні була заснована греко-католицька семінарія (1783 р. її буде перенесено під назвою *генеральної* до Львова). Син і співправитель Марії-Терези Йозеф II у 1775 р. прирівняв духівництво Греко-католицької церкви до світської знаті, що відкривало вільний доступ до сеймів; ним же 1781 р. був виданий відомий *толеранційний едикт*, що урівнював права представників різних віровизнань – католиків, греко-католиків, православних та протестантів, суттєво нормалізувавши міжконфесійні стосунки в державі. Одночасно уряд подбав про матеріальне забезпечення приходських священиків, а з 1786 р. була запроваджена обов'язкова літургія мовою місцевого населення. Врешті, кульмінацією австрійських реформ стало відновлення 1808 р. Галицького митрополичого престолу. Комплекс згаданих заходів, вписуючись у загальну церковну політику Іабсбурґів, започатковану Йозефом II, перетворив галицьке греко-католицьке духівництво на вірних прибічників віденської політики і Віденського престолу, а з іншого боку – заклав міцні підвалини для зростання його ролі в національному відродженні Західної України, яке невдовзі перетворить її на твердиню українства.

* *
*

Впродовж усього XVIII ст. центральну роль в уніатській церкві відігравав створений 1617 р. митрополитом Йосифом Веляміном Рутським чернечий орден **василіан** (пор. розд. IV, §4). На середину XVIII ст. на території Речі Посполитої існувало 148 василіанських монастирів, у тому числі в Україні – 122, і серед них такі великі, як Почаївський, Дерманський, Жидичинський, Унівський тощо. На Замоїському синоді 1720 р. було прийнято ухвалу, згідно з якою монастирі українських дієцезій витворювали окрему – так звану *Святопокровську провінцію* (на відміну від білоруських, об'єднаних у *Святотроїцьку провінцію*). Остаточна легалізація обох провінцій – *Коронної* (української) та *Литовської* (білоруської), затверджена папським бреве 1742 р., завершила понад столітній період формування чернечого ордену василіан, що віднині отримувал назву *Ordo Sacti Basilii Magni Ruthenorum* [OSBMP]*. Його

---

* Чин Святого Василя Великого Русинів РЧСББР.

члени вилучалися з-під влади митрополита, підпорядковуючись власному ієрархові – *протоархімандриту*; останній обирався строком на чотири роки з кандидатів то однієї, то другої провінцій, а його резиденцією вважався монастир у Тороканях на Підляшші. Статус самоврядної провінції отримувала також Супрасльська архімандрія – один з найбільших і найбагатших василіанських монастирів.

Напередодні поділів Речі Посполитої василіани займали п'яте місце серед чернечих орденів країни, поступаючись лише таким старовинним орденам, як францисканці, єзуїти, бернардинці і домініканці, а їхня загальна чисельність на 1772 р. складала 1258 осіб. Після розпаду держави до Австрії відійшло 42 монастирі, де 1782 р. більшість їх була закрита (за кілька років, коли проводилися вже згадані церковні реформи Йозефа II, було секуляризовано близько 600 монастирів різних конфесій). Підпали під ліквідацію й ті, що опинилися в складі Російської імперії: лише 16-ом з них вдалося протриматися до 1839 р., аж доки царським указом не було проголошено скасування унії.

Найяскравішою сторінкою в діяльності василіан впродовж XVIII ст., поруч з традиційною опікою німецьких (бо ж кожен з монастирів утримував *шпиталь*, себто богадільню, дитячий притулок для сиріт та аптеку), належить вважати просвітницьку роботу. Її початки були закладені ще в середині XVII ст. (пор. розд. IV, §4), однак до 70-х років XVIII ст. василіанські школи працювали переважно на підготовку церковних кадрів, котра провадилася в дієцезіальних семінаріях, що виникли на базі старих соборних шкіл у Володимирі, Холмі та Луцьку, а також нових училищ, заснованих у Бучачі (1712), Львові (1720), Умані (1766) тощо. Принагідно варто зауважити, що більшість з них відкрилася на добродійницькі кошти місцевих магнатів, як, наприклад, школа в Шаргороді, фундована Станіславом Любомирським, Бучачі – Миколаєм Потоцьким, Любарі – Францішком Любомирським, Умані – Францішком Потоцьким і т. д. Теологічного рівня з-поміж них сягали Луцька та Львівська, решта завершувалася класами риторики та філософії.

Паралельно у більших монастирях (Кременці, Гощі, Загорові, Замості, Кам'янці, Вінниці, Почаєві та ін.) діяли навчальні класи для так званих *новіціїв* [послушників, що готуються прийняти постриг]. Вони тривали ледь більше року, протягом якого слухачі вивчали риторику та філософію – базові предмети для оволодіння мистецтвом проповіді; чисельність таких слухачів не була великою, коливаючись від одного до двох десятків осіб.

Новий етап у василіанському шкільництві припадає на останню третину XVIII ст., безпосередньо пов'язуючись з реформами, що з 1773 р. були започатковані *Комісією Народної Освіти* [*Komisja Edukacji Narodowej*]. Цей орган виник як реакція на знамените бреве папи Климента XIV від 21 липня 1773 р. ("Домінус ац Редемптор") про ліквідацію ордену єзуїтів*. Для Речі Посполитої це загрожувало обернутися крахом шкільництва, бо власне в руках єзуїтів майже повністю зосереджувалася його мережа. Тож у жовтні 1773 р. за ухвалою сейму виникла згадана комісія у складі 8 членів, яку зобов'язували взяти під контроль конфісковане на користь державного скарбу єзуїтське майно, у тому числі шкільні будівлі, бібліотеки, капітали та все інше, що забезпечувало роботу єзуїтських колегій. І хоча цей крок ненабагато зупинив розкрадання поєзуїтської спадщини, однак став поштовхом для вироблення нової освітньої програми, зіпертої на утилітаризм, характерний для просвітницької ідеології, адептами якої були члени Комісії. На конкретному рівні це, зокрема, знайшло вияв у тому, що різко зменшувався обсяг занять з латини, натомість впроваджувалися, окрім польської (на Україні також – церковнослов'янської), нові європейські мови – німецька, англійська, французька та італійська. Водночас до програм вводилися не практиковані єзуїтами природничо-математичні науки, а як окремі дисципліни мали вивчатися історія та право. Головною ж світоглядною рисою нового шкільництва було те, що воно спиралося на свободу особистості, відштовхуючись від принципу – кожному вільно сповідувати власну релігію, а завдання школи – навчити всіх, якої б віри вони не були, основ патріотичних чеснот та громадянської моралі. Як уже згадувалося, власне такий комплекс ідей був відбитий згодом у нереалізованих реформах Чотирилітнього сейму та Конституції 3 травня. Зазираючи в майбутнє, лишається додати, що навчальний напрям, започаткований Комісією, після поділів Речі Посполитої продовжив себе у школах Віленського навчального округу, до якого аж до 1832 р. належала вся Правобережна Україна, а на базі однієї з цих шкіл – Кременецького ліцею – було засновано Київський університет.

Василіанський орден з перших днів запровадження нового шкільництва став одним з найактивніших його пропагандистів і реалізаторів. Протягом 80-х років XVIII ст. виникають василіанські парафіяльні школи нижчого типу, як правило – трикласні, а також 4-6-літні училища середнього рівня, зорієнтованого на програми Комісії. Серед них особливо виділялася

---

* У 1814 р. орден був відновлений. Катерина II не визнала касачії єзуїтів на території Білорусі, тож єзуїтські колегіуми діяли там і після 1773 р.

Володимирська, яка отримувала високі відгуки інспекцій щодо рівня викладання, а також Канівська, Барська, Острозька та ін. Відповідні зміни було внесено і в навчальні цикли давніших училищ, про які щойно згадувалося.

Паралельно зі школами, створеними з ініціативи ордену, в Кам'янці-Подільському, Кременці, Луцьку, Вінниці й Житомирі виник ряд державних, або *академічних шкіл*, підпорядкованих безпосередньо Комісії. Серед їх учителів теж бачимо василіан, котрі забезпечували навчальний процес добрими педагогічними кадрами з числа молодих високоосвічених ченців, часто – з закордонним вишколенням. Останнє приносило велику популярність василіанським училищам (наприклад, через згадану Володимирську школу проходило до 300 учнів на рік, у Канівській наприкінці століття їх було близько 600 тощо). Навчалися тут переважно юнаки греко-католицького віросповідання, однак не бракувало й дітей місцевої римо-католицької шляхти та городян, у тому числі євреїв.

Вагомий внесок в українське просвітництво внесли василіанські друкарні, що діяли в Уневі, Львові та Почаєві. За підрахунками Марії Підлипчак-Маєрович, кількість їхніх видань між 1648 і 1800 рр. нараховувала 469 позицій, зокрема кириличних друків (церковнослов'янською та староукраїнською мовами) – 286, польських – 118, латинських – 80. Найпотужнішою серед згаданих друкарень була Почаївська, на яку припадає абсолютна більшість видрукуваного – 394 позиції. Понад 60% продукції охоплювала літургійна література, а також книги релігійного змісту, зокрема – збірники проповідей та релігійних пісень і молитов. До них належить і знаменитий тримовний почаївський *Богогласник* 1790 р., що містив *канти*, писані по-українському, по-польському й по-латині і користувався надзвичайною популярністю не лише серед уніатів, але й серед православних по всій Україні.

Світська продукція була представлена шкільними підручниками, словниками, популярною історичною лектурою, перекладами з античних та тогочасних французьких авторів, календарями-порадниками тощо. Ці книги видавалися майже виключно по-польському, що цілком відповідало згаданому вище процесові полонізації інтелектуального життя. До двомовних почаївських видань натомість належав видрукуваний 1722 р. перший польсько-церковнослов'янський словник "Лексикон сиреч словесник славенский" (про потребу в такому виданні свідчить те, що 1772 та 1803 рр. накладу були повторені). Варто також зазначити, що в Почаєві у 1757 р. була перевидана опублікована в Римі 1783 р. праця вченого-василіанина Ігнація Кульчинського

"Specimen Ecclesiae Ruthenicae" [Взірець Руської Церкви], котру вважають першою спробою синтетичної історії Греко-католицької церкви, написаної з залученням документів Ватиканського архіву.

§ 2. Згасання козацьких автономій у підросійській Україні

Після поразки мазепинців, довершеної фізичним винищенням чи еміграцією найбільш активних старшинських верхів, імперський механізм Росії почав з прискоренням поглинати автономні козацькі осередки у Гетьманській і Слобідській Україні та на Запорозькій Січі. Згасання мазепинства збіглося з часами становлення абсолютистської монархії, однак за Російською державою – "найдержавнішою і найбюрократичнішою у світі" (за словами Миколи Бердяєва) стояла потужна кількавікова традиція розбудови. Відколи Московське царство проголосило себе наступником Візантії і єдиним носієм *праведної* християнської віри, територіальна експансія вбиралася ще й у месіанські шати поборення "неправди". Наприклад, книжник Філофей, звертаючись до Івана IV Грозного (1547-1584), писав:

*І нехай відає Твоя держава, Благочестивий Царю, що усі царства православні християнської віри зійшлися в Твоє царство: Ти один у всій піднебесній Християнській Цар. Бережи ж і вслухайся, Благочестивий Царю, що всі християнські царства зійшлися у Твоє єдине, що **два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бувати...***

В зусиллях "збирання" руських, а далі й сусідніх земель обшири *третього Риму* між кінцем XV і схилом XVI ст. зросли з 430 тис. до 5,1 млн км², але це був тільки пролог до розростання держави-монстра (для прикладу – на 1914 р. вона обіймала 23,8 млн км², тобто у середньому збільшувалася на 80 км² щоденно). Паралельно до територіальних прирощень розбудовувалась і величезна управлінська машина, поступово перетворюючись на "річ-для-себе", спрямовану на власне самоутвердження шляхом тотального одержавлення усіх сфер життя. Цьому сприяли і традиції необмеженої царської влади та слабкий розвиток громадянських форм активності, котрі могли б через інститути станового самоврядування та парламентарне представництво стримувати проступання владних структур до безконтрольної гегемонії (як відомо, саме таким шляхом пішов суспільний розвиток у країнах Західної Європи та Речі Посполитій, сприяючи поступовому законодавчому оформленню прав особи і станів).

Крутою вестернізацією управлінського апарату, а особливо армії, реформи Петра I не змінили принципової суті владної моделі. Навпаки, унітаризм іще глибше проник в усі ділянки – економіку, політику, культуру, релігію, ламаючи все, що в нього не вкладалося, і підкоряючи життя кожної людини вищій ідеї – примножити могутність абсолютистської "добре керованої" держави, змодельованої на раціональних принципах Просвітництва, згідно з якими неодмінною умовою розумного і справедливого ладу є запровадження всезагальних однакових законів. На цьому тлі особливо дражливою аномалією виглядали новоздобуті західні регіони імперії, суспільний уклад яких спирався на засади поліцентризму і договірного співжиття "народу" і "правителів". Розмаїття їх устроїв "добре керована" держава мусила протиставити єдину адміністративну систему і державний контроль, регульований з центру. Відтак на долю Петра I та його наступників припало, як писала возвеличувана французькими просвітниками XVIII ст. *Семіраміда Півночі Катерина II, усунути дерзкие мечтания* з голів нових підданих Росії – українців, білорусів, литовців, поляків.

Козацькій Україні судилося першою потрапити під колесо уніфікації (з останньої чверті XVIII ст. на цей шлях, поза своєю волею і за дещо відмінними сценаріями, вступають Правобережна Україна, Білорусь, Литва, Польща). Козацькі автономії не були готові протидіяти налагодженій імперській машині. На тлі енергійних реформ Петра I їхня неструктурована демократія виглядала анахронізмом, а часу, що уможливив би її природну еволюцію, ніхто дарувати не збирався. Навпаки – в процесі ліквідації автономізму були взяті за прецедент якраз ті вади, що спричиняли слабкість козацьких структур від моменту їх виникнення – невиробленість єдиної політичної лінії верхів, соціальні тертя між старшиною і низами, схильність городян до колабораціонізму з царським урядом, врешті – елементарна відсутність юридично унормованих засад внутрішнього устрою, який спирався на *права і вольності звичні*, але ніколи не був врегульований законодавчо. Уніфікаційні заходи реалізувалися одночасно в двох площинах. З одного боку, крок за кроком урізались повноваження інститутів автономної організації, а з іншого – це компенсувалося пільгами на користь привілейованих груп населення, старшини і міських верхів, аби, як писав 1774 р. генерал-губернатор Петро Рум'янцев, *привязать их к России и возбудить патриотизм к общему отечеству*. В підсумку російській адміністрації вдалося і те й друге. Погляду на перебіг та безпосередні наслідки цих нововведень і присвячено цей параграф.

Політико-адміністративний устрій і загальний образ суспільства Гетьманської України

Політико-адміністративний устрій Гетьманату аж до його ліквідації залишався в головних рисах таким, як він усталився за Богдана Хмельницького (пор. розд. V, § 1). Владний апарат очолював гетьман, управління на місцях здійснювали полковники і сотники, а дорадчим органом при гетьмані була Рада генеральної старшини – писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий і бунчужний. Виконавчі функції покладалися на Генеральну військову канцелярію, а апеляційною інстанцією для судів нижчого рівня – полкових і сотенних – виступав Генеральний військовий суд. Офіційною резиденцією гетьмана та вищих адміністративних і судових органів служив Глухів [нині райцентр Сумської обл.], куди гетьманська столиця перемістилася після зруйнування Батурина*.

Все козацьке населення Гетьманату, як і за Хмельницького, вважалось *військом*, поділяючись на 10 округ-полків – Гадяцький, Київський (розтягнутий по лівому березі Дніпра з центром у Козельці), Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський і Чернігівський. Загальна кількість вояків, що *на військову потребу* мусили ставати під булаву гетьмана, коливалася від 40 до 50 тис. (наприклад, за даними 1723 р., на мобілізацію з'явилося 55.241 козаків – 16.540 піших і 38.701 кінних). Згідно з так званими Решетилівськими статтями 1709 р., запропонованими на підпис Петру I (щоправда, так і не затвердженими офіційно), козацьке військо входило до складу російських збройних сил як частина *Української дивізії* царської армії, однак продовжувало зберігати особливості в комплектуванні, внутрішній організації і системі забезпечення та мобілізації. За складом це була станова армія, в якій спадкову збройну службу відбували тільки власники *козацьких ґрунтів*. Рахуючись привілейованим станом, вони не сплачували податків і користувалися правом вільно займатися промислами й торгівлею, зокрема, такою прибутковою, як горілчана. Підлягали козаки лише юрисдикції сотенної, полкової і генеральної старшини. На випадок мобілізації кожний боєдатний вояк, занесений до *компуту* [реєстру] свого полку, мусив з'являтися на місце збору *в ружю, пороху, пулях, свинцю*, а в мирний час за розпорядженням військової адміністрації нести

---

* Як уже оповідалося, резиденцією лівобережних гетьманів був спершу Гадяч, а згодом Батурин.

варту на прикордоннях та брати участь у спорудженні різноманітних укріплень*.

Самоутримання під час походів і мирних служб обходилося недешево. Ще дорожчою була зброя (а козак, прибуваючи на збірний пункт, мусив мати мушкет, шаблю, спис, близько кілограма пороху і до півсотні куль). Традиційно дорогими були й коні, а тим часом у кожного з вояків мало бути двоє *добрих* коней встановленої вартості, яких не використовували в господарських потребах. До повного козацького спорядження належали також вози з тягловими кінями і погоничем для транспортування запасів фуражу, провіанту тощо.

Далеко не кожен міг витримати такий матеріальний тягар, тож уже з 1720-х років реєстри хронічно не доукомплектовувалися. Відтак за гетьманським універсалом 1735 р. козацтво було поділене на дві групи: заможнішу (*виборних*), на яку падало виконання власне військової служби, і біднішу (*підпомічників*), що мусила постачати військо провіантом, зброєю, кінями та ін. Одночасно виділилася ще одна група допоміжного населення – *підсусідки*, люди козацького звання, які мешкали по чужих дворах, не маючи власної садиби і живучи *від свого заробітку*, тобто наймитуючи. Загальне співвідношення різних категорій людності Гетьманської України 1760-х, тобто на час ліквідації гетьманства, за дещо заокругленими підрахунками Зенона Когути, виглядало так:

- 1) старшина – 2,4 тис. осіб;
- 2) священослужителі, російська та іноземна знать, іноземні службовці та інші особи, звільнені від податків – 11 тис.;
- 3) козаки:
  - а) виборні – 176 тис.,
  - б) підпомічники – 198 тис.,
  - в) підсусідки – 80 тис.,
  - г) інші – 1 тис.;
- 4) городяни – 34 тис.;

---

* Цією повинністю зловживано з часів Петра I. Наприклад, у 1715 і 1721 рр. на так звані ладозькі каналні роботи під Санкт-Петербургом було вивезено 20 тис. козаків; на будівництво Української лінії – системи фортифікацій між Дніпром і Дінцем довжиною близько 400 км – протягом 1732-1736 рр. залучалося понад 25 тис. козаків і т. д.

5) селяни:

- а) у приватних володіннях – 465 тис.;
- б) на рангових землях* – 25 тис.;
- в) інші – 25 тис.;

разом 1.017.000 чол.

Як видно з цих даних, половину населення склали селяни, причому абсолютна більшість з них була вже не підданими *Війська Запорозького*, тобто вільними орачами, а людьми приватного підпорядкування. За цифрами цих співвідношень стояла гостра селянська проблема, обтяжена специфічно місцевими нюансами. До початку XVIII ст. селяни, приписані до військового скарбу, могли за бажанням переходити на козацьку службу. Проте старшина, зацікавлена у стабільному підданському населенні, розпочала чинити перешкоди таким переходам. Водночас, як уже зазначалося, неухильно зменшувалася кількість *рангових*, тобто скарбових сіл (див. розд. V, § 3), які одне за одним разом з їх мешканцями теж переходили у приватну власність старшини. Великого розмаху набула й скупівля *козацьких ґрунтів* від зубожілих козаків, яка супроводжувалась численними зловживаннями: обертаючи колишніх козаків на підданих, нові власники вдавалися до насильства, шантажу, примусу. Невдовзі, за логікою нових соціальних практик, на черзі стало й питання про заборону вільного переміщення селян з одного місця на інше. Зокрема, з 1739 р. було заборонене переселення зі Слобожанщини на територію Гетьманату, а в 1761 р., згідно з ордером тодішнього гетьмана Кирила Розумовського, утруднено вихід на нове місце проживання: щоб оселитися на ньому, належало пред'явити письмову згоду попереднього власника. Врешті, імператорський указ від 3 травня 1783 р. серед інших заходів для ліквідації відмінностей місцевого укладу проголосив остаточну заборону селянських переміщень, яка перетворювала ще відносно незалежну селянську масу на таких самих безправних кріпаків, як і в питомих російських регіонах імперії.

Погіршення становища селян, помітне вже з першої третини XVIII ст., викликало своєрідну реакцію, котра в канцелярській мові тих часів називається *исканием козачества*. Зменшення козацьких збройних сил, вигідних для імперії, бо заледве не дармових, примушувало царський уряд у дражливіму

---

* Про рангові маєтності див. розд. V, § 3. За підрахунками Михайла Слабченка, на середину XVIII ст. вільних сіл залишалося дещо більше 10%, а решта вже перебувала у приватній власності старшинських родин; деякі з них володіли сотнями, а то й тисячами підданих (як, наприклад, Апостоли, Розумовські, Полуботки, Скоропадські).

питанні займати ту позицію, яка була вигідною в конкретний момент (щоправда, завжди підкреслюючи свою роль в *охранении прав малороссийского народа* від старшинських зловживань). Так, потребуючи у 1723 р. збільшення армії, Петро I видав указ, згідно з яким козаки, обернені на підданих, могли повернутися до попереднього стану, якщо *шукач козацтва шующий козачества*, документально підтвердить козацьке звання свого батька або діда. Згодом, коли потреба в численному козацькому військові відпала, аналогічні домагання селян (навіть підкріплені документально) стали розцінюватися як *разврат і продерзость* і придушуватися за допомогою каральних команд.

Шукання козацтва являє собою одну з яскравих сторінок у житті Гетьманської України, особливо коли зважити, що до нашого часу дійшли численні заяви і скарги, пов'язані з цими акціями, де вперше від власного імені "заговорила" доти німа селянська верства. У відчайдушному прагненні відстояти незалежність окремі села чи навіть групи сіл виявляли феноменальну стійкість, десятиліттями протидіючи каральним командам і ніби в зменшеному масштабі відтворюючи на прикладі власної долі трагедію завмирання козацьких *вольностей* під тиском гігантської державної машини. Так, мешканці сіл Кулаги й Суботовичі Стародубського полку вистояли перед спробами обернути їх *на мужиків* понад тридцять років, з 1748 по 1779 р. Аналогічна "війна" у селах Фоевичі та Чолхів цього самого полку розтяглася на 1731-1749 рр., а в селах Злодіївка, Піни та Угроїди Сумського полку на сусідній Слобідській Україні – на 1713-1784 рр.(!), причому каральній команді, здобуваючи село, довелося навіть застосувати артилерію. У с. Турбаї Миргородського полку протягом 1769-1789 рр. селяни вели справжні бої з армійськими загонами, оголосивши, як записано в одному з рапортів місцевої адміністрації, що вони не погоджуються, *аби в козачому званні було визнано лише частину односельців:*

Ми хочемо, щоб нас суд зробив усіх козаками по наших показаннях, інакше скільки б суд не жив у селі і чого б від нас не вимагав – ми не послухаємо, хоч усі пропадемо, а не піддаємось нікому і ніякій команді, хіба усім царством прийдуть нас брати.

Паралельно до змін у соціальному статусі населення Гетьманську Україну заторкнули і ті з нововведень Петра I, що спрямовувались на встановлення державного контролю в економічній сфері – торгівлі, промисловості та фінансах. До мазепинського виступу з гетьманської території ще не сплачувалися податки у загальнодержавну казну. Перший тягар, який ліг

на тутешнє населення після Полтавської поразки на загальноімперських засадах, полягав в утриманні 8-11 полків царського війська, віднині постійно дислокованого тут *для сохранения внутренней тишины и границ**. Це знайшло свій вияв у виснажливому грошовому податкові та натуральних поборах хлібом, фуражем і провіантом, провокуючи ще й численні надуживання – примусове забирання волів і коней для армійських потреб, реквізицію підвод, використання місцевого населення погоничами при обозах на засадах самозабезпечення тощо.

Непоправного удару реформи Петра I завдали українській торгівлі, примусово втягнутій в рамки загальноросійських регламентацій. Заборона вільного вивозу цілого ряду так званих *заповідних*, тобто стратегічно-сировинних товарів, які належало здавати до казенних складів (як коноплі, віск, поташ, селітра, збіжжя та ін.), доповнювалася обов'язковою вимогою експортувати решту предметів торгівлі не по звичних, віками налагоджених шляхах через Річ Посполиту і Австрію, а через північні російські порти, що збільшувало видатки на транспорт і взагалі не оплачувалося в зв'язку з труднощами важкого доїзду. Торгові обмеження на імпорт закордонних товарів швидко позначилися на становищі міст, віднині мимоволі переорієнтованих на внутрішній російський ринок, і то хіба як перевалочних пунктів руху сировини до Москви й Петербурга, бо готові промислові товари – текстиль, папір, зброя, металеві вироби – в Україну завозились звідти, підриваючи її власне ремісничє виробництво. Водночас поява заснованих за ініціативою влади *казенних мануфактур*, тобто фабрик, на яких працювали приписані до них селяни довколишніх сіл, закладала міну під традиційну цехову систему.

Нашаровуючись на загальний занепад міського життя, спричинений старінням магдебургій на обшарах Речі Посполитої, система заходів Петра I в підсумку призвела до того, що хоч на території Гетьманату нараховувалося близько 200 населених пунктів міського типу, проте місто як таке (за винятком хіба Києва) тут по суті зникло, підмінившись, за влучним висловом Михайла Слабченка, "його сурогатом – ярмарковим пунктом". На це вказують, зокрема, і неймовірно низькі показники заселеності: навіть у найбільшому з міських осередків, Києві, кількість дворів коливалася в межах 2,5-6 тис., а в решті полкових центрів пересічно не перевищувала 400-600. Магдебурзьке право,

---

* Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. на Лівобережжі і Слобожанщині протягом шести років квартирувала майже вся діюча армія, її обслуга та командний корпус.

яким користувалися такі "міста" (а швидше – великі села), трактувалося козацькими владами без належного пошанування. Відтак раз у раз спалахували конфлікти міських самоврядних органів з сотниками і полковниками, а в Києві – з гетьманами. За виразний приклад може слугувати виснажлива епопея протистояння Київського магістрату гетьманам, яка тривала від правління Івана Самойловича до складення повноважень Кирилом Розумовським. Незгоди виникали з будь-якого, часто малосуттєвого, приводу і супроводжувались розлогими скаргами городян царю та воеводам на дії козацьких влад. На цьому втрачали обидві сторони – і старшина, і міщанство, бо кожний конфлікт давав добрий привід для втручання в міські справи, під виглядом *приличного устроєння* крок за кроком урізаючи повноваження самоврядних інституцій. Каяття прийшло запізно, як видно на прикладі щойно згаданого Києва. Коли указом Миколи I від 23 грудня 1834 р. була остаточно ліквідована київська маґдебурґія, на той час уже безнадійно розладнана корупцією і фінансовими зловживаннями, містом ходив анонімний вірш, в якому констатувалося:

*Прогуляли справу наші,
Москаль буде розбирать!*

* *
*

Проте коли економіка Гетьманської України, поволі перетворювана на колоніальний придатак російських промислових центрів, руйнувалася ніби сама собою, зсередини, то заходи щодо корекції політичного устрою були більш цілеспрямованими. Початок їм поклали репресії над прибічниками Івана Мазепи з одночасним встановленням пильного нагляду за старшинським корпусом. Як писав київський генерал-губернатор кн. Дмитро Голіцин,

для нашої безпечності на Україні треба насамперед посіяти ворожнечу між полковниками й гетьманом... треба, щоб у всіх містах полковниками були люди, які не згодні з гетьманом; коли вони будуть не згодні, то всі їхні діла будуть нам відкриті...

Згідно з указом 1715 р., гетьман міг затверджувати полковників лише після погодження з царським резидентом, а з 1730-х років їх уже без церемоній призначувано, не питаючи гетьманської згоди. Характерно, що власне після Полтавського розгрому серед полкової старшини уперше з'явилися люди

немісцевого походження, зате *непорушної вірності* – серби Антон Танський і Михайло Милорадович, росіянин Петро Толстой та ін.

Реформуючи загальноімперські органи вищого управління, коли старі *прикази* були замінені так званими *колегіями*, Петро I замість одного з Посольських приказів – Малоросійського – у 1722 р. створив *Малоросійську колегію*, підпорядковану не Колегії іноземних справ (що прийшла на зміну Посольським приказам), а Сенату, відкрито продемонструвавши, що в його очах Гетьманат уже не виглядав незалежним політичним організмом. Потреба в Малоросійській колегії мотивувалася необхідністю припинити *в судах и войску беспорядков* для *охранения малороссийского народа*, але її справжнім завданням стало запровадження контролю за фінансами. Колегія діяла у складі шести офіцерів-росіян, командирів розквартированих в Україні царських полків. Резидувала вона в Глухові, очолювана *президентом* Степаном Вельяміновим, який публічно заявляв старшині:

Согну я вас, что и другие треснут! Уже ваши давнины переменить велено, а поступать с вами по-новому.

Конфлікт між Вельяміновим і козацькими верхами виніс на поверхню політичного життя чернігівського полковника **Павла Полуботка**, з іменем якого пов'язаний останній епізод відкритого протистояння України Петербургові. Після смерті Івана Скоропадського (1722) старшина звернулася до Петра I за дозволом обрати нового гетьмана, покладаючи тимчасові гетьманські обов'язки на Полуботка. В той же час вступила в адміністративні повноваження і Малоросійська колегія, яка заходилася налагоджувати облік податкових надходжень і приймати скарги на дії Генерального суду та старшини від осіб, невдоволених органами козацького управління. Цим самим президент Колегії фактично поставив під власний контроль суди, фінанси й адміністрацію, тобто ті сфери, які досі підлягали віданню гетьмана. На кількаразові клопотання про якнайшвидше проведення гетьманських виборів Петро I відповів, що усі гетьмани були зрадниками Російської держави, тож тепер він розмірковує над тим, аби підшукати *вельми вірного і надійного чоловіка*. Отже, про вільний вибір уже не було й мови, а Полуботок, кандидатуру якого старшина пропонувала ще 1709 р., при обранні Скоропадського, серед благонадійних не числився (як говорив Петро I, він *надто хитрий* – з нього може вийти *другий Мазепа*).

Тим часом суперечки між генеральною старшиною і Вельяміновим, який докладав енергійних зусиль до підпорядкування собі Генеральної військової канцелярії, судів і скарбниці, розгорялися дедалі дужче. Врешті в серпні 1723

р. Полуботок разом з генеральним суддею Іваном Чернишем та писарем Семеном Савичем були викликані в Петербург для пояснень. Навздогін клопотанню, яке вони везли з собою, прохаючи ліквідувати ненависну Колегію, туди ж були переслані так звані *Коломацькі чолобитні*, складені в таборі над р. Коломак, де восени 1723 р. стояло козацьке військо. Одна з них містила прохання про вибори нового гетьмана, а друга – про відміну запроваджених Малоросійською колегією податків, непідпорядкування їй козацьких судів і звільнення України від постоїв царської армії. Під обома стояли підписи більшості генеральної старшини і полковників, причому останні висловлювалися не лише від свого імені, але й від *товариства*, тобто рядових козаків.

Роздратований цією несподіваною активністю, Петро I наказав ув'язнити в Петропавлівській фортеці спершу Полуботка, Черниша і Савича, а невдовзі – й заарештованих в Україні та привезених до Петербурга інших "змовників" – миргородського полковника Данила Апостола, генерального осавула Василя Жураківського, генерального бунчужного Якова Лизогуба, регента Генеральної військової канцелярії Дмитра Володьківського та ін. Розпочалося слідство: в'язням загрожувало заслання до Сибіру, а Полуботкові – й того гірше, бо за доносомземляка, а нині *первенствующего члена св.Синода* Феофана Прокоповича йому закидали зв'язки з Пилипом Орликом. Розв'язка була раптовою. Наприкінці грудня 1724 р. у казематі помер Павло Полуботок (його поховано на фортечному цвинтарі церкви Сампсонія-прочанолубця), а за місяць зійшов у могилу і його могутній ворог Петро I. Ще через два тижні справа була закрита, хоча заарештовану старшину разом з родинами певний час продовжували тримати в столиці заручниками.

18 лютого 1725 р. з приводу подій, що сталися, було оголошено офіційний *маніфест*. Головна провина в ньому складалася на *скверное лакомство* старшини, котра прагнула збагачення, *простой народ обидя и разоряя*, тоді як захищати його була покликана Малоросійська колегія, створена в інтересах *поспольства*. Коментуючи це, не можна не визнати, що старшина й справді не гребувала прибиранням до рук чужого, утискаючи козаків та селян. Проте ще менше роль народного благодійника пасувала царському урядові: зусиллями Малоросійської колегії грошові збори з населення тільки за два роки її урядування (1722-1724) збільшилися з 45 до 140 тис. рублів.

Гідна жалю смерть Павла Полуботка вже в очах сучасників витворила довкола нього героїчний ореол жертвності в ім'я козацької вітчизни.

Очевидно, саме в цей час з'явилася й апокрифічна "промова" Полуботка, буцімто звернена до Петра I, в якій наказний гетьман сміливо кидає у вічі царю звинувачення в кривдах, заподіяних Україні, котру привернуто *в неключиме рабство, гідне азіатського тирана, а не християнського монарха*. Завершується промова патетично:

Я знаю, що на нас чекають кайдани і похмурі темниці, де нас виморять голодом і утисками за московським звичаєм, але доки я ще живий – говорю тобі істину, о Государю! Ти воздаси неодмінний звіт перед Царем усіх Царів, всемогутнім Богом, за погибель нашу і всього народу!

Автор "промови Полуботка", одного з найяскравіших свідчень тогочасних поглядів на долю України, невідомий. Сама вона побутувала у кількох редакціях: одну вперше опублікував у Парижі 1789 р. у своїх "Анналах Малої Росії" ·"Annales des la Petite-Russie", колишній аташе французького посольства в Петербурзі Жан Бенуа Шерер. Другий варіант вміщено до часто згадуваної "Історії Русів" (фрагмент з нього власне процитований щойно); ще одна редакція у 1822 р. знайшла місце в "Истории Малой России" Дмитра Бантиша-Каменського.

Врешті, з іменем Полуботка пов'язується новітня легенда, яка виникла вже на початку нашого століття і періодично бентежить український загал донині. Йдеться про так званий "заповіт Полуботка": від'їжджаючи за викликом царя до Петербурга, обачний гетьман нібито спакував власні та частину скарбових коштовностей і переправив морем аж до Англії, де їх було покладено в одному з банків з умовою повернення нащадкам, але тільки тоді, **коли вони житимуть у незалежній Українській державі**. Характерно, що після тривалої перерви легенда про Полуботкові скарби знову виринула і в часи відлиги 1960-х – як підсвідомий символ мрій про незалежність(!?).

*   *
*

Після смерті наступниці Петра Катерини I (1727) Найвища Таємна Рада, опікунський орган при імператорі-немовляті Петрі II, зважаючи на перспективу наближення російсько-турецької війни, змінила політику щодо України з метою *приласкання тамошнього народу*.* Контроль за Гетьманатом

---

* Російсько-турецька війна справді розпочалася 1735 р. і тривала до 1739 р., супроводжуючись безглуздими втратами людей та коштів і мізерним військовим результатом. Лояльність козацької старшини добре придалася

знову передавався з відання Сенату до Колегії закордонних справ, Малоросійську колегію скасовували, а 1 жовтня 1727 р. в Глухові, в урочистій обстановці з дотриманням давніх церемоній був обраний на гетьманство 70-літній миргородський полковник **Данило Апостол**. Невдовзі після виборів він поїхав до Москви на коронацію юного імператора, везучи з собою петицію про повернення *давніх вольностей*. Відповіддю на неї стали так звані *Рішительні статті* 1728 р., котрі не повертали Україні *вольностей*, однак запроваджували м'якший варіант підлеглості, ніж той, що його нав'язав Петро I через Малоросійську колегію. Так, гетьман у військовому плані й надалі підлягав російському командуванню, проте цивільний резидент, який мав невідлучно перебувати при ньому, отримував функції не *міністра* з розпорядчими повноваженнями, а *радника*. Генеральну старшину і полковників, обраних козацькими верхами, затверджував імператор, однак у віданні гетьмана залишалось призначення старшини нижчої ланки – він добирав її особисто. Реорганізований Генеральний суд віднині мусив складатися з трьох українців і трьох росіян, проте *президентом* його був гетьман, а юридичною підставою діяльності – *малоросійські права*. Аналогічний подвійний контроль запроваджувався і за скарбницею, для чого встановлювалися пости двох генеральних підскарбіїв – українця та росіянина.

Данило Апостол, маневруючи між цими химерно роздвоєними владними структурами, проявив себе далекоглядним і обачливим політиком. За його недовгого гетьманування (він помер у січні 1734 р.) вдалося започаткувати (а частково й здійснити) ряд практичних заходів по налагодженню розхитаної реформами Петра I економіки. Зокрема, між 1729-1731 рр. було проведене *Генеральне слідство про маєтності*, тобто ревізія поземельного фонду Гетьманської України, яка дала змогу розібратися в цій занедбаній ділянці господарства. Тоді ж Апостолові, першому з-поміж гетьманів, вдалося навести порядок у фінансових справах, встановивши точний бюджет видатків центральної адміністрації, який покривався за рахунок вивозного мита (ввізне, згідно з Рішительними статтями, передавалося до російської казни).

З 1728 р. під головуванням генерального судді Івана Борзни почала діяти кодифікаційна комісія з 12 осіб, що мала узгодити в єдиному зводі усі правові нововведення (які *de facto* під назвою *військових обичаїв* увійшли в побут України з часів Хмельниччини) зі старими юридичними кодексами карного та цивільного права. До них належали Литовський Статут, чинна в Україні

уряду, бо територія України служила і базою розміщення, і джерелом матеріально-технічного забезпечення усієї діючої армії.

редакція законів міського (магдебурзького) права "Саксон", а також книга коментарів до останньої Бартоломея Гроїцького – "Порядок прав міських" (пор. розд. III, § 1-2). Кодифікаційна комісія зобов'язувалась подбати і про переклади статей, які б увійшли до укладеного ними зводу, з польської мови на українську (втім, було б надто сміливо назвати мову вищих канцелярій Гетьманату "українською": вона являла собою курйозний суржик книжної староукраїнської з діловою російською, хоча в практиці канцелярій нижчого рівня побутувала мова, наближена до розмовної).

Забігаючи наперед, варто додати, що кодифікаційна комісія, створена Данилом Апостолом, пережила його самого, аж у 1744 р. передавши на розгляд Сенату укладений нею звід з 30 розділів і 1716 артикулів, причому 1043(!) з них базувалися на Литовському Статуті*. Акт цей виявився запізнілим: на той час Сенат уже обмірковував заходи для поширення на Україну загальноімперського законодавства. Тож спершу *малоросійські права* були заморожені в канцелярії Сенату, далі (1756 та 1766 рр.) їх пробували використати в рамках передбачуваної загальноімперської кодифікації, а 1807 р. навіть поклали в основу нового законопроекту під назвою "Собрание малороссийских прав" (в силу політичних обставин він теж не був запроваджений у життя). Втім, це не перешкодило *малоросійським правам* діяти *de facto** навіть після ліквідації Гетьманату. Офіційна відміна місцевих правових особливостей збіглася аж з встановленням у губерніях Лівобережної України, згідно з імператорським указом 1843 р., загальних норм судочинства на підставі Зводу законів Російської імперії (на Правобережжі дія Литовського Статуту була припинена сенатським указом 1840 р.).

* *
*

Після смерті Данила Апостола (1734) вибори нового гетьмана знову були загальмовані, а владні повноваження передано *Правлінню Гетьманського Уряду* – дещо пом'якшеному варіантові Малоросійської колегії. Офіційно цей захід оголошувався тимчасовим, а за секретною інструкцією тодішньої імператриці Анни Іоанівни – остаточним; ще одна таємна інструкція

---

* Цей звід під назвою "Права, по котрим судится малороссийский народ" був опублікований 1879 р. відомим істориком права, київським професором Олександром Кистяковським.

* Українські суди в поточній практиці спиралися на праці місцевих юристів: "Суд и розправа в делах малороссийских" Федора Чуйкевича (1750), "Книга Статут и прочие права малороссийские" Кондратьєва (1764) та ін.

рекомендувала поширювати чутки, ніби головною причиною податкових тягарів простолюду був гетьман, тож ліквідація його влади принесе полегшення.

Правління складалося з шістьох осіб – трьох росіян з-поміж найвищих чинів дислокованої на території Гетьманату армії і трьох українців – генерального судді, генерального осавула і генерального підскарбія. У практичній діяльності *Правлінню* належало керуватися *Рішительними статтями* 1728 р., а на засіданнях, згідно з імператорським розпорядженням, сидіти довкола столу *в равенстве* – офіцерам навпроти старшини. На цьому, щоправда, *равенство* і закінчувалося, бо реально правили Україною керівники російської трійки – спершу кн. Шаховської, далі кн. Борятинський та ін. Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. необмеженими повноваженнями був наділений також фельдмаршал Мініх, головнокомандувач російської армії, дислокованої на території Гетьманату і Слобожанщини. Певний час він навіть клопотався, щоб йому передали ці землі у спадкову власність як герцогство, тракуючи українські автономні порядки з підкресленим презирством. Наприклад, коли Генеральний суд розв'язав суперечку Мініха з родиною Марковичів не на його користь, він, не добираючи дипломатичних висловів:

кричал на судей Генерального суда за решенное дело... и угрожал им словами, что таких-де судей повесить или, бив кнутом, сослать в Сибирь, а о правах говорил, что шельма писал, а каналия судил...

Проте, здавалось би, вже приреченому Гетьманатові судилося ще раз пережити смугу надій. На цей раз причиною став не великодержавний розрахунок, а романтична пригода і сентимент нової імператриці Єлизавети Петрівни (1741-1762), таємно одруженої з простим козаком із с. Лемеші на Чернігівщині Олексієм Розумовським (1709-1771). За красивий голос і гарну поставу Олексій серед інших парубчаків був узятий до придворної капели (впродовж XVIII ст. мода на українських музик у Петербурзі не переводилася), і там зійшовся з Єлизаветою, тоді ще царівною. У 1744 р. імператриця здійснила подорож на батьківщину **графа** Розумовського (графський титул родині Розумовських був пожалований 1744 р.), вклонилася київським святиням і вельми прихильно сприйняла висловлені їй у Глухові прохання старшини відновити *давні вольності*, у тому числі й гетьманство.

Бажаний кандидат знайшовся відразу – молодший брат Олексія Розумовського Кирило, якому на той час виповнилося лише 16 років. Втім, декоративне гетьманство поспіху не вимагало, тож юний граф відбув у закордонну освітню подорож у супроводі свого наставника Григорія Теплового.

Тим часом на Україну щедро сипалися царські милості: її територію було звільнено від армійських постойв, а мешканцям дозволено вільну торгівлю збіжжям; 1745 р. поновилася Київська митрополія (перетворена 1722 р. на архієпископію з призначуванням з Петербурга ієрархом); врешті – у 1747 р. оголосили царський указ "О бытии в Малороссии гетману по прежним правам и обыкновениям". На початку березня 1750 р. в Глухові, з великою урочистістю і дотриманням належного церемоніалу 22-річний **Кирило Розумовський** був заочно "обраний" на гетьманство, а імператриця з цієї нагоди присвоїла йому чин генерал-фельдмаршала і вручила в придворній церкві у Петербурзі гетьманські клейноди: прапор, бунчук, військову печатку і срібні литаври. В липні цього самого року, з численними екіпажами, верховим супроводом, музикантами, скороходами і навіть трупою акторів гетьман прибув до Глухова, де його зустрічала майже вся старшина, духовенство, кілька тисяч козаків.

Втім, театральний бік імператорського лицедійства на цьому й вичерпується, бо молодий гетьман виявився не такою вже й безпомічною іграшкою Петербурга, як можна було сподіватися. За його правління (1750-1764) Гетьманат пережив останню спробу пристосуватися до нових порядків, не втрачаючи на *вольностях*. Напряма цих зусиль визначали риси особистості самого Розумовського. Вихований на петербурзькому дворі і поєднаний родинними зв'язками з найвищою російською аристократією завдяки одруженню з родичкою імператриці Катериною Нарішкіною, гетьман бачив Україну, звичайно ж, часткою Російської імперії, однак під контролем місцевих влад, гарантом чого виступав би він сам. Претензії на особливу роль в Україні виразно простежуються в заходах довкола розбудови гетьманської столиці. Глухів належав до непоганих міст (як писав ще в 1703 р. уже згадуваний російський паломник Іван Лук'янов, *в малороссийских городах другова врьд ли такова города сыскать; лучше Киева строением и житием*). Проте Розумовський вирішує перенести свою столицю до **мазепинського Батурина**. Саме тут, на мальовничому крутому березі Сейму, петербурзький архітектор-англієць Чарльз Камерон збудував на гетьманське замовлення розкішний палац першокласної класицистичної архітектури (його центральний корпус зберігся донині), а італієць Рінальді заклав довкола парк. До проектування в Батурині *національних строєній* були залучені найвідоміші придворні майстри – Квасов, Аксамитов і Старцев (у зв'язку з ліквідацією гетьманства ця частина задуму так і залишиться на стадії підготовчих робіт).

Водночас гетьман виношував плани відкрити у своїй новій столиці університет, а другим мала стати реформована Києво-Могилянська академія.

Намагання зробити з Батурина "маленький Петербург" логічно перегукується з заходами Розумовського стосовно законодавчого виокремлення української аристократії, народженої з козацької старшини. Тенденція ототожнювати себе з давньою шляхтою намітилась серед козацьких ватажків ще в добу мазепинського правління (пор. розд. V, § 3), проте лише за молодого гетьмана вона набула форм, законодавчо окреслених. Так, у проекті згаданих "Прав, по которым судится малороссийский народ" передбачалося, що носії усіх військових чинів, починаючи від сотників, а також усі *знатні військові товариші* і духівництво мусили бути визнані *шляхтою*, на яку поширюються права, передбачені Литовським Статутом для осіб шляхетського стану. Реанімація, здавалось би, затертої від тривалого вжитку фразеології Статуту мала підтекст глибший, ніж юридична казуїстика. Прагнення здобути статус *шляхти* несподівано висвітлило той факт, що козацька старшина продовжувала зберігати набагато тісніший, ніж можна було сподіватися, зв'язок зі своєю політичною колискою – Річчю Посполитою. Уявлення про справедливий лад, про права і функції еліти, про способи її самоорганізації, на які можемо натрапити в тогочасних пам'ятках, живцем перенесені з річпосполитських практик разом з поняттям *шляхетства*, хіба що під останнім уже розумілася не *старожитна* родова, а військова старшинська знать.

Реформа судочинства, проведена Розумовським у 1760-1763 рр., так само була спрямована на відродження тієї давнини, в якій козацькі терени жили до Хмельниччини. Так, за реформованим Генеральним судом недвозначно проступають апеляційні трибунали Речі Посполитої: двом традиційним генеральним суддям асистує виборна колегія з 10 депутатів – по одному від кожного полку. Замість полкових судів запроваджено, відповідно до приписів Статуту, земські, гродські і підкоморські суди – для розгляду цивільних, кримінальних і межових справ. При цьому кримінальне гродське судочинство, подібно до старост Речі Посполитої, очолювали полковники, а земських суддів, підсудків, писарів, підкоморіїв та їхніх помічників-коморників мав, як і в Речі Посполитій, обирати *шляхетський* загал відповідної округи.

Ще одним нововведенням, яке підкреслювало тенденцію "ошляхетнити" Гетьманську Україну за старим взірцем, стало скликання старшинських з'їздів у Глухові для обговорення найважливіших справ, що перегукувалося з практикою шляхетських сеймів. Наприклад, у вересні 1763 р. саме такий з'їзд, у якому взяло участь близько ста *шляхтичів*-старшини середнього і вищого

рангу з усіх полків, апробував згадану судову реформу. Один з його учасників у своїй промові, запис якої зберігся, прямо говорить про потребу запровадити *сейми*, чи *генеральні ради* для відродження *сили нашого шляхетства*.

Характерним проявом старшинського світогляду часів Розумовського є поема перекладача Генеральної військової канцелярії Семена Дівовича "Разговор Великороссии с Малороссией", датована 1762 роком. Нагадуючи воїнські заслуги козацтва, Дівович особливо підкреслює, що козацька старшина – це люди *не без знатних рангов*, які не поступаються російській аристократії, хіба що називаються інакше. Але це річ другорядна, бо, як наголошує автор, Україна перейшла під скипетр російського царя *добровільно*, і тому її статус рівнозначний статусові Росії:

А разность наша есть в приложенных именах:

Ты Великая, а я Мала, живем в смежных странах...

Так мы с тобою равны и одно составляем,

Одному, не двум государям присягаем...

Пошуки доказів, спрямованих, за висловом Зенона Когута, "прилаштувати Україну всередині більшої, російської ідентичності", не були новиною (пор. розд. V, § 4). Натомість висунення на перший план старшинської *шляхти* в ролі речника Гетьманату засвідчило появу доволі чіткої політичної платформи – зіпертої на лояльність до царя, але й з підкресленням того, що Україну і Росію єднає тільки берло спільного монарха, тим часом як правитель, уряд, територіальні кордони, фінанси у Гетьманаті свої. Петиція до імператриці, схвалена на Глухівській раді, в якій наголошувалось на відновленні договірних взаємин між царем і Україною на підставі Статей Богдана Хмельницького, цілком виразно засвідчує саме таку спрямованість поглядів. Радикальним нововведенням глухівських дебатів став і обговорюваний тут проект затвердження за родом Розумовських спадкового гетьманства, підписаний полковниками та частиною генеральної старшини.

Глухівські події, про які з пильністю відрепортували імператриці київський генерал-губернатор Федір Воєйков і Київський митрополит Арсеній Могилянський, викликали занепокоєння в Петербурзі. Тож у січні 1764 р. гетьман отримав наказ з'явитися до столиці для пояснень і покинув Глухів, як виявилось – назавжди*. До всього ж якраз напередодні на стіл Катерини лягла

---

* Кирило Розумовський, далі живучи у Петербурзі або за кордоном, тільки в останні роки життя повернувся в Україну. Помер у 1803 р. в Батурині; похований тут же, у завершній того самого року на його кошт Воскресенській церкві, що існує донині (прах гетьмана в пошуках коштовностей потривожили вже за радянських часів, тож його гріб не зберігся). Місцевий переказ, пов'язуючи двох батуринських гетьманів –

"Записка про непорядки в Малоросії, які йдуть нині від зловживань правами й звичаями, підтвердженими в грамотах". Її склав секретар імператриці, колишній вихователь Розумовського Григорій Теплов, котрий після затвердження свого підопічного на гетьманстві багато років прожив в Україні. "Записка" трактувала козацькі терени як органічну частину російської державної території, силоміць відірвану, а згодом законно повернуту під скипетр російського царя. Її критичне вістря спрямоване передовсім проти старшини, надуживання якої, на думку Теплова, процвітають через недосконалість *малоросійських прав*, особливо – через *конфузний польський* [тобто Литовський] *Статут*, положення якого

для республиканского правления учрежденные, весьма несвойственны уже стали и неприличны малорусскому народу, в самодержавном владении пребывающему.

Вважають, що "Записка" Теплова стала сигналом до рішучих дій. На вимогу Катерини II Кирило Розумовський, попереджений своїми впливовими придворними друзями, що опиратися небезпечно, наприкінці лютого 1764 р. підписав добровільне зречення гетьманства (отримавши в нагороду за лояльність підтвердження наданих йому Єлизаветою Петрівною величезних маєтків в Україні і чималу пожиттєву пенсію). Указом від 10 ·21 н.ст., листопада 1764 р. гетьманський пост оголошувався ліквідованим, а управління передавалося новоствореному органу – *Малоросійській колегії* (її традиційно називають Другою Малоросійською колегією). До складу Колегії мусило увійти четверо вищих російських офіцерів і четверо представників генеральної старшини, а президентом і одночасно генерал-губернатором краю призначався граф Петро Рум'янцев, який з квітня 1765 р. майже на чверть століття осів у Глухові. Характерно, що, згідно з застереженням імператриці, українці і росіяни на засіданнях Колегії мали сидіти не одні навпроти одних (як у період *Правління гетьманського уряду*), а впереміш, аби серед старшини вивітрювалося *развратное мнение, по коему поставляют себя народом, от здешнего* ·тобто російського, *совсем отличным*.

Серед інших приписів Катерини II варті уваги ті, в яких вказується Рум'янцеву на потребу викорінювати *внутрішню ненависть* українців до великоросів, а також ретельно відстежувати настрої простолюду з метою привернення його на свій бік. Що ж до заходів по ліквідації особливостей

Мазепу і Розумовського, оповідає, що церкву побудовано з цегли так званого Мазепиноного стовпа – башти, яка уціліла після погрому Батурина 1708 р.

місцевого устрою, то їх рекомендовано впроваджувати з повільною обережністю. Як писала імператриця в одній зі своїх інструкцій прокуророві Сенату кн. Олександрові В'яземському:

Мала Росія, Ліфляндія · Латвія, і Фінляндія · Карелія, суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями. Порушувати ці привілеї зразу було б непристойно, але й не можна вважати ці провінції чужими й поводитись з ними як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції... треба зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в ліс... Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зчезли...

Правління Рум'янцева розпочалося з проведення протягом 1765-1767 рр. тотальної ревізії господарства Гетьманату, під час якої було здійснено перепис населення, детально описано поземельну власність і майно кожного господаря тощо (матеріали так званого Румянцівського опису, збережені донині, охоплюють понад тисячу томів). Паралельно започатковано серію "тихих" заходів Рум'янцева, який підбирав на відповідальні посади прихильників нового порядку, одночасно сприяючи інтеграції старшинської шляхти в світ російської знаті шляхом надання їй загальноімперських чинів і привілеїв, що мало пробуджувати *патриотизм к общему отечеству*.

Початок російсько-турецької війни 1768-1774 рр. дещо загальмував реформаторські ініціативи генерал-губернатора, призначеного головнокомандувачем російської армії. Проте після успішного завершення війни* рештки партикуляризму, які ще зберігалися на українських околицях імперії, втратили в очах уряду всяку доцільність. Тож у 1775 р. була ліквідована Запорозька Січ, до чого ми ще повернемося далі, а указом від 16 [27 н. ст.] вересня 1781 р. на території Гетьманської України замість дотеперішніх полків запроваджувалось *Малоросійське генерал-губернаторство* в складі трьох губерній, або намісництв – Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського, влаштованих згідно з приписами загальноімперського "Установлення про губернії". В губернських центрах та повітових містах (кожна з губерній була розділена на 11 повітів) створювалися

---

* Вона скінчилася Кучук-Кайнарджійським миром 1774 р., згідно з яким Росія отримувала частину Чорноморського узбережжя, а Кримський ханат оголошувався незалежним від Туреччини, тобто фактично підпадав під контроль імператриці. У 1783 р., спровокувавши в Криму внутрішні усобиці, російський уряд скинув останнього хана Шагін-Гірея з престолу і приєднав Крим до володінь імперії. На той час припадає величезна хвиля еміграції з Криму до Туреччини: з приблизно 400 тис. його населення виїхало близько 200 тис.; ще близько 40 тис. осіб християнського віросповідання у 1778 р. було примусово переселено в Приазов'я.

адміністративні і судові установи на зразок діючих по всій Росії, а рештки адміністрацій, відмінних від загальноросійського зразка – Малоросійська колегія, Генеральний суд і полкові та сотенні правління, втрачали чинність.

Як уже згадувалося, 3 травня 1783 р. вийшов імператорський указ, що прикріплював селян до місць їх проживання на час останньої ревізії 1782 р., забороняючи покидати своїх власників. Врешті, указом від 28 червня [9 липня н.ст.] 1783 р. замість козацьких створювалося десять кінних (так званих *карабінерських*) полків регулярної армії з 6-літнім строком служби. Вони мали формуватися з колишніх козаків, віднині названих *казенними* хліборобами і зобов'язаних до військової повинності на засадах рекрутування трьох вояків від 500 душ населення. Старшина, яка теж підпадала під дію цього указу, отримувала російські *табельні чини***.

Наприклад, залишаючись у війську, полкові осавули і хорунжі ставали, відповідно, ротмістрами і поручниками, а йдучи у відставку, отримували ранги шаблем вище – прем'єр-майора, секунд-майора та ін. Так само жалувалися *табельними чинами* й ті зі старшини, хто вирішив присвятити себе цивільній службі в рангах колезьких асесорів, титулярних радників тощо. Осіб, які б не просили нових звань (як писав один із сучасників – *по привязанностям к малороссийским чинам*), виявилось небагато. До 1784 р., тобто до строку, на який була розтягнута ця акція, абсолютна більшість козацької старшини запаслася табельними чинами, урівнявшись тим самим з російським служилим дворянством.

Відтак, коли у 1785 р. був оголошений знаменитий імператорський маніфест "Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства", де вперше гарантувалися недоторканість особи, майна і честі, а також право на вільний в'їзд і виїзд з країни та регіональну самоврядність*, козацькій еліті залишалось тільки формально довести свою дворянську належність *по силі прав малоросійських*, тобто підтвердити, що хтось із предків кандидата в "російські дворяни" належав до старшини чи походив *не от здешней протонародной породы*, а від польської шляхти з-за Дніпра.

** Мається на увазі *Табель про ранги* – законодавчо встановлений Петром I у 1722 р. порядок проходження служби державними чиновниками. Табель встановлював 14 *рангів* (чинів) по трьох видах: військові, штатські і придворні, що асоціювалося з належністю до дворянського стану.

* Варто нагадати, що така сукупність прав діяла в українських землях з кінця XIV – середини XV ст. як законодавчо оформлена і в Короні Польській, і у Великому князівстві Литовському, поширюючись не лише на шляхту, але й на решту вільних прошарків населення (пор. розд. III, § 1-2).

В генеалогіях, які вибудовувалися протягом цих кількох років, доки проходило перезатвердження дворянства, можемо натрапити на багато кумедних фантазій на зразок спроб Білецьких-Носенків вивести себе від згаслої у XV ст. волинської гілки князів Носів, чи Скоропадських – від якогось міфічного *реферндарія над тогочасною Україною*. Бувало, що таке дворянство доводили у якнайкурйозніший спосіб. За приклад може слугувати лист гетьмана Скоропадського 1711 р., пред'явлений нащадками на доказ близькості їхнього предка до гетьмана:

Тоби, скурвому сину Василю Салогубу, нехай буде відомо, иж доносил нам жалобливе пан Антон Трохимович, сотник сребрянській, же ты з своєї мужицкои глупости... овец ему по уговору не отдалесь... зачим умыслні посылаючи от боку нашого посланного, приказали ему конечно тебе, як собаку, за шию взявши и в колоду забивши, примкнути до обозу, гді ... знатного кієвого караня не увойдеи, декляруєм непременно.

Внаслідок легкості доведення свого "дворянського" минулого на кінець XVIII ст. в колишній Гетьманській Україні відсоток дворянства був значно вищий, ніж в інших регіонах імперії, охоплюючи, за обрахунками Зенона Когута, близько 23-25 тис. осіб. Без сумніву, до цього числа потрапило багато осіб селянського та міщанського походження, над якими дошкульно глузували. Наприклад, в анонімному чернігівському вірші кінця XVIII ст. "Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні" в'їдливо пародіюється доведення дворянства *по гербу*, на якому *лопата написана держалном угору... усередині граблі, вила і сокира*; знадобилося ж воно кандидатові, аби його *ніхто не брав за чуб*.

* *
*

Зусилля забезпечити собі місце в соціально престижних структурах Російської імперії не виключали спроб козацької старшини ще якимось зарадити переминам у власній батьківщині. Широким полем для цього, зокрема, стала діяльність "Комиссии для сочинения проекта нового уложения и для советов о способах к достижению общенародного благоденствия", створеної Катериною II у 1766 р. з метою реформувати російські закони. У підсумку, як відомо, з реформи нічого не вийшло, і 1769 р. під приводом початку російсько-турецької війни Комісію було розпущено. Проте бурхливі вибори до неї (лише з України було обрано 34 депутати: по 11 від старшини і рядового козацтва, 10

– від городян, два – від Запоріжжя), а особливо складені виборцями *накази* засвідчили, наскільки живі в Гетьманаті, як роздратовано писав Рум'янець, *любовь к своей земле* і прагнення *к умоначертаниям прежних времен*.

Спільним пунктом усіх депутатських *наказів* з України стала вимога поновити договір, на підставі якого *гетман Богдан Хмельницький со всем малороссийским народом приступил под державу великороссийскую*. Щоправда, під тиском генерал-губернатора клопотатися про відновлення гетьманства виборці наважилися лише в одному з наказів – від рядових козаків Прилуцького полку, а в решті обмежилися вимогою дотримання давніх звичаїв і юридичних практик, зокрема – Литовського Статуту, згадки про який звучали особливо часто. Характерним документом цього періоду є розвідка, написана перекладачем Петербурзької Академії наук, депутатом старшини Лубенського полку Григорієм Полетикою під назвою "Історична довідка: на якій підставі Мала Росія була під Польською республікою, і на яких договорах піддалася Російським государям, і патріотична думка про те, як її тепер можна влаштувати без порушення її прав і вольностей, щоб вона була корисною для Російської держави". "Корисне" правління в Україні, на думку Полетики, повинне повністю знаходитися в руках *шляхти*, наділеної правом ставити на підставі вільного вибору з-поміж себе урядників, встановлювати, відмінити і виправляти закони на своїй території, визначати податки і повинності тощо.

Вимоги різних соціальних груп українських виборців збіглися ще в одному пункті – освітньому. Нарікаючи на занепад освіти і зазначаючи, що *в здешнем народе особеннейшая к наукам склонность и охота видится***, клопоталися про дозвіл на створення двох університетів з друкарнями при них, про підтримку Києво-Могилянської академії і Чернігівського колегіуму, про заснування дівочої гімназії, звільнення книгодрукування від цензури тощо.

На зливу українських ініціатив Катерина II відреагувала спокійніше, ніж роздратований *фальшивыми республиканскими мыслями* Рум'янець. Її розрахунок виявився правильним – *желание к чинам, а особливо к жалованию* переважили потяг до автономії. Це добре видно на прикладі безконфліктної ліквідації решток козацького устрою впродовж 1780-х. Ми не знаємо, як

---

* Ідеї "Історичної довідки" згодом у публіцистичній формі знайдуть вияв у часто згадуваній "Історії Русів", що дало підставу багатьом історикам вважати Полетику автором цього твору (за іншими гіпотезами, ним міг бути його син Василь або могутній царедворець, канцлер Катерини II Олександр Безбородько).

** На середину XVIII ст. справді припадає особливо велика хвиля освітніх мандрівок юнаків з України за кордон – до університетів Німеччини, Швеції, Франції та ін. Тим-то в наказі глухівської старшини згадується, що *инре, отсрлая детей своих в иностраннре земли, приходят в оскудение, а багато хто не имеет к тому способу*.

оцінювала ці події старшина у довірчих приватних бесідах. На поверхні ж залишилися тільки невиразні сліди єдиного реального прояву опору, пов'язаного з поїздкою модного в петербурзьких салонах поета, сина миргородського полковника Василя Капніста 1791 р. до Пруссії. Від імені своїх однодумців Капніст мав налагодити контакти з канцлером Евальдом Герцберґом, аби прозондувати, чи надасть Пруссія підтримку відкритому антиросійському виступові в Україні. Місія Капніста оповита таємничістю, свідчення ж про неї, вміщені в рапорті канцлера королю, такі:

Він твердить, що його послали мешканці цієї країни, доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої Величності – в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорозьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіян...*

Варто додати, що канцлер дав на пропозицію Капніста ухильну відповідь, побоюючись провокації і не бажаючи наражатися на конфлікт з Росією. Ширшої інформації про людей, від імені яких Капніст вів згадані переговори, та про події, що їм передували, поки що в розпорядженні істориків немає.

Слобідська Україна

Григорій Сковорода у одному з листів називає *Малоросію*, себто Гетьманську Україну, своєю *матір'ю*, а Слобожанщину – *тіткою*. Мабуть, у цій метафорі напрочуд влучно відображена споріднена, але неоднакова доля двох козацьких ареалів – старого і нового, *слобідського*, який з середини – другої половини XVII ст. розрісся на теренах колишнього Дикого Поля за путивльським пограниччям Московського царства. Переселенці з охоплених пожежею воєн Наддніпрянщини, Поділля та Волині прибували сюди, знімаючись з рідних місць цілими селами, а то й округами. Так, у 1652 р. близько тисячі козаків, вийшовши під проводом полковника Івана Зіньківського з-під волинського Острога цілим полком – з обозним, писарем, дев'ятьма сотниками і навіть двома попами, заклали на злитті річок Тиха Сосна і Острогощ майбутнє місто Острогозк. Інша переселенська група в цьому

---

* Рапорт цитується у перекладі з французької Ярослава Дашкевича.

самому 1652 р. заснувала м. Суми на старому Суминому городищі, а 1654 р. 37 козацьких родин поставили фортечку на Харковому городищі над р. Лопанню (невдовзі сюди прибудуть ще 587 родин, фортецю буде розширено й перебудовано, вона почне обростати передмістями і врешті перетвориться на одне з найбільших міст Слобожанщини – Харків). У 1659 р. 670 переселенців за царським дозволом осіло на давньому городищі над татарським бродом на р. Сіверський Донець, поклавши початок м. Салтову; трохи пізніше уманський полковник Микола Сененко з 200 козацькими родинами осяде на місці майбутньої Мурафи; 1663 р. отаман Яків Чернігівець займе з групою колоністів з-за Дніпра гирло р. Балаклії, започаткувавши однойменне місто і т.д. У цілому ж, за підрахунками Дмитра Багалія, у 1780-х роках тут, на доти порожніх просторах, мешкало понад 990 тис. людей, з-поміж яких абсолютну більшість становили колоністи з України, причому близько половини рахувалося вільними *військовими обивателями*, тобто колишніми козаками.

Більші групи переселенців, прибуваючи з-за Дніпра на свою нову батьківщину, відразу споруджували укріплення, які з допливом міського торгового та ремісничого населення перетворювалися на міста (як в Острогозьку, Охтирці, Харкові, Сумах та ін.). Менші колективи осідали у заснованих ними ж селах, а оскільки ці поселення були звільнені від податків, то за давньою українською традицією їх називали *слободами*, що й дало ім'я всьому розлогому регіону, який займав сучасні Курщину, Білгородщину та Вороніжчину Російської Федерації і Сумську, Харківську та Донецьку області України. Абсолютна більшість переселенців була заможними людьми, або, як висловлюються тогочасні російські джерела – *селянистами и прожиточными*, спромагаючись у нелегкій мандрівці через Дніпро і степи перевозити сільськогосподарський реманент і переганяти худобу – коней, корів, волів, свиней, овець. Не дивно, що такому статечному контингентові населення царський уряд охоче сприяв – хазяйновиті *черкаси*^{*}, осідаючи на незалюднених пограниччях держави, одночасно і окультурювали їх, і витворювали живий захисний щит на татарських шляхах та бродах. Переселенці, своєю чергою, отримували власні вигоди від протекції уряду: їхні взаємини з владами на довгі роки були обмежені складанням присяги вірності царю, в той час як у *черкаские обыкlosti*, тобто внутрішнє життя козацьких громад, російська адміністрація не втручалася.

---

* Так впродовж XVI – першої половини XVIII ст. офіційні московські документи називають українське козацьке населення. За правління Петра I для мешканців Гетьманської України звичнішою стає назва малоросіяни, тим часом як слобожан ще довгий час продовжували іменувати *черкасами*.

До головних привілеїв слобожан належало право вільної, не оподаткованої і не обмеженої в розмірах *займанщини*, тобто дозвіл розробляти цілинний ґрунт (з чого виріс головний масив тутешньої поземельної власності), а також заняття господарськими промислами. Під останні використовувалися лісові, лугові та ін. угіддя, які в ході пізніших урядових межувань записувалися за конкретним населеним пунктом *вопче*, тобто як землі спільного користування. З приватних займанщин належало служити військову службу, а коли вони з тих чи інших причин порожніли – місцева старшина могла передавати їх новоприбулим поселенцям або взагалі продавати на сторону (що стало одним із джерел формування великих старшинських маєтків).

До найбільш прибуткових місцевих промислів належало вільне винокуріння, затвержене багатьма царськими жалуваними грамотами як суто українська пільга, якої не знало населення внутрішніх регіонів Росії. У лісових районах чималі прибутки давало дігтярство і бджільництво, а в степових – виварювання селітри, скотарство, садівництво. До *черкаських обиклоостей* належало і право переселенців на млинарство та безмитну торгівлю, що разом з винокурінням вважалося заміником грошового жалування за військову службу. Торгові пільги сприяли швидкому формуванню великих ярмаркових центрів у Харкові, Охтирці, Сумах. Загалом же на останню чверть XVIII ст. на Слобожанщині, де сконцентрувалася велика сухопутна посередницька торгівля між купцями України, Росії, Туреччини і Польщі, функціонувало понад 270 ярмарків, через які проходила величезна маса сировини й товарів місцевого та іноземного походження.

Стабільно заможне життя мешканців Слобідської України забезпечувалась і тим, що царський уряд аж до 1760-х років не втручався у їхнє внутрішнє самоврядування, влаштоване за звичною для козацького середовища полково-сотенною схемою. П'ять слобідських територіально-адміністративних полків, які сформувалися вже в перші роки заселення краю, охоплювали Острогозьку, Харківську, Сумську, Охтирську та Ізюмську полкові округи. Кількість козацтва, яке виставлялося з них на *військову потребу*, була в різний час неоднаковою. Так, на зламі XVII-XVIII ст. у найбільшому Сумському полку нараховувалося 1230 боездатних вояків, у Харківському – 850, Охтирському – 820, Острогозькому – 350, Ізюмському – 250. За ухвалою *Комісії установаження Слобідських полків* 1732 р., комплект боездатних козаків Слобожанщини було визначено в 4.200 осіб – тисяча в

Охтирському полку і по 800 у решті (усього ж *виборного* козацтва нараховувалося 22 тис., а *підпомічників* і *підсусідків* – 86 тис.).

Як і в Гетьманській Україні, уся повнота цивільної, судової і військової влади на території полку належала полковникам. Їх уряд був оточений великою повагою, оскільки свого часу саме полковники очолили переселення, а в нових умовах здійснювали постійне посередництво між козаками та царською адміністрацією. Тому досить швидко на чільне місце висунулося з десятків родин, які впродовж століття забезпечували контингент спадкового полковництва – Донці-Захаржевські, Квітки, Кондратьєви, Шидловські, Лесевицькі тощо. Варто додати, що спершу полковників обирали на старшинських радах і лише затверджували царськими жалуваними грамотами, а згодом, як і на території Гетьманату, фактично наставляли згори. Проте в зв'язку з відсутністю козацького сепаратистського руху відбувалося це без помітних конфліктів, з врахуванням думки загалу.

Ні гетьманського правління, ні інституту наближеної до гетьмана Генеральної ради Слобожанщина не знала. Життя полків замикалося на власній полковій старшині, яку складали (окрім полковника) обозний, суддя, осавул, хорунжий і два писарі – один для військових, другий для цивільних справ. У військових питаннях полковники підлягали белгородському воєводі – головнокомандувачу так званого *Белгородського полку*, до якого були приписані слобідські козацькі формування. Що ж до цивільної сфери, зокрема – прав і *вольностей*, то для кожного окремого полку вона регулювалась власною жалуваною грамотою, у той час як вищою апеляційною інстанцією виступали центральні органи – спершу Розрядний, а далі Великоросійський прикази. З часом згаданий обсяг автономного самоврядування тут, як і в Гетьманській Україні, почав поволі звужуватися. Зокрема, після перепису населення 1732 р., згідно з рішеннями згаданої *Комісії установа* *Слобідських полків*, козацькі збройні сили стали підлягати загальноармійській регламентації; з 1735 р. було заборонене вільне переміщення населення за межі Слобожанщини; з 1748 р. козаків прикріпили до полкових територій, утруднивши перехід з одного полку до іншого.

Остаточна ліквідація полкового устрою збіглася з відміною гетьманства в сусідній Гетьманській Україні. Згідно з маніфестом Катерини II від 28 липня [8 серпня н.ст.] 1765 р., замість п'яти полкових адміністративних округ створювалася *Слобідсько-Українська губернія* з загальноімперськими органами управління. Тут віднині належало формувати п'ять *гусарських* полків, до яких на добровільних засадах могли записуватися колишні козаки, а нині *військові*

обивателі Російської імперії. Той з них, хто не ніс збройної служби безпосередньо, зобов'язувався до сплати грошового *подушного окладу* від кожної особи чоловічої статі будь-якого віку. Старшина ж, подібно до старшини Гетьманату, отримувала *табельні чини*. На їх підставі після 1785 р. вона теж почне клопотатися про підтвердження російського дворянства, однак кількість родин, яким пощастило його досягти, була незначною – ледь більше 60. Судячи з *наказів* слобідської знаті депутатам згаданої вище Комісії Нового Уложення, вона, на відміну від гетьманської шляхти, політичних амбіцій не плекала.

Запорозька Січ

Згасання впродовж XVIII ст. козацьких автономій не може бути докладно з'ясоване без погляду на започаткований Петром I наступ Російської імперії на мусульманський південь. Його підсумували російсько-турецькі війни 1768-1774 і 1787-1791 рр., котрі, як прийнято звично твердити, "**звільнили** від багатовікового турецько-татарського панування питома східнослов'янські(?) землі Північного Причорномор'я". У перекладі з мови пропаганди на мову фактів це означало **загарбання** території Кримського ханату та його степових сателітів-ногайців, які на ті часи вже не склали жодної загрози імперії. "Останньому бастионові кочовиків", над яким нависло громадянство Росії, йшлося хіба про власний порятунок. Втім, не все гаразд і з "кочовиками". Безпосередньо на території Кримського півострова кочовий спосіб життя давно відійшов в область історичних спогадів: за переписом 1740 р. тут нараховувалось 48 адміністративно-судових округів (*кадаликів*), що охоплювали 9 міст і 1399 сіл. Що ж до мешканців степу в Східному (від р. Берди до Дніпра) і Західному (від Бугу до Дністра) Ногаях та в Буджаку (між Дністром і Дунаєм), то вони в другій половині XVIII ст. теж вели вже напівосілий спосіб життя, вирощуючи на своїх *зимовищах* ячмінь, просо і гречку на продаж та розводячи худобу, а їхні прикордонні сутички з молдаванами чи слов'янським населенням перетворилися з грізних степових набігів на звичайні сусідські конфлікти. Втім, Росії йшлося не тільки про прагматичний вихід до Чорного й Азовського морів: її рух на Південь мав ще й ідейне обґрунтування месіанського походу до Святої Землі заради опіки над усіма християнськими народами Грецького обряду, своєрідне відновлення Візантії після Візантії. Не випадково в оточенні Катерини II навіть народився проект створити на руїнах переможеної Туреччини Грецьку державу, корона

якої призначалася б онукові імператриці Костянтину Павловичу. Власне в ці часи моральне право Росії на владу над тюрксько-мусульманським півднем, обґрунтоване в маніфестах просвіченої імператриці та історієписаннях її царедворців, увійшло в плоть і кров російського світовідчуття на довгі (коли не дотеперішні) часи.

На півдорозі між Росією і теренами її месіанських прямувань лежала Україна – плацдарм для розміщення збройних сил і основне джерело постачання армії продовольством, фуражем, транспортними засобами тощо. Використавши козацьке населення в ході воєн за Причорномор'я і досягнувши своєї мети, царський уряд рано чи пізно мав би ліквідувати непотрібний уже буфер. Тож не дивно, що на Слобожанщині перша хвиля змін припала на часи російсько-турецької війни 1735-1739 рр., а друга і тут, і на Гетьманщині збіглася з переможним завершенням війни 1768-1774 рр. Ці самі обставини вирішили долю і **Запорозької Січі**.

Про Січ ми востаннє згадували в зв'язку з петровськими репресіями проти прибічників Івана Мазепи, коли 1709 р. січові укріплення на Чортомлику були зруйновані, а запорожці, яким пощастило врятуватися, спершу осіли на р. Кам'янці, а далі (1712) переселились на територію Кримського ханату, заклавши кіш в Олешках [нині м. Цюрюпинськ Херсонської обл.], нижче впадіння в Дніпро р. Інгульця. Життя під ханською протекцією не складалося добре. Запорожці бідували матеріально, оскільки російський кордон відрізав їх від теренів збуту своїх традиційних товарів – солі, риби та худоби. Водночас Кіш обкладали поборами на користь ханської скарбниці, примушували до участі в далеких походах з військом хана і навіть до земляних робіт по укріпленню Перекопської лінії, що відділяла Кримський півострів від материка (останнє сприймалося як болісне приниження вояцької гідності). Відтак *товариство* почало помалу танути, бо козаки поодиночі поверталися в Гетьманат (наприклад, лише 1714 р. в Глухові й Конотопі було прийнято на поселення 350 січовиків-імігрантів). У травні 1728 р., коли на відновлене гетьманство був обраний авторитетний у козацьких колах Апостол, в *Олешківській Січі* відбувся своєрідний збройний переворот. Партія прихильників російського протекторату розгромила курені опонентів, скинула з кошівства мазепинця Костя Гордієнка і, забравши військові клейноди, рушила на човнах угору по Дніпру. Проте на Чортомлик, куди вони прямували, їх допущено не було. Тож довелося ще кілька років мешкати на ханській території, при впадінні в Дніпро р. Кам'янки [біля сучасного с. Мілове

Бериславського р-ну Херсонської обл.], де кошовим знову став непримиренний ворог Москви Гордієнко.

Після його смерті (1733) проросійські настрої вдруге зміцніли, і в серпні 1733 р., після відповідних переговорів, запорожцям було надіслано жалувану грамоту імператриці Анни Іоанівни з дозволом на повернення. У березні 1734 р. вони заклали так звану **Нову Січ** на півострові, утворюваному р. Підпільною і Дніпром*, за 5-7 км від Чортомлика, а влітку 1734 р. у Лубнах, на переговорах з київським генерал-губернатором Йоганом Вейсбахом, були вироблені умови проживання під протекторатом Росії. За Січчю визнавалося право на споконвічну козацьку територію, котра їй *весьма належить* – від верхів'їв р. Самари до р. Бугу зі сходу на захід і від річок Тясмина й Орелі до Ногайських володінь – з півночі на південь. На цих землях, які офіційно стали називатися *Вольності Війська Запорозького*, зберігалось козацьке самоврядування. Як військова одиниця, Січ отримувала щорічне грошове жалування і підпорядковувалась разом з рештою козацьких формувань Гетьманської України російському командуванню (в часи правління Розумовського – гетьманові).

Життям мешканців запорозьких теренів і в мирний, і у військовий час відав *кошовий отаман*, якого *товариство* обирало строком на один рік, з'їжджаючись 1-го січня в Січ на загальну *Військову раду*. Збереглися колоритні описи цієї процедури, яка, слід гадати, спиралася на архаїчні ритуали вояцького братства Дніпрового *Низу*, усталені щонайменше з XVI ст. Після служби Божої старшина виходила з Покровської січової церкви (опікункою Війська Запорозького вважалася Богородиця) і, несучи відзнаки своїх урядів, ставала в *коло* на січовому майдані, довкруг якого товпилось рядове *товариство*. Спочатку кидали жереб між куренями на промислові угіддя, а далі, вигукуючи кандидатури, приступали до виборів старшини: кошового, судді, писаря, осавула, обозного, булавничого, хорунжого та ін. Миром обходилося рідко, бо кандидат, запропонований від котроїсь із груп, міг пройти лише методом загальної згоди, якої в підсумку вдавалося досягти хіба кулаками. Втім, той факт, що в останній період існування Січі з року в рік обиралися одні й ті самі особи*, свідчить про поступове зведення ролі ради до традиційної формальності, оскільки наслідки її бували наперед визначені *значним*, себто заможним і впливовим козацьким елементом, як правило –

---

* Поблизу сучасного с.Покровського Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.

* Так, Петро Калнишевський з невеликою перервою був кошовим отаманом протягом 10 років – з 1765 по 1775 р.

старшиною давніших строків обрання. Що ж до кошового, то обсяг його повноважень був величезним: він очолював військо, адміністрацію, фінанси, суд, а також репрезентував Січ у зносинах з російськими та сусідніми закордонними (кримськими, польськими, молдавськими) владами.

Власне Січ являла собою фортецю, оточену ровом і дерево-земляним валом. Всередині неї знаходились житлові помешкання, військова канцелярія, школа, церква*, пушкарня тощо; за фортечною стіною лежало торгово-ремісниче передмістя, або *Крамний Базар* з ятками, шинками, майстернями та ін. Центром внутрішньої частини фортеці був майдан, довкола якого стояло 38 вкритих очеретом довгих будівель – *куренів*, що, власне, і звалося *Кошем*. У кожному з них мешкало по кілька сотень чоловік, проте значення *куренів* не зводилося лише до ролі житла. Курінь вважався головною військовою і адміністративно-господарською одиницею Війська Запорозького, сформованою ще в давнину за принципом земляцтва (про це свідчать назви *куренів*– Канівський, Полтавський тощо). В часи Нової Січі територіальне групування вже втратило значення, але кожний запорожець – чи він мешкав на Коші, чи покинув його через старість – був записаний *товаришем* до *компуту* певного куреня, своєрідної комуні зі спільним майном. Останнє нагромаджувалося зі здобичі, яка завжди складалася до купи, з прибутків від промислових угідь та яток на січовому передмісті тощо, використовуючись на харчування, одяг і зброю. На чолі куреня стояв виборний *курінний отаман*, який у межах курінного *товариства* мав абсолютну владу.

Запорожці, серед яких боездатного елемента впродовж XVIII ст. нараховувалося близько 20 тис. чоловік, або мешкали на Коші, відбуваючи сторожову службу, лагодячи фортецю, випасаючи худобу тощо, або, одружуючись, виходили в *паланки*. Територія *Вольностей Війська Запорозького* була поділена на вісім *паланок* округів, на правому березі Дніпра – Бугогардівську, Інгульську і Кодацьку, на лівому – Протовчанську, Орельську, Самарську і Кальміуську, вздовж Дніпрового гирла – Прогноїнську. На прикордонні кожної з них, на суміжжях запорозьких земель з Ханатом, ногайцями, Річчю Посполитою, Гетьманатом, Слобідською Україною та Областю Війська Донського, існували сторожові поселення, де

---

* Січова церква перебувала під патронатом Києво-Межигірського монастиря, звідки прибували сюди ченці-священники в обмін на багату милостиню; сам монастир вважався запорозьким шпитальним, як колись Трахтемирівський. У Межигірському монастирі доживали віку самотні літні запорожці; тут, зокрема, померли і були поховані Остафій Гоголь, Семен Палій, Самійло Самусь та ін.

розташовувались невеликі бойові залоги і мешкала паланкова старшина – полковник, писар, отамани слобід.

У віданні паланкової старшини перебували козацькі *зимівники* (хутори), які, подібно до *зимовищ* сусідів-ногайців, закладалися на певний строк з господарською метою – для розведення худоби, пасічництва, вирощування зернових (сіяли довкола зимівника доти, доки ґрунт не виснажувався, а далі переміщувалися на нове місце). За даними 1766 р., лише крупніших зимівників на запорозькій території нараховувалося до 4 тис., не беручи до уваги малих хутірців, де будівель не ставили, а тільки викопували землянку і загороджували обору для худоби. Як видно з переліків майна, зафіксованих у тогочасних документах, на зимівниках навіть середньозаможних козаків зосереджувалися тисячні отари овець, а череди великої рогатої худоби і кінські табуни могли сягати сотень голів.

Риболовні та лісові угіддя розподілялися між куренями жеребкуванням, і прибутки від промислових занять ішли на загальні потреби Коша. Натомість степовими обширами, на яких осаджувано зимівники, кожний запорожець міг користуватися без обмежень, взявши *білет* Коша, сплачуючи *димове* і закладаючи власне господарство, де йому забажається і де є вільне місце. Окультуривши поле і звівши на ньому будівлі, власник міг надалі свій хутір продати, заставити, подарувати, передати спадком і т.д. З другої половини XVIII ст. це стало вельми актуальним, оскільки чимало зимівників перетворилося на добре влаштовані господарства, зорієнтовані не на задоволення внутрішніх потреб, а на ринок – на продаж худоби, вовни, олії, збіжжя, тютюну, масла тощо.

Своєрідність соціальних навичок Запоріжжя як **братерства рівних** виплекала ідеал презирливого ставлення до нагромадження матеріальних цінностей. Згідно з каноном поведінки справжнього запорожця, усе здобуте мусило бути щедро викинуте, прогуляне в громаді, на людях. Такий стереотип закріплений і в народнопісенній традиції:

Ой Січ-мати, ой Січ-мати,/ А Великий Луг батько.

Гей, що в Лузі добре заробити,/ Те у Січі пропити...

Козацькая здобиченька/ Марне пропадає:

Тиждень козак заробляє,/ За один день пропиває.

Проте опоетизований запорожець-гультай не вповні узгоджується зі своїм прототипом. Як влучно висловився один з найкращих знавців економічного життя України XVIII ст. Михайло Слабченко, в січових слободах "вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі, зате чути було рипіння

торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки та брязкали гроші". І дійсно, запорозькі терени часів Нової Січі (1734-1775), на яких мешкало біля 200 тис. чоловік, небезпідставно вважають краєм квітучої економіки завдяки господарському освоєнню степів на засадах вільного підприємництва, широкому використанню найманої праці, бурхливому товарообміну і чималому грошовому обігу. Цьому значною мірою сприяв притік селян (*посполитих*), які, мешкаючи в слободах, вважалися підданими Війська Запорозького, сплачували *оклад* і виконували певні повинності, проте зберігали повну свободу переміщення, що й забезпечувало прибуття основної робочої сили в зимівниках. Географічне ж розташування паланок на шляхах зі сходу й півдня до центральних регіонів України та Росії давало великі митні прибутки поряд з вигодами традиційної запорозької торгівлі кримською сіллю та коштами від утримання корчем, шинків, заїжджих дворів, льодовень тощо. Відтак запорожця-*нетягу* щодалі дужче витісняв запорожець грошовитий і підприємливий. Однак царському урядові виявився непотрібним ні той, ні другий.

В державі, жорстко стиснутій обов'язками підданих, незалежне населення Січі дратувало ще Петра I, котрий називав Запоріжжя *коренем усякого зла*. За наступників царя-реформатора влада терпіла присутність цього острівця *вольностей* на околицях "добре керованої" імперії доти, доки запорожці ще були потрібні в ролі вартового південних кордонів. Проте й тоді кільце довкола *Вольностей Війська Запорозького* невблаганно стискалося. Так, уже в 1735 р., відразу після заснування Нової Січі, на відстані 2-3 км від неї було споруджено Ново-Січенський ретраншемент, де постійно дислокувався відділ регулярної армії, а комендант, згідно з інструкцією, мусив пильно стежити за настроями козаків. Згодом довкола Січі з'являться й інші ретраншементи – Усть-Самарський, Новобогородицький, Биркутський тощо; тоді ж буде запроваджена паспортизація населення запорозьких теренів. Прокладена в 1731-1733 рр. *Українська лінія* – ланцюг фортифікацій від Дніпра до Сіверського Дінця протяжністю близько 285 км – перетнула територію Орельської паланки. З 1751 р. розпочалася так звана *сербська* колонізація, коли вихідці з турецько-австрійського прикордоння отримали дозвіл селитися у верхів'ях Інгулу та Інгульця (1754 р. тут збудовано фортецю св. Єлисавети [нині Кіровоград], яка стала центром новоутвореної провінції *Нова Сербія*, викроєної з земель Бугогардівської та Інгульської паланок). Ще одна хвиля колоністів, вихідців з Молдови, невдовзі утворила *Новослобідський козацький полк*, просунувшись ще південніше Нової Сербії, а з 1753 р. на

лівому березі Дніпра, впритул до найсхідніших запорізьких околиць, започаткувалася друга округа сербських колоністів – *Слов'яно-Сербія*. У 1764 р. всі новозаселені терени були об'єднані в спеціальну одиницю – *Новоросійську губернію*, адміністрація якої трактувала запорозькі володіння як "порожні", і ні офіційні клопотання перед урядом, ні спроби силою зупинити розбір січових земель не давали бажаних наслідків. Це добре бачила й сама січова старшина. Як писав ще в 1755 р. писар Романовський, *уже Військо до лантуха взято, лише не знайшли способу, як того лантуха зав'язати*.

Справа вирішилася раптово. 4 (15 н.ст.) червня 1775 р., повертаючись додому з театру російсько-турецької війни, генерал Петро Текелій з великими збройними силами у 10 піхотних, 8 кавалерійських і 13 донських козачих полків, пройшовши швидким маршем через паланки, оточив січову фортецю і оголосив запорожцям, що волею імператриці Січ ліквідується. Перевага сил царської армії була настільки очевидною, що оточені здалися без бою (більшість цієї ж ночі зуміла на човнах вийти з оточення, спустившись Дніпром у ханські володіння, а звідти – на Дунай, під протекцію Туреччини). Січові укріплення і всі споруди на території фортеці були розібрані, архів і військова скарбниця з регаліями та коштовностями вивезені, старшину заарештовано. За вироком Катерини II, кошового суддю Павла Головатого та військового писаря Івана Глобу заслали до Сибіру (перший помер 1790 р. в Туруханському, а другий 1795 р. у Тобольському монастирях). Останнього кошового отамана, 85-літнього Петра Калнишевського, ув'язнили в одиночній келії Соловецького монастиря, де він просидів до 1801 р., аж доки не був звільнений молодим імператором-лібералом Олександром I. Вже глухий і сліпий, соловецький в'язень помер там же 1803 р.; похований на монастирському цвинтарі з епітафією:

Здесь погребено тело в Бозе почившего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Калнишевского, сосланного в сию обитель по высочайшему же повелению в 1776 году на смирение. Он в 1801 году, по высочайшему же повелению, снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 года, октября 31 дня, в субботу, 110 лет от роду, смертью благочестивою, доброю.

Через два місяці після зруйнування Січі, 3 серпня 1775 р., було оголошено відповідний імператорський маніфест – один з яскравих взірців демагогії, характерної для Петербурга часів просвіченої імператриці. В ньому

*малороссийским козакам як полезным гражданам протиставлялося сонмище... людей всякого сброда, всякого языка и всякой веры – Запорозька Січ, що живе з грабунків, в совершенной праздности, гнуснейшем пьянстве и презрительном невежестве. Далі, як протиріччя до сказаного, запрожці звинувачуються в тому, що заволоділи багатьма землями для влаштування на них *собственного хлебопашества, в чем довольно уже и преуспели, а що найголовніше – задумали составить из себя посреди Отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением.* Тож знищення Січі – це виконання монаршого обов'язку *пред Богом, пред Империею Нашею и пред самим вообще человечеством.* Запорозькі ж землі віднині, як пише маніфест, належатимуть *Отечеству полезным жителям.**

Останніх не забракло – на колишніх *Вольностях Війська Запорозького* фаворити і наближені імператриці отримали величезні пожалування: Григорій Потьомкін – близько 150 тис. десятин, кн.В'яземський 200 тис., Кирило Розумовський 35 тис. і т.д. Загалом же до 1784 р. тут було роздано понад 4 млн. десятин, але й це ще не вичерпало земельного фонду Запоріжжя. Відтак з другої половини 1780-х започатковується інтенсивна колонізація *Новоросії* іноземними переселенцями – болгарами, молдаванами, німцями, росіянами-розкольниками. Переплавлення в одному казані цього строкатого етнічного конгломерату, який за кілька поколінь теж стане часткою українського народу, лежить уже за хронологічними рамками нашого нарису.

* *
*

Підсумовуючи стислий огляд згасання козацьких порядків, народжених Хмельниччиною, варто зазначити, що реакція на це в трьох осередках започаткованих нею автономій була неоднаковою. Зокрема, глибоко символічним здається те, що втрату *вольностей* Гетьманської України підсумувала "Історія Русів", тоді як на Слобожанщині цей своєрідний завершальний акорд можна пов'язати з особою Григорія Сковороди (1722-1794), козацького сина з с.Чорнухи Лубенського полку, чиє дивне життя мандрівного філософа впродовж 24 останніх років протікало саме тут. Автор "Історії Русів", нащадок старшини, яка дорогою ціною і здобувала, і втрачала незалежність, гордо доводячи, що – *всіляке творіння має право буття своє боронити, власність і свободу*, з пафосом запитує сучасників:

...яке доправлення належить за кров народу Руського, пролиту від крові Гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або лішого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?*

Натомість Сковорода, який ще наприкінці 1750-х, живучи в Гетьманаті, писав: "Будь славен вовґк, о муже избранне, вольности отче, герою Богдане", після глибокої кризи, персоніфікованої у його знаменитому сні 1758 р. з видінням *различных охот жития человеческого*, знаходить духовний притулок у Слобожанщині, оселившись тут з 1770 р. і остаточно обравши шлях мандрівного *старчика*, сповненого *чувствия любви, благонадежности, спокойствия, вечности*. Села і хутори Слобідської України, яка ніколи не знала катаклізмів, пережитих Гетьманатом, стануть його Аркадією поза часом і простором. До її мешканців звернені слова філософа:

*Залиш печалі світу, марнотність всіх діянь,
Щоб в небо возлетіти, на хвилю чистим стань...
Кинь світ оцей закутий. Він завше темний ад.
Паде хай ворог лютий; лить в гори, світлий град...*

(Переклав Валерій Шевчук)

Саме їх, своїх вдячних слухачів-слобожан, далеких від політичних амбіцій гетьманської старшини, Сковорода закликає:

Да не равняем нас со превзошедшими нас!.. Всяк жребіем своим да будет доволен!.. Всяк имѣет свое зло и добро, и всякому свое дано...*

Так наприкінці XVIII ст. інтелектуальне українство ніби роздвоюється на енергійно-діяльну парость і прекраснодушно-замріяну, котра втікає від реалій життя у сховок тихого хутірною раю "милої серцю Малоросії". Втім, однаково свій край люблять усі. Так, дочка відважного Василя Капніста у спогадах про батька, якого в товариському колі жартома називали *Ваською Пугачовим*, писала: "Мій батько пристрасно любив свою батьківщину і готовий був пожертвувати всім своїм маєтком для добра Малоросії..." Під зорею такої самої любові живуть дуже різні люди – від блискучих царедворців (як канцлер Олександр Безбородько, один з гіпотетичних авторів "Історії Русів") до пересічних провінційних поміщиків, синів козацької старшини, в маєтках якої вже підрастають Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Микола Гоголь.

---

* Цитується у перекладі Івана Драча.

* Цитована тут "Книжечка Плутархова о спокойствии души"(1790) присвячувалась Якову Донцю-Захаржевському, нащадкові харківських полковників.

Падіння Запорозької Січі, котрій завжди належали головні симпатії простолюду, приєднало до візії минулого ще й протонародний струмінь, який перетворить ліквідацію низової козаччини на пронизливий символ загальнонаціональної втрати, занапащення *степу широкого, краю веселого*:

"Гей ви, запорожці, гей ви, молодці.

Та де ж ваші рушниці?"

"Ой наші рушниці у пана в світлиці,

Самі ми в темниці".

Такі, значною мірою ще імпульсивні, переживання і душевні порухи вже невдовзі здобудуться на завершене оформлення, злившись в національній ідеї, яка поєднає міф запорозької героїки з науковим дослідженням історії козацтва, любов до "милі Малоросії" – з усвідомленою потребою культивувати її мову, звичаї, самобутність, врешті – **служити** їй. Але робитимуть це вже онуки і правнуки тих людей, на очах яких зникала Козацька Україна.